

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ

КРИМІНОЛОГІЯ

ПІДРУЧНИК

**За загальною редакцією
Л. С. Сміяна, Ю. В. Нікітіна**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів*

**Київ
2010**

УДК 343.9
ББК 67.51

Гриф надано Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1.4/18-Г-1202 від 29.10.2008 р.)

Колектив авторів:

Грек Б.М. – розділи 7, 23;
Кононенко Л.М. – розділи 12, 13;
Костенко О.М. – розділ 11; спільно з Ю.В. Нікітіним: розділ 10;
Нікітін Ю.В. – 3, 6, 9, 17, 18, 21, 27;
Сміян Л.С. – Передмова, розділи 1, 2, 4, 5, 14-16, 22, 24;
Стрелков Л.О. – розділи 20, 26;
Хоменко П.Г. – розділи 8, 19, 25.

К 82 Кримінологія: Підручник / За заг. ред. Л. С. Сміяна, Ю. В. Нікітіна. – К.: Національна академія управління, 2010. – 496 с.

ISBN 978-966-8406-31-7

У підручнику на підставі досягнень оновленого законодавства, кримінологічних досліджень, наукових праць провідних вчених і кримінальної та судової статистики розглядається широке коло теоретичних і практичних питань, що стосуються протидії злочинності в Україні. В підручнику поряд із загальними питаннями протидії злочинності велика увага приділяється питанням розкриття основних способів вчинення злочинів у сфері економіки, виявлення та усунення причин і умов, які їм сприяють, заходів запобігання та протидії злочинності в цій сфері.

Підручник розраховано на викладачів і студентів вищих навчальних закладів України юридичних та економічних спеціальностей, а також для використання працівниками відповідних органів у практичній діяльності із запобігання та протидії злочинності.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Глушков В. О., заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор
Козаченко І. П., доктор юридичних наук, професор
Мисливий А. В., доктор юридичних наук, професор

© Колектив авторів, 2010

© ВНЗ «Національна академія управління», 2010

ISBN 978-966-8406-31-7

З М І С Т

Передмова	7
Розділ 1. Кримінологія як наука	10
§ 1. Поняття, предмет, завдання і функції кримінології	10
§ 2. Місце кримінології в системі наук	16
§ 3. Система кримінології	18
§ 4. Історія розвитку кримінології	20
Розділ 2. Злочинність та її ознаки	28
§ 1. Поняття злочинності та її види	28
§ 2. Кількісна та якісна характеристика злочинності	32
§ 3. Латентна злочинність	39
Розділ 3. Детермінація злочинності	45
§ 1. Поняття детермінантів злочинності та їх класифікація	45
§ 2. Детермінація конкретного злочину	53
Розділ 4. Зарубіжні кримінологічні теорії	59
§ 1. Біологічний напрям (Антропологічна школа)	60
§ 2. Клінічна кримінологія (теорія небезпечного стану)	62
§ 3. Психоаналітична теорія	63
§ 4. Теорія конституційного нахилу (неоломброзіанство)	64
§ 5. Генетичні теорії причин злочинності	65
§ 6. Соціологічний напрям	67
Розділ 5. Кримінологічна характеристика особи злочинця	77
§ 1. Поняття особи злочинця	77
§ 2. Структура особи злочинця	81
§ 3. Соціальне та біологічне в особі злочинця	88
Розділ 6. Віктимологія	91
§ 1. Поняття віктимології	91
§ 2. Класифікація і типологія жертв злочину	95
Розділ 7. Запобігання злочинності	100
§ 1. Поняття, цілі, завдання та принципи запобігання злочинності ..	100
§ 2. Класифікація запобіжних (попереджувальних) заходів	105
§ 3. Поняття, форми та методи індивідуальної профілактики	118
§ 4. Правове забезпечення запобігання злочинності	123
Розділ 8. Методика кримінологічних досліджень	126
§ 1. Організація кримінологічних досліджень	126
§ 2. Методи кримінологічних досліджень	130
§ 3. Застосування вибіркового спостереження в кримінологічному дослідженні	142
Розділ 9. Кримінологічне прогнозування та планування	145
§ 1. Поняття, види і методи кримінологічного прогнозування	145
§ 2. Кримінологічне планування	153

Розділ 10. Організована злочинність	163
§ 1. Поняття і кримінологічна характеристика організованої злочинності	163
§ 2. Протидія організованій злочинності	181
Розділ 11. Рецидивна злочинність	187
§ 1. Поняття рецидивної злочинності	187
§ 2. Кримінологічна характеристика рецидивної злочинності	191
§ 3. Причини та умови рецидивної злочинності	194
§ 4. Запобігання рецидивним злочинам	196
Розділ 12. Злочинність неповнолітніх	200
§ 1. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх	200
§ 2. Причини та умови злочинів неповнолітніх	203
§ 3. Запобігання злочинам неповнолітніх	207
Розділ 13. Запобігання незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів	217
§ 1. Поняття наркоманії, наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів	217
§ 2. Кримінологічна характеристика наркоманії та наркобізнесу в Україні	219
§ 3. Запобігання незаконному обігу наркотичних засобів	225
Розділ 14. Корупційна злочинність	231
§ 1. Поняття корупції та корупційних злочинів	231
§ 2. Детермінанти корупційної злочинності	237
§ 3. Заходи протидії корупційній злочинності	240
Розділ 15. Економічна злочинність та її запобігання	261
§ 1. Поняття та кримінологічна характеристика економічної злочинності	261
§ 2. Загальні причини та умови економічної злочинності	266
§ 3. Запобігання економічній злочинності	269
Розділ 16. Запобігання легалізації (відмиванню) «брудних» грошей злочинними організаціями	274
§ 1. Поняття «відмивання» грошей	274
§ 2. Запобігання легалізації (відмиванню) «брудних» грошей	281
§ 3. Роль фінансових структур зарубіжних країн у протидії «відмиванню» брудних грошей	285
Розділ 17. Запобігання злочинам та іншим правопорушенням у бюджетній сфері	293
§ 1. Поняття бюджетної системи та її правове регулювання	293
§ 2. Кримінологічна характеристика злочинів у бюджетній сфері	304
§ 3. Запобігання злочинам у бюджетній сфері	313
Розділ 18. Злочинність у сфері оподаткування	318
§ 1. Поняття та кримінологічна характеристика злочинності у сфері оподаткування	318

§ 2. Фактори, що впливають на вчинення правопорушень у сфері обчислення та сплати податків	325
§ 3. Правові та організаційні основи запобігання ухиленню від сплати податків	326
Розділ 19. Запобігання злочинності у зовнішньоекономічній діяльності	333
§ 1. Поняття та принципи зовнішньоекономічної діяльності	333
§ 2. Кримінологічна характеристика злочинів у зовнішньоекономічній сфері	343
§ 3. Запобігання злочинам у сфері зовнішньоекономічної діяльності	347
Розділ 20. Запобігання злочинам у банківській сфері	353
§ 1. Поняття та кримінологічна характеристика злочинів у банківській сфері	353
§ 2. Причини та умови вчинення злочинів у банківській сфері	360
§ 3. Запобігання злочинам у банківській сфері	364
Розділ 21. Запобігання злочинам в інвестиційній сфері	369
§ 1. Поняття інвестицій та інвестиційної діяльності	369
§ 2. Загальна характеристика інвестиційного клімату та сучасного стану інвестиційного процесу	373
§ 3. Основні способи вчинення корисливих злочинів та інших правопорушень в інвестиційній сфері та їх запобігання	382
Розділ 22. Запобігання злочинності в процесі приватизації майна	387
§ 1. Поняття приватизації, її мета і завдання	387
§ 2. Вчинення корисливих злочинів у сфері приватизації та корпоратизації підприємств	397
§ 3. Кримінологічна характеристика процесу запобігання злочинам у сфері приватизації	400
Розділ 23. Запобігання злочинам у сфері банкрутства	407
§ 1. Поняття банкрутства. Становлення та розвиток інституту банкрутства в законодавстві України	407
§ 2. Кримінологічна характеристика злочинів у сфері банкрутства	415
§ 3. Протиправний перерозподіл власності	423
§ 4. Організаційно-правові заходи з запобігання злочинам у сфері перерозподілу власності	432
Розділ 24. Запобігання злочинності в аграрному секторі економіки	437
§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів в аграрному секторі економіки	437
§ 2. Причини та умови вчинення злочинів в аграрному секторі економіки	444
§ 3. Запобігання злочинам в АПК	450

Розділ 25. Запобігання злочинам у сфері економічної конкуренції	453
§ 1. Поняття та кримінологічна характеристика антиконкурентних узгоджених дій	453
§ 2. Запобігання злочинам у сфері економічної конкуренції	461
Розділ 26. Кримінологічна характеристика злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин і комп'ютерних мереж	468
Розділ 27. Міжнародна співпраця у боротьбі зі злочинністю	477
§ 1. Міжнародні договори – правова основа співпраці держав у боротьбі зі злочинністю	477
§ 2. Співпраця держав у боротьбі зі злочинністю в межах ООН	483
Список використаної та рекомендованої літератури	489
Основні нормативно-правові акти	489
Літературні джерела	491

*Видатному українському кримінологу
академіку А.П. Закалюку
присвячується*

ПЕРЕДМОВА

Підготовлений авторським колективом підручник «Кримінологія» є одним із перших в Україні, в якому, на відміну від існуючих підручників, поряд з основними концептуальними положеннями кримінологічної науки найбільш повно розглядаються проблеми боротьби з економічною злочинністю на сучасному етапі розвитку України. Підручник має на меті озброїти суб'єктів профілактичної діяльності необхідним обсягом знань у сфері економіки.

При підготовці підручника авторський колектив виходив з того, що кардинальні соціально-економічні перетворення, що відбуваються в країні, породили різноманітні форми господарської діяльності, з'явилися нові інститути, притаманні ринковим відносинам, — конкуренція, інвестиційний процес, банкрутство, які нерідко використовуються як інструмент незаконного перерозподілу власності.

Значного розмаху в країні набули незаконні приватизаційні процеси державної та колективної власності, а також землі.

Інтеграція України до світової економічної системи стимулює розвиток міжнародних господарських зв'язків, що нерідко супроводжується переміщенням товарів через митний кордон України поза митним контролем і у великих розмірах, ухиленням від повернення виручки в іноземній валюті, незаконним відкриттям або використанням за межами України валютних рахунків.

У зв'язку з розбудовою нових економічних відносин і послабленням контрольних функцій держави значного поширення набули такі види злочинів, як крадіжки державного чи колективного майна в умовах зміни форм власності, ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, використання бюджетних коштів у супереч їх цільовому призначенню, легалізація грошових коштів та іншого майна, здобутого злочинним шляхом.

Так, у 2009 році на території України всього було виявлено 434678 злочинів, з них 398538, або 91,7%, становили злочини загальнокримінальної спрямованості та 36634, або 8,4%, – злочини економічної спрямованості. При цьому, якщо в структурі злочинів загальнокримінальної спрямованості тяжкі й особливо тяжкі злочини становили 34,9%, то в групі злочинів економічної спрямованості – 43,1%. У структурі злочинів економічної спрямованості злочини, пов'язані з приватизацією, становили 2473, або 6,8%; у сфері зовнішньоекономічної діяльності – 539 (1,5%), у сфері банківської діяльності – 3300 (9%), в АПК – 2213 (6%), з використанням бюджетних коштів – 7264 (19,8%). Протягом 2009 року було викрито більше 1.8 тис злочинів – ухилення від сплати податків у особливо великих розмірах.

Ці дані відображають лише виявлену частину економічних злочинів. За оцінками фахівців, 90% таких злочинів залишаються невідомими правоохоронним органам. Таким чином, з високою долею вірогідності можна стверджувати, що злочини у сфері економіки в дійсності становлять не менше 90–100 тисяч.

Підручник складається із загальної та особливої частин. У загальній частині висвітлюються такі питання, як поняття, предмет, система, історія розвитку кримінології, поняття злочинності та її чинники, особа злочинця, проблеми прогнозування та планування боротьби зі злочинністю, система профілактики злочинів, методика кримінологічних досліджень. В особливій частині розглянуті окремі види злочинності: організована злочинність, податкова злочинність, корупція, злочини в банківській та інвестиційній сфері, у сфері банкрутства, в зовнішньоекономічній діяльності, в процесі приватизації майна, у сфері використання електронно-обчислювальних машин і комп'ютерних мереж тощо.

В особливій частині знайшли достатньо повне висвітлення проблеми, пов'язані з впливом на злочинність таких негативних соціальних явищ, як наркоманія, а також запобігання злочинності неповнолітніх. Завершується підручник розділом, в якому розглядаються питання міжнародного співробітництва в боротьбі зі злочинністю.

При підготовці підручника автори намагались акцентувати увагу не лише на теоретичних проблемах, а й на практичному боці

застосування всього комплексу кримінально-правових, організаційних і соціально-економічних заходів, спрямованих на запобігання окремим видам економічних злочинів.

Підручник розроблено відповідно до положень Конституції України, Кримінального кодексу України, затвердженого 5 квітня 2001 р., Законів України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 11 червня 2009 р., «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» від 1 грудня 1994 р., «Про організаційно-правові заходи боротьби з організованою злочинністю» від 30 липня 1993 р., а також інших нормативних актів, з використанням кримінальної статистики, досвіду діяльності судів і правоохоронних органів, конкретних кримінологічних досліджень.

Викладення матеріалу структуровано відповідно до програми навчальної дисципліни «Кримінологія».

Підручник «Кримінологія» призначається для студентів, аспірантів, викладачів юридичних факультетів вищих навчальних закладів України, наукових і практичних працівників.

Автори висловлюють щире подяку доктору юридичних наук, професору В.О. Глушкову, доктору юридичних наук, професору І.П. Козаченку, доктору юридичних наук, професору В.А. Мисливому за рецензування рукопису підручника, а також авторам наукових праць А.П. Закалюку, О.М. Джужі, Л. В. Багрій-Шахматову, А.Ф. Зелінському, В.П. Філонову, О.І. Коваленку, О.Є. Михайлову, російським вченим В.Н. Кудрявцеву, А.І. Долговій, С.М. Іншакову та іншим вченим, чий науковий доробок використані при підготовці цього підручника.

Розділ 1.

КРИМІНОЛОГІЯ ЯК НАУКА

§ 1. Поняття, предмет, завдання і функції кримінології

Проблема злочинності в усі часи була й залишається однією з найгостріших. Думки про неї досить протилежні як з точки зору розуміння того, що ж насправді є злочинністю та хто є особами, що скоїли злочин, так і з точки зору того, як вести боротьбу з нею, якими шляхами, методами й засобами; чи є вона постійним і немінучим супутником людського суспільства, чи можливо її подолати. Одні вчені й мислителі, котрі розглядали людське суспільство, що постійно вдосконалюється, вважали за можливе позбавити його від злочинності та припускали можливість життя без злочинів (Г. Мор), інші – навпаки, вважали, що суспільство без злочинів існувати не може, що злочинність – явище, притаманне будь-якому здоровому суспільству (Е. Дюркгейм)¹.

Кримінологія – наука про злочинність, окремі її види та конкретні злочини, їх взаємодію з різними явищами й процесами, результативність застосованих заходів по боротьбі зі злочинністю. На цій підставі кримінологія напрацьовує рекомендації з удосконалення боротьби зі злочинністю.

Етимологічно слово «кримінологія» означає вчення про злочин (від латинського «сгімен» – злочин та грецького «logos» – слово, вчення). Проте згодом це поняття набуло ширшого значення, і сьогодні воно означає науку про злочинність. У зарубіжній літературі поряд з терміном «кримінологія» зустрічаються й інші – «кримінальна соціологія», «кримінальна біологія», «кримінальна етимологія», «соціологія злочинності», «кримінальна антропологія» тощо. У вітчизняній науці вживається лише термін «кримінологія».

Уперше цей термін був використаний прокурором касаційного суду в Римі бароном Р. Гарофало в його книзі «Кримінологія», яка вийшла друком у 1892 році.

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е. Криминология: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 12.

Визначення «кримінологія» часто пов'язують з її предметом і фактично зводять до перерахування його складових частин. Водночас такий підхід є недостатнім, тому що при всій важливості предмета визначення науки повинно мати повну її характеристику, вказуючи в даному випадку на місце цієї науки в загальній системі знань, на найбільш важливі підходи до предмета дослідження, на кінцеву мету й завдання досліджуваних пошуків.

Відповідно до цього кримінологія може бути визначена як соціально-правова наука про злочинність, яка досліджує суть і форми проявів злочинності, причини й закономірності її виникнення і виміру, особистість суб'єктів, котрі скоїли злочини, а також закономірності та форми соціального впливу на причини й умови злочинності з метою попередження й подолання цього негативного явища¹.

У цьому визначенні наголошується, що, по-перше, кримінологія як і будь-яка наука виявляє закономірності досліджуваних нею явищ і на цій підставі вирішує питання, позитивно впливає на них; по-друге, кримінологія є однією з суспільних наук, галуззю суспільствознавства. У системі суспільних наук вона розташовується на межі соціології та правознавства.

До правознавства кримінологія відноситься тому, що явища, які вона вивчає, мають характеристику, яка базується на кримінально-правових поняттях «злочин», «злочинець» і відмежовується від адміністративно-правових понять – «інше правопорушення», «інший правопорушник». Система профілактики та профілактичні заходи, що входять до неї, також мають правову основу. Водночас вивчення злочинності як явища в цілому, причин та умов, особистості злочинця, способів попередження злочинності не вкладаються лише в рамки правових характеристик, а входять до сфери соціології та правової психології. Тому кримінологія є не тільки правовою, а й соціолого-правовою наукою та навчальною дисципліною.

Для вивчення кримінології, як і будь-якої науки, слід передусім з'ясувати, що є її об'єктом і предметом, тобто відповісти на запитання: які явища вона досліджує. Об'єктом науки кримінології є суспільні явища, пов'язані зі злочинністю, причинами й умовами злочинності, місцем і роллю особи злочинця в системі суспільних відносин, а також пов'язаних з попередженням і профілактикою

¹ Там само. – С. 6.

злочинності. Предметом кримінології є дослідження закономірностей і властивостей усіх структурних елементів, що становлять об'єкт кримінології.

Нині до предмета кримінології входять такі основні елементи:

1. Злочинність як суспільно-правове явище;
2. Особа злочинця;
3. Причини та умови (детермінанти) злочинності;
4. Попередження злочинності;
5. Жертва злочину.

Головним елементом предмета кримінології є сама **злочинність** як історично мінливе, соціальне та кримінально-правове явище, яке являє собою сукупність усіх злочинів, вчинених у державі за певний період. Вона вимірюється такими кількісно-якісними показниками, як стан, рівень, структура, динаміка, характер та географія. Правопорушення, які не є злочинами, але тісно пов'язані з ними (наприклад, пияцтво, проституція), розглядаються кримінологією як фонові явища¹.

Особа злочинця виступає як система демографічних, соціально-рольових, психологічних, кримінально-правових властивостей суб'єктів злочинів. Зазначимо, що злочин — це акт вольовий, свідомо обраний, результат складного процесу, в якому зовнішні чинники діють не безпосередньо, а переломлюючись через внутрішні фактори. Щоб пізнати детермінанти злочину, потрібно розкрити механізм злочинної поведінки, а це неможливо зробити, не вивчивши особу злочинця, вплив її індивідуальних властивостей на вчинення злочину.

Детермінанти злочинності, або криміногенні фактори, є сукупністю економічних, соціальних, ідеологічних, політичних, психологічних, правових, організаційно-управлінських та інших чинників, які обумовлюють (детермінують) злочинність. Детермінанти вивчаються на різних рівнях: злочинності в цілому, окремих видів злочинів, конкретного злочину.

Протидія злочинності є системою державних і громадських заходів, спрямованих на усунення або нейтралізацію детермінант злочинності та корекцію поведінки осіб, схильних до правопорушень. Деякі дослідники, розглядаючи злочинність як соціальне явище,

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джузи. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — С. 8.

вказують, що головним у боротьбі з нею є прогресивні соціально-економічні перетворення. Поряд з цим важливе значення мають і спеціальні кримінологічні заходи запобігання тим чи іншим злочинам, які застосовуються правоохоронними органами та громадськими формуваннями. Кримінологія мовби синтезує в собі все те цінне, що накопичене з проблеми протидії злочинності іншими науками, і дає цілісне знання про весь цей процес¹.

Для визначення останнього елементу в літературі з'явився термін «віктимологія» – вчення про **жертву злочину**. В кримінологічних дослідженнях до недавнього часу увага приділялась виключно поведінці злочинця, а взаємозв'язку між поведінкою злочинця і потерпілого приділялась незначна увага. Водночас потерпілий є другою стороною, котра причетна до злочину. Саме він безпосередньо вступає у відносини зі злочинцем. Причому нерідко злочинна поведінка провокується негативною поведінкою потерпілого. Слід зазначити, що відносно включення в предмет кримінології такого його елемента, як «віктимологія» в кримінологічній науці немає єдиної думки. Одні вчені вважають, що «віктимологія» є гілкою кримінології, яка вивчає особливості поведінки осіб, що постраждали від злочину, і без неї поняття причин злочинності було б неповним. Інші вчені, навпаки, заперечують це й вважають його самостійним напрямом кримінологічних досліджень.

В юридичній літературі дискусійним є також питання відносно включення предмета кримінології до так званих «фонових» явищ: проблеми прогнозування злочинності, планування протидії їй; проблеми суїцидальної поведінки (проблеми самогубства) та ін. Думки вчених не співпадають. Так, професор В.Г. Лихолоб, зокрема, зазначав, що для того щоб повніше, глибше й ефективніше вирішувати завдання, які стоять перед кримінологією, вона вивчає і супутні злочинні негативні соціально-альні явища (п'янство, алкоголізм тощо), які в кримінології іменуються фоновими, а в соціології – асоціальними і безпосередньо не входять до її предмета².

Дещо іншу позицію займає О.М. Джужа, який вважає, що як елементи предмета кримінології бажано розглядати проблеми:

¹ Там само. – С. 8.

² Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е. Кримінологія: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 9.

жертви злочинів, прогнозування та планування протидії злочинності, кримінально-правової статистики, методик досліджень злочинності, негативних соціальних явищ, які тісно корелюють зі злочинністю, тощо¹.

Російський вчений професор В.В. Лунєєв до предмета кримінології безспідставно відносить «методи кримінологічних досліджень». Як доводи своєї позиції В.В. Лунєєв указує на те, що будь-яка наука, за винятком кримінології, не розроблятиме спеціальні методи вивчення й аналізу злочинності (в т. ч. латентної), її причин, особи злочинця, ефективності заходів по попередженню злочинів. Академік А.П. Закалюк вважає, що до елементів кримінології, які дають можливість глибше вивчити сутність її основного предмета — злочинності, слід віднести методологію кримінології, організаційні та методичні засади кримінологічного дослідження, кримінологічну інформацію, в тому числі історію кримінології як джерело здобуття кримінологічних знань².

На нашу думку, така позиція відомих українських і російських учених заслуговує на підтримку, оскільки проблеми прогнозування розвитку злочинності, планування протидії їй, а також методика вивчення злочинності, як і кримінально-правова статистика, є невід'ємною складовою такого елемента предмета кримінології, як попередження злочинності, та повсюди використовуються правоохоронними органами для ефективно організації боротьби зі злочинністю. Крім цього, такі негативні соціальні явища, як п'янство, алкоголізм, наркоманія та деякі інші в багатьох насильницьких і корисливо-насильницьких злочинах виступають як причини вчинення таких злочинів, тому вони, на нашу думку, мають відноситись до такого елемента предмета, як причини та умови злочинності, а не бути в якості «супутніх» або «фонових» явищ.

Деякі вчені виступають проти включення суїцидальної поведінки до предмета кримінології, але є і протилежні думки. Ця проблема стосується психіатрії, психології, кримінального права, але

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — С. 8.

² Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. — Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. — К.: Ін Юре, 2007. — С. 21.

має й кримінологічний аспект. Викладені положення – відправні моменти для розуміння завдань і функцій кримінології. Правильна постановка завдань перед кримінологією є гарантом її ефективності в розумінні тих суспільних процесів, що протікають у суспільстві. Основні завдання кримінології:

- отримання достовірних знань про стан, рівень, динаміку, структуру й географію злочинності;
- систематичне виявлення й аналіз явищ, процесів, факторів, ситуацій, обставин детермінуючих злочинність;
- з'ясування та вивчення протиріч і конфліктів, які призводять до виникнення й реалізації злочинних намірів, а також формування особистості злочинця;
- вивчення особи потерпілого від злочину, взаємозв'язків між жертвою та злочинцем;
- розробка наукових рекомендацій з усунення або нейтралізації явищ, котрі сприяють антисуспільній злочинній поведінці;
- наукова розробка заходів з виявлення осіб, схильних до скоєння злочинів, їх вивчення та здійснення ефективного профілактичного впливу на них.

Таким чином, основним завданням кримінології є дослідження питань про те, що таке злочинність, яка її суть, які закономірності. Вкрай актуальними є проблеми природи злочинності, де її витоки та які перспективи розвитку.

Виходячи з цих завдань можна визначити й функції кримінології. Головними із них є:

- **описова функція.** Вона полягає у виявленні, відображенні визначених фактів, соціальної дійсності, котрі пов'язані зі злочинністю, відображає їх властивості та відносини, дає їм наукове обґрунтування;
- **пояснювальна функція.** На підставі емпіричних даних і теоретичних положень розкриває сутність досліджуваних об'єктів, дає їм наукове роз'яснення (зокрема, встановлює закономірності злочинності, дію її причин, формування особистості злочинця, функціонування системи попередження злочинності);
- **прогностична функція.** Вивчаючи тенденції перспективи зміни кримінологічно-важливих процесів та явищ, кримінологія прогнозує їх майбутній стан і розвиток;

– **практично-перетворювальна функція.** Кримінологічний опис пояснення, провіщування мають бути підпорядковані інтересам науково обґрунтованого управління соціальними процесами, пов'язаними з попередженням злочинності. Тому попередження злочинності певною мірою фокусує решту питань, котрі вивчає кримінологія. Цим і визначається значення практично-перетворювальної функції цієї науки, оскільки кримінологічне значення має цінність тільки тоді, коли воно озброює відповідних суб'єктів профілактики необхідними знаннями для протидії злочинності.¹

§ 2. Місце кримінології в системі наук

Виникнення кримінології, як і виникнення будь-якої науки, передбачило необхідність визначення її місця в системі наукового пізнання. Воно в багатьох випадках залежить від запровадженої на території тієї чи іншої держави правової системи. Англо-американська кримінологічна школа в якості свого наукового фундаменту обрала психологію, соціальну психологію та соціологію. Кримінологічні теорії у США та Великій Британії розглядаються в складі соціологічної науки в межах окремого наукового напрямку, який отримав назву соціології злочинності.

Для країн, які використовують романо-германську правову систему, характерна належність кримінології до групи природознавчих наук.

На сьогодні відносно місця кримінології в системі наук в Україні, як і в Росії, існують різні підходи. У науковій літературі висловлювалося три основні погляди:

– кримінологія є частиною кримінального права. Такої точки зору дотримувався російський вчений М.М. Гернет, який у 1906 році назвав кримінологію проблематикою кримінального права. Аналогічну позицію відстоювали О.А. Герцензон, А.А. Піонтковський і низка інших вчених.² Слід зазначити, що використання підходу у визначенні кримінології як частини науки кримінального права при-

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е. Криминология: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 11.

² Криминологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 12.

звело до невиправданого звуження предмета кримінологічних досліджень. Засобів і методів кримінології, обмеженої наукою кримінального права, виявилось недостатньо, і вона була нездатна створити повноцінний апарат забезпечення комплексного наукового вивчення аномальної поведінки;

– кримінологія самостійна наука, яка перебуває на стику соціології та права або є частиною соціології. Для підтвердження цієї позиції зазвичай використовується аргумент, що кримінологія застосовує матеріали обох наук і, спираючись на соціологічні методи, вивчає тільки ті явища, котрі пов'язані зі злочинністю;

– кримінологія самостійна галузь юридичної науки, складова частина системи юридичних наук.

Визначення природи кримінології як соціально-правової науки, яка знаходиться на межі соціології та права, дозволяє більш детально охарактеризувати її місце серед інших наук, її взаємодію з ними. Їх можна класифікувати в такому порядку: юридичні, філософсько-соціологічні, психолого-педагогічні, економічні.

З юридичних наук найбільш тісно кримінологія пов'язана з кримінальним правом. Воно представляє ті вихідні положення, якими оперує кримінологія: злочини, його види, злочинці та їх категорії.

Кримінологія має суміжну галузь з наукою виправно-трудового права в плані попередження рецидивної злочинності й вироблення заходів з підвищення дієвості покарання. Також тісний зв'язок існує між кримінологією та кримінально-правовою статистикою. Методи статистики широко застосовуються в кримінологічних дослідженнях – це фактичний статистичний матеріал про стан злочинності, про ознаки, що характеризують особистість злочинця, про стан правової профілактики тощо, вони необхідні в кримінології для теоретичних узагальнень і вироблення конкретних рекомендацій по вдосконаленню боротьби зі злочинністю. Кримінологія стикається з наукою кримінального процесу, до предмета якого входять, відповідно до статті 23 КПК України, встановлення та усунення органами кримінального судочинства причин та умов, що сприяють скоєнню злочину. Для кримінології мають значення положення і дані науки адміністративного, сімейного, трудового та інших галузей права. Вони необхідні, насамперед, при описанні завдань і повноважень різних державних органів та громадських організацій у профілактичній діяльності.

Кримінологія тісно пов'язана з багатьма неюридичними науками. Зв'язок кримінології з філософією виявляється в тому, що закони і категорії останньої є обов'язковими для кримінологічних досліджень, вони дозволяють правильно розкрити суть і зміст злочинності, її зв'язки з іншими соціальними явищами. Кримінологія дуже тісно пов'язана з соціологією та психолого-педагогічними науками. Теоретичні положення й емпіричні дані загальної та соціальної психології потрібні для вивчення всіх особистісних властивостей, що визначають механізм індивідуальної злочинної поведінки. Зв'язок кримінології з економічними науками виявляється при вивченні злочинності у сфері економіки, а також при оцінці ролі матеріальних факторів у генезисі злочинної поведінки.

Останніми роками зміцнюється зв'язок кримінології з математикою та кібернетикою. Наукові праці Г.Н. Аванесова, Ю.Д. Блуштейна, С.С. Віцина, А.Ф. Зелінського та інших вчених показали можливість плідного співробітництва кримінології з цими науками. Математичні методи істотно підвищують точність кримінологічних досліджень та їх висновків (при визначенні рівня латентності злочинності, її прогнозування).¹

§ 3. Система кримінології

Щоб отримати всебічне уявлення про певну науку, слід здійснити її системний розподіл. Система — це певний порядок розподілу частин цілого, розмічених у певній послідовності з метою забезпечення більш глибокого вивчення системних зв'язків між елементами та самих елементів. Система кримінології перебуває у прямій залежності від предмета науки, відображає його структуру і базується на двох підставах: предметі дослідження та рівні узагальнення науково-практичної інформації.

За предметом дослідження кримінологія складається з таких основних частин:

- 1) вчення про злочинність;
- 2) вчення про детермінацію злочинів;
- 3) вчення про особу злочинця;

¹ Там само. — С. 14.

4) вчення про засоби протидії злочинності;

5) вчення про жертву злочину.

За рівнем узагальнення науково-практичної інформації кримінологія поділяється на Загальну та Особливу частини.¹

Загальна частина вивчає теоретичні проблеми злочинності як такої, дає поняття кримінології як науки, її предмета, завдань, функцій, системи, методології і методики досліджень, розглядає історію розвитку кримінології та аналіз різних теорій. Центральне місце в загальній частині посідають також питання щодо особи злочинця, детермінант злочинності, віктимології, кримінологічного прогнозування та протидії злочинності.

Особлива частина досліджує окремі види злочинності, їх детермінанти та заходи боротьби з ними. Це, зокрема, такі види злочинності: організована, корупційна, рецидивна, професійна, насильницька, екологічна, необережна, пенітенціарна, жіноча, злочинність неповнолітніх. Водночас слід мати на увазі, що кримінологія не є застиглим раз і назавжди, даним і закінченим вченням. У процесі постійного динамічного розвитку та вдосконалення уточнюються і доповнюються її предмет та інші компоненти як науки і навчальної дисципліни.

Виникнення нових сфер суспільного життя, ускладнення суспільних відносин, криміналізація окремих видів діяльності зумовлюють необхідність формування нових напрямів кримінології. Як приклад спеціалісти називають такі кримінологічні напрями, що виникли порівняно нещодавно:

– економічна кримінологія – складовий елемент кримінологічної науки, що вивчає злочини в різних сферах економіки: кредитно-банківській, зовнішньоекономічній, бюджетній сфері, у сфері приватизації тощо;

– комунікативна кримінологія (кримінологія масових комунікацій) – кримінологічний напрям, який вивчає характер зв'язків засобів комунікацій зі злочинністю та злочинною поведінкою (наприклад, комп'ютерна злочинність у сфері зв'язку);

– податкова кримінологія – галузевий кримінологічний напрям, який вивчає податкову злочинність. Податкова кримінологія до-

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е.: Кримінологія: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 28.

сліджує причини виникнення й розвитку злочинності в системі оподаткування, особистість податкового злочинця, шляхи та засоби профілактичного впливу в згаданій сфері. Базис податкової кримінології складають не тільки загальнокримінологічні, а й спеціальні знання в податковій сфері. Комплексний характер податкової кримінології дозволяє їй бути складовим елементом не тільки кримінологічного вчення, а ще й науки, що комплексно вивчає податкову проблематику, — форосології;

– кримінальна армалогія (кримінологія зброї) — інструментарний кримінологічний напрям, котрий вивчає застосування зброї в злочинних цілях і в процесі протидії злочинності.

Кримінологія має як теоретичний, так і прикладний аспекти. Теоретичний аспект полягає в розробці наукової теорії злочинності як соціально-правового явища та шляхів його подолання. Прикладний аспект має своїм завданням визначення конкретних заходів, спрямованих на попередження окремих видів злочинів.¹

§ 4. Історія розвитку кримінології

Для того щоб свідомо та ефективно використовувати надбання цієї науки у суспільному житті, слід усебічно вивчити генезис її зародження і становлення, тобто її історію. Звертаючись до багатого соціально-історичного досвіду минулого, ми одержуємо додаткову можливість для адекватного розуміння сучасної кримінології та проблем розв'язуваних даною галуззю знання. Вважається, що термін «кримінологія» було введено у 1879 році французьким антропологом П. Топінаром. У 1885 році вперше з такою назвою вийшла друком праця Р. Гарофало. Проте вчення про злочини почало формуватися набагато раніше і в своєму розвитку пройшло три основні періоди: класичний, що тривав з другої половини XVIII ст. до останньої третини XIX ст.; позитивістський — з останньої третини XIX ст. до 20-х років XX ст.; сучасний — з 20-х років XX ст. дотепер. На означені історичні періоди впливали погляди таких видатних учених як Платон, Аристотель, Ш. Монтеск'є, Ч. Бекарія та інших. Слід зауважити, що

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джузи. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — С. 15.

наведена класифікація основних періодів розвитку вчення про злочини є однією з багатьох, і на сьогодні питання про неї залишається спірним. Так, американський кримінолог професор В. Фокс у своїй роботі «Введення в кримінологію» поділяє кримінологічні школи на:

- класичну (оцінка серйозності злочину з юридичної позиції);
- позитивістську (злочин обумовлений безліччю факторів, юридичний підхід цілком відкидається);
- американську (соціологічні теорії причин злочинності);
- школу соціального захисту (злочин викликається різними соціальними факторами, й у межах діючого законодавства всі ці фактори варто брати до уваги; позитивістські погляди ця школа доповнює юридичним підходом).

Під класичною школою кримінології слід розуміти систему ідей про злочини та боротьбу з ними, що сформувалися в межах так званої класичної школи кримінального права. Класична школа кримінології відмовилася від пануючих раніше уявлень про надприродні сили, що визначають поведінку людини, включаючи й злочинну поведінку, і замінила все це концепцією вільного волевиявлення людини та її намірів.

Погляди цієї школи були спрямовані проти безглуздя і непослідовності практики карного правосуддя, що існувало тоді, у діяння якого судді вносили свої власні судження. Результатом були жорстокі покарання, що свідчили не про правий суд, а про помсту.

Так, при вивченні причин злочинів Платон у своїх працях приділив значну увагу аналізу їх мотивів, до яких він відносив: гнів, ревності, бажання до насолод, помилки, незнання. Він відстоював принцип індивідуалізації покарання, яке, на його думку, повинно відповідати не лише характеру вчиненого, а й мотивам винної особи, враховувати прояви шахрайства, жорстокості та юнацької довірливості. Він допускав смертну кару, відзначав особистий характер покарання, тобто те, що воно не повинно поширюватися на нащадків злочинця, навіть у випадках посягання на державний устрій.¹

Аристотель у своїх працях особливе значення приділяв рівності всіх повноправних громадян перед законом. При цьому він наголошував на важливості профілактичної ролі покарання, вважаючи, що

¹ Кримінологія: Учебник / Под общ. ред. А.И. Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 7.

люди утримуються від негативних учинків не з високих міркувань, а через страх покарання, і більшість схильна віддавати перевагу суспільним інтересам, а не власним задоволенням і користі. На думку Аристотеля, чим більші користь і задоволення, які були отримані в результаті вчинення злочину, тим суворішим повинно бути покарання. Він був твердо переконаний у тому, що злочинець стає зіпсованим по своїй волі.¹

Шарль Монтеск'є виступав проти свавілля в правосудді. Він розвинув ідею закономірного розвитку всього в світі, в тому числі людських дій, і вимагав від законодавця рахуватися із «загальним духом свого народу». Він також вимагав точного визначення кола державних злочинів і вважав, що відсутність такого точного визначення є достатньою для перетворення правління на деспотичне. Ш. Монтеск'є стверджував, що жорстокість покарань шкідлива для держави та суспільства, оскільки, по-перше, у людей формуються риси жорстокості, що є «злом надзвичайним», по-друге, в державах, де застосовуються короткострокові покарання, злочинність не вища ніж у тих, де превалує жорстокість.²

Грунтуючись на ідеях Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та інших великих просвітителів XVII–XVIII ст., Ч. Беккарія створив принципово нову для того часу теорію, яку він виклав у книзі «Про злочин і покарання» (1794 р.), котра стала першою в історії спеціальною працею на цю тему. Відстоюючи позиції популярної на той час «суспільної угоди», він вважав, що існують три основних джерела моральних і політичних засад, які керують людьми: божественне начало, природні закони та добровільні суспільні відносини. Джерело злочинів Ч. Беккарія вбачав у загальній боротьбі людських пристрастей, у зіткненні окремих інтересів. Злочинну активність людини вчений пояснював, звертаючись здебільшого до основних, на його думку, рушійних джерел, що спонукають людину до будь-яких дій, як корисних, так і шкідливих. Цими джерелами він вважав насолоду та страждання.

Для кримінології велике значення має також прогностичний погляд Ч. Беккарія на перспективи протидії злочинам з боку держави. Його висновок реалістичний: «Неможливо попередити все зло».

¹ Там само. – С. 8.

² Там само. – С. 13.

Особливо цінними є ідеї Ч. Беккарія щодо методів реагування держави на вчинені злочини. Ці ідеї й нині істотно впливають на теорію кримінального права та практику карального законодавства. Під впливом цих ідей у різних країнах з різними соціальними системами виникла соціальна профілактика злочинів як один з напрямів державної діяльності. Ч. Беккарія категорично відкидав жорстоке покарання й висловлював сумніви щодо отримання від нього користі. Він був проти смертної кари. На його думку, метою покарання повинно бути не катування людини та знущання з неї, а застереження винного щодо заподіяння шкоди суспільству та утримання від цього інших. Запропоноване ним вирішення питання про мету покарання й досі відображається в законодавстві багатьох країн світу. Значне місце у праці «Про злочини і покарання» було присвячене попередженню злочину. Найнадійнішим, проте й найскладнішим і важким засобом попередження злочинів Ч. Беккарія вважав удосконалене виховання. Йому належать слова: «Краще попереджати злочини, ніж за них карати».¹

Виникнення позитивістського періоду було обумовлено, з одного боку, значним поширенням злочинності в середині ХІХ ст. в багатьох європейських країнах, з іншого – стрімким розвитком природничих і гуманітарних наук.

У науки, які вивчали людину, почали впроваджуватися прийоми з точних дисциплін, що призвело до виникнення антропології, соціології та статистики. Від науки класичного періоду позитивістська кримінологія відрізнялася широким застосуванням статистичних та інших фактичних даних про вчинені злочини. При цьому якщо класична школа звертала основну увагу на діяння, а ще раніше – на провину, то позитивістська школа спрямовує увагу на злочинця, на його долю і небезпеку для суспільства. Якщо класична школа орієнтована на захист інтересів правової держави, то позитивістська – на виправлення злочинця.

Позитивістська кримінологія розвивалась у двох основних напрямках – біологічному та соціологічному, залежно від того, визнають їх автори та прихильники значну роль біологічних факторів у генезисі злочинної поведінки чи ні. До кримінологічних теорій

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 17.

біологічної орієнтації відносяться:

- біологічна школа;
- генетичні теорії причин злочинності;
- психіатричні концепції причин злочинності;
- клінічна кримінологія та інші.

До соціологічного напрямку в кримінології відносяться:

- концепція аномії;
- теорія стигми;
- теорія диференційованої асоціації;
- теорія множини факторів;
- теорія соціальної дезорганізації та низка інших.

Попри суттєву відмінність поглядів «крайніх» представників цих напрямів, межа між ними дещо розмилася, що призвело до появи біосоціологічного напрямку в кримінології. Ці напрями більш детально розглянуто в окремому розділі підручника «Зарубіжні кримінологічні теорії».

У дореволюційний період кримінологія в Україні розвивалась як особливий розділ кримінально-правової теорії. Харківський професор М. Чубинський називав її кримінальною політикою. Того часу панувало два напрями – соціологічний (І. Фойницький, Є. Немировський, М. Ісаєв, М. Гернет та ін.) і традиційний нормативістський (М. Таганцев, А. Трайнін). Великого поширення набули біологічні теорії злочинності (А. Дріль, М. Неклюдов) та психологічні (С. Познишев).

За радянських часів було підсилено позиції соціологічної кримінології. Вийшло друком багато праць з аналізу моральної статистики, особи злочинця тощо.

У 20-х роках ХХ ст. у великих містах Росії, зокрема, у Петрограді (1918 р.), Саратові (1922 р.) і Москві (1923 р.) було відкрито кабінети кримінальної антропології та судово-медичної експертизи, у яких проводили наукові дослідження з вивчення злочинця та злочинності, пошуку найбільш раціональних методів перевиховання злочинців і проведення експертиз для судових органів.

Аналогічні кримінологічні установи були створені й в Україні. Зокрема, у Києві (при юридичному факультеті Інституту народного господарства), в Одесі (при Будинку примусових робіт) та у Харкові. У Києві було створено юридичну клініку, яка функціонувала на сус-

пільних засадах. З метою координації криміналістичних досліджень, що проводилися, 1925 року в Москві було створено Інститут по вивченню злочинності та злочинців. На нього було покладено такі завдання: вивчення причин та умов злочинності в цілому та окремих видів злочинів, вивчення методів боротьби зі злочинністю, розробка питань карної політики, засобів і методів впливу на засуджених тощо. Його робота була надто важливою, особливо слід відзначити збірник «Сучасна злочинність», який видавався інститутом. У його номерах наводився аналіз даних карної статистики в порівнянні з результатами першого всесоюзного перепису населення 1926 р.¹

Для кримінологічних досліджень того часу були характерні відносна незалежність від ідеологічних догм і прагнення розібратися не лише в зовнішніх криміногенних факторах, а й у властивостях особи правопорушника. Широко використовувалися досягнення біології, психіатрії, психології, теорія рефлексій Бехтерева та Павлова. Проте в 30-ті роки кримінологічні дослідження були практично припинені. Приводом стало звинувачення кримінологів у пропаганді класово ворожих зарубіжних біологічних теорій причин злочинності. В цей період панувала офіційна концепція, яка стверджувала, що в соціалістичному суспільстві немає соціальних причин злочинності і ця проблема нібито не являє ні наукового, ні практичного інтересу. Як наслідок панування цієї концепції Інститут по вивченню злочинності та злочинців і кримінологічні кабінети було ліквідовано.

Наступний етап розвитку радянської кримінології починається з кінця 50-х років. Дослідження злочинності включається в плани деяких науково-дослідних правових закладів країни. Кримінологічна проблематика почала розроблятися на кафедрах юридичних навчальних закладів.

У 1963 році було створено Всесоюзний інститут по вивченню причин і розробці заходів попередження злочинності, на який була покладена координація наукових досліджень у сфері кримінології. З 1964 року викладання кримінології було введено в програми юридичних вузів.

З другої половини 80-х років кримінологи отримали можливість переглянути багато положень науки кримінології. Дуже важливим

¹ Кримінологія / Под ред. В.К.Звирбуля, Н.Ф. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. – М.: Юрид. лит., 1979. – С. 37-38.

кроком стало зняття грифа секретності з усіх даних по злочинності та карній статистиці, розробка питань інформаційної бази боротьби зі злочинністю, створення єдиного обліку злочинів, визначення рівня латентної злочинності, застосування математичних методів аналізу. Важливим досягненням сучасного етапу розвитку кримінології стала всебічна розробка її теоретичних основ. Вони були сформульовані в різних аспектах залежно від поставлених авторами завдань у роботах: А.А. Герцензона – «Введение в советскую криминологию»; А.Б. Сахарова – «О личности преступника и причинах преступности в СССР»; Г.М. Міньковського, В.К. Звірбуля та ін. – «Предупреждение преступлений»; В.Н. Кудрявцева – «Причины правонарушений»; Н.Ф. Кузнецової – «Преступление и преступность»; В.К. Звірбуля та ін. – «Теоретические основы предупреждения преступлений»; Г.А. Аванесова «Теория и методика криминологического прогнозирования» та інших авторів.

У 1975–1978 роках були здійснені наукові дослідження з проблем комплексного планування попередження злочинів.¹

Напрацьовані за результатами проведених досліджень наукові рекомендації лягли в основу розробки та повсюдного запровадження комплексного планування попередження злочинів у діяльності всіх суб'єктів профілактики. В Україні кримінологія почала відроджуватися у Київській вищій школі МВС СРСР (нині – Національний університет внутрішніх справ), значною мірою це було пов'язано з ім'ям професора П. Михайленка. 1964 року він у співавторстві з І. Гельфандом написав монографію «Попередження злочинів – основа боротьби за викорінення злочинності». Того часу при Київській вищій школі МВС було створено науково-дослідну лабораторію, значну частку серед тематики якої посідали кримінологічні проблеми. Нині на базі цієї лабораторії функціонує Науково-дослідний інститут МВС України, який уперше опублікував у відкритому виданні кримінальну статистику України з 1972 по 1993 роки і який перетворився на провідну кримінологічну установу України.

Кафедри кримінології створено у Харківському юридичному інституті (нині – Національна юридична академія ім. Я. Мудрого), Національному університеті внутрішніх справ, Одеській юридичній академії. Слід зазначити плідну діяльність у розробці кримінологічних

¹ Там само. – С. 40.

проблем секції кримінального права та кримінології Інституту держави і права ім. Корецького НАН України, Міжвідомчого науково-дослідного центру при Президентській координаційній раді по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю та Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності в Харкові.

Серед важливих напрямів кримінологічних досліджень в Україні останніми роками виокремлюються проблеми організованої та професійної злочинності, економічної злочинності, злочинності неповнолітніх і молоді, питання попередження злочинності, попередження та прогнозування рецидивної злочинності, кримінальної психології. Потреби практики висувають кримінологічну науку на відповідне місце в системі правоохоронних органів. Значний внесок у розробку зазначених і багатьох інших кримінологічних проблем зробили такі видатні українські вчені, як П.П. Михайленко, А.П. Закалюк, І.К. Туркевич, О.М. Костенко, О.М. Джужа, І.М. Даньшин, В.Г. Лихолоб, Л.В. Багрій-Шахматов, А.Ф. Зелінський і багато інших.

У 1998 році було створено Кримінологічну асоціацію України, завдання якої полягає в об'єднанні та координації зусиль учених і практичних працівників щодо розвитку кримінології. Кримінологи України особисто та через Кримінологічну асоціацію налагоджують тісні наукові контакти з іноземними закладами, котрі здійснюють масштабні кримінологічні дослідження. Міжнародне співробітництво з боротьби зі злочинністю є, поза сумнівом, актуальним і корисним.

Водночас слід погодитися з тими авторами, які вважають, що цей процес не повинен перетворюватися на бездумне запозичення чужих ідей і теорій без урахування історичних традицій та сучасних реалій нашого життя, і, тим паче, не може перетворюватися на канал імпортування антинаукових доктрин і постулатів. Кримінологічна ситуація у світі дає підстави вважати, що суспільство, яке не в змозі застосовувати необхідні заходи для боротьби зі злочинністю, навряд чи зможе розраховувати на майбутнє.¹

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 34.

Розділ 2. ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ОЗНАКИ

§ 1. Поняття злочинності та її види

Злочинність є основною частиною предмета кримінології, її центральною проблемою, навколо якої об'єднуються всі інші складові кримінології.

За своєю сутністю злочинність є складним соціально-правовим явищем, наслідком конфліктів у суспільних відносинах, відносинах між людьми і може виступати в якості свого роду показника здоров'я суспільства. Термін «злочинність» здебільшого вживається у тих випадках, коли йдеться про множинність злочинів, про їх певну статистичну сукупність. Вивченню проблеми злочинності присвячено чимало наукових праць, при цьому серед учених кримінологів є деякі розбіжності в поглядах щодо визначення поняття злочинності. Так, відомою російською вченою Н.Ф. Кузнецовою злочинність визначалась як відносно масове, історично мінливе соціальне, що має кримінально-правовий характер, явище класового суспільства, яке складається з усієї сукупності злочинів, що вчиняються в певній державі у певний період часу¹. Таке визначення злочинності свого часу дістало загального визнання в радянській кримінології. Однак в останні десятиліття це визначення поняття злочинності в юридичній літературі піддається обґрунтованій критиці, яка зводиться до такого: по-перше, в пропонуваному визначенні злочинності присутні окремі ознаки, що мають чітко виражений ідеологічний характер. Так, наприклад, неможливо наявністю класових протиріч пояснити існування цілої низки суспільно небезпечних діянь, визначених Кримінальним кодексом України як злочини, таких як: злочини проти життя та здоров'я особи, злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи, злочини проти довкілля, злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту та деякі інші, які є однаковими для всіх соціальних систем. По-друге, запропоноване

¹ Кузнецова Н.Ф. Преступность и преступление. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969. – С. 173.

визначення злочинності є неповним, оскільки в ньому відсутні окремі ознаки, які є характерними для всієї злочинності. Тому, на нашу думку, найбільш обґрунтованим і повним є визначення злочинності, яке міститься в підручнику «Кримінологія», виданому за редакцією В.Г. Лихолоба і В.П. Филонова: «Злочинність — це соціально-правове, відносно масове, історично мінливе, відносно стійке, самодетермінуюче, антагоністичне явище, яке включає в себе сукупність усіх злочинів, які вчиняються в даному суспільстві в даний період, і характеризується кількісними та якісними показниками»¹.

Розкриємо більш детально зміст поняття «злочинність».

1. Злочинність — *антисоціальне явище*, що заподіює шкоду як суспільству в цілому, так і окремим його членам. Природа злочинності соціальна. Вона породжується причинами й умовами, що мають соціальний характер. В якості причин і умов злочинності виступають економічні, ідеологічні, соціально-психологічні, організаційно-управлінські та інші процеси і явища, які мають соціальний характер. Одним із важливих висновків цієї ознаки злочинності є те, що будучи наслідком певних соціальних чинників, злочинність, у свою чергу, здійснює на них зворотну дію, і в цьому виявляється нерозривна єдність злочинності з середовищем. Тому злочинність і чинники, що впливають на неї, повинні розглядатися як єдиний об'єкт аналізу й управлінської дії.

2. Злочинність має *правову характеристику*. Перелік злочинів, що складають злочинність в цілому, визначається кримінальним законодавством. Так, відповідно до ст. 11 Кримінального кодексу України, злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

У цьому визначенні названо три ознаки злочину:

- 1) суспільну небезпеку;
- 2) заборону кримінальним законом;
- 3) винність.

Злочином суспільно небезпечне діяння стає тоді, коли ступінь і характер його небезпечності для існуючих у суспільстві відносин

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е.: Кримінологія: Учебник / Под ред. В.Г. Лихолоба і В.П. Филонова. — Київ—Донецк, 1997. — С. 12.

змушують законодавця вести з ним боротьбу кримінально-правовими заходами, тобто коли кримінальним законом воно визнається злочином.

Тому декриміналізація чи криміналізація тих чи інших діянь суттєво впливають на стан, динаміку та структуру злочинності. Залежно від ступеня тяжкості злочини поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі й особливо тяжкі. Згідно статті 12 КК України:

1. Злочином невеликої тяжкості є злочин, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше двох років або інше, більш м'яке покарання.

2. Злочином середньої тяжкості є злочин, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше п'яти років.

3. Тяжким злочином є злочин, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше десяти років.

4. Особливо тяжким злочином є злочин, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

Суспільно небезпечними можуть бути тільки вольові, усвідомлені дії особи. Дії ж неосудних не є суспільно небезпечними, а просто небезпечними.

Згідно ч. 2 ст. 11 КК України, не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально й містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі. Такі діяння не можуть бути визнані злочином, а тому не входять у склад злочинності.

3. Злочинність є *історично мінливою*. Характер і склад злочинності відповідає певній соціально-економічній формації. Її рівень і структура змінюються й на окремих етапах розвитку певної формації залежно від політичного режиму, причин і умов злочинності, а також визначення в кримінальному законодавстві кола діянь, які є злочинами.

Мінливість злочинності чітко простежується на окремих етапах історії розвитку України як до проголошення незалежності України, так і після цього.

4. Злочинність — це *відносно масове соціально-правове явище*. Відносна масовість стосовно злочинності означає, що в масі, тобто в множинності злочинів, вона проявляє чимало нових властивостей, які не притаманні окремим злочинам. Тому окремі злочини не можуть розглядатися як злочинність. При вивченні злочинності ми не можемо обійтися без статистичних методів, в основі яких лежить так званий закон великих чисел, під яким розуміється вельми загальний принцип, через який сукупність дій великого числа випадкових фактів приводить до результату, майже не залежного від випадку. Статистичний метод дає можливість виявити закономірності, які залишаються непомітними за малої кількості спостережень. Розглядаючи злочинність як історично мінливе та соціально обумовлене явище і вивчаючи її динаміку, ще на початку ХІХ століття К. Маркс дійшов висновку, що злочини, взяті у великому масштабі, виявляють за своєю кількістю і за своєю класифікацією таку саму закономірність, як і явища природи.

Уперше на цю особливість злочинності вказав знаменитий астроном і математик того часу Адольф Жак Кетле. Виступаючи в 1831 р. на засіданні бельгійської Королівської академії в Брюсселі, він заявив у своїй доповіді, що «...ми можемо розраховувати заздалегідь, скільки індивідумів обагрять руки в крові своїх співгромадян, скільки людей стануть шахраями, скільки стануть отруйниками, майже так само, як заздалегідь ми можемо підрахувати, скільки людей народиться і скільки помре. Тут перед нами рахунок, за яким ми платимо із страхітливою регулярністю, — ми платимо тюрмами, ланцюгами та шибеницями».¹

При вивченні злочинності в масі відзначаються чіткі визначення співвідношення між окремими видами та групами злочинів у структурі злочинності, а також залежність від прийнятих профілактичних заходів.

5. Злочинність — це не механічна сума окремих злочинів, а їх *органічна сукупність*, в якій між усіма ознаками та властивостями існує діалектична єдність. Поняття «сума» визначає лише кількісну сторону злочинності, а поняття «сукупність» — ще й якісну.²

¹ Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 1999. — С. 44.

² Аванесов Г.А. Криминология. Прогностика. Управление: Учебное пособие. — Горький: ВШ МВС СССР, 1975. — С. 47.

6. Злочинність *складається з усієї сукупності вчинених злочинів на певній території* (район, місто, область) і *за визначений період часу* (місяць, квартал, рік). Збільшення чи зменшення території або часу неминуче веде до зміни окремих видів і груп злочинів і злочинності загалом.

7. Злочинність має властивість *самодетермінації*, тобто самовідтворення. Самовідтворення як одна із ознак злочинності особливо характерна для організованої злочинності, злочинності неповнолітніх, рецидивної злочинності.

8. *Стійкість* злочинності означає, що не можна очікувати її різкої зміни в структурі та стані за короткий проміжок часу (місяць, квартал, рік). Такі соціальні явища не можуть змінюватися настільки швидко. Коливання в деяких показниках більше свідчать про неточність підрахунку, ніж про дійсні зміни в стані даного явища.¹ Розуміння цієї ознаки злочинності має велике як наукове, так і прикладне значення для об'єктивної оцінки ефективності діяльності всіх суб'єктів профілактики.

Такими є найбільш загальні ознаки та властивості злочинності.

§ 2. Кількісна та якісна характеристика злочинності

Злочинність як соціальне явище має кількісну та якісну характеристику, яка включає такі **три основні показники**: стан (рівень), динаміку та структуру, а також **додаткові показники**: розмір і характер нанесених збитків. Стан злочинності — це абсолютне число злочинів, скоєних на певній території і за окремий проміжок часу. На думку багатьох учених-кримінологів, це поняття характеризує злочинність з кількісної сторони й означає абсолютні числа вчинених злочинів і осіб, які їх вчинили.

Таке визначення стану злочинності міцно увійшло в практику роботи правоохоронних органів на всіх рівнях. Між тим на стан злочинності впливає багато чинників, зокрема, чисельність населення осудного віку, що мешкають на території окремого району, міста чи області, ефективність роботи правоохоронних органів по боротьбі зі

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е.: Криминология: Учебник. — Киев—Донецк, 1997. — С. 15.

злочинністю, внесення змін у діючий Кримінальний кодекс України, що криміналізує або декриміналізує діяння, тягне за собою збільшення або зменшення кількості злочинів. З метою прийняття науково обґрунтованих управлінських рішень відносно організації боротьби зі злочинністю для характеристики стану злочинності використовують такий показник, як рівень, або коефіцієнт, злочинності.

Коефіцієнт злочинності характеризує її інтенсивність на певній території та виражається в кількості злочинів, що припадає на кожну тисячу чоловік (10 або 100 тис.) населення даної території. Для точнішого визначення рівня злочинності слід урахувувати не все населення, а лише ті вікові групи, представники яких можуть притягатися до відповідальності за злочин відповідно до чинного кримінального законодавства. Нерідко при розрахунках виключаються не тільки діти, а й «постаріла» частина населення, оскільки серед таких осіб припадає на частку дуже незначна частина тих, хто скоїв злочин.

Коефіцієнт злочинності розраховується за формулою:

$$K = \frac{П (Л) \times 1 \text{ тис. (10 чи 100 тис.)}}{Н (14 - 65 \text{ років})},$$

де $П$ – абсолютне число злочинів; $Л$ – абсолютне число злочинців; $Н$ – чисельність населення осудного віку, що проживає на території.

У ряді досліджень розрізняють разом з рівнем злочинності (коли $П$ – абсолютне число злочинів) також і рівень злочинної активності населення (коли $Л$ – абсолютне число злочинців). На практиці для кількісної характеристики злочинності часто вживається співвідношення двох термінів «стан» і «рівень злочинності». Коефіцієнт дозволяє порівняти інтенсивність злочинності в різних адміністративно-територіальних одиницях з різною чисельністю населення, а також у різні періоди в одному й тому самому районі, області з урахуванням зміни чисельності населення. Поряд із загальним коефіцієнтом злочинності для цілеспрямованої боротьби з окремими видами злочинів чи особами, які їх вчиняють, користуються спеціальними коефіцієнтами.¹

¹ Там само. – С. 81.

Суть спеціального коефіцієнта полягає в тому, що він характеризує рівень злочинної активності за видами злочинності (первинна, рецидивна, корислива, насильницька тощо), за особами, що скоїли злочин (дорослі, неповнолітні, чоловіки, жінки, за соціальним станом тощо), за територіальним принципом (міська, сільська тощо). У зв'язку з цим у чисельнику формули враховується необхідний вид злочинності або осіб, що скоїли злочин, а в знаменнику – не все населення, що проживає на даній території, а тільки те, яке нас цікавить. Таким же чином можна обчислити спеціальний або деталізований коефіцієнт злочинної активності щодо статевих, вікових та інших соціально-демографічних груп населення. Наприклад, нам потрібно визначити злочинність неповнолітніх. Для цього в чисельнику ми враховуємо злочини неповнолітніх, а в знаменнику – тільки осіб віком від 14 до 18 років.

Другим після стану (рівня) злочинності називається такий її показник, як характер и структура злочинності. Вони відносяться до якісної характеристики злочинності. Злочинність, як і інші соціальні явища, має свою структуру. Структура злочинності – це внутрішні її властивості, які розкривають її будову, співвідношення груп чи окремих видів злочинів у загальній їх кількості за визначений період часу на визначеній території, виділених за різними груповими ознаками: кримінально-правовою, кримінологічною, соціально-демографічною тощо. Структура дає уявлення про те, що являє собою злочинність у конкретних умовах, які види чи групи злочинів і осіб, що їх скоїли, мають більш розповсюджений характер або являють найбільшу небезпеку для суспільства. Слід пам'ятати, що від того, якою є структура злочинності, залежить і напрям зусиль по боротьбі з нею. Основним показником структури злочинності є питома вага окремих груп або видів злочинів щодо їх загальної кількості, взятих за 100%. Питома вага злочинності розраховується за такою формулою:

$$Пв = \frac{Зв \times 100\%}{Зз},$$

де $Зв$ – кількість злочинів певного виду; $Зз$ – загальна кількість зареєстрованих злочинів.

Так, залежно від ступеня суспільної небезпеки злочинів у структурі злочинності виділяють: питому вагу особливо тяжких, тяжких, середньої та невеликої тяжкості, а також питому вагу найбільш поширених злочинів; за характером діяння — насильницькі, корисливо-насильницькі та корисливі; злочини, вчинені в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, у сфері сімейно-побутових відносин, з використанням вогнепальної зброї, вчинених у суспільних місцях; за об'єктом злочинних посягань на автотранспорт, майно з квартир, злочини, вчинені в окремих галузях господарства: переробної промисловості, АПК, торгівлі та суспільного харчування, будівництва, кредитно-банківській сфері, у сфері зовнішньоекономічних відносин; злочинів, учинених за роки, місяці, дні тижня, часи доби; за ознаками особи злочинця — неповнолітні, дорослі; первинні, рецидивні та за іншими параметрами.

Характер злочинності визначається тим, яка кількість найбільш небезпечних злочинів у структурі злочинності, а також тим, яка характеристика особи тих, хто скоює злочин.

Третім показником, який характеризує злочинність, є її динаміка, яка дає можливість виявити закономірності та тенденції її розвитку.

Динаміка злочинності — це кримінологічна категорія, яка означає зміни, що призводять до кількісних і якісних змін у злочинності, — в її характері, стані та структурі, в часі і просторі, як у цілому, так і в своїх структурних частинах.¹ Зміни, які відбуваються в характері, стані та структурі злочинності, залежно від соціальних і правових факторів, а також ефективності діяльності органів дізнання, слідства, судів зі своєчасного виявлення та реєстрації скоєних злочинів, їх розкриття і викривання винних, є внутрішніми властивостями злочинності, тому динаміка злочинності не може бути ні її кількісною, ні її якісною характеристикою, вона виявляється в них усіх. Вивчення злочинності в динаміці передбачає:

— поточний аналіз — зіставлення даних про злочинність за рік з даними за попередні роки;

— систематичний аналіз, при якому злочинність аналізується послідовно по роках, при цьому виділяються певні періоди (п'ятиліття, десятиліття), або відповідні певним етапам розвитку суспіль-

¹ Там само. — С. 82.

ства: що відбувається в країні – соціальні, економічні або політичні перетворення, що мають великий суспільний резонанс;

– аналіз сезонних коливань злочинності.

Основним показником динаміки зростання або зниження кількості зареєстрованих злочинів є рівень ряду, абсолютний приріст, темп зростання, темп приросту.

Рівень ряду – це абсолютні сумарні величини ряду; абсолютний приріст (або зниження) – різниця між рівнями ряду або подальшого і попереднього періоду; темп зростання або зниження – процентне відношення рівня подальшого періоду до попереднього; темп приросту (або зниження) – процентне відношення абсолютного приросту (зниження) подальшого періоду до рівня попереднього. Вони показують, у скільки разів або на скільки відсотків певна кількість злочинів чи злочинців більша або менша за аналогічний показник, узятий за базу порівняння.¹

Аналізуючи темпи приросту (зниження) слід завжди звертати увагу не тільки на процентні показники, а й на величину абсолютного приросту (зниження), оскільки один и той самий темп може виражатися в різних абсолютних величинах залежно від абсолютного рівня, з яким цей приріст (зниження) порівнюється. Так, наприклад, темп приросту злочинності на 20% може означати абсолютний приріст на 200 злочинів, а може означати приріст тільки на 10 злочинів, залежно від того, чи складає абсолютний рівень 1000 чи 50 злочинів, з яких розраховується темп приросту.

Крім стану, динаміки та структури злочинності в кримінології виділяють поняття «географія злочинності», під якою розуміють її розподіл по різних регіонах країни, області, району, місту. Географія злочинності визначається за допомогою таких показників, як питома вага злочинності регіону в загальній кількості злочинів, учинених у країні, а також за регіональними коефіцієнтами злочинності.

Також висловлюється думка про те, що поряд із традиційними показниками слід використовувати показник обсягу заподіяної шкоди, включаючи витрати держави на боротьбу зі злочинністю. На жаль, методика виміру реальної «ціни злочинності» поки що роз-

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 44.

роблена недостатньо. Однак такі показники, безумовно, є конче необхідними.¹

Слід зазначити, що про віднесення окремих показників до ознак злочинності, як і віднесення до змісту поняття «стан злочинності» в юридичній літературі висловлюються різні думки. Так, відомий український учений академік АПН України А.П. Закалюк вважає, що в поняття злочинності ознаки, пов'язані з територією і часом, не входять, оскільки вони стосуються виміру злочинності, а не її сутності.²

Академік В.Н. Кудрявцев не розмежовує поняття «стан» та «рівень» і дає визначення: «стан правопорушення – їх кількість в абсолютних числах чи у відносних показниках».³

Дещо іншу позицію в цьому питанні займає професор О.М. Джужа, який вважає, що найчастіше в науковій і практичній діяльності використовують такі показники злочинності, як її рівень, інтенсивність, динаміка, структура, географія. При цьому під рівнем злочинності пропонується розуміти абсолютну кількість злочинів, вчинених на певній території за певний відрізок часу, а також злочинців⁴.

На думку російського вченого Г.А. Аванесова, під станом слід розуміти абсолютне число злочинів і осіб, які їх скоїли на тій чи іншій території за відповідний період часу. Він вважає, що кожний з елементів злочинності – «стан», «рівень», «структура» і «динаміка» має своє власне поняття, і «рівень» не входить у «стан» злочинності.⁵

З указаними висновками навряд чи можна погодитися. Показник «рівня» злочинності більш об'єктивно характеризує дійсний стан злочинності в цілому чи окремих його видів на визначеній території за той чи інший період часу, тому виділяти «рівень» злочинності з поняття «стан» було б невірним.

¹ Там само. – С. 46.

² Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 139.

³ Кримінологія: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1999. – С. 77.

⁴ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 43.

⁵ Аванесов Г.А. Кримінологія. Прогностика. Управление: Учебное пособие. – Горький: ВШ МВС СССР, 1975. – С. 50–51.

Наведена позиція видатних українських і російських учених відносно окремих показників злочинності свідчить про те, що ця проблема потребує своєї подальшої наукової розробки, оскільки низка її положень має дискусійний характер.

Сучасний стан (рівень) злочинності в Україні характеризується тим, що протягом чотирьох докризових років (до 2009 р.) у країні спостерігалась тенденція до зниження загальної кількості зареєстрованих злочинів, а також рівня їх суспільної небезпеки. Однак ця тенденція виявилась нестійкою, і у подальшому сталось зростання злочинності. Про це свідчать дані кримінальної статистики за 2009 рік: всього було зареєстровано 434678 злочинів, що на 13,1% більше порівняно з 2008 р., у зв'язку з чим рівень злочинності на 10 тис. населення зріс з 84,3 до 93,5. Як показують дослідження фахівців, цей показник у декілька разів нижчий, ніж у розвинутих країнах, що пояснюється більш повною реєстрацією злочинів, відмінністю в кримінальному законодавстві та збільшенням числа правопорушень.¹

В числі зареєстрованих злочинів у 2009 р. питома вага тяжких і особливо тяжких злочинів становила 35,5%, а їх кількість порівняно з попереднім роком зросла, відповідно, на 14,8% (тяжкі злочини) та на 1,5% (особливо тяжкі злочини).

Слід мати на увазі, що при вивченні злочинності та розробці заходів по запобіганню конкретних їх видів слід у структурі злочинності окремо виділяти й аналізувати:

- злочини загальнокримінальної спрямованості,
- злочини економічної спрямованості.

Вони становлять, відповідно, 89,3% і 10,7% до загальної кількості всіх зареєстрованих злочинів. При цьому якщо в структурі злочинів загальнокримінальної спрямованості тяжкі й особливо тяжкі злочини становлять 36,6%, то в групі злочинів економічної спрямованості – 43,8%. Запобігання злочинності в кожному з указаних напрямів здійснюється в системі МВС окремими службами (кримінальним розшуком або службою боротьби з економічними злочинами), які мають прямо протилежні підходи до оцінки ефективності їх діяльності.

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 53–54.

Так, якщо зниження в 2007 р. кількості зареєстрованих злочинів загальнокримінальної спрямованості, порівняно з 2006 р., на 5,2%, а тяжких і особливо тяжких – на 15,1%, в тому числі умисних вбивств – на 9,8%, зґвалтувань – на 11,6%, грабежів – на 22,5%, розбоїв – на 11,6%, крадіжок із квартир – на 16,2% оцінюється однозначно як позитивні явища, то зростання злочинності у сфері економіки тільки на 0,3% і зниження тяжких та особливо тяжких злочинів на 7,2%, в тому числі за хабарництво – на 7,9%, у сфері приватизації державного і комунального майна – на 10,1%, АПК – на 15,3%, у сфері банківської діяльності – на 5,4%, може розцінюватися як суттєвий недолік у боротьбі з економічною злочинністю, оскільки ці показники боротьби з економічною злочинністю знаходяться в прямій залежності від активної, цілеспрямованої та професійної діяльності саме служб по боротьбі з економічною злочинністю.

§ 3. Латентна злочинність

Показники злочинності визначаються на базі кримінальної статистики правоохоронних органів. Між тим кожному практичному працівнику правоохоронних органів добре відомо, що вона не містить повних даних про фактичну злочинність, тому що за її межами з різних причин залишаються відомості, які стосуються латентної частини цього антисоціального явища, тобто в злочинності виділяється фактична, зареєстрована та латентна злочинність.

Фактична злочинність нерідко в багато разів перевищує ту її частину, яка реєструється і розслідується. Різниця між фактичною та обліковою злочинністю і складає латентну злочинність. **Латентна злочинність** являє собою приховану чи незареєстровану частину фактично скоєних злочинів. Вона в деяких країнах, в тому числі й у Росії, переважає зареєстровану в 3–5 разів.¹

В юридичній літературі латентну злочинність часто визначають як «сукупність злочинів, які залишаються не виявленими, не відомими правоохоронним органам» або «як частину всієї злочинності, інформація про яку не надходила в органи, які реєструють злочини».

¹ Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристь, 1999. – С. 121.

Цим визначенням властиві недоліки, які приводять до того, що існують злочини, інформація про які надходить до правоохоронних органів, однак вони з тих чи інших причин не реєструються самими посадовими особами правоохоронних органів, тому вважати їх прихованими від правоохоронних органів і суду немає підстав. Академік В.Н. Кудрявцев за механізмом утворення класифікує латентну злочинність на три складові частини:

– не заявлені злочини – ті, які були вчинені але потерпілі, свідки, посадові особи й інші громадяни, щодо яких вони скоєні, очевидцями яких вони були чи про які вони обізнані, не повідомили про це в правоохоронні органи;

– не облікові злочини – ті, про які правоохоронні органи були повідомлені (мали привід і підстави до реєстрації злочину і порушення кримінальної справи), але вони їх не зареєстрували й не розслідували;

– не встановлені злочини – ті, про які було заявлено, що були зареєстровані, їх розслідували, але через недбалість або недостатнє бажання оперативних чи слідчих працівників, їх слабку професійну підготовку, помилкову кримінально-правову кваліфікацію та з інших причин у фактично скоєному не було встановлено події чи склад злочину.¹ Професор А.І. Долгова до латентної частини злочинності включає приховані та приховувані злочини. Прихована частина злочинності утворюється за рахунок злочинів і їх різних сукупностей, які вчинені, але про які не стало відомо правоохоронним органам і суду. Прихована частина злочинності включає злочини і їх сукупності, які стали відомі правоохоронними органам, але які з різних причин не знайшли відображення в статистиці злочинності.² Це і фактично не розглянуті заяви про злочини, і неправильна оцінка діянь як злочинних, необґрунтоване зняття скоєних злочинів з обліку, необґрунтована відмова в порушенні кримінальних справ, неправомірне їх припинення тощо. Таким чином, латентна злочинність не виникає мимоволі, вона є породженням різноманітних обставин, пов'язаних з позицією потерпілих і продуктивним обліком злочинності правоохоронними органами.

¹ Там само. – С. 121.

² Криминология: Учебник / Под общ. ред. А.И.Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 135.

Слід зазначити, що значний внесок до наукової розробки цієї надто важливої для суспільства проблеми зробили українські вчені-кримінологи. Так, професор В.Г. Лихолоб пропонує в складі латентної злочинності розрізнити три її види:

- 1) природну;
- 2) пограничні ситуації;
- 3) штучну.

Під природною латентною злочинністю розуміється сукупність тих випадків, коли правоохоронним органам не став відомий факт скоєння злочину (наприклад, неповідомлення потерпілих про злочин, хабарництво, розкрадання колективної власності тощо).

Латентність пограничних ситуацій має місце, коли факт злочину виявляється, але з різних причин він не усвідомлюється як злочин особою, що його виявила (наприклад, пожежі, кишенькові крадіжки тощо).

Штучна латентність охоплює ті випадки, коли правоохоронний орган, маючи в своєму розпорядженні необхідну інформацію про досконалий злочин, не ставить його на облік, аби створити видимість благополуччя в боротьбі зі злочинністю.¹ Водночас запропонований варіант поділу латентної злочинності, на думку академіка А.П. Закалюка, не охоплює всі можливі причини та механізми, у зв'язку з чим усі латентні злочини пропонується поділити на такі шість основних груп:

1. Злочинні прояви, які з низки причин помилково не сприймаються як передбачені Кримінальним кодексом України кримінально карні діяння.

2. Злочини, про які потерпілі з різних мотивів не повідомляють компетентним органам.

3. Злочини, в яких немає персоніфікованого потерпілого суб'єкта, заінтересованого повідомляти про їх вчинення.

4. Злочини, факт вчинення яких відомий обмеженому колу осіб або лише винуватцям, проте через вжиття ними спеціальних заходів щодо нерозповсюдження відомостей про згадані прояви, а також через незаінтересованість у цьому потерпілого, повідомлення про злочин не надходять до правоохоронних органів. Дуже часто такі

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е.: Криминология: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 87.

злочини вчиняються у тіньових сферах економіки, у податкових відносинах, у процесі незаконного обігу наркотиків, у корумпованих ланках апарату управління.

5. Злочини, інформація про які відома правоохоронним органам, але вони (помилково або свідомо) не оцінені ними у встановленому кримінально-процесуальному порядку як кримінальні карні діяння та залишені поза обліком. Це так звані приховані злочини. Скорочення цієї латентності цілком залежить від дотримання правоохоронними органами вимог закону.

6. Злочини, стосовно яких прийнято необґрунтоване процесуальне рішення щодо відсутності події або складу злочину.¹ Ретельний аналіз причин латентності злочинності в країні дав змогу А.П. Закалюку сформулювати визначення латентної злочинності в такий спосіб: латентна злочинність – частка злочинності, що становить сукупність злочинів різних видів, які вчинені, але з різних причин не стали предметом передбаченого законом реагуванням у вигляді порушення кримінально-процесуального впровадження та притягнення винних у їхньому вчиненні до відповідальності.²

Латентна злочинність дає неповне, викривлене уявлення про злочинність у країні, призводить до почуття безкарності, а також прагнення до повторення злочинних діянь, оскільки особи, винні в їх вчиненні, не піддаються передбаченим законом покаранням.

Практика роботи правоохоронних органів показує, що можна виділити три рівні латентності:

1. Низький – це злочини, які здійснені очевидно, внаслідок чого інформація про них швидко надходить до відповідних органів (наприклад – вбивства, розбої, крадіжки).

2. Середній – це злочини, здійснення яких не настільки очевидне. Потерпілі особи можуть з різних мотивів не звертатися в правоохоронні органи за захистом порушеного права, хоч факту злочину, зазвичай і не приховують. Вони можуть вважати, що завдано незначний збиток, або не вірити в можливість встановлення злочинця і т. ін.

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 179-180.

² Там само. – С. 177.

3. Високий – це злочини, факт здійснення яких у більшості випадків відомий тільки злочинцеві та потерпілому, причому останній навіть зацікавлений у приховуванні самого факту злочину через сором чи з інших причин (вимагання, статеві злочини, хабарництво тощо). Такі злочини, через їх неочевидність та практично нульову активність потерпілого, мають найбільшу латентність.

В цілому, вважається, що чим серйозніший злочин, тим нижчий для нього коефіцієнт латентності. Слід сказати, що подібна залежність не є абсолютною. Прикладом можуть служити такі тяжкі злочини як умисні вбивства, які часто приховуються під нещасними випадками, природною смертю, безвісними пропажами людей.

Існує загальна формула для обчислення латентної злочинності:

$$Z_l = Z_f - Z_v,$$

де Z_l – злочинність латентна; Z_f – злочинність фактична; Z_v – злочинність врахована.

Рівень латентної злочинності (P_z):

$$P_z = \frac{Z_v}{Z_f}.$$

Масштаби латентної злочинності ніколи достеменно не відомі. За деякими міжнародними дослідженнями, незаявлені злочини становлять біля 50% і більше від фактично скоєних. У різних країнах по окремих видах злочинів ця частина може бути набагато більшою.¹ Проте кримінологи дійшли висновку, що так звана загальнокримінальна злочинність, як правило, при всій її латентності відображається у статистиці більшою частиною, тобто досить репрезентативно. А економічна злочинність відображається навпаки, тільки в дуже невеликому проценті (вчені заявляють про 2–5%), тому за даними кримінальної статистики неможливо судити про її фактичні тенденції.² За даними проведеного дослідження, 1999 року в Україні при

¹ Кримінологія: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1999. – С. 122.

² Кримінологія: Учебник / Под общ. ред. А.И. Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 135.

скороченні злочинності (за даними офіційної статистики) на 3% латентними залишаються понад 168 тис. злочинів, тобто 30% від кількості зареєстрованих.¹

Проте існують методи, за допомогою яких можна виявити латентну злочинність. Вони поділяються на:

1. Загальні методи. Це – вивчення суспільної думки про стан латентної злочинності, застосування різних соціологічних і аналітичних методик, експертна оцінка при опитуванні спеціалістів, вивчення документів правоохоронних органів.

2. Спеціальні методи. До них можна віднести дані медичних закладів про надання допомоги з приводу тілесних ушкоджень, заяви і скарги громадян у правоохоронні органи, в тому числі про втрату документів, угон автотранспорту, та порівняння отриманих даних з даними обліку подій черговою частиною відповідного органу внутрішніх справ.

¹ Оболенцев В.Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії і практики попередження. – Х., 2005. – С. 135.

Розділ 3. ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗЛОЧИННОСТІ

§ 1. Поняття детермінантів злочинності та їх класифікація

Детермінація злочинності — центральна проблема кримінології. Від її розуміння та розв'язання залежить досягнення головної мети кримінології, якою є наукове обґрунтування рекомендацій щодо запобігання злочинності.¹

Між етапом пізнання, оцінки злочинності та етапом організації боротьби з нею обов'язковим є етап виявлення детермінації та причинності злочинності. Впливати необхідно передусім на те, що породжує, обумовлює злочинність і її розвиток.

Ефективність і результативність запобіжного впливу залежить від того, наскільки обґрунтовано, точно і предметно визначити ті явища, факти і процеси, які обумовлюють або спричиняють злочинність.

Термін «детермінація» є похідним від слів «детермінант» (визначник), «детермінувати» (визначати, обумовлювати). **Детермінація** — процес обумовлювання, визначення. У кримінологічній літературі для позначення вказаних процесів і явищ нерідко використовуються також терміни «причини та умови» або «обставини», які використовуються як взаємозамінні та є синонімами.

Детермінація пояснює те, чому відповідний процес виник так, а не інакше, чому виникло саме таке явище і міру стійкості відповідного процесу. Під причинами взагалі прийнято розуміти явища, які породжують за відповідних умов інші явища, які розглядаються як наслідки.

У спеціальній літературі зазначається, що кримінологія вивчає причини злочинності та умови, що сприяють їй.

Під причинами та умовами злочинності слід розуміти сукупність соціальних явищ і процесів, що детермінують злочинність як наслідок.

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. — Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. — К.: Ін Юре, 2007. — С. 183.

Причини злочинності являють собою такі явища суспільного життя, які породжують злочинність, підтримують її існування, викликають її зростання або зниження.

Сфера дії причин — це насамперед стадії мотивації й ухвалення рішення, коли йдеться про формування мотиву, мети, визначення шляхів її досягнення саме як злочинних.

Умова — це те, що само по собі не породжує злочинність, але впливає на процеси породження, бере участь у детермінації злочинності.

Причини та умови злочинності соціальні за своїм походженням, а також за своєю сутністю. В сукупності факторів, які складають умови, що сприяють вчиненню злочинів, можуть функціонувати і деякі процеси та явища кліматичного, фізіологічного й іншого характеру (землетруси, повені, міграція, акселерація тощо).

Причини та умови злочинності і злочинів через своє різноманіття і багаторівневість вимагають для свого науково-практичного пізнання певної класифікації. Вона проводиться кримінологією за:

- а) механізмом дії (характером детермінації);
- б) рівнем функціонування;
- в) змістом;
- г) природою та за іншими критеріями.

Характер причинної детермінації — це продукування (спричинення), породження, відтворення та обумовлення злочинності й злочинів як свого закономірного наслідку.

Між причинами та умовами як двома детермінантами злочинності існують тісний взаємозв'язок і взаємодія. Умови самі по собі, за своєю сутністю не можуть призвести до злочину. Водночас без наявності сприятливих умов причина не зможе реалізувати закладені в ній можливості. Однак усередині взаємодіючої системи «причини — умови» завжди зберігається якісне розходження як у характері детермінації — заподіяння та обумовлювання, так і в змісті самих криміногенних явищ — причин і умов злочинності¹.

Процес детермінації злочинності являє собою складну взаємодію різних форм зв'язків: не лише причинних, а й функціональних, статистичних, зв'язків стану та інших.

¹ Кримінологія / Под ред. В.К. Звирбуля, Н.Ф. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. — М.: Юрид. лит., 1979. — С. 68.

Функціональна залежність відображає об'єктивну відповідність, паралелізм у співіснуванні й мінливості двох факторів. Наприклад, зростання безробіття в регіоні водночас викликає і зростання кількості крадіжок заради задоволення особою життєвих потреб і зниження купівельного попиту. Однак зниження купівельного попиту і зростання кількості крадіжок пов'язані між собою не так, що одне з цих явищ породжує друге. Зв'язок у цьому випадку не причинний, а функціональний, оскільки обидва явища похідні від безробіття.¹

Статистичний зв'язок полягає в зміні характеру розподілу одного фактора залежно від зміни іншого. Наприклад, збільшення числа злочинів залежно від збільшення чисельності населення. Окремий випадок статистичного зв'язку – кореляційна залежність. Тут за основу береться середнє значення фактора, явища.

Зв'язок станів характеризується тим, що один стан якогось явища в цей момент за конкретних умов необхідно визначає стан цього явища в інший момент. Наприклад, злочинність, у якій висока питома вага неповнолітніх, за умов низької ефективності боротьби з нею здатна надалі визначати такий стан злочинності, в якій через 4–10 років буде висока питома вага рецидивної, а в останньої – значна питома вага неодноразово засуджених осіб молодого віку.²

Особливості причинних зв'язків полягають у наступному:

- причина, створюючи дію, породжує наслідок. Для дії причини необхідні певні умови, але ці умови самі по собі не здатні породити наслідок;
- існує послідовність у часі причини й наслідку. Причина завжди в часі передує наслідку;
- наслідок не може бути причиною цієї ж самої причини;
- дія однієї й тієї ж причини в тих самих умовах завжди породжує той самий наслідок;
- причина не зводиться до наслідку. Наслідок не породжує причину;
- оцінка одних явищ як причини, а інших – як умови, має відносний характер.

¹ Криминологія: Учебник / Под общ. ред. А.И.Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 182.

² Там само. – С. 183

Залежно від рівня функціонування розрізняють причини та умови:

- а) злочинності (загальні причини);
- б) видів (категорій, груп) злочинів, що диференціюються за різними показниками;
- в) окремих злочинів.

Розходження і, водночас, взаємозв'язок понять причин злочинності, окремих видів злочинів і здійснення конкретного злочину відображають щодо цих явищ складний діалектичний зв'язок загального, окремого й одиничного.

Вищий щабель узагальнення вкладено в поняття причин і умов злочинності в цілому. Максимально конкретизоване поняття причин і умов індивідуального злочину.¹

Причини та умови як злочинності в цілому, так і видів злочинів функціонують у великих регіонах і в масштабах країни. Причини та умови індивідуального злочину діють лише стосовно конкретного злочину.

За своїм змістом криміногенні детермінанти підрозділяються на соціально-економічні, ідеологічні, політичні, соціально-психологічні, культурно-виховні, організаційно-управлінські. Причинно-наслідковий зв'язок має місце між певними факторами соціально-економічного, ідеологічного, політичного, соціально-психологічного характеру і злочинністю, а причинно-обумовлений зв'язок — між певними факторами як щойно названого характеру, так і між культурно-виховними, організаційно-управлінськими факторами та злочинністю.

Оскільки злочин завжди є результатом певного формування особистості та її взаємодії з конкретною ситуацією, генезис злочинності й злочинів завжди пов'язаний із соціально-психологічними детермінантами, тобто традиціями, мораллю, поглядами, звичками. Вони — обов'язковий і провідний компонент механізму здійснення злочинів та існування злочинності.

Причини та умови злочинності, видів і окремих злочинів прийнято поділяти на дві категорії:

- 1) детермінанти формування позицій особистості, що призвели до вчинення злочину і відповідної мотивації;

¹ Криминология / Под ред. В.К. Звирбуля, Н.Ф. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. — М.: Юрид. лит., 1979. — С. 69.

2) детермінанти, які сприяють здійсненню злочину, стимулюють і полегшують його, відносячись до ситуації злочину.

Перша з названих категорій — це різноманітні негативні сторони виховання особистості та впливу на неї в процесі життєдіяльності, в сімейно-побутовій сфері, за місцем роботи, в неформальних спільнотах, через систему ЗМІ тощо. Друга категорія — це прогалини, недогляди, помилки, недоліки в системі профілактики злочинності, в організаційно-управлінській сфері.

Обидві категорії причин та умов тісно взаємодіють. Так, погана організація охорони майна здійснює психологічний вплив на нестійких користюлюбних громадян, виступаючи тим самим фактором, що прискорює неправильне моральне формування особистості злочинця.¹

Розрізняють також повну та специфічну причини злочинності. Повна причина — система всіх обставин, за сукупності яких обов'язково (динамічно чи статично) настає наслідок. Іншими словами, це сукупність усіх явищ як здійснюючих злочинність (власне причин), так і обумовлюючих її (умови).

Специфічна причина — частина повної причини, наявність якої призводить до певного наслідку (злочину, групи злочинів) за наявності відповідних умов.

Загальні чинники злочинності криються у суспільних протиріччях, які існують як по вертикалі, так і по горизонталі, які можна поділити за типовими сукупностями на три основні групи: економічні, політичні та економічні чинники.

Економічні чинники злочинності. Як показують дослідження, будь-які ринкові відносини з їхніми протиріччями породжують злочинність. Ці відносини засновані на конкуренції, боротьбі суб'єктів між собою за прибуток, на надлишку робочої сили — безробітті, на соціальному та майновому розшаруванні суспільства. Як вірно відзначав І.І. Карпець, ринкові відносини від початку погрожують злочинністю. Проте, з погляду виробництва товарів і послуг, ринкова економіка довела свою життєспроможність, хоча для цього знадобилося не одне століття. Однак багато з її негативних наслідків, зокрема, високий рівень злочинності, навіть у найбільш розвинених

¹ Там само. — С. 70.

країнах – це реальність. А гонитва за статками значно знекровила духовний потенціал людського суспільства¹.

Стрімка зміна власності у сфері економіки, вульгарна приватизація, масова поява шахрайських фінансових пірамід і псевдобанків, хвиля їх банкрутств, що поховала останні сподівання на повернення трудових заощаджень майже 1,7 млн. довірливих громадян, в умовах зростаючого безробіття не тільки поглибили соціальне розшарування населення, а й загострили міжособну боротьбу за сфери впливу між конкуруючими угрупованнями, породили небезпечний симбіоз економічної та загальнокримінальної злочинності.

За даними спеціальних досліджень 2001–2004 рр., рівень життя майже третини населення в Україні (за деякими даними – до 45%) відповідав категорії «бідність». Глибина останньої, тобто середня величина витрат на життя у людей, які належать до категорії «бідні», була на 21,5% нижчою, ніж вирахована межа бідності. Згідно з офіційними дослідженнями, в Україні, на відміну від розвинених і навіть подібних за економічними показниками країн, рівень бідності мало залежав від трудової зайнятості, в основному через винятково низький рівень оплати праці. Її питома вага у ВВП у 2004 року становила 33% (ще у 1999 року вона дорівнювала 44%), а у собівартості та ціні товару – 67%. За цим показником Україна у 2004 р. посідала передостаннє місце серед 46 розвинених країн світу.²

Найважливіший з чинників – майнова нерівність членів суспільства. Вона була й буде у будь-якому суспільстві. Але за наявності невеликого прошарку багатих людей і переважної кількості бідних можливості досягнення достойного рівня життя для останніх стають ще більш проблематичними. Така ситуація завжди створювала велику соціальну напругу. Тому протиріччя між благами, які є стандартними у суспільстві, і можливостями їх досягнення виступають корінними чинниками злочинності.

Вважається, що стабільність у суспільстві піддається серйозному випробуванню, коли різниця між рівнем життя багатих і бід-

¹ Криминологія / Под ред. И.И. Карпеца, В.Е. Эминова. – М.: Манускрипт, 1992. – С. 63.

² Закалюк А.П. Курс сучасної української криминології. У 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 220-221.

них прошарків населення перевищує десятикратну величину. В Україні ця різниця сягає 20 і більше разів. За соціологічними даними, суспільство криміналізується, якщо в ньому за межею бідності перебуває понад 10% населення. Так званий середній клас, якщо він переважає в суспільстві, є запорукою його стабільності¹.

Політичні чинники злочинності. Аналіз детермінантів злочинності у соціально-політичній сфері проведений 2003 року засвідчив різке відставання політичного розвитку суспільства на засадах демократизації, відкритості, формування і введення в дію інституцій громадянського суспільства, у тому числі громадського контролю, особливо у системах влади, управління й у соціальній сфері. Понад те, виявилися свідчення щодо штучного гальмування цих процесів. За умов фактично закритої політичної системи набули загрозливої тенденції зростання інтересів і можливостей олігархічного капіталу, корумпованого високого та малого чиновництва, організованого кримінального промислу, їх поєднання між собою та з владою з метою отримання надприбутків. Цим обумовлені загрозливі потенційно криміногенні процеси викривлення та диспропорції соціальної структури і забезпечення життєдіяльності різних її частин².

Політична нестабільність загострює економічну і соціальну ситуацію в суспільстві, підриває міжнаціональні та міжрелігійні відносини, призводить до утворення незаконних озброєних формувань, активізації бандитизму, тероризму, посягань на майно юридичних і фізичних осіб. Передвиборча боротьба може спричиняти масові безпорядки й інші злочини проти громадської безпеки³.

Ідеологічні чинники злочинності значною мірою є похідними від економічних, політичних та інших чинників, але своєю чергою вони впливають на економічну, соціальну та політичну ситуацію і належать до духовної сфери життя суспільства.

Держава має не лише декларувати, а й виховувати духовність народу, що включає в себе отримання повноцінної освіти та профе-

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джузи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 64-65.

² Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології. У 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 226.

³ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джузи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 67.

сії, прищеплення загальної культури, моральних цінностей, вироблених людством, тобто всього того, що робить особу громадянином, активним учасником соціальних процесів. На рівень духовності суспільства впливають усі його протиріччя і проблеми.

Саме від культури, духовності людини залежить, чи буде її діяльність суспільно корисною, чи злочинною. Важливу роль у цьому відіграє і правова культура громадян. Демонстрування неповаги до закону, прав людини з боку окремих чиновників, непродуманість деяких законів загострює у населення неповагу до правових норм і до влади, породжує, особливо в молоді, цинізм і аморальність.¹

На підґрунті погіршення забезпечення неухильного дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина, формування й удосконалення політико-правових, соціально-економічних і духовно-культурних засад етнопонаціональної стабільності почався процес зростання злочинності, проявів організованої злочинності, зрощення злочинців з правоохоронними та державними органами. Це призвело до недовіри до правоохоронних органів, а в деяких випадках – і до політики держави.

Не слід змішувати питання причин вчинення злочинів та існування злочинності в певній соціально-економічній формації. З'ясування причин учинення злочинів передбачає встановлення сукупності явищ і процесів, які перебувають із злочинністю і злочинами в причинно-наслідкових і обумовлюючих зв'язках. Умови, що спричиняють існування злочинності, – це ті факти реальної дійсності, які безпосередньо злочинність не викликають, але їх наявність сприяє її існуванню. Здебільшого це недоліки у функціонуванні господарського та державного механізму, охороні правопорядку, державного чи приватного майна, обліку матеріальних цінностей тощо. Це можуть бути й упущення в діяльності державних і контролюючих органів, судів, прогалини в законодавстві. Вони об'єктивно сприяють існуванню злочинності, хоча прямо її не породжують. За радянських часів причини існування злочинності пояснювались закономірностями відставання деяких форм і рівнів суспільної та індивідуальної свідомості від буття, впливом капіталістичного оточення, пережитками минулого, окремими труднощами в розвитку країни, а також недоліками й упущеннями в культурно-виховній і господарській роботі.

¹ Там само. – С. 67.

§ 2. Детермінація конкретного злочину

Злочин, як і будь-який людський вчинок, є, зрештою, результатом взаємодії особистості й зовнішньої об'єктивної обстановки (ситуації), в якій індивід приймає конкретне поведінкове рішення про те, як йому діяти.¹ Отже, безпосередні причини здійснення конкретного злочину полягають, з одного боку, в особливостях потреб, інтересів, поглядів, відносин, системи ціннісних орієнтацій і мотивацій (спрямованості) особистості індивіда, а з іншого – в сукупності зовнішніх обставин, що обумовлюють формування та реалізацію стимулів (мотивів) і рішучості вчинення даного злочину.

Аналіз причин і умов здійснення конкретного злочину припускає розгляд:

а) соціально-психологічного механізму індивідуального злочинного поведіння;

б) формування негативних морально-психологічних особливостей особистості, що проявляються в подібному поведінні та обумовлюють його;

в) умов і конкретних життєвих ситуацій, що викликають, полегшують або сприяють завершенню злочину.

Соціально-психологічний механізм конкретного злочину, як і будь-якого іншого людського вчинку, складається з певних елементів (ланок) і етапів функціонування.

Елементами психологічного механізму конкретного вчинку є:

– моральні властивості особистості, серед яких такі, що з цим вчинком безпосередньо пов'язані;

– потреби;

– інтереси;

– мотиви;

– цілі.

Етапами функціонування механізму є:

– формування моральних властивостей;

– їх актуалізація;

– ухвалення поведінкового рішення;

– його реалізація.²

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е.: Криминология: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 123.

² Там само. – С. 125.

Досліджуючи ланки та етапи психологічного механізму злочинної поведінки, можна виявити її дефекти й перекручування, що призводять до злочину, визначити, у чому криються причини та умови подібного перекручування і на цій основі здійснити необхідні профілактичні заходи.

Психологічний механізм здійснення конкретного злочину чітко виявляє соціальну природу подібної поведінки. Як усякий учинок, злочин є актом свідомої вольової людської діяльності. Кожний такий акт пов'язаний із задоволенням якої-небудь потреби особи. Потреби людей численні й різноманітні – від елементарних, життєво необхідних біологічних і фізіологічних потреб у самозбереженні (їжа, тепло, одяг) і розмноження (любов, материнство, діти) до складного переплетення соціальних потреб матеріального і духовного характеру (інформація, знання, праця, творчість, спілкування, самовираження і самоствердження, суспільна діяльність тощо).

Усвідомлена та осмислена людиною потреба, визнана нею суттєвою, особисто значимою та такою, що підлягає задоволенню, набуває значення інтересу. Інтерес – це безпосередня суб'єктивна причина конкретного вчинку або певної лінії поведінки.

Розбіжність індивідуального та суспільного інтересів, протиставлення і перевага індивідуальних інтересів суспільним, закріпленим і охоронюваним правом, створюють конфлікт, що може призвести до злочину. Найнебезпечніші випадки задоволення особистого інтересу на шкоду суспільному утворюють за законом злочин.

Таким чином, *безпосередньою психологічною причиною окремого злочину* є прагнення особи задовольнити свою потребу всупереч і на шкоду суспільним інтересам.

З погляду соціального сприйняття і за значенням потреби можна поділити на:

- життєво необхідні, що забезпечують умови існування людини (їжа, тепло, самозахист тощо);
- нормальні, соціально схвалювані (набуття знань, спілкування, самовираження, стандартні побутові умови);
- деформовані – перекручені за рахунок гіпертрофування життєво необхідних нормальних потреб;
- перекручені, антисоціальні потреби, задоволення яких об'єктивно суперечить як суспільним інтересам, так і справжнім інтересам

особистості (пияцтво, сексуальна розпуста, наркоманія, проституція та інші).

Суспільно небезпечними і такими, що призводять до вчинення злочину, є антисоціальні, перекручені потреби.¹

Важливою особливістю зазначеного психологічного процесу, що веде людину від відчуття потреби й усвідомлення інтересу до конкретного вчинку, є те, що індивід неодноразово здійснює вибір відповідного рішення: задовольнити потребу або втриматися, яким шляхом її задовольнити, які кошти для цього обрати тощо. Можливість такого вибору визначена наявністю різних особистісних варіантів рішення. Якщо вибору немає – вчинок не є злочинним.

Подібний вибір залежить, ясна річ, від низки об'єктивних обставин, у яких перебуває людина, зокрема, від наявних можливостей для задоволення наявної потреби. Але ще більшою мірою подібний вибір обумовлений моральними властивостями індивіда. При цьому злочинність чиненого діяння визначає переважно не сам характер наявної потреби, а те, що вона задовольняється недозволеними засобами, ціною істотного порушення суспільних інтересів.

Моральне формування особистості є важливою складовою частиною процесу входження індивіда до соціального середовища та засвоєння певних духовних цінностей – ідеології, моралі, культури, соціальних норм поведінки й реалізації їх у певних функціях і формах діяльності. Джерела морального формування індивіда віддзеркалюють:

1) загальнолюдський досвід попередніх поколінь у сфері праці, культури, соціального спілкування й поведінки;

2) матеріальні та духовні риси даного соціального ладу й того класу, до якого індивід належить (економічні відносини, політичні інститути, ідеологія, мораль, право);

3) конкретний зміст виробничих, сімейних, побутових та інших соціальних зв'язків і відносин, що обумовлює особистий життєвий досвід індивіда.

Зазначені три рівня утворюють діалектичну єдність загального, особливого й одиничного.

Формування особистості людини – дуже складний процес. Він визначається не тільки тим, що характеризує суспільство в цілому:

¹ Там само. – С. 127.

пануючим типом виробничих відносин, організацією політичної влади, рівнем демократії, пануючою ідеологією, мораллю, правом і поширенням їх положень і норм через засоби масової інформації, а також тим, що характеризує більш дрібні його елементи – соціальні групи, включаючи учнівські та трудові колективи, побутове й сімейне оточення. Повсякденна життєва практика індивіда безпосередньо формується й реалізується насамперед у малих соціальних групах – у родині, за місцем навчання, роботи, проживання, у середовищі друзів і знайомих. Тому найближче оточення і безпосереднє середовище належать до найбільш істотних джерел морального формування людини. Через них індивід сприймає і суспільні умови, і вплив макрогруп, до яких належить, а також протиріччя соціального розвитку, окремих сторін громадського життя, недоліки й помилки в діяльності конкретних установ, організацій, посадових осіб, труднощі, з якими він зіштовхується.

Отже, як певну закономірність можна відзначити своєрідну ланцюгову реакцію, взаємне доповнення різних негативних впливів, що виходять із різних типів мікросередовища.

Негативні особистісні властивості людини, які склались під впливом несприятливих умов морального формування, за наявності певних обставин, що сприяють подібному результату, призводять до здійснення злочинів і утворюють ситуацію здійснення злочину – криміногенну ситуацію.

Ситуація злочину – особливий рівень взаємодії особистості із соціальним середовищем. На цьому рівні обумовлена несприятливими умовами морального формування здатність особи вчинити злочин під впливом ситуації, що і реалізується в дійсності.

Ситуація може поширюватися на більш-менш велику територію (наприклад, неврожай у країні) або концентруватися на обмеженому просторі (квартирний конфлікт). Вона може мати тривалий характер (розлад у родині) або короткочасний, разовий (сварка в черзі). У першому випадку виникнення ситуації відділене від злочину певним проміжком часу, протягом якого вона впливає на особу, психологічно підготовлюючи її до вчинення злочину; у другому – цей проміжок скорочується до мінімуму, і ситуація ніби зливається із самим злочином. За обсягом своєї дії ситуація може бути локальною – торкатися тільки даної особи або вузького кола осіб (хвороба,

сварка, втрата особистої зброї), а може стосуватися багатьох (стихійне лихо, нездорова атмосфера в колективі).

За джерелом виникнення прийнято розрізняти ситуації: а) створені людьми; б) ситуації, викликані дією стихійних сил природи, фізичних явищ і природних законів (несприятливі погодні умови, що сприяли аварії; загибель майна при пожежі або повені). Ситуації, створені людьми, можуть бути пов'язані з діями самого винного або інших осіб. В обох випадках ці дії можуть бути правомірними, протиправними або навіть злочинними. Ситуації, пов'язані з діями винного, можуть бути створені ним спеціально для здійснення злочину (наприклад, створення штучної черги на КПП, щоб мати можливість пропускати поза нею за хабар) або без такого наміру (вживання алкоголю та сп'яніння, внаслідок якого відбуваються хуліганські дії або автотранспортний злочин).

Таким чином, моральні властивості людини, що впливають на здійснення нею конкретного вчинку, не дані їй від народження і не виникають зненацька, а складаються протягом усього попереднього життя індивіда, під впливом сукупності умов, у яких це життя протікає.¹

При цьому слід мати на увазі, що дефекти й перекручування в умовах морального формування звичайно віддалені за часом від самого злочину і на момент його здійснення, особливо дорослими особами, вже відсутні. Не настільки часто і у меншому масштабі «зрушення в часі» у дії причин та умов індивідуального злочинного поведіння має місце і стосовно етапів актуалізації потреби та ухвалення рішення: вони теж бувають віддалені від злочину на певний проміжок часу, протягом якого відбуваються планування, підготовка, підшукування коштів і засобів, вичікування зручного моменту тощо.

Втім, більшість злочинів пов'язана із життєвими ситуаціями, в яких індивіда чекають перепони на шляху досягнення його мети. Такі ситуації називають проблемними.

Іншим видом криміногенних ситуацій є зіткнення інтересів індивіда та інших осіб, які є протилежними, несумісними між собою. Такі ситуації називають конфліктними.

¹ Там само. – С. 98.

Процес виявлення причинності й детермінації злочинності практично здійснюється з одночасним використанням двох прийомів:

– за допомогою аналізу загальних даних про стан суспільства, різних його сторін та їх взаємозв'язку з негативними соціальними відхиленнями;

– шляхом кримінологічного аналізу даних про причини й умови окремих злочинів, їх творчого узагальнення й переходу на рівень виявлення причинності й детермінації злочинності як масового явища.

Результати, отримані при застосуванні зазначених підходів, співставляються та аналізуються у взаємозв'язку.

Перший прийом являє собою цілеспрямовану поетапну пізнавальну діяльність:

– на першому етапі гіпотетично встановлюється коло суспільних явищ і процесів, пов'язаних зі злочинністю, визначаються їх показники та виявляється стан цих явищ, процесів за даними економічними, соціологічними, іншими дослідженнями;

– на другому етапі встановлюються статистичні залежності виділених показників і злочинності;

– на третьому – при встановленні факту статистичної залежності розкривається її характер: причинно-наслідковий зв'язок, зв'язок станів, функціональна або інша залежність.¹

Викладений підхід до виявлення детермінації злочинності допомагає виявленню певних закономірностей у взаємозв'язку «злочин – злочинець – злочинність» і є важливим напрямом профілактики злочинів, в основі якого лежить належне моральне формування особистості, вироблення у кожного індивіда соціально виправданих потреб, вміння регулювати та узгоджувати їх із суспільними інтересами, підкорювати потребам соціальної необхідності.

¹ Кримінологія: Учебник / Под общ. ред. А.И.Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 306.

Розділ 4.

ЗАРУБІЖНІ КРИМІНОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

Для того щоб охарактеризувати основні напрями в сучасній зарубіжній кримінології важливо визначити, що таке кримінологія в розумінні сучасних іноземних дослідників.

На думку Дж. П. Конрада, кримінологія – це застосування наукового методу до пояснення явищ, що генеруються внаслідок взаємодії процесу правотворення, правопорушення і реакції на ці процеси.

До предмета кримінології, який кожен дослідник відповідно до свого погляду звужує чи розширює, входять:

1. Філософські та історичні питання в кримінології.
2. Кримінологія та право: кримінальне право; етика і юриспруденція; право, наука і суспільство.
3. Система кримінальної юстиції: правозастосування і суди, система кримінальної юстиції та виправлення.
4. Кримінологія – біологічні та психологічні науки: генетика, мозок, фрейдистська психологія, біхевіоризм і теорія навчання.
5. Кримінологія – соціальні науки: соціологічні науки, соціологія, право і соціальний контроль; біосоціальні та демографічні змінні; економічні та політичні злочини.
6. Вивчення правопорушника: запобігання злочинності та екологія (під якою розуміється все несоціальне оточення і фактори – архітектура, планування забудови тощо); кримінальне право і захист з мотивів неосудності; запобігання злочинності – порівняння наукових і правових моделей.
7. Вивчення жертви.
8. Вивчення окремих складових предмета та обумовлення основних напрямів кримінології, що вивчають іноземні кримінологи.

Таким чином, західна кримінологія є надзвичайно різноманітною і мало систематизованою системою поглядів. Вона є комплексною наукою і об'єднує в собі підгалузі біології, психології, фізіології та інших наук.

Залежно від того, чи визнають їх автори і прихильники значну роль біологічних або соціологічних факторів у генезисі злочинної

поведінки, все розмаїття поглядів на причини злочинності в зарубіжній кримінології можна звести до двох основних напрямів: біологічного та соціологічного.¹

§ 1. Біологічний напрям (Антропологічна школа)

Початковий етап розвитку біологічного напрямку пов'язується з ім'ям італійського професора медицини Чезаре Ломброзо (1836–1909) і його опублікованої у 1876 році книги «Злочинна людина». Однак проблеми особистості злочинця порушувались дослідниками в галузі фізіономіки та френології ще задовго до Ломброзо. Фізіономіка – наука про розпізнавання природних задатків за фізичними властивостями людини, вона має досить древню історію. Гіппократ вивчав її за джерелами, що дійшли з країн Древнього Сходу.

Френологія – вчення про локалізацію в різних ділянках мозку (деяких ділянках мозку) окремих психічних здібностей, які діагностуються шляхом обстеження зовнішнього рельєфу черепа. Засновник френології – австрійський лікар і анатом Франц Йозеф Галь (1758–1828) стверджував, що в мозку людини локалізуються 27 основних людських здібностей. На думку Галья, можна визначити в мозку місця, звідки надходить спонукання до вбивства, крадіжки. Різновиди в мозкових звивинах піддаються визначенню за формою черепа, через наявність певних шишок.²

Ці ідеї синтезував і розвинув професор Ч. Ломброзо, який стверджував, що злочинець – це атавістична істота, яка відтворює у своїй особі інстинкти первісного людства і тварин. «Злочинцями не стають, – заявляв він, – ними народжуються». Природжені індивідуальні властивості – ось що лежить в основі злочинної поведінки.

Ч. Ломброзо розробив таблицю ознак природженого злочинця – рис, які він виявив шляхом безпосереднього виміру фізичних характеристик злочинців, що показували, чи маємо ми справу з природженим злочинцем, чи ні.³ На основі своїх спостережень він дійшов

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е.: Кримінологія: Учебник. – Київ–Донець, 1997. – С. 31.

² Иншаков С.М. Зарубежная кримінологія. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – С. 49.

³ Кримінологія: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1999. – С. 40.

висновку, що поведінка наслідково зумовлена і що типового злочинця можна ідентифікувати за конкретними фізичними характеристиками, такими, наприклад, як низький лоб, запалі очі, видовжені або, навпаки, нерозвинені мочки вух, велике підборіддя, зморшки на обличчі, надмірний волосяний покрив або облісіння, надмірна або притуплена чутливість до болю.

Перші ж перевірки таблиць Ч. Ломброзо показали, що наявність у злочинця особливих фізичних рис, які відрізняють його від решти індивідів і наближають до первісної людини, — не більше ніж вигадка. Теорія Ч. Ломброзо і сучасні погляди, що з неї випливають, виходять із того, що між деякими фізичними характеристиками організму людини, з одного боку, і злочинною поведінкою — з іншого, існує певна залежність, і певному моральному вигляду відповідає певна фізична конституція людини. Слід зазначити, що у повсякденній, побутовій свідомості, та й у художній літературі, дійсно фігурує стереотип злочинця ломброзіанського типу, якому протистоїть добропорядний герой, чиї моральні характеристики завжди доповнюються зовнішньою привабливістю. Але жодного наукового обґрунтування це, звичайно, не має.

У 1913 р. англійський кримінолог Ч. Горінг перевірів досліді Ч. Ломброзо, порівнявши ув'язнених зі студентами Кембриджа (1000 осіб), Оксфорда та Абердина (959 осіб), військовослужбовцями і викладачами коледжів (118 осіб). Виявилось, що жодних фізичних відмінностей між ними та злочинцями не існує.¹

Незважаючи на те, що його світогляд, методи дослідження й висновки піддавалися обґрунтованій, багатобічній різкій критиці, безперечним є і той значний вплив, що він зробив своїми дослідженнями у сфері злочинності. Він створив теорію природженого злочинця і типів злочинців.

Спочатку цей напрям існував у вигляді так званої кримінально-антропологічної школи. Своєю теорією Ломброзо відкрив новий шлях, намагаючись пояснити природу злочинності на основі анатомічних і антропометричних, біологічних і психічних ознак злочинця. Ломброзо вважав, що злісний злочинець, особливо вбивця, вже народжується злочинною людиною. Така особистість наділена фізичними і психічними рисами, що, на думку Ломброзо, були влас-

¹ Там само. — С. 41.

тиві первісним людям (явище атавізму). Пізніше він дійшов висновку, що причиною злочинної поведінки може бути і душевна хвороба, що злочин – явище не тільки біологічного, а й соціального характеру, однак домінуючу роль при цьому відіграють біологічні фактори.

§ 2. Клінічна кримінологія (теорія небезпечного стану)

На зміну кримінологічно-антропологічній школі прийшли інші біологічні теорії причин злочинності. У 20-х роках виникає кримінально-біологічна школа, що пов'язує злочин зі спадковістю, конституційним нахилом та іншими характеристиками злочинця. Серед представників цієї школи крім учених-медиків можна було зустріти видатних юристів, що стояли на позиціях Ломброзо та використовували його доробки у теорії кримінального права і на практиці. Серед них були учні Ломброзо – Е. Феррі (1856–1928), Р. Гарофало (1859–1934) та інші, які переглянули окремі положення Ломброзо і доповнили їх тим, що визнали роль деяких соціологічних факторів у формуванні особистості злочинця.

Так, італійський кримінолог Р. Гарофало у своїй книзі «Критерії небезпечної поведінки» (1880) уперше сформулював поняття небезпечного стану як перманентну (мінливу) та іманентну (внутрішньо властиву людині) схильність до здійснення злочинів. Сучасні прихильники цієї теорії вважають, що небезпечний стан – явище не юридичне, а клінічне, яке розкривається головним чином клінічними методами. На їхню думку, всяка кримінологічна діагностика відбувається в три етапи:

- 1) діагностика злочинних здібностей;
- 2) діагностика соціальної непристосованості (без адаптації);
- 3) діагностика небезпечного стану.

Діагностика виявляє злочинний поріг особи, тобто «легкість» переходу її до злочину.

В якості підстав для антикримінального застосування лікарських засобів представники клінічної кримінології використали дослідження нейрофізіологів, які встановили взаємозв'язок агресивності з аномаліями функціонування ряду ділянок головного мозку.

Вони пропонували використовувати психохірургічні операції по видаленню тим чи іншим способом ділянок головного мозку, що викликають агресивність.¹

Основними недоліками теорії є те, що небезпечний стан особистості ототожнюється зі злочинною особистістю. Злочинцем же може бути особа, що вже вчинила злочин, тобто є суб'єктом злочину. До цього моменту, хоч якою б агресивною вона була, злочинцем вона не є. Теорія небезпечного стану не пояснює причин злочинності в суспільстві, а має за мету застосування до осіб превентивних заходів безпеки.²

Представники цього наукового напрямку, а до нього належать італійські дослідники Ф. Граматіка, Б. де Туліо, французький кримінолог Жан Пінталь, заперечували кару як превентивний стримуючий засіб. Вони намагались перетворити кримінологію у своєрідну антикриміногенну медицину, а в'язницю – у клініку³, де клінічний вплив здійснюється згідно з такими етапами: діагноз, прогноз і перевиховання. Окрім психоаналізу, в арсеналі клінічної кримінології: електрошок, медикаментозний вплив, хірургічні та інші методи.

§ 3. Психоаналітична теорія

Великого поширення в зарубіжній кримінології набула психоаналітична школа австрійського лікаря-психіатра Зигмунда Фрейда (1856–1939), що розглядала злочинність як результат дефективного розвитку особистості. Суть його поглядів полягає в тому, що людина від народження біологічно приречена на постійну боротьбу із властивими їй глибинними інстинктами, такими як агресивність, страх. В її основі два основних інстинкти: творення, різновидом якого є самозбереження, і руйнування. Останнє може бути спрямоване як всередину, що призведе до самогубства, так і назовні, що знаходить своє втілення в агресивності. Ця боротьба одержала у Фрейда міфологічні найменування: комплекс Едіпа – схильність до вбивства,

¹ Иншаков С.М. Криминология: Учебник. – М.: Юриспруденция, 2000. – С. 146.

² Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е.: Криминология: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 32.

³ Криминология: Учебник / Под общ. ред. А.И.Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 405.

комплекс Електри – справа помсти та інші. На думку прихильників розглянутої теорії, під впливом таких комплексів (комплексів неповноцінності) особи, що не зуміли стримати свої підсвідомі анти-соціальні потяги, скоюють злочини.

Положення цієї теорії спрямовані на пошук відхилень у поведінці та причин злочинної поведінки винятково в самій особистості, без урахування зовнішніх соціальних явищ, які цією теорією недооцінюються. Теорія психоаналізу обґрунтовано критикується як психологами, так і кримінологами, які вважають, що фрейдівські теорії є продовженням учення Ломброзо без його антропометричних вимірів.¹

§ 4. Теорія конституційного нахилу (неоломброзіанство)

В основі цієї теорії полягає вчення німецького психіатора і психолога Е. Кречмера (1888-1964), який у 1921 р. у книзі «Будова тіла і характер» обґрунтував зв'язок між фізичними та психологічними особливостями особистості. Відповідно до цієї теорії між структурою тіла і психологічними рисами особистості, передусім характером, наявний прямий зв'язок, а тому соціальна і антисоціальна поведінка твердо й спадково визначається фізичною конституцією людини.

Через це злочинці-рецидивісти, на відміну від випадкових злочинців, повинні мати відповідні фізичні та психологічні особливості, що не дозволяють їм вести добропорядний спосіб життя. Головна ідея конституціоналістів – ідея про те, що злочинець відрізняється фізичною конституцією.

Крайнім проявом теорії є теорія расового нахилу до злочинності, відповідно до якої схильність до здійснення злочинів мають «низькі», «неповноцінні» раси. Положення цієї теорії неодноразово знаходили застосування на практиці за фашистських режимів. Кримінологи-расисти посилаються на порівняльний рівень статистики судимості негрів і білих.

¹ Там само. – С. 404.

§ 5. Генетичні теорії причин злочинності

Розвиток генетики розкрив вченим широкі перспективи для висунення сміливих гіпотез про передачу схильності до злочинів генетичним шляхом. В епоху бурливого розвитку генетики, коли людству відкрились її грандіозні перспективи, цікаво було знайти маленьку біологічну часточку, що передавалася від батьків дітям, яка, подібно до вірусу, заражає людей схильністю до злочинів. Існує кілька різновидів цієї теорії: сімейного дерева, близнюків і хромосомна.

Теорія сімейного дерева намагається довести наявність спадкової схильності до злочинів за допомогою вивчення родоводу злочинців у декількох поколіннях. У такому родоводі, за даними прихильників цієї теорії, завжди багато членів родини, засуджених за злочин. У цій теорії висновки робляться на зовсім незначному в кількісному відношенні матеріалі, не розрізняється співвідношення впливу біологічних і соціальних факторів. Теорія сімейного дерева є антинауковою і активно спростовується кримінологією.

Теорія близнюків пов'язує злочинність із генетичними факторами і доводить спадковий нахил до злочинності однаковою мірою в ідентичних (однойцевих) близнюків і різною – в неідентичних.

В 60-ті роки минулого століття дослідження генетичних факторів злочинності вступило в нову фазу, яку умовно можна назвати хромосомною. Розвиток генетики, який вселяє надію розшифрувати в майбутньому генетичний код людини, теж не обминув проблем злочинності. Так з'явилася теорія підвищеної криміногенності осіб з набором хромосом типу ХУУ (хромосомна теорія).

Комбінація хромосом Х і У визначає стать людини (ХХ – жінка, ХУ – чоловік). У деяких випадках цей нормальний розподіл може порушуватися. Наявність зайвої хромосоми Х чи У призводить до народження розумово неповноцінних індивідів (синдром Дауна). Звідси виникло припущення, що в осіб з хромосомною формулою ХУУ мають бути властивості суперменів (підвищена агресивність, сексуальність тощо). Іншими словами, була висунута гіпотеза про те, що люди такого типу – природжені злочинці.

У 1965 р. в англійському часопису «Природа» була опублікована доповідь кримінолога Патриції Джекобс, де йшлося про те, що 3,5% розумово відсталих пацієнтів-чоловіків з небезпечними насильниць-

кими проявами, які утримувалися в одній із шотландських в'язниць, мали зайву Y-хромосому. На цій підставі П. Джекобс зробила висновок про те, що у деяких осіб потяг до насильства може бути вродженим унаслідок порушення хромосомного набору.¹ Але названі результати були наскільки сенсаційними, настільки ж і недостовірними. Подальші дослідження, що проводились в Англії, Франції та США, не підтвердили даних, які одержала П. Джекобс.

На спростування цього висновку американський генетик Т. Поуледж навів такі факти: а) рівень чоловічого гормону (тестостерону), як показали дослідження, в осіб з набором хромосом ХУУ не відрізняється від рівня у чоловіків з набором хромосом ХУ, і підвищена сексуальність таких осіб не підтверджена; б) така фізична характеристика, як високий зріст, властива всім особам з набором хромосом ХУУ (інших фізичних відхилень немає); в) психологічні показники (коефіцієнт інтелекту), виявлені в осіб з набором хромосом ХУУ, хоча й нижчі за середні для населення в цілому, але збігаються з показниками інших осіб, які утримуються в закритих установах (в'язницях або лікарнях); г) комбінація хромосом ХУУ зустрічається в середньому в одного з тисячі народжених, і цей відсоток є постійним, тому ніяк не корелюється зі значним зростанням або зниженням рівня насильницької злочинності; д) на відміну від інших порушень набору хромосом, які однозначно призводять до хвороби Дауна, наявність зайвої хромосоми Y не спричиняє явних відхилень у психології та поведінці таких осіб. Форми їхньої поведінки (у тому числі вчинення насильницьких злочинів) нічим, по суті, не відрізняються від поведінки людей з нормальним набором хромосом.

Зауважимо, що розглянуті концепції злочинності біологічного толку продовжують впливати на практику боротьби зі злочинністю. Значною мірою вони були включені до теоретичного фундаменту так званої клінічної кримінології. На них спиралися при розробці та впровадженні більшості медичних заходів корекції особистості злочинця. Американський дослідник Самуель Чавкін у 1978 році із занепокоєнням відзначав, що все більшого поширення набувають наукові теорії, які покладають всю відповідальність за гострі соціальні проблеми (зокрема, бурхливе зростання насильства) на окремих індивідів, чия поведінка, що не піддається контролю, пояснюється

¹ Кримінологія: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1999. – С. 43.

або причинами генетичного порядку, або дефектами нервової системи (злочинці є жертвами поганой спадковості або страждають від того чи іншого захворювання мозку, або мають зайву хромосому, або перебувають під впливом усіх трьох факторів одночасно).¹

§ 6. Соціологічний напрям

Традицію соціологічної кримінології в ХІХ ст. започаткували такі вчені, як А. Кетле, Г. Тард, Е. Дюркгейм. У ХХ ст. соціологічна кримінологія була поширена в США. Однією з причин бурхливого розвитку соціологічного напрямку кримінології в країні стало те, що, по-перше, у 20-ті роки минулого століття в Чикагському університеті сформувалася одна з найбільших у світі соціологічних шкіл, по-друге, це місто виявилось також одним з епіцентрів американської злочинності.

Суттєвою рисою соціологічних напрямів у кримінології зарубіжних країн є те, що при поясненні причин злочинності основна увага приділяється вивченню суспільних факторів, яким надається вирішальна роль серед інших причин злочинності. До найбільш поширених соціологічних теорій причин злочинності належать:

- теорія соціальної дезорганізації;
- теорія аномії;
- теорія стигми;
- теорія множинних факторів;
- теорія диференціальної асоціації та ін.

Теорія соціальної дезорганізації. Одна із кримінологічних теорій, в якій основне значення надається соціальним факторам. Її засновником вважають видатного французького соціолога і правознавця Е. Дюркгейма (1858–1917), який у 1896 році опублікував монографію «Метод соціології», де обґрунтував сміливу гіпотезу, що злочинність – закономірне явище, яке існувало в усі часи та у всіх народів і якого суспільству ніколи не вдасться позбутися. Учений стверджував, що існування злочинності – не зло, а нормальний фактор суспільного життя, якщо злочинність сягає, але не перевищує певний визначений рівень. Злочинна ж поведінка є наслідком конфліктів, що ви-

¹ Кримінологія: Учебник / Под общ. ред. А.И.Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 399-400.

значаються відмінністю світогляду, звичок, стереотипів поведінки індивідів і соціальних груп.

Аналогічних поглядів дотримувалась й низка інших учених. Так, американський професор Ф. Танненбаум у 1943 році писав, що злочинність вічна, як і суспільство. Чим складніше останнє, тим важче індивіду й тим частіше в нього стаються зриви. Численні санкції та закони, яких слід дотримуватися, тільки збільшують навантаження на нього, а отже примножують зло.

Інший учений, Дж. Флоріта, теж вважав, що злочинність, як і гріх, – нормальне явище в суспільстві; не нормальні – вигадані людьми санкції й закони. Зрозуміло одне: людство не пам'ятає себе без злочинів і злочинності. Інша річ – рівень злочинності й масштаби її протистояння суспільству. Боротьба із злочинністю дає змогу стримувати це явище, забезпечувати необхідний баланс інтересів і не допускати найбільш суспільно небезпечних способів задоволення потреб та інтересів.¹

Концепція аномії. Значне місце в теорії Дюркгейма займає розгляд поняття, названого вченим «аномія» (у буквальному перекладі – «безнормативність»). У відсутності норм поведінки, їх недостатності та суперечливості Дюркгейм бачив причини вчинення деяких видів злочинів і окремих випадків самогубств. Він виходив із того, що нормальне життя будь-якого суспільства можливе при соціальній згуртованості, урегульованій нормами, передусім правовими. Відсутність соціальної згуртованості призводить до аномії. Дюркгейм розглядав аномію як прояв соціальної дезорганізації суспільства, а саму дезорганізацію – як причину правопорушень.

Надалі поняття «аномія» розвивав сучасний американський соціолог Роберт Мертон (1910–2003), який у 1938 році опублікував статтю «Соціальна структура і аномія». У зазначеній статті Р. Мертон використовував щодо проблем кримінології дюркгеймівську концепцію аномії. Поняття аномії він розглядав як стан кримінальної схильності деяких груп суспільства до розвитку у своєму середовищі злочинних способів поведінки. Одна з головних ідей Р. Мертона полягала в тому, що основною причиною злочинності є суперечність між цінностями, на досягнення яких націлює суспільство, і можливостями їх досягнення за встановленими суспільством правилами.

¹ Фокс В. Введение в криминологию / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1985. – С. 19.

Вчений дійшов висновку, що антисоціальна поведінка відчутно зростає, якщо у суспільстві вище за все ставляться певні символи успіху, нібито спільні для суспільства в цілому, в той час як соціальна структура цього суспільства обмежує чи повністю перебиває доступ для законних способів оволодіння цими символами для значної частини суспільства. Ця суперечність призводить до того, що людина, яка не змогла досягти цих символів за всіма правилами, починає заперечувати правила і прагне досягти мети за будь-яку ціну. Стаття Р. Мертона стала потужним імпульсом використання феномена аномії при поясненні причин злочинності.¹

На початку 60-х р. ХХ століття послідовники Мертона Р. Кловард і Л. Олін опублікували монографію «Злочинність неповнолітніх і можливості: теорія молодіжних кримінальних груп». Автори переконливо показали, що суспільство, прищеплюючи підліткам різні цінності, мало піклується про те, чи є досягнення останніх реальним для більшості молодих людей. Насправді оволодіти цими цінностями законними способами можуть далеко не всі. Більшість змушена виявляти «спритність» – порушувати норми моралі та вимоги закону. Коли молодь з ідеального світу, створеного повчаннями вихователів, потрапляє в реальне життя, вона відчуває розчарування і фрустрацію. Типова реакція на це:

- створення злочинських зграй, у яких за допомогою розкрадань молоді люди одержують можливість жити відповідно до пануючих у суспільстві стандартів споживання;
- об'єднання в агресивні банди та здійснення актів насильства і вандалізму;
- вступ до антисоціальних угруповань, де молодь, вживаючи наркотики, алкоголь, заглиблюється в себе, замикається в тісному колі однолітків, заклопотаних тими ж проблемами, й у такий спосіб намагається заслонитися від підступності та лицемірства.²

Ця наукова праця дуже вразила Р. Кеннеді, з ініціативи якого було прийнято закон про запобігання злочинності неповнолітніх.

¹ Криминология: Учебник / Под общ. ред. А.И.Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 407-408; Иншаков С.М. Криминология: Учебник. – М.: Юриспруденция, 2000. – С. 167-168.

² Криминология: Учебник / Под общ. ред. А.И.Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 408.

Л. Олін очолив спеціальну програму розширення можливостей молоді. Для забезпечення цієї програми з державних і приватних фондів було виділено мільйони доларів. І хоча результати її реалізації були досить скромними, на думку деяких кримінологів, вона дала змогу певною мірою знизити темпи зростання молодіжної злочинності.¹

Слід зазначити, що одночасно зі статтею Р. Мертона в 1933 р. з'явилася робота Торстона Селліна «Конфлікт культур і злочинність», Якщо Р. Мертон проаналізував конфлікт між культурними цінностями та можливостями їх одержання, то Т. Селлін розглянув як криміногенний фактор конфлікт між культурними цінностями різних співтовариств. Основою його гіпотези стали результати чикагських дослідників, які визначили підвищений рівень злочинності в кварталах некорінних американців (негрів, пуерториканців, італійців). Т. Селлін своєю теорією конфлікту культур спробував пояснити цей феномен. Однак його теорія виявилася більш значущою і не лише дозволила пояснити злочинність іммігрантів, а й розкрила криміногенність суперечностей між різними соціальними групами.²

Основна ідея теорії конфлікту культур полягає в тому, що різні погляди на життя, звички, стереотипи мислення і поведінки, різні цінності ускладнюють взаєморозуміння людей, співчуття і співпереживання, можуть викликати озлоблення по відношенню до представників інших культур. В окремих випадках правові й моральні норми, які панують у суспільстві, оцінюють як вигідні лише певні соціальні групи, тому їх заперечення не суперечить цінностям інших прошарків суспільства.³

Теорія стигми. Однією з впливових кримінологічних теорій є теорія стигматизації. «Стигма» в перекладі з латинської мови – «клеймо». Засновник теорії стигматизації – вчений Колумбійського університету США Френк Танненбаум, який у 1938 році опублікував цікаву працю «Злочинність і суспільство». Ф. Танненбаум спробував

¹ Фокс В. Введение в криминологию / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1985. – С. 132-133.

² Криминология: Учебник / Под общ. ред. А.И.Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 409.

³ Иншаков С. М. Зарубежная криминология. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – С. 168.

вирішити кримінологічні проблеми за допомогою соціологічної теорії інтеракціонізму чикагського професора Д. Г. Міда. Джордж Герберт Мід розглядав суспільне життя як серію соціальних ситуацій і типових реакцій людей на поведінку оточення (інтеракцій). За Д. Мідом, кожному індивіду суспільство відводить якусь роль, у яку той «вкладає себе як актор», його поведінка визначається соціальними очікуваннями й стереотипами.¹

На думку Ф. Танненбаума, негативні оцінки мають дві сторони: вони утримують від антисуспільних учинків, але при невмілому застосуванні (учений називає цей процес надмірною драматизацією зла) вони можуть ініціювати криміналізацію особи. «Наклеювання» негативних ярликів нерідко призводить до того, що цей ярлик стає компасом у житті молодої людини. Багато суспільно небезпечних діянь підлітки учиняють пустуючи, а оточення сприймає це як вияви злої волі й оцінює як злочини.

Ф. Танненбаум припускав, що людина часто стає злочинцем не тому, що він порушує закон, а в силу процесу стигматизації – присвоєння йому владою статусу злочинця, його своєрідного морально-правового «тавування». У результаті людина відривається від суспільства і перетворюється на вигнанця, і злочинна поведінка стає для неї єдиною можливою.

Слід зазначити, що наприкінці 30-х років багатьма соціологами з усією гостротою було поставлене питання про те, чи справедливо розглядати як суспільно небезпечні тільки ті діяння, за які закон передбачає кримінальне покарання. Теоретично схема кримінальної законотворчості така: якщо та чи інша поведінка розцінюється як суспільно небезпечна – приймається закон, що забороняє її під загрозою кримінального покарання. Насправді далеко не все, що забороняється законом під страхом цього покарання, становить небезпеку для суспільства. Нерідко кримінально-правові заборони захищають інтереси незначної частини суспільства і їх дотримання приносить усьому суспільству не користь, а шкоду, отже, справедливість та ефективність кримінальної репресії ставляться під сумнів. Розроблена Ф. Танненбаумом концепція «неприпустимості драматизації зла» значною мірою увібрала в себе ці ідеї та лягла в основу

¹ Криминология: Учебник / Под общ. ред. А.И.Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 410.

інтеракціоністського підходу до вивчення злочинності, що згодом трансформувався в теорію стигми.

Ця теорія передбачала корекцію практики впливу на злочинність у таких напрямках:

- розширення некаральних заходів;
- пошук і впровадження каральних заходів, котрі виключають стигму;
- пошук шляхів зниження ефекту стигматизації каральних заходів, відмовитися від яких не вбачається можливим;
- відмова від низки каральних заходів (короткострокового тюремного ув'язнення тощо).

У впливі на злочинність представники цього напряму пропонують спиратися не на каральні заходи, а на системну перебудову основ громадського життя: послідовне зростання справедливості, чесності, доброти, альтруїзму в суспільстві заперечуватиме злочинність. На початковому етапі значну роль відіграватиме система припинення злочинів (без каральних заходів і пов'язаної з ними стигматизації). Надалі передбачається можливість ефективного впливу на злочинність без жорстких заходів.

Ця теорія досить повно розкривала глибинні механізми кримінального рецидиву, за її допомогою вдалося інтерпретувати багато емпіричних даних. Наприклад, ще в 1934 р. подружжя Глюк установили, що факт приводу підлітка в поліцію набагато більше впливає на вибір злочинної кар'єри, ніж осуд: серед таких осіб рівень рецидиву був вищий, ніж серед судимих.¹

На розвиток теорії стигматизації значно вплинула гіпотеза Т. Селліна про те, що в пошуках відмінностей між злочинцями та незлочинцями кримінологи досліджують розходження між засудженими і незасудженими. Насправді в «несудимій частині суспільства» злочинців також чимало, і серед незасуджених відмінності між злочинцями та незлочинцями несуттєві.

Цю гіпотезу значною мірою підтвердив Е. Сатерленд, який відкрив і дослідив феномен злочинності «білих комірців». Учений проаналізував факти розкрадань, зловживань службовим становищем,

¹ Кримінологія: Учебник / Под общ. ред. А.И.Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 412; Иншаков С. М. Зарубежная криминалогия. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – С. 171.

корупції, господарських і економічних злочинів, учинених представниками панівної верхівки. Результати його аналізу приголомшили сучасників. Злочини, скоєні елітою, значно перевершують за суспільною небезпекою і розмірами матеріальних збитків діяння традиційної злочинності. Крадіжки, здійснювані представниками нетриш, – крапля порівняно з розкраданнями у світі бізнесу. Парадоксальним результатом його досліджень стало таке: хоча суспільна небезпека злочинів представників нижчих шарів суспільства менша, уся міць каральної машини обрушується саме на них. Представники респектабельного суспільства, як правило, залишаються безкарними. Це наукове відкриття привело вченого до досить гострої політичної проблеми: «Чому закон застосовується по-різному до злочинців у білих комірцях і до інших злочинців?». Таким чином, із дослідження Е. Сатерленда логічно випливав висновок, що ті, хто потрапив у поле зору судової системи та перебуває у в'язницях (контингент, на основі вивчення якого кримінологи конструюють свої теорії), – лише незначна частина реального кримінального світу, найменш спритні та найбільш знедолені серед злочинців. Е. Сатерленд стверджував, що три чверті осіб, які утримуються у в'язницях штатів, не є злочинцями у повному розумінні цього слова, однак відповідне кримінальне клеймо, поставлене на них судовою системою, ініціює процес їх відчуження від суспільства. Слідом за Р. Гарофало він пропонує істотно розширити межі застосування штрафних санкцій для того, щоб «зняти клеймо злочину зі значної частини судових справ» Головний практичний висновок Е. Сатерленда полягає в необхідності обмеження застосування каральних заходів, оскільки вони неефективні, несправедливі та шляхом стигматизації прирікають людину на злочинну кар'єру.¹

Теорія множинності факторів. Теорію множинності факторів обґрунтовували в ХІХ ст. видатний бельгійський астроном і математик А. Кетле, французький соціолог Гере та інші. На думку її прихильників, причинами злочинності виступає велика група факторів різноманітної природи: фізичні, кліматичні, територіальні, психічні, антропологічні, соціальні. Деякі автори називали від 170 до 240 таких

¹ Криминология: Учебник / Под общ. ред. А.И.Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 412-413; Иншаков С. М. Зарубежная криминология. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – С. 171-172.

факторів і в різному поєднанні. Нині ця теорія стала методом дослідження, що використовується західними кримінологами. Принциповий недолік цього методу, на думку деяких учених, полягає в суб'єктивізмі та механічності підходу до оцінювання криміногенних факторів.

Теорія диференціальної асоціації. Професор Іллінойського університету Едвін Сатерленд (1883–1950) вніс свою лепту в розвиток теорії стигми, однак найбільш значним внеском цього вченого в науку є створення оригінальної кримінологічної концепції, що одержала назву теорії диференціальної асоціації. У 1939 році в об'ємній монографії «Принципи кримінології» Сатерленд сформулював свою ідею у вигляді розгорнутої концепції, що включала кілька пунктів.¹ Суть теорії Е. Сатерленда полягала в тому, що:

– злочинна поведінка нічим принципово не відрізняється від інших форм людської діяльності, людина стає злочинцем лише через свою здатність до навчання;

– злочинне навчання включає сприймання криміногенних поглядів, звичок і умінь, що формуються внаслідок негативних соціальних впливів (наслідування поганому прикладові) і лежать в основі злочинної поведінки;

– останній пункт, який, власне, і дав назву його теорії, полягає в тому, що людина навчається злочинній поведінці не тому, що має до цього особливі задатки, а тому, що кримінальні приклади частіше потрапляють їй на очі й у неї встановлюється більш тісний зв'язок із людьми, в яких вона може перейняти криміногенні погляди та вміння. Якби такий підліток із дитинства був включений до іншого кола спілкування, він виріс би зовсім іншим. Отже, на думку Е. Сатерленда, злочинність є результатом навчання особистості проти-правної поведінки в соціальних мікрогрупах (в сім'ї, на вулиці, в трудових колективах тощо).

Соціальні зв'язки визначають напрям виховання дитини: якщо вона належить до респектабельного суспільства, то засвоює стандарти законотворчої поведінки. Якщо ж вона підтримує зв'язок із злочинними елементами, то й переймає відповідні стандарти мислення і вчинків. Е. Сатерленд ввів у свою теорію два психологічних

¹ Иншаков С. М. Зарубежная криминология. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – С. 178.

елементи. Перший полягає в тому, що злочинні погляди, орієнтації та вміння засвоюються в групі при особистому неформальному спілкуванні. Формальний підхід вихователів у школі, а також батьків, що не мають психологічного контакту з дітьми, часто не досягає мети, і виховні зусилля цих осіб нерідко мають нульовий ефект. Справжнім вихователем такого підлітка виявляються учасники неформального спілкування в групі правопорушників. У більшості випадків правопорушники й не думають нікого виховувати, однак їхній авторитет стає вирішальним фактором наслідування.

Сутність другого елемента полягає в тому що особа стає злочинцем у результаті переважання в неї поглядів на користь порушення закону над законослухняними поглядами. На думку деяких кримінологів, зазначена теорія Сатерленда також дозволила трохи знизити темпи зростання молодіжної злочинності.¹

Наукове значення теорії Е. Сатерленда полягає в тому, що він спробував пояснити злочинну поведінку на основі аналізу поглядів, життєвих орієнтацій, оцінок, умінь і звичок людей. Такий підхід дав могутній імпульс кримінологічним дослідженням у цьому напрямі, з'явилася ціла серія теорій (теорії контролю, стійкості, соціальних зв'язків, дрейфу, референтної групи, незбіжних пропозицій), що ставлять феномен навчання в основу пояснення причин злочинності та розроблення заходів профілактики. Детально аналізувався процес навчання злочинцями-професіоналами своїх помічників – молодих правопорушників. Деякі вчені стали розглядати в'язницю як школу злочинності. Були вироблені рекомендації щодо розподілу ув'язнених на групи та їх роздільного утримання, щоб перешкодити обмінові криміногенним досвідом.²

Серед інших сучасних соціологічних кримінологічних теорій і концепцій варто відзначити стратифікацію. Концепція стратифікації з'явилась під впливом соціології, що поглиблює уявлення про структуру сучасного суспільства. Суспільство складається не лише з класів, а й з інших соціальних груп, які створюються на різноаспектній основі (професійній, національній, віковій, ідейній, статевій та ін.). Між цими групами (стратами) існують суперечності, виникають кон-

¹ Там само. – С. 179, 182.

² Криминология: Учебник / Под общ. ред. А.И.Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 418.

флікти, що стають джерелом невдоволення, а іноді й поштовхом до порушення закону. Окремим випадком є конфлікт культур. Яскравим прикладом прояву конфлікту культур є мігранти, яким важко адаптуватися в умовах життя корінного населення. Так, серед злочинців частка мігрантів, які перебувають на території США нетривалий час, істотно перевищує відповідні показники для інших верств населення. Раціональні методи концепції стратифікації були б доцільними для пізнання природи злочинів, що вчинюються на міжнаціональному ґрунті, а також унаслідок суперечок між підприємцями.

Всі розглянуті соціологічні концепції не можуть бути оцінені однозначно позитивно або негативно. Однак вони в порівнянні з антропологічними школами значно глибше підходять до проблеми причин злочинності. Дослідження, проведені в рамках соціологічної школи, охоплюють широкий комплекс соціальних відносин і дають корисні для практичного використання у справі боротьби зі злочинністю рекомендації. До них можна віднести пропозицію про необхідність цілеспрямованого впливу на кримінальні субкультури і їх носіїв, економію репресії, перешкоджання обміну кримінальним досвідом тощо. Є в цих теоріях і недоліки. Проте, в цілому, заслуги представників соціологічного напрямку безсумнівні. Їхні праці стали великим кроком вперед у пізнанні злочинності і заходів, застосовуваних для боротьби з нею.

Розділ 5.

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ

§ 1. Поняття особи злочинця

Серед найбільш складних, спірних і найменш досліджених кримінологічних проблем є питання про особистість злочинця. Жоден кримінолог, представник будь-якої школи, не може оминати проблеми, пов'язані з людиною, яка здійснює злочин.

Особистість злочинця завжди була однією з центральних проблем усіх наук кримінального профілю і, насамперед, – кримінології. Залежно від соціально-історичних умов, вимог соціальної практики та рівня розвитку науки по-різному ставилося і вирішувалося питання: що таке особистість злочинця, чи є вона взагалі, у чому її специфіка, яка її роль у вчиненні злочину, як впливати на неї, щоб не допустити більше злочинних дій.

Можна сказати, що ця особистість – основна і найважливіша ланка всього механізму злочинної поведінки, оскільки саме особистість є носієм причин їх вчинення. Ті її особливості, що породжують таку поведінку, повинні бути безпосереднім об'єктом попереджувального впливу. Тому проблема особистості злочинця є основною і, водночас, найбільш складною проблемою кримінології. Для розкриття поняття «особа злочинця» необхідно спочатку визначитися з поняттями «особа», «людина» і співвідношенням між ними.

У понятті «людина» втілена нерозривна єдність різних сторін її сутності: соціальної та біологічної. У понятті «особистість» фіксуються тільки специфічно-соціальні ознаки. Особистість – це «соціальне обличчя людини», те, ким вона стала, розвиваючись і проживаючи в суспільстві.¹ Людину як особистість формує вся сукупність матеріальних, політичних, ідеологічних, правових, моральних, побутових, сімейних, культурних, естетичних та інших відносин, що складають зміст суспільного буття, їх відображення в суспільній сві-

¹ Кримінологія: Учебник / Под общ. ред. А.И. Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 274.

домості.¹ Водночас на формування конкретної особи впливає індивідуальне буття людини, її власний життєвий досвід, історія життя, сімейні стосунки, відносини в трудовому колективі, серед товаришів і знайомих.

Соціальна якість, що є сутністю конкретної особи, пов'язана з характером її соціальної позиції та всього внутрішнього духовного світу. Перебуваючи під обумовленим зовнішнім впливом, психічні процеси обумовлюють поведінку суб'єкта, яка залежить від об'єктивних умов. Слід чітко розуміти, що особистість – поняття багатогранне. Поряд із соціальним статусом людини, тобто її належністю до певної групи, місцем у системі суспільних відносин, функціями тощо, вона характеризується своєю психологією. При цьому невірною є занадто перебільшена психологізація поняття особистості, що розглядається у намаганнях бачити її тільки як сукупність певних психологічних якостей та процесів, незважаючи на її генезис, соціальний статус. Настільки ж невірною й однобічною є соціологізація цього поняття, що пов'язує особистість з її соціальним статусом, із сукупністю її соціальних відносин та функцій, а також недооцінка важливості її психічного світу.

Особа злочинця є складним поняттям, що утворюється поєднанням загальносоціологічного поняття «особа» і юридичного – «злочинець». При вживанні поняття «особистість злочинця» слід мати на увазі саме «соціальне обличчя» людини, яка скоїла злочин. Не можна ототожнювати поняття «особа злочинця» і «злочинна особа», оскільки перше не існує поза вчиненим злочином і властивостями суб'єкта злочину. Не можна також ототожнювати в кримінології поняття «особа» і «особистість».²

Кримінологічне вчення про особу злочинця виходить з основних положень матеріалістичної філософської концепції людини. Особа як цілісне утворення становить соціальну якість людини, яка не дається від народження, а формується у процесі діяльності й завжди пов'язана із суспільством.

¹ Кримінологія / Под ред. В.К. Звирбуля, Н.Ф. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. – М.: Юрид. лит., 1979. – С. 101.

² Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології. У 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 235.

Під «особою, яка вчинила злочин», зазвичай розуміється сукупність соціально значущих якостей особистості людини, що впливає в сукупності із зовнішніми умовами (ситуацією) на злочинну поведінку. Однак, якщо для кримінального права злочинець – це той, хто скоїв діяння, що мають усі елементи складу злочину, і несе передбачене законом покарання, то для кримінології визначення поняття особистості злочинця є більш складним завданням. Це пояснюється поряд з іншими чинниками тим, що поняття особистості злочинця деякою мірою має умовний, формальний характер і віднесення визначених дій до числа злочинних залежить від законодавця. Він же, як відомо, може скасувати кримінальну відповідальність за вчинки, що раніше розглядалися ним як злочинні. Не можна не визнати також, що в багатьох осіб, що вчинили, наприклад, злочини з необережності, можуть бути відсутні риси, типові для злочинців. З огляду на викла-дене академік В.Н. Кудрявцев вважає, що можна визначити особистість злочинця як особистість людини, що вчинила злочин унаслідок властивих їй психологічних особливостей, антигромадських поглядів, негативного відношення до моральних цінностей та вибору суспільно небезпечного шляху для задоволення своїх потреб або не проявлення необхідної активності в запобіганні негативного результату.¹

Кримінологічне вивчення особистості злочинця здійснюється для виявлення та оцінки тих її властивостей і рис, що породжують злочинну поведінку, а також з метою її профілактики. У цьому виявляється найтісніша єдність трьох вузлів кримінологічних проблем: особистості злочинця, причин і механізму злочинної поведінки, профілактики злочинів. При цьому особистість злочинця є основною оскільки її кримінологічні особливості первинні, вони є джерелом, суб'єктивною причиною злочинних дій, а тому саме вони, а не дії або поведінка, повинні бути об'єктом профілактичних зусиль. Те, що ці внутрішні особливості можуть призвести до вчинення злочинів, становить сутність суспільної небезпеки особистості злочинця, а сама злочинна поведінка – похідна від них.²

¹ Кримінологія: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1999. – С. 126.

² Там само. – С. 126.

У зв'язку з цим об'єктом кримінологічного вивчення є: по-перше, окремі особи, які скоїли злочин; по-друге, різноманітні контингенти злочинців, наприклад, неповнолітні злочинці, рецидивісти тощо; по-третє, різноманітні кримінологічні типи злочинців.

Об'єктом вивчення кримінологів є одночасно особи, які не скоюють злочинів і поводять себе усталено правомірно. Це важливо при використанні методу контрольної групи та виявлення відмінностей характеристик злочинців від характеристик людей, які ведуть законослухняний спосіб життя і перебувають у тих самих умовах у мікросередовищі.

Для всебічного дослідження особливостей людини, яка вчинила злочин, кримінологія використовує такі наукові підходи:

– філософський – дозволяє виявляти соціальну якість особистості, методологічно правильно вирішувати питання про співвідношення соціального та біологічного в особистості злочинця;

– соціологічний – дозволяє визначати соціально-демографічний портрет злочинця, виявляти ті фактори, що впливають на формування особистості злочинця на макрорівні;

– психологічний – дозволяє встановлювати особливості психіки злочинця;

– соціально-психологічний – допомагає встановлювати фактори, які впливають на формування особистості злочинця та соціальні позиції, які об'єктивно є найбільш криміногенними.

При виявленні особи злочинця постає питання: з якого часу можна говорити про особу злочинця і коли така можливість відпадає. Відповідаючи на нього, слід урахувати кримінально-правовий і криміногенний аспекти поняття особи злочинця. У кримінально-правовому плані особа злочинця виникає після вступу обвинувального вироку суду в законну силу і триває до моменту погашення чи зняття судимості. Такий підхід дає можливість правильно визначити рамки вивчення особи злочинця і саме тих її ознак, які відіграли вирішальну роль у вчиненні злочину.

§ 2. Структура особи злочинця

Боротьба зі злочинністю не може орієнтуватися лише на індивідуальну неповторність кожної людини, водночас вона повинна враховувати неоднорідність контингенту злочинців. Ця проблема вирішується шляхом класифікації злочинців, їх угруповань і типології.

Під класифікацією розуміють систему поділу предметів або понять якої-небудь галузі на класи, види тощо за певними ознаками.

Під угрупованням у більшості випадків розуміється певний розподіл статистичної сукупності на певні групи, категорії з використанням такого критерію, як статистична поширеність однієї чи кількох ознак.

Особі злочинця притаманна система ознак, властивостей та інших показників, які у своїй сукупності визначають її як людину, що вчинила злочин. Виявлення найбільш суттєвих у криміналістичному плані ознак і якостей має особливий інтерес для криміналістичної теорії та практики. Серед російських учених-кримінологів найбільш поширені такі шість груп ознак:

- 1) соціально-демографічні ознаки;
- 2) кримінально-правові ознаки;
- 3) соціальні прояви у різних сферах життєдіяльності (інколи вживають термін «просоціальні зв'язки»);
- 4) моральні ознаки;
- 5) психологічні ознаки;
- 6) фізичні (біологічні) характеристики.

Ці ознаки в різних поєднаннях зустрічаються у багатьох авторів: Ю.М. Антоняна, П.С. Дагеля, А.Б. Сахарова та ін. Слід зауважити, що останнім часом Г.А. Аванесовим та Ю.М. Антоняном опубліковані деякі уточнення щодо структури особи злочинця. Українські вчені О.М. Джужа, В.М. Гринчак та А.Й. Міллер вважають, що, будучи різновидом особи взагалі, особа злочинця має загальні ознаки (стать, вік, фах, освіту, соціальний статус тощо), а також властиві лише їй ознаки, які проявляють характер і ступінь її суспільної небезпеки. Здебільшого ці ознаки поділяються на такі групи:

- соціально-демографічні;
- кримінально-правові;

- соціально-рольові;
- морально-психологічні.

Вказані групи ознак у своїй сукупності становлять структуру особи злочинця.¹

Академік А.П. Закалюк у своїй фундаментальній праці «Курс сучасної української кримінології» акцентує увагу на тому, що структуру особи злочинця слід будувати на підставі уявлення про структуру особи взагалі та з розумінням необхідності визначення її таким чином, щоб була відображена детермінуюча роль кожного її елемента (груп елементів), а також предметне значення останньої та її специфіка в якості об'єкта запобіжного впливу. Виходячи з цих міркувань А.П. Закалюком пропонується структура особи злочинця, що складається з дев'яти блоків (груп) ознак, зокрема:

1. *Ознаки формування, соціалізації особи.*

1.1. Освіта: її рівень, профіль, у тому числі загальний рівень і спеціальний профіль.

1.2. Наявність спеціальності (професії).

1.3. Відомості про риси, набуті в батьківській сім'ї, у тому числі соціальні риси та характеристики самих батьків, їх ставлення та участь у формуванні та вихованні особи, наявність у батьків анти-суспільної поведінки, аморальних учинків, алкоголізму, наркоманії, фізичних чи психічних вад; тривалість перебування особи у батьківській сім'ї після народження, причина вибуття з сім'ї; риси, звички, моральні вимоги, набуті в сім'ї.

1.4. Ознаки, риси, звички, досвід, набуті у звичному мікросередовищі (у дитинстві, юнацтві, у нинішній час), у тому числі у безпосередньому оточенні в сім'ї, за місцем проживання, місцем проведення вільного часу; загальні соціальні та соціально-психологічні ознаки звичного мікросередовища.

1.5. Характер (зміст) занять у вільний час, культурні потреби, інтереси, їх задоволення.

1.6. Участь у діяльності об'єднань громадян.

2. *Ознаки соціального статусу та соціальних ролей.*

2.1. Соціальне становище, рід занять, характер виробництва (навчання).

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джузи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 74.

2.2. Сімейний стан, наявність дітей, можливостей та засобів їх утримання, навчання, виховання, ставлення до долі дітей, тривалість перебування в сім'ї, стосунки між подружжям.

2.3. Соціальні житлові умови, їх придатність для нормального проживання.

2.4. Належність до соціальних груп суспільно прийнятної спрямованості, у тому числі за інтересами, умовами життя, іншою необхідністю.

2.5. Належність до груп асоціальної або антисуспільної спрямованості. Характер занять, діяльності групи, мотиви участі, належності: інтереси, потреби, залежність; роль у групі, тривалість перебування, негативні наслідки, у тому числі суспільні оцінки; корегуючий вплив, притягнення до відповідальності (адміністративної, кримінальної), покарання, умови його відбуття, вплив, соціальні наслідки.

2.6. Соціальні плани (перспективи) особи на майбутнє: наявність, предметність, заходи практичного здійснення, суспільна прийнятність, умови та ймовірність здійснення, можливі соціальні наслідки для оточення, особи.

3. *Безпосередні ознаки спрямованості особистості.*

3.1. Потреби, інтереси, соціальні цінності в основних сферах життєдіяльності: сім'я, навчання, праця, культура, відносини між людьми; ставлення до них, загальнолюдських цінностей, норм моралі, права.

3.2. Діяльнісні прояви в основних сферах життєдіяльності суспільства: зміст, спрямованість, результати, суспільне ставлення, оцінки, заохочення.

3.3. Асоціальні або антисуспільні потреби, інтереси, цілі, діяльнісні прояви: зміст, спрямованість, мотиви, форми реалізації, соціальні результати, соціальна оцінка, ставлення до неї.

Із зазначених вище положень відомо, що до структури особи належать не лише елементи, які мають соціальні якості (походження, зміст). До неї входять і елементи природного походження, які в особи – учасника суспільних відносин більшою чи меншою мірою набувають соціального значення, впливають або принаймні мають кореляцію із суспільними проявами особи, її соціальними якостями. Ознаки цієї частини структури особи називають біосоціальними.

4. *Демографічні ознаки, що мають соціальне і психологічне значення.*

4.1. *Стать.*

4.2. *Вік.*

5. *Психофізіологічні особливості: реакції, адаптації, моторики, тип вищої нервової діяльності, особливості темпераменту, мислення, у тому числі вади, психофізіологічні риси, що мають генетичне походження.*

6. *Показники фізичного здоров'я.*

6.1. *Загальний стан, фізичні вади, що безпосередньо впливають на можливості соціальної адаптації, розвитку, діяльності.*

6.2. *Хронічні захворювання соматичного типу.*

6.3. *Захворювання, що є наслідком антисоціальної (аморальної) поведінки: алкоголізм, наркоманія, венеричні захворювання, ВІЛ/СНІД.*

7. *Показники психічного здоров'я: патологія, що виключає осудність; аномалії (відхилення), що її обмежують, аномалії в межах осудності.*

8. *Індивідуальні психологічні риси.*

8.1. *Риси характеру, в тому числі негативні та суспільно небажані (неприйнятні), зокрема грубість, нечесність, агресивність, жіноцтво, злобність, жорстокість, нахабство, користолюбство, скаредність, цинізм, егоїзм, мстивість, боягузтво, замкненість, зверхність. Позитивні та суспільно бажані риси: комунікабельність, доброта, довірливість, сміливість, чесність, відсутність користолюбства.*

8.2. *Вольові якості, у тому числі: інертність, властивість підпадати під чужий вплив, млявість, рішучість, наполегливість, здатність підкорювати своєму впливу та ін.*

8.3. *Емоційні риси, у тому числі: бурхливість, неврівноваженість, дратівливість, образливість, байдужість, черствість, сором'язливість, ревність, чуйність, незворушність.*

9. *Ознаки, пов'язані із вчиненням особою злочину.* Здебільшого це кримінально-правові ознаки самого злочину. Проте оскільки він вчинений певною особою, а ознаки мають особисту належність, характеризують індивідуальний механізм його вчинення і певним чином саму особу, вони мають також кримінологічне значення.

9.1. *Ознаки складу злочину, об'єктів посягання, суспільна небезпечність останніх (за системою Кримінального кодексу); способи*

досягнення злочинної мети; мотиви, що спонукали особу до вчинення злочину, його конкретні результати, у тому числі заподіяна ним шкода; вина і роль особи у злочинному діянні, форма останнього (індивідуальна, групова, організована) та ін.

9.2. Ознаки ставлення особи до вчиненого, у тому числі до доказів, потерпілого, завданої шкоди, призначеного покарання.

9.3. Інші кримінально-правові ознаки: наявність колишніх судимостей, характеристика (класифікація) злочинів, за які особа була раніше засуджена; відбуття покарання за попередніми судимостями, застосування різних видів дострокового, умовно-дострокового звільнення від відбуття покарання або звільнення від кримінальної відповідальності.

Запропонована А.П. Закалюком структура особи злочинця є типовою моделлю, за якою може будуватися структура особи конкретної людини, яка вчинила злочин певного виду.¹

Порівняно з класифікацією типологія є більш глибокою характеристикою різних контингентів злочинців. Вона ґрунтується на суттєвих ознаках, причинно пов'язаних зі злочинною поведінкою і дає можливість розкрити природу, причини, закономірності злочинної поведінки, створити основи її прогнозування. Специфіка особистості як типу полягає саме в тому, що в ній є особливості, які виступають в якості внутрішніх психологічних причин злочинної поведінки.

Для типології головною такою ознакою виступає мотив – внутрішнє спонукання до поведінки, те, заради чого воно здійснюється. Досягнення сучасної психології свідчать про те, що якраз у мотиви опредмечуються, конкретизуються потреби, які змінюються і збагачуються разом зі зміною і розширенням кола об'єктів, які служать їх задоволенню.

Кримінологічна типологія злочинців, як правило, будується на двох підставах: характері антисуспільної спрямованості особи і ціннісних орієнтаціях, глибини та стійкості її антисоціальності, ступені їх суспільної небезпеки.

Виходячи з першого критерію, в основі якого лежать такі мотиваційні критерії, як користь, престижність, насилля, сексуальність

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології. У 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 258-262.

тощо, злочинців можна поділити на групи, яким властиві:

– негативно-зневажливе ставлення до особистості та її найважливіших благ: життя, здоров'я, тілесної недоторканності, честі, спокою, гідності тощо. Подібне відношення лежить і в основі навмисних агресивно-насильницьких злочинів – убивств, тілесних пошкоджень, згвалтувань, образ тощо, а також у більшості випадків хуліганства;

– корисливо-приватновласницькі тенденції, пов'язані з ігноруванням права на всі види власності. Це характерно для розкрадань, крадіжок, шахрайства, хабарництва й інших корисливих злочинів;

– індивідуалістично-анархічне ставлення до різних соціальних установок і приписів, до своїх загальногромадянських, службових, сімейних і інших обов'язків. Подібні антисоціальні риси визначають здійснення низки господарських злочинів, злочинів проти порядку управління, правосуддя, військових злочинів та ін.;

– легковажно-безвідповідальне ставлення до встановлених соціальних цінностей і своїх обов'язків стосовно них, що проявляються в різних необережних злочинах.¹

Здійснення злочинів, будучи результатом формування та реалізації відповідних антисоціальних цілей і мотивів, саме по собі ще не визначає, наскільки властивості, що обумовили такі цілі й мотиви, переважають у структурі даної особистості, наскільки вони стійкі та виражають її дійсну моральну сутність, у тому числі й суспільну небезпеку. Адже та сама антисоціальна спрямованість в одних осіб може мати глибоко вкорінений, домінуючий, злісний характер, іншим же вона властива мінімально і викликає скоєння злочину лише в поєднанні з особливо несприятливою зовнішньою ситуацією. Враховуючи викладене, можна виділити типи злочинців за глибиною та стійкістю їх антисоціальності (ступеня їх суспільної небезпеки). За цим критерієм вони поділяються на типи: послідовно-криміногенний, ситуативно-криміногенний і ситуативний. Іноді вказані типи зводять у п'ять груп, але основа типології зберігається – це ступінь сталості злочинної поведінки в різних ситуаціях.

До *послідовно-криміногенного* типу відносяться особливо небезпечні злочинці, усталена злочинна діяльність яких має характер ак-

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е. Криминология: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 100.

тивної опозиції суспільству, його цінностям і нормам; вони наполегливо втягають у таку діяльність інших осіб, серед яких особливо слід виділити професійних злочинців, для яких кримінально карні дії є єдиним або головним джерелом існування, та ін.). Для особливо небезпечних злочинців характерним є те, що сприятливі для здійснення злочинів ситуації вони активно створюють самі.

До *ситуативно-криміногенного* типу належать особи, які скоюють злочини (часто неодноразово) не через стійкі антигромадські установки та уявлення, а у зв'язку із внесенням у життєдіяльність деяких груп негативної спрямованості, ведення способу життя на межі соціально прийняттого та антигромадського. У них поєднуються риси особистості злочинця та особливості особистості законослужняного громадянина. Найпоширенішими представниками цього типу є правопорушники, що у нетверезому стані скоюють дрібні розкрадання й крадіжки, хуліганство, рідше – грабежі, розбої, деякі насильницькі злочини. При істотній зміні життєвих обставин у кращий бік та ефективному виховному впливі вони здатні втриматися від протиправних дій.

До *ситуативного* типу відносяться особи, суспільна небезпека особистості яких у поведженні виражена нечітко, проте має місце й проявляється у відповідних ситуаціях. Злочини вчиняються ними не тому, що конкретні ситуації мають вирішальне значення, а через особистісні психологічні особливості, через які вони потрапляють у велику залежність від ситуації та внаслідок недостатнього морального виховання не знаходять соціально прийняттого способу її вирішення. До числа ситуативних відноситься значна частина насильницьких злочинців, а також осіб, що вчинили корисливі злочини за об'єктивно складних життєвих обставин, наприклад, при матеріальних труднощах тощо.¹

Для успішної індивідуальної профілактики злочинів слід знати всі ті індивідуальні особливості, насамперед мотиви, які можуть стимулювати злочинні дії певної особистості й усі ті особистісні риси, спираючись на які можна запобігти несприятливому розвитку подій, тобто максимально використовувати знання про особистість у профілактичних цілях.

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 80.

§ 3. Соціальне та біологічне в особі злочинця

Однією з головних проблем вивчення особи злочинця є проблема співвідношення соціального й біологічного. Вона дискутується протягом усього розвитку науки кримінології і має принципово практичне та правове значення. Від її вирішення багато в чому залежать пояснення причин злочинності й визначення головних напрямів боротьби з нею, однак у науці кримінології ця проблема вирішується по-різному.

Вітчизняні кримінологи виходили й виходять з того, що злочинність, як і конкретні злочини, у будь-якому суспільстві має соціальний характер (соціально обумовлений). Це аж ніяк не означає ігнорування біологічних факторів, однак вони можуть мати лише характер умови, що сприяє злочинній поведінці, але не причини. Академік А.П. Закалюк, зокрема, зазначає, що нині майже всіма кримінологами визначається, що психофізіологічні особливості, стан фізичного та психічного здоров'я, у тому числі психічні аномалії в межах осудності, а також індивідуальні психологічні риси характеру, вольової та емоційної сфери, відіграють у процесі детермінації роль умов, які прямо або опосередковано, або іншим чином створюють сприятливу атмосферу для реалізації причин злочинних проявів і загалом причин злочинності.¹

Положення психології, психофізіології, психіатрії, деякі кримінологічні дані дають підставу вважати, що ослаблення або перекручування психічної діяльності будь-якого походження сприяє виникненню та розвитку таких рис характеру, як дратівливість, агресивність, жорстокість, і, разом з тим, призводить до зниження вольових процесів, підвищення сугестивності, послаблення стримуючих контрольних механізмів. Значимість цих факторів зростає в сучасних умовах, що характеризуються загальною психічною напруженістю, збільшенням кількості емоційно-стресових розладів, станів психічної дезадаптації.

Як встановлено, психопатії, наприклад, є одним з факторів, що сприяють скоєнню насильницьких злочинів. Водночас давно ві-

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології. У 3 кн. — Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. — К.: Ін Юре, 2007. — С. 262.

домо, що психопати успішно працюють і виконують багато інших обов'язків. Тому основне значення має не аномалія сама по собі, а соціальний вигляд особи, сформований суспільством.

У зв'язку з цим деякі кримінологи особистість злочинця визначають як систему соціальних, психологічних, моральних, психічних і правових ознак.¹

Інша позиція окремих кримінологів ґрунтується на тому, що злочинна поведінка зумовлена тільки біологічними факторами. У таких випадках особиста відповідальність втрачає будь-який сенс з таких міркувань: якщо генетичні або інші біологічні особливості особи однозначно визначають характер її злочинної поведінки і позбавляють її можливості вибрати інший вид поведінки, таку особу не можна визнати суб'єктом злочину.

Так, наприклад, І.С. Ной писав: «Незалежно від середовища людина може не стати ні злочинцем, ні героєм, якщо народиться з іншою програмою поведінки».² Такої ж думки дотримувався відомий генетик, академік Н.П. Дубінін, який вважав, що людина не одержує від народження готової соціальної програми, вона формується суспільною практикою під час її індивідуального розвитку.³

Сучасною наукою не доведено існування яких-небудь природжених програм соціально схвальної або злочинної поведінки. Не встановлені також спадкові фактори такої поведінки. Генетика довела, що набуті за життя ознаки не спадкуються нащадками. Але це не означає, що при вивченні причин конкретного злочину слід уникати всього, що має відношення до біологічної структури злочинця. У поведінці людини, зокрема злочинній, завжди мають місце не лише соціальні, а й біологічні, психофізіологічні елементи, які впливають на ступінь інтенсивності поведінки людини, однак не пояснюють, чому ця людина вчинила злочин.

На противагу антропологічним поглядам на природу злочинної поведінки у кримінології завжди переважав підхід, який заперечував

¹ Кримінологія / Под общ. ред. Ю.Ф. Кваши. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – С. 114.

² Ной И.С. Методические проблемы советской криминологии. – Саратов, 1975. – С. 107.

³ Дубинин Н.П. Наследование биологическое и социальное // Коммунист, 1980. – № 11. – С. 64.

її біологізацію. Прибічники соціологічної школи зазначали, що особа злочинця виникає лише внаслідок впливу зовнішнього середовища і подолання злочинності залежить тільки від усунення відповідних соціальних факторів. У такому разі неможливо обґрунтувати відповідальність і заходи, спрямовані на коригування особистісних характеристик.

Так, на думку Ф.М. Решетнікова, трактовка злочину як системи біологічних або психологічних недоліків злочинця означає ігнорування дійсної природи злочину як соціального явища, породженого соціальними ж причинами.¹ В.Н. Кудрявцев, І.І. Карпець разом із Н.П. Дубініним у книзі «Генетика, поведінка, відповідальність», яка вийшла друком у 1982 р., доводили соціальну обумовленість злочинності, що різко зросла в Росії, Німеччині та Франції в період кризових станів суспільства або була пов'язана зі зміцненням капіталістичного способу виробництва (1830–1890). За конкретними злочинами ці автори вбачали особливо несприятливі умови соціального формування та життєдіяльності.²

У зв'язку з цим значний науковий інтерес може мати висловлена в юридичній літературі точка зору професора С.М. Іншакова про те, що по відношенню до одних злочинів головними виступають соціальні фактори, по відношенню до інших – біологічні.

Взагалі критичні зауваження на адресу біологізаторських уявлень про особистість злочинця не означають заперечення природних властивостей людської істоти. Для правильного розуміння співвідношення соціального та біологічного в людині слід прийняти до уваги той факт, що біологічні особливості впливають на тип поведінки людини (холерик в однаковій життєвій ситуації поведе себе інакше, ніж флегматик чи сангвінік, але в цілому їхні вчинки диктуються ще й ступенем соціальної вихованості), не будучи причинами його поведінки, зокрема злочинної. Є підстави вважати, що новітні наукові відкриття у сфері медицини, зокрема при вивченні кори головного мозку та ендокринної системи, дадуть можливість пояснити досі незрозуміле у поведінці людини.

¹ Решетников Ф.М. Уголовное право буржуазных стран: Вып. 3. Современные буржуазные уголовно-правовые теории. – М., 1967.

² Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Генетика, поведение, ответственность. – М.: Политиздат, 1982. – С. 14.

Розділ 6. ВІКТИМОЛОГІЯ

§ 1. Поняття віктимології

Останніми роками в кримінологічній літературі все гостріше ставиться проблема вивчення поведінки потерпілих при здійсненні конкретних злочинів. Це обумовлено низкою обставин, і, насамперед, висуненням на передній план в ієрархії цілей правоохоронної діяльності захисту особистості, її життя, здоров'я і свобод.

Це зумовлюється тим, що приводом до злочинного посягання та умовою, що полегшує його вчинення, іноді може бути й поведінка потерпілого, який своїми необережними, а іноді провокаційно протиправними діями може створити криміногенну обстановку і таким чином полегшити настання злочинного наслідку.

Тому при вивченні механізму злочинної поведінки поряд з особистістю злочинця необхідна всебічна та об'єктивна оцінка потерпілого, як одного з найважливіших структурних елементів ситуації. Такий підхід дозволяє виробити найбільш ефективні заходи попередження злочинів і більш об'єктивно визначити адекватні вчиненому заходи впливу.

Буквально слово «віктимологія» означає «вчення про жертву» (від лат. *victima* – жертва і грецьк. *logos* – вчення). Предметом віктимології, а точніше, кримінальної віктимології, на відміну від інших її напрямів, є жертви злочинів, відносини, що пов'язують злочинця і жертву, а також ситуації, що передують злочину.

Віктимологія вивчає жертву в аспекті її морально-психологічних і соціальних характеристик, що впливають на її уразливість, і ситуації, що передують злочину, а також ситуації безпосереднього вчинення злочину. Це дає змогу отримати відповіді на запитання: як у цих ситуаціях, у взаємодії з поведінкою злочинця криміногенно-провокуючою виявляється поведінка жертви.

До розробки проблем віктимології вчені-кримінологи поглиблено звернулися наприкінці 60-х років ХХ ст.

Першу спробу системних досліджень проблеми потерпілого від злочину здійснив у 1948 р. німецький учений Г. Гетіг. Він написав

книгу «Злочинець і його жертва», де звернув увагу на потерпілого як фактор виникнення злочину.

Г. Гетіг вважав віктимологію галуззю кримінології. Протилежної точки зору дотримувався румунський вчений Б. Мендельсон, який вважав віктимологію окремою наукою. На його думку, об'єктом віктимології повинна бути не лише жертва злочину, а й потерпілий від нещасного випадку, стихійного лиха тощо. Отже, можна вважати, що у віктимології існують два напрями: у широкому розумінні віктимологія є окремою дисципліною, що вивчає всі види жертв; у вузькому розумінні кримінальна віктимологія – це наука, що вивчає тільки жертви злочинів.

Засновником розробки проблеми і розвитку віктимології на теренах колишнього СРСР був Л. Франк, який 1972 року написав працю «Віктимологія і віктимність». Значний внесок у розвиток віктимології зробили Д. Рівман, В. Рибальська, В. Мінська, В. Полу-бінський та ін.

Отже, віктимологія вивчає роль жертви у виникненні криміногенної ситуації та розробляє так званий віктимологічний аспект попередження злочинів, основним завданням якого є максимальне зменшення криміногенних ситуацій, що створюються безпосередньо потерпілими. Сутність віктимологічного аспекту попередження злочинів полягає в тому, що необхідно здійснювати профілактичну роботу не тільки серед потенційних правопорушників, а й серед потенційних потерпілих – людей, чия поведінка, спосіб життя, зв'язки, сімейний стан і вид діяльності створюють для них підвищений ризик опинитися в ролі жертви злочинного посягання.

Як справедливо зауважує відома російська вчена професор А.І. Долгова, довгий час правоохоронні органи були зорієнтовані односторонньо на роботу довкола злочину і злочинця без належної уваги до жертви злочину. Як наслідок – досі немає повного обліку потерпілих, а значить, не вивчаються їх особистісні характеристики, від випадку до випадку проводяться заходи віктимологічної профілактики та взагалі фігура потерпілого нерідко розглядається не більше ніж джерело інформації про злочин і злочинця, як учасник (сторона) кримінально-процесуальних відносин.¹

¹ Криминология: Учебник / Под общ. ред. А.И.Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 374.

Для вивчення віктимології як одного з елементів кримінології слід пояснити значення термінів, що використовуються.

Віктимологія оперує такими основними термінами: «жертва злочину», «потерпілий», «віктимність», «віктимізація», «віктимологічна профілактика».

Під **жертвою** слід розуміти особу або певну сукупність людей у будь-якій формі їх інтеграції, яким прямо або опосередковано завдана фізична, моральна або матеріальна шкода злочином, незалежно від того, чи визнається вона потерпілою у встановленому законом порядку і чи вважає себе такою.

Потерпілий – особа, якій злочином безпосередньо завдано фізична, моральна або майнова шкода і яка визнана потерпілою у встановленому законом порядку.

Поняття «жертва» і «потерпілий» у віктимології вважаються тотожними. Потерпілий одночасно є основним об'єктом дослідження віктимології і одним з основних її понять.

Велике значення у розкритті змісту поняття жертви має вивчення особи потерпілого на соціально-психологічному рівні. Це її соціальний статус, позиції, ролі. *Статус потерпілого* визначається сукупністю його прав і обов'язків у межах кримінального процесу і, що важливо для віктимології, його відношеннями з іншими особами, втягнутими в орбіту злочинної діяльності. *Позиція жертви* – це особливості відносин між «співпотерпілими», між ними і третіми особами або свідками злочину і, зрозуміло, між жертвою і злочинцем. Роль жертви – суттєвий фактор у вчиненні злочину. Адже її поведінка може так вплинути на розвиток конфлікту, що перетворить її з об'єкта злочину на його суб'єкт (наприклад, у бійці, сімейно-побутових конфліктах).¹

З точки зору теорії ролей, жертви злочинів можуть бути такими, що усвідомлюють чи не усвідомлюють своє становище через різні обставини; стійкими (які неодноразово зазнають нападу) та випадковими (коли особа була об'єктом одноразового злочинного посягання). Роль жертви у кримінологічному механізмі злочину може бути різноманітною – від нейтральної до максимально провокуючої злочинця на вчинення злочину.

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 99.

Роль потерпілого може бути також відкритою чи прихованою. Саме *відкрито-провокуюча* роль потерпілого у генезисі злочину призводить до його реального вчинення. *Приховану роль* жертва може розпочати «грати» задовго до злочину через свої віктимні особисті якості, статус, поведінку. Така особа ніби виставляє себе мішенню для злочинних посягань.

Важливо також розрізняти випадки, коли особа приписує собі статус потерпілого без достатніх на те підстав і, навпаки, коли він їй нав'язується. Звідси роль жертви може бути реальною та уявною (мається на увазі її самооцінка). Принципове значення має і виділення персоніфікованих та колективних ролей. Хоч віктимологія здебільшого займається вивченням конкретних жертв, але не слід випускати з виду того, що нерідко саме від групової поведінки залежить процес перетворення на жертву як групи осіб, так і окремих її членів.¹

Віктимність особи (індивідуальна віктимність) – це об'єктивно притаманна людині здатність, схильність в певних обставинах стати жертвою злочину.

Віктимізація – процес реалізації віктимних потенцій у завданні шкоди і результат цього процесу.

Віктимологічна профілактика – сукупність державних і громадських заходів, спрямованих на запобігання злочинам шляхом зниження у населення в цілому чи окремих громадян ризику стати жертвою кримінальних посягань.² Вона полягає у виявленні віктимологічних факторів і вжитті заходів до їх усунення чи нейтралізації.

Індивідуальна віктимологічна профілактика складається з виявлення осіб з підвищеною віктимністю і проведення з ними захисно-виховних заходів, спрямованих на зниження ризику стати жертвою злочину.³

Практичне використання віктимологічних можливостей у боротьбі зі злочинністю прямо пов'язано з відповідями на питання:

– чому деякі особи швидше або частіше стають жертвами злочинів (потерпілими), ніж інші (наприклад – уразливість на психологічному рівні);

– яка роль жертви (потерпілого) у механізмі злочину;

¹ Там само. – С. 100.

² Там само. – С. 96.

³ Там само.

– яке значення в кримінологічному плані мають відносини, що пов'язують злочинця та його жертву;

– якою мірою суспільна небезпека злочинця залежить від ступеня уразливості жертви (потерпілого).

У сучасній кримінології представлені: віктимологія насильницької злочинності (у її рамках – віктимологія злочинів, що зазіхають на статеvu недоторканність); віктимологія військових злочинів; віктимологія тероризму, захоплення заручників, викрадення людей; віктимологія корисливої злочинності; віктимологія корисливо-насильницької злочинності; віктимологія економічної злочинності (у її рамках – віктимологія злочинів, вчинених в галузі кредитно-банківської сфери); пенітенціарна віктимологія, віктимологія злочинності неповнолітніх (ювенальна віктимологія); віктимологія злочинів проти правосуддя; віктимологія злочинів, учинених з необережності, тощо.

§ 2. Класифікація і типологія жертв злочину

Проблема класифікації і типології жертв злочинів є однією з найскладніших проблем кримінології, оскільки існує величезна кількість кваліфікаційних ознак, які можуть бути покладені в її основу. В юридичній літературі запропоновано різні класифікації жертв. Так, Л.В. Франк класифікує потерпілих залежно від ознак злочину, їх відношення до злочинця, за демографічними ознаками і морально-психологічними особливостями. Д.В. Рівман поділяє жертв злочинів на агресивних, активних, ініціативних, пасивних, некритичних, нейтральних. Ю.А. Антонян вважає, що приводом до вчинення злочину можуть бути тільки провокативні дії потерпілих.¹

А. Зелінський класифікує віктимну поведінку за її характером:

Конфліктна, коли потерпілий створює конфліктну ситуацію або бере активну участь у конфлікті, що виник (є ініціатором бійки або вступає в бійку в процесі на боці однієї зі сторін). Особливими різновидами такої поведінки є необхідна оборона, затримання злочинця, правозахисна активність.

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е.: Кримінологія: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 26.

Провокуюча – демонстрування багатства, екстравагантна зовнішність, неправильна поведінка жінки, що створює уявлення про її доступність, тощо

Легковажна – довірливість і наївність неповнолітніх та інших осіб, що неспроможні опиратись нападаючому, створення аварійних ситуацій на дорогах пішоходами і водіями тощо.

Систематизувавши існуючі точки зору з цього приводу, В.Г. Лихолоб дійшов висновку, що поведінка потерпілих може бути поділена на:

- провокуючу – образа, приниження, напад, знущання;
- позитивну (не провокуючу);
- нейтральну щодо впливу на злочинця;
- пасивну – характерна для взаємодії близьких родичів.

При цьому В.Г. Лихолоб зазначає, що поведінка потерпілого може мати характер не однієї, а кількох указаних груп. Однак, врешті-решт, вона зводиться до однієї з наведених за принципом переважання найбільш значимих у кримінологічному плані факторів.¹ Особливе віктимологічне значення має провокуюча поведінка жертви внаслідок її високого віктимного потенціалу. Дуже часто така поведінка є приводом і джерелом конфлікту.

Жертві може бути завдано шкоди внаслідок її необачливих дій, неправильної оцінки ситуації, а через це й неправильної поведінки. До ситуацій, коли в результаті поведінки жертви створюється об'єктивна можливість вчинення злочину, належать також відсутність необхідної реакції на злочинні чи інші негативні дії, невчинення опору діям злочинця.

Віктимологічно значущою може бути також позитивна поведінка жертви, якщо вона полягатиме у здійсненні захисту будь-якої особи від злочинних посягань, при виконанні службових або громадських обов'язків. У таких випадках, якби жертва не діяла певним способом, вона б не викликала відповідної насильницької реакції з боку злочинця.

Традиційна класифікація базується на критеріях, близьких до щоденної практики: жертви умисних чи необережних злочинів, винні чи невинні, заздалегідь намічені чи випадкові, жертва-співучасник. Але ці критерії не задовольняють потреб науки і практики,

¹ Там само. – С. 27.

оскільки повністю не розкривають усіх механізмів взаємодії потенційної жертви та злочинця.

Кримінологи України вважають, що основним критерієм для класифікації потерпілих від злочинів є ступінь віктимності. На цій підставі вчені пропонують таку класифікацію жертв:

1. *Випадкова жертва*, тобто особа стає жертвою в результаті збігу обставин. Взаємовідносини, що виникають, не залежать ні від волі чи бажання жертви, ні від волі чи бажання злочинця.

2. *Жертва з незначними якостями ризику*, тобто особа, якій притаманні, як і всім нормальним людям, фактори ризику, віктимність якої знезацька різко підвищується під впливом конкретної несприятливої ситуації.

3. *Жертва з підвищеними якостями ризику*, тобто особа, стосовно якої діє комплекс факторів ризику. До цієї групи належать два основних типи жертв:

– жертви необережних злочинів, коли характер виконуваної ними роботи або їхня поведінка у громадських місцях містить підвищену віктимність;

– жертви умисних злочинів, соціальний статус яких при виконанні ними їх соціальних ролей містить підвищений ризик віктимності (працівники ОВС, охорони та ін). Останніми роками до видів діяльності, що мають підвищену віктимність, додалася й така, як зайняття бізнесом.

4. *Жертва з високим рівнем ризику*. Морально-соціальна деформація такої особи практично не відрізняється від правопорушників і характеризується стійкою її антисоціальністю (повії, наркомани, алкоголіки тощо).¹

Важливе значення має також класифікація жертв за статтю, віком, посадовим становищем або професійною діяльністю, ознаками їх ставлення до особи, що завдає шкоду, і насамперед за морально-психологічними особливостями. У механізмі злочину «працюють» статевая розбещеність і схильність до вживання алкоголю та наркотиків; жадібність і деспотизм; агресивність і жорстокість; брутальність і боягузливість; сміливість і доброта; фізична сила та слабкість тощо. Усі перелічені якості виявляються в поведінці та за певних обставин можуть сприяти або перешкоджати вчиненню злочинів.

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джузи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 101.

У віктимологічній профілактиці вирізняються два основні напрями попереджувальних заходів, об'єктами яких є віктимологічні ситуації; безпосередньо потенційні й реальні жертви на індивідуальному (індивідуальна віктимологічна профілактика) і груповому рівнях (загальна або індивідуально-групова віктимологічна профілактика).

При реалізації першого напрямку необхідну увагу приділяють заходам, спрямованим на усунення віктимно небезпечних ситуацій (патрулювання, обладнання технічними засобами охорони та безпеки, поліпшення організації дорожнього руху, залучення громадськості до вирішення завдань колективної та особистої безпеки тощо).

При реалізації другого напрямку необхідно здійснювати заходи виховного впливу, професійного навчання, правової пропаганди, медичного характеру, забезпечення населення спеціальними засобами захисту та інші.

Віктимологічний напрям впливу на злочинність є одним з найбільш гуманних і перспективних. Він не вимагає серйозних матеріальних витрат і, базуючись на властивому для всіх людей прагненні до самозахисту, має, так би мовити, внутрішнє джерело розвитку. Цей напрям знайшов досить істотну підтримку з боку Генеральної Асамблеї ООН, яка 29 листопада 1985 р. затвердила Декларацію Основних принципів правосуддя із захисту жертв злочинів та зловживання владою, а також учених і громадськості. У багатьох країнах почали видаватися спеціальні віктимологічні журнали, з'явилися цикли радіо- і телепередач. Виникли державні програми захисту потерпілих і свідків у кримінальних справах. У деяких містах стихійно сформувалися асоціації потерпілих від певних злочинів (згвалтувань, шахрайства), батьків постраждалих дітей тощо.

У багатьох державах сформувалися віктимологічні організації, а в 1973 році на міжнародному конгресі у м. Монстер (Німеччина) було засновано Всесвітнє суспільство віктимологів. Завданням цього суспільства була координація діяльності вчених різних країн з розробки заходів віктимологічної профілактики злочинів. У роботі ІХ Конгресу (серпень 1997 р., м. Амстердам) вперше взяли участь українські кримінологи.

З ініціативи віктимологів у багатьох країнах були прийняті закони про відшкодування державою матеріального збитку потерпілим від злочинів, незалежно від того, чи затриманий злочинець, чи ні.

У більшості країн, де є заборона на зберігання та носіння зброї, законодавцем дозволені носіння та використання газових пістолетів, аерозольних балончиків, електрошокерів, світлових пістолетів, застосування яких може на час вивести нападаючих з ладу і дає можливість жертві вжити заходів до захисту.

Таким чином, класифікація і типологія жертв злочинів тісно пов'язана з вирішенням практичних завдань боротьби зі злочинністю, оскільки полегшує діяльність правоохоронних органів щодо виявлення потенційних жертв і проведення з ними індивідуальних профілактичних заходів. Її значення полягає в тому, що за допомогою вивчення жертв злочину можуть бути вирішені такі практичні завдання:

1. Визначення кола осіб, які найчастіше стають жертвами злочинів.
2. Вивчення зв'язку між поведінкою потерпілого та злочинця.
3. Вивчення формуючого впливу поведінки й особи потенціальної жертви на особу деяких злочинців.
4. Розробка профілактичних заходів, спрямованих на усунення причин, унаслідок дії яких особа може опинитися в ролі жертви.
5. Більш повне вивчення особи злочинця й індивідуалізації покарання за вчинений злочин.
6. Визначення розмірів шкоди, що заподіюється окремими злочинами та злочинністю в цілому.¹

¹ Там само. – С. 102.

Розділ 7. ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

§ 1. Поняття, цілі, завдання та принципи запобігання злочинності

У процесі свого історичного розвитку людство використовувало два основних способи протидії злочинним посяганням: а) покарання за вчинення злочину і б) попередження злочинів. Однак, незважаючи на значення справедливого, своєчасного і невідворотного покарання для виправлення засуджених, а також для запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, покарання являє собою реакцію на вже вчинений злочин. Це не основний, не головний напрям попередження злочинності. Основним напрямом є забезпечення необхідних умов, належного морального формування особистості в усіх сферах і проявах суспільного життя: усунення всього того, що цьому суперечить, ліквідація різноманітних конфліктних ситуацій та інших обставин, які безпосередньо впливають на вчинення злочинів, створення обстановки, що протистоїть виникненню таких обставин. Ще у XVIII столітті великі просвітителі сформулювали положення про те, що мудрий законодавець повинен піклуватись не стільки про покарання за злочин, скільки про його попередження, і, насамперед, — шляхом покращення моралі.¹

Запобігання злочинності є окремою сферою суспільних відносин, у якій найбільш яскраво виражені моральні та правові цінності, що панують у суспільстві. Водночас слід наголосити, що:

1) запобігання злочинності пов'язане зі значними фінансовими вкладеннями, і тому держава, яка його здійснює, повинна бути не лише гуманною та великодушною, а й досить заможною;

2) воно не може зводитись лише до діяльності міліції, суду, прокуратури та інших органів, які ведуть боротьбу зі злочинністю, а включати в себе широке коло суб'єктів, що впливають на причини та умови злочинності тими методами, які їм належать;

¹ Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 1999. — С. 279.

3) вирішення цього складного та відповідального завдання можливе лише за умови організації профілактичної роботи на науковій основі, творчого пошуку, впровадження прогресивних форм і методів роботи, активної взаємодії з громадськими організаціями, колективами працівників і громадянами.

Серед кримінологів немає єдиної думки щодо терміна «запобігання злочинності». У теорії та практиці боротьби зі злочинністю використовуються терміни «профілактика», «попередження злочинності», «запобігання злочинам» та інші. Причому в одних випадках вони застосовуються як рівнозначні, а в інших – як відмінні за змістом. Так, на думку Г.Н. Аванесова, поняття «запобігання злочинності» ширше, ніж поняття «профілактика», і співвідношення цих понять може бути представлено як взаємозв'язок частини і цілого, загального і спеціального.¹ Дещо іншу позицію займають В.Н. Кудрявцев, Г.М. Міньковський, А.Б. Сахаров, які вважають, що спроби визначити один з існуючих рівнів і типів заходів як запобігання, другий – як профілактику, третій – як попередження суперечить смислового значенню вказаних термінів. Вони є взаємозамінними.²

Аналогічної думки притримується О.М. Джужа. На погляд цього вченого, розрізнення даних понять є надуманим, таким, що суперечить буквальному їх змісту. Адже кожне з них означає одне й те саме: щось попередити, не допустити. Всі ці слова є взаємозамінними синонімами.

Одночасно він пропонує в основу розмежування попереджувальної діяльності за рівнями, напрямками, видами покласти аналіз її змісту, а не вживання в одних випадках терміна «попередження», а в інших – «профілактика». На думку цього вченого, поняття «попередження злочинів» може тлумачитися у вузькому (кримінально-правовому) та широкому (соціально-політичному) значенні. Під кримінально-правовим попередженням розуміють превентивні заходи, які здійснюються у процесі призначення покарання та його виконання. У такому плані ідея попередження злочинів пронизує всю систему кримінально-правових, кримінально-процесуальних і кримінально-виконавчих інститутів.

¹ Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика. – М., 1980. – С. 407.

² Теоретические основы предупреждения преступности / Отв. ред. В.К. Звирбуль и др. – М.: Юрид. лит., 1977. – С. 17

Разом з тим практика боротьби зі злочинністю показує, що для справжнього попередження злочинів слід виходити з більш широких позицій – економічних, соціально-політичних, моральних, психологічних, правових тощо. Такий підхід дає можливість сформулювати це поняття в широкому значенні, яке включає в себе різні антикриміногенні заходи державних органів і громадських організацій. Йдеться про те, щоб не допустити існування злочинності в майбутньому, а в найближчій перспективі – якомога більше скоротити.¹

У зв'язку з цим заслуговує на підтримку точка зору професора А.Ф. Зелінського, який вважає, що профілактика не має на увазі конкретний злочин, а забезпечується через попередження криміногенних ситуацій, їх усунення, ослаблення дії криміногенних факторів, захисту об'єктів від посягань тощо. Поряд з тим, запобігання злочинам спрямоване на перешкоджання здійсненню злочинного наміру конкретної особи до початку посягання на стадіях виявлення наміру або готування до злочину. Припинення, спрямоване на злочинну діяльність, що вже розпочалася, має за мету забезпечити неонастання її шкідливих наслідків.²

Аналіз термінологічного визначення понять «профілактика», «припинення», «попередження», «запобігання», «відвернення» тощо дають підстави зробити висновок, що всі зазначені терміни мають загальну рису, яка полягає у вчиненні дій, що перешкоджають вчиненню злочину. Разом з тим деякі з цих термінів отримали на практиці та у нормативних актах окреме смислове наповнення. Так, термін «профілактика», на думку академіка А.П. Закалюка, у кримінології означає діяльність, спрямовану на недопущення формування, розвитку та реалізації причин і умов злочинності та злочинних проявів загалом. «Відвернення» найчастіше вживається у сполученні з конкретною загрозою і застосовується на стадії готування до злочину, а «припинення» – на стадії замаху на злочин. Терміни «попередження» та «запобігання», за своєю сутністю фактично є синонімами, але в українській мові кожному з них надається певна смислова відмінність. У Конституції України (ст. 34) та у законах, прий-

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 108, 110.

² Зелінский А.Ф. Кримінологія: Курс лекцій. –Харьков: Прапор, 1996. – С. 141-142.

нятих останніми роками Верховною Радою України, діяльність щодо недопущення злочинів іменується «запобіганням», але деякі автори вживають в українськомовних виданнях слово «попередження» як узгальнюючий термін.¹

Таким чином, «профілактика», «відвернення» та «припинення» злочинів тісно взаємопов'язані. Всі вони підпорядковані загальним завданням боротьби зі злочинністю. Профілактика злочинів вирізняється серед інших видів соціального управління своєю спрямованістю на зміцнення безпеки правоохоронних цінностей – інтересів держави, суспільства, прав і свобод громадян – шляхом усунення факторів, які детермінують злочинні дії. Ще одна ознака профілактики злочинів полягає в тому, що вона є цілісною системою. Як і будь-яка система, вона має інформаційне забезпечення, головним елементом якого є правові норми, що регулюють попереджувальну діяльність.

Отже, під запобіганням (попередженням) злочинів треба розуміти особливий вид соціального управління покликаний забезпечити безпеку правоохоронних цінностей і який полягає в розробці та здійсненні спеціальних заходів щодо виявлення та усунення детермінант злочинності, а також справляння запобіжного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки.

Багато дослідників досить обґрунтовано стверджують, що одним із суттєвих моментів розвитку відповідальної кримінології є трактування профілактики злочинів не просто як сукупності різноманітних заходів, а як управління соціальними процесами, пов'язаними з реалізацією основного завдання запобігання злочинності. Курс на профілактику злочинності являє собою довгострокову орієнтацію держави у сфері боротьби зі злочинністю, спрямовану на:

а) виявлення та усунення або послаблення і нейтралізацію причин злочинності, окремих її видів, а також умов, які їй сприяють;

б) виявлення та усунення ситуацій що безпосередньо мотивують або провокують вчинення злочинів на певних територіях або в певному середовищі;

в) виявлення в структурі населення груп підвищеного кримінального ризику і зниження цього ризику;

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 320.

г) виявлення осіб, поведінка яких вказує на реальну можливість вчинення злочинів, і здійснення на них стримуючого та корегуючого впливу, а у випадку необхідності – і на найближче їх оточення.

Виходячи із зазначених цілей, завданнями профілактики злочинів є:

- 1) виявлення та аналіз явищ, процесів, обставин, що виступають детермінантами злочинів;
- 2) вивчення чинників, що призводять до формування особи злочинця та реалізації злочинних намірів;
- 3) встановлення кола осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, і цілеспрямований профілактично-виховний вплив на них;
- 4) усунення або нейтралізація криміногенних факторів на індивідуальному рівні.

Ці загальні завдання конкретизуються залежно від рівнів, видів, форм, методів попереджувальної діяльності.¹

У реальності профілактика антисуспільних явищ являє собою досить складний вид соціальної діяльності. В ній можуть бути виділені економічні, політичні, правові, соціально-психологічні та інші аспекти. Кожний з них охоплює певні форми та способи профілактичної діяльності, спрямованої проти тієї чи іншої групи негативних явищ.

Отже, попередження злочинів розглядається як соціально-правовий процес, що обмежує або ліквідує чинники, які детермінують злочинність. У найзагальнішому вигляді попередження злочинів забезпечується всією сукупністю заходів, що їх здійснюють державні органи та громадські організації, спрямованих на вдосконалення суспільних відносин і поліпшення життя народу.

Організація і функціонування системи попередження злочинності здійснюється на основі певних принципів, що забезпечують її відповідність інтересам суспільства. Такими принципами є:

- законність діяльності по запобіганню злочинності, здійснення її на правовій основі та з дотриманням вимог закону всіма без винятку суб'єктами профілактики;
- гуманність – спрямованість профілактичної діяльності на недопущення морального падіння людини, повернення її до повно-

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джузи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 113-114.

цінного соціального життя. Причому ці заходи не повинні принижувати честь і гідність осіб, до яких вони застосовуються, завдавати їй фізичних страждань, необгрунтовано і без необхідності обмежувати її права та законні інтереси. Принцип гуманності означає і те, що при здійсненні щодо окремих осіб профілактичних заходів не можна забувати і про інтереси осіб, що їх оточують. Профілактичні заходи повинні застосовуватись своєчасно і бути достатніми для того, щоб забезпечити ці інтереси;

– демократизм, що передбачає широку участь у профілактичній роботі державних органів, громадських організацій та окремих громадян;

– наукова обгрунтованість – використання форм, методів і засобів попереджувальної діяльності, розроблених і рекомендованих наукою; це стосується не тільки кримінологічної, а й інших наук;

– диференціація – врахування специфіки факторів, що детермінують злочинність шляхом криміногенного впливу на особу, а також індивідуальних особливостей правопорушників;

– своєчасність – випереджаюче проведення превентивних заходів, які б не дали можливості зчинити злочин;

– плановість – здійснення профілактичної діяльності за відповідною програмою, а не спонтанно;

– комплексність – використання різноманітних форм, методів і засобів попередження, спрямованих не тільки на злочинність, а й на ті соціальні, економічні, політичні, духовні та інші фактори, що її обумовлюють¹;

– реальність означає економічну раціональність і можливість реального фактичного здійснення заходів за даного забезпечення, в даних умовах місця, часу та за інших конкретних обставин.

§ 2. Класифікація запобіжних (попереджувальних) заходів

Попередження злочинів є складною, багаторівневою системою державних органів і громадських організацій, які здійснюють антикриміногенний вплив на соціальні об'єкти з метою не допустити порушень кримінально-правових норм і усунути (нейтралізувати) чинники, що їх детермінують.

¹ Там само. – С. 114.

Теорія запобігання злочинності визначає рівні, масштаби, різновиди цієї діяльності, в тому числі залежно від її цільового призначення, а також об'єкти, суб'єкти профілактики, форми і методи здійснення. При цьому слід мати на увазі, що деякі з названих характеристик є одночасно підставами видової та іншої диференціації запобіжної діяльності.

У кримінологічній літературі зустрічаються й інші підстави класифікації цих заходів.

Найбільш обґрунтованою є точка зору А.П. Закалюка та О.М. Яковлева, які залежно від ієрархії причин і умов злочинності виділяють три рівні попередження злочинності:

1) загальносоціальна профілактика, тобто попереджувальна діяльність, яка здійснюється у суспільстві в цілому. Вона не має адресного характеру, тобто не спрямована на конкретний злочин і полягає в усуненні криміногенних факторів узагалі. Вона забезпечується через запобігання криміногенним ситуаціям, їх усунення, послаблення дії криміногенних факторів і їх нейтралізації, захисту можливих об'єктів від посягань, правової та кримінологічної пропаганди серед населення;

2) профілактика у соціальних групах і колективах. Здійснюється стосовно причин і умов злочинних проявів певної соціальної групи, що виділена за соціальною чи соціально-демографічною ознакою, або належності до спільного середовища (за місцем проживання, навчання, праці тощо);

3) індивідуальна профілактика, що спрямовується на причини та умови конкретного злочинного прояву. Через взаємозв'язок причин та умов злочинності різних рівнів попереджуюча дія стосовно них на одному рівні, зокрема вищому, чинить свій вплив на причини та умови нижчих рівнів, і навпаки.¹ Залежно від конкретної спрямованості запобіжних заходів можна виділити два види цієї діяльності. До першого з них (загальної профілактики) належать заходи, мета яких полягає у створенні об'єктивних умов, що виключають або утруднюють вчинення злочинів. Другий вид (індивідуальну профілак-

¹ Яковлев А. М. Индивидуальная профилактика преступного поведения. — Горький, 1997. — С. 5; Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. — Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. — К.: Ін Юре, 2007. — С. 326.

тику) становлять заходи, спрямовані на недопущення злочинної поведінки з боку конкретної особи.¹

Запобіжну діяльність поділяють за масштабами, або межами поширеності, на:

- загальнодержавну, що здійснюється на території всієї країни;
- зрєональну, або галузеву, – у межах рєону, міста, району, мїкрорайону, галузі суспїльних вїдносин;
- зоб'єктову, спрямовану на конкретний об'єкт – пїдприємство, навчальний заклад;
- зїндивїдуальну – стосовно конкретної особи та її мїкросоцїальних умов.

За обсягом застосування запобїжні заходи подїляються на такі, що зїдїснюються:

- а) в межах усього суспїльства;
- б) в межах певних великих або малих соцїальних груп (серед неповнолїтнїх, мїгрантїв тощо);
- в) вїдносно певних контингентїв осїб, що характеризуються негативною поведїнкою (особи, що зловживають алкогольними напоями, систематично займаються бродяжництвом);
- г) вїдносно причин і умов, що сприяють вчиненню злочинїв певною особою (їндивїдуальна профїлактика).

За цїльовим призначення запобїжні заходи подїляють на:

- 1) загальносоцїальнї²;
- 2) цїльовї або спецїальнї (спецїально-кримїнологїчнї), що мають спецїальну мету запобїгання злочинностї.

Загальносоцїальнї заходи не мають своїм спецїальним призначенням боротьбу зї злочинностю та запобїгання злочинностї, але вони створюють передумови, що виключають можливїсть їснування злочинностї як соцїального явища. Попри те, що названї заходи реалїзують завдання бїльш широкомасштабнї, нїж злочинность, при їх

¹ Кримїнологїя: Пїдручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрїнком Інтер, 2002. – С. 12.

² Щоб не змїшувати «загальносоцїальне» запобїгання злочинностї з «загально-суспїльним», яке видїляється за рївнем зїдїснення, А.П. Закалюк пропонує їменувати загальнозапобїжнї соцїальнї заходи їншими профїлактично значущими. (Закалюк А.П. Курс сучасної української кримїнологїї: У 3 кн. – Кн. 1: Теоретичнї засади та їсторїя української кримїнологїчної науки. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 327.)

застосуванні ураховується і кримінологічний аспект (наприклад, проблеми вдосконалення системи освіти, зайнятості, підвищення матеріальної забезпеченості незабезпечених верств населення тощо), оскільки подібні явища досить виразно впливають на злочинність у цілому. Врахування кримінологічних аспектів вирішення соціальних завдань здійснюється через економічне та соціальне планування, пов'язане з комплексним кримінологічним плануванням.

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинності полягає у заходах, що безпосередньо спрямовані на усунення причин та умов різноманітних злочинів. Специфіка таких заходів полягає не в їхньому спеціальному призначенні та цілеспрямованості на усунення конкретних кримінологічних факторів: запобігання злочинності становить їх основний, а в деяких випадках – єдиний зміст. Якщо загальносоціальні заходи здійснюються і здійснюватимуться незалежно від кримінологічних факторів (хоча й з урахуванням їх наявності, інтенсивності, поширеності), то спеціально-кримінологічні заходи цілком і повністю обумовлені наявністю злочинності, її станом, характером діючих криміногенних факторів.

Особливе місце у сфері спеціально-кримінологічного запобігання займає кримінально-правова боротьба із злочинністю – виявлення і викриття осіб, що вчинили злочин, їх покарання і виправлення. Хоч подібна діяльність здійснюється з приводу вже вчиненого злочинного посягання, її соціальне значення полягає саме у попередженні нових злочинів, в утриманні від вчинення злочинів інших нестійких членів суспільства, а також у підвищеній активності членів суспільства у боротьбі зі злочинністю. При цьому слід зауважити, що притягнення до кримінальної відповідальності за деякі злочини (наприклад, незаконне виготовлення, зберігання, носіння, придбання чи збут вогнепальної зброї) служить способом попередження більш тяжких злочинів.

Спеціально-профілактичне значення мають і деякі види додаткового покарання, що дозволяють усунути криміногенну ситуацію (наприклад, припинення доступу до матеріальних цінностей, заборона зайняття певною діяльністю).

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинності здійснюється і в індивідуальному масштабі, тобто стосовно конкретної особи чи групи осіб. Залежно від властивих їм форм, методів і засобів

запобігання і стану сформованості та ступеня реалізації злочинного прояву вказану індивідуально-запобіжну діяльність можна розділити на три етапи:

- 1) до формування мотиву злочинного прояву та наміру його вчинення;
- 2) після його формування, але до початку реалізації;
- 3) після початку реалізації наміру через здійснення конкретних злочинних дій.

З урахуванням зазначених якісних відмінностей на кожному з етапів вжиття заходів запобігання злочину з метою відрізнити змістовну відмінність останніх вживаються різні терміни щодо іменування відповідної запобіжної діяльності:

- 1) профілактика;
- 2) відвернення;
- 3) припинення злочинних проявів.¹

На першому етапі, етапі профілактики, об'єктом запобіжного впливу є сформована суспільна неприйнятна сформованість особистості, яка відображається зовні в антисуспільних учинках, правопорушеннях, аморальній поведінці, але формування криміногенної орієнтації тільки розпочалась і намір вчинити конкретний злочин відсутній.

На другому етапі наявна кримінальна мотивація та в основному сформований мотив злочину і намір його вчинити, які стають об'єктами запобігального впливу. Конкретна мета запобігання на цьому етапі – відвернення можливості реалізації злочинного наміру.

На третьому етапі вже розпочаті злочинні вчинки й наявні умови доведення наміру до злочинного результату. Завдання і мета запобігання на цій стадії – припинити розвиток злочинної діяльності, перешкодити їй досягти спланованого результату, тому вона й позначається терміном «припинення».

Кожен з цих етапів відрізняється сферою здійснення і сутністю запобіжних заходів, що переважають на кожному з етапів.

Якщо на першому етапі сфера її здійснення незрівнянно ширша, ніж на наступних, і охоплює джерела, процеси, що детермінують

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 330.

формування антисуспільної спрямованості та суспільної небезпечності особистості, то на другому етапі вони обмежуються процесом формування мотиву і наміру вчинити злочин такою особистістю.

Якщо на першому (профілактичному) етапі кримінологічні засоби є переважно виховними, соціально-психологічними, педагогічними, медичними тощо, то на другому етапі (відвернення наміру вчинити злочин) – це переважно оперативно-розшукові заходи, що поєднуються з індивідуально-психологічними. На третьому (припинення розпочатого злочину) переважно застосовуються кримінологічні, оперативно-розшукові та процесуальні засоби. До заходів індивідуальної профілактики злочинів висуваються певні вимоги: вони мають бути обґрунтованими, позбавленими будь-яких проявів формалізму, послідовними та безперервними, побудованими на прогнозуванні поведінки особи з урахуванням її індивідуальних особливостей.

Заходи індивідуальної профілактики залежно від завдань, на вирішення яких вони спрямовані, можна поділити на три групи: інформаційні; заходи впливу; заходи контролю. До інформаційних належать заходи, що спрямовані на виявлення осіб, які потребують профілактичного впливу, а також на збирання необхідних відомостей про них, щоб правильно побудувати роботу з ними.

Заходи впливу становлять ядро індивідуальної профілактики. Саме вони покликані забезпечити усунення дефектів соціалізації особи і тим самим уберегти її від вчинення злочину. Заходи контролю спрямовані на перевірку ефективності застосування заходів впливу і, залежно від цього, мають визнати їх достатніми або намітити додаткові заходи профілактики.

Заходи індивідуальної профілактики можна також розділити на заходи переконання, примусу та допомоги.

Індивідуальна профілактика спрямована не лише на окрему людину, яка може вчинити злочин, а й на її мікросередовище. Досягти вирішення другого завдання можна різними засобами. Це можуть бути заходи, спрямовані на те, щоб змінити характер впливу мікросередовища на особу або радикально змінити саме це середовище (скажімо, перевести особу до здорового колективу). Вибір заходів залежить від ступеня антисоціальності мікросередовища, можливостей його перебудови у бажаному напрямку, інтенсивності впливу на

особу та інших обставин. Але в будь-якому разі ефективність індивідуальної профілактики залежить від своєчасності застосування превентивних заходів на якомога ранніх стадіях соціальної запущеності особи, коли вона ще тільки вчинила аморальні поступки і правопорушення, що не мають злочинного характеру.¹

За характером профілактичні заходи класифікуються на господарсько-економічні, соціально-політичні, ідеологічні, культурно-виховні, організаційно-управлінські, технічні й правові.

Господарсько-економічні заходи полягають у усуненні криміногенних факторів за допомогою економічних заходів: підвищення матеріального добробуту населення в цілому, окремих соціальних груп або конкретних осіб; поліпшення організації виробництва, умов праці, житлово-побутових умов; зменшення непродуктивних втрат; удосконалювання сфери обслуговування; матеріальної бази, організації дозвілля тощо.

Економічні заходи включають і спеціально-профілактичний рівень впливу на осіб, що вчиняють правопорушення або що потурають їм: застосування матеріальних санкцій, матеріального стимулювання боротьби з безгосподарністю тощо.

Соціально-політичні заходи зводяться до вдосконалення суспільних відносин, зміцнення та розширення демократії, соціальної активності членів суспільства.

Ідеологічні заходи полягають у впливі на свідомість людей, у формуванні їхньої позиції, що виражає моральні вимоги суспільства, відношення до суспільних інтересів, праці, власності, родини, прав та інтересів інших осіб; у формуванні у членів суспільства позиції осуду моральних вад, що лежать в основі мотивації злочину; у вихованні в особи готовності брати участь у боротьбі зі злочинністю. Вони використовуються й для корекції особистості тих, з ким ведеться профілактична робота.

Ідеологічний вплив властивий і змісту різних культурно-просвітницьких заходів, що вирішують одночасно завдання розвитку й задоволення культурних потреб та інтересів.

Організаційно-управлінські заходи попередження злочинності пов'язані головним чином з удосконаленням діяльності різних

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джузи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 118.

ланок державного апарату та громадських організацій з метою своєчасного попередження й усунення появи криміногенних факторів і використання максимальних можливостей відповідного органу чи організації для профілактичної роботи.

До технічних заходів належать різні заходи і пристосування, що ускладнюють здійснення злочинів (сигналізації, охоронні вимірювальні пристрої тощо).

Правові заходи попередження злочинності виражаються у встановленні нормативними актами певних заборон і обмежень (наприклад, торгівлі спиртними напоями, виготовлення, придбання, зберігання і носіння зброї); установленні прав та обов'язків підприємств, організацій, установ, посадових осіб і громадян по участі в попередженні злочинності (конкретних злочинів).

При класифікації запобіжних заходів за їх характером слід мати на увазі, що конкретні профілактичні заходи можуть сполучити в собі всі або кілька виділених видів.

Одним з важливих видів класифікації запобіжних заходів є їх розмежування за об'єктом впливу, а також за суб'єктом профілактичної діяльності.

Відносно об'єктів профілактики в кримінологічній літературі існує загально визнана точка зору, згідно з якою вони можуть бути класифіковані таким чином:

- злочинність та її види;
- причини та умови, що її породжують;
- особи, що здійснили злочини, а також окремі фонові явища – антисуспільні явища й аморальні вчинки.

За суб'єктом заходи профілактики можуть бути поділені на:

- 1) загальні;
- 2) спеціальні;
- 3) інші суб'єкти, до функцій яких входить здійснення запобіжних заходів.

Загальні заходи застосовуються тими суб'єктами, для яких запобіжна діяльність не є основною. Це, зокрема, органи та організації, які керують цією діяльністю, організують її, створюють систему управління нею (органи державної влади та управління, органи місцевого самоврядування). До них відносяться:

- 1) Верховна Рада України;

- 2) Президент України;
- 3) Кабінет Міністрів України, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади;
- 4) органи місцевого самоуправління.

Верховна Рада України визначає засади внутрішньої політики, серед яких має визначати засади в галузі політики протидії злочинності (нині часто безпідставно іменується кримінальною політикою), у тому числі запобігання їй, включаючи його загально-соціальний та спеціально-кримінологічний напрями. Компетенція та повноваження Верховної Ради України дають їй можливість усебічно визначати політику запобігання злочинності, створювати для реалізації останньої відповідне законодавство, здійснювати парламентський контроль за його дотриманням.

Президент України, як гарант додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина, повинен всіляко дбати про забезпечення їх додержання і захисту, в тому числі засобами запобігання злочинності.

Президентом України регулярно затверджуються розроблені правоохоронними органами за участю інших відомств комплексні програми боротьби зі злочинністю та профілактики злочинності, де чільне місце відводиться програмуванню діяльності щодо запобігання їй. Також ним затверджуються й інші концептуальні та програмні документи з питань протидії окремим проявам злочинності, зокрема корупції.

З 1993 до 2005 рр. при Президентіві України діяв Координаційний комітет по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю, який стосовно названих небезпечних діянь повинен був координувати діяльність державних органів щодо організації їх запобігання. У перші 10 років існування Комітет виявляв активність, у тому числі в означеному напрямі, але згодом по суті припинив свою діяльність, часто вона виходила за межі конституційних повноважень Президента. У 2005 р. Комітет було ліквідовано, а його повноваження фактично покладено на Раду національної безпеки і оборони при Президентіві України.

Кабінет Міністрів України, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади є основними суб'єктами організації діяльності щодо запобігання злочинності та всебічного забезпечення цієї діяльності,

передусім організаційно-управлінського, інформаційного, наукового, ресурсного. Кабінет Міністрів України певною мірою виконує свою організаційно-управлінську функцію у зазначеному напрямі: періодично організовує перевірку виконання програм, затверджених Президентом, систематично збирає інформацію про це, заслуховує на своїх засіданнях доповіді про хід виконання програм профілактики злочинності та боротьби зі злочинністю. Однак у цій роботі було і є недостатньо предметності, результативності; управління мало, як правило, «паперовий» характер.¹ Значні упущення в цій роботі пов'язані з тим, що підрозділ апарату Кабінету Міністрів України, який повинен був організовувати виконання програм, законів, указів з цих питань, тривалий час, принаймні до початку 2005 р., фактично не займався цим, перекинувши управлінські функції у питаннях запобігання злочинності значною мірою на апарат Міністерства внутрішніх справ. До того ж запобіжна діяльність здебільшого недостатньо фінансувалася, через що роками не виконувалися передбачені заходи.

Органи місцевого самоврядування є також суб'єктами діяльності щодо запобігання злочинності. Вони на своєму рівні мають виконувати всі повноваження щодо її організаційно-управлінського забезпечення (планування, у тому числі комплексне, видання управлінсько-нормативних актів, безпосередня організація через постійні комісії, депутатів та ін.), здійснення контролю виконання, надання певних ресурсів, залучення та активізації діяльності громадських об'єднань, створення і підтримки спеціалізованих самодіяльних організацій. Їхнім обов'язком є безпосереднє здійснення спрямованих економічних, освітніх, виховних, медичних, інших соціальних заходів, які мають загальносоціальне запобіжне значення, а також налагодження індивідуального запобігання вчиненню злочинів конкретними особами, в тому числі через надання останнім підтримки, допомоги, здійснення профілактичного контролю, соціальної реабілітації. Проте ці повноваження та обов'язки багатьма органами місцевого самоврядування не виконуються.

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. — Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. — К.: Ін Юре, 2007. — С. 350.

Спеціальні заходи застосовують суб'єкти, для яких ця діяльність є основною або має бути віднесена до основних завдань і функцій. До них відносяться: МВС, СБУ, прокуратура, суд, митні органи, Державна податкова служба України, органи та установи виконання покарань, органи державної прикордонної служби, на які діючим законодавством покладено обов'язки здійснювати відповідно до їх функцій заходи по боротьбі зі злочинністю та усуненням причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів.

Різноманітність спеціальних суб'єктів, що відрізняються за характером, масштабами, формами та методами діяльності, – одна з суттєвих особливостей профілактики злочинів.

Центральне місце у системі спеціальних суб'єктів профілактики посідають органи внутрішніх справ. Їх діяльність щодо запобігання злочинам має комплексний характер, здійснюється на всіх рівнях з використанням широкого арсеналу методів і засобів – як гласних, так і негласних. Органи внутрішніх справ при здійсненні профілактичної діяльності активно взаємодіють з усіма іншими суб'єктами, надаючи їм інформацію про криміногенну обстановку на території країни, області, району (міста), виявлені детермінанти злочинів та осіб, що потребують індивідуального впливу. Для одних служб органів внутрішніх справ (по боротьбі з організованою злочинністю і корупцією, по боротьбі з незаконним обігом наркотиків та ін.) запобігання злочинності є однією з основних функцій, яку вони виконують у процесі своєї діяльності, для інших – служби громадської безпеки (патрульно-постової служби, дільничних інспекторів міліції, дозвільної служби, реєстраційної та міграційної роботи, служби безпеки дорожнього руху, державної служби охорони, приймальників-розподільників тощо) робота щодо запобігання злочинності проводиться на стадіях, що передують формуванню злочинного мотиву. У діяльності органів внутрішніх справ щодо запобігання злочинності мають використовуватись різні форми та засоби, зокрема:

- участь у забезпеченні громадського порядку, охорони державної та приватної власності, конституційних прав і свобод громадян, перекриття каналів незаконного збагачення;

- виявлення та усунення причин та умов злочинності, окремих її видів і конкретних злочинів, особливе місце серед яких займають організована та професійна злочинність;

- реєстрація та своєчасне розкриття і розслідування злочинів;
- участь у складанні комплексних планів запобігання (профілактики) правопорушень і подальша реалізація передбачених у них заходів;
- слідча профілактика у конкретних кримінальних справах і шляхи аналізу причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів, реагування на них відповідно до статей 23 та 23¹ КПК України;
- запобігання пияцтву, наркоманії, проституції, поширенню вірусу СНІДу, які не лише згубно впливають на здоров'я та моральний стан людей, завдають значних матеріальних збитків суспільству, а й штовхають індивідів на вчинення злочинів;
- попередження злочинів серед неповнолітніх, насамперед таких, як крадіжки, грабежі, розбої, зґвалтування, вбивства, хуліганство, угони транспортних засобів;
- попередження злочинів у сфері економічних відносин, у сфері сімейно-побутових стосунків;
- проведення комплексної індивідуальної профілактики щодо осіб, схильних до правопорушень тощо.

Найяскравіше виражену профілактичну спрямованість має діяльність прокуратури, суду та служби безпеки. Це пояснюється тим, що для цих органів обов'язок здійснювати таку діяльність закріплений законодавством, а також наявністю певного досвіду в цьому напрямі діяльності.

Так, згідно з Законом України «Про прокуратуру» від 5.11.1991 р., діяльність прокуратури спрямована на всебічне зміцнення законності, охорону суспільного ладу, його політичної та економічної систем, соціально-економічних, політичних і особистих прав та свобод громадян. Закон визначає також форми профілактичної діяльності органів прокуратури. Основною з них є загальний нагляд за виконанням законів: нагляд за виконанням законів органами дізнання і досудового слідства; нагляд за виконанням законів при розгляді кримінальних справ судами; виявлення чинників, що обумовлюють злочини, і вжиття заходів щодо їх усунення; розробка спільно з іншими державними органами заходів попередження злочинів; координація діяльності правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю; сприяння розвитку діяльності громадських формувань щодо запобігання злочинності, поширення правових знань серед населення та ін.

Судові органи повинні займатися запобіжною діяльністю, виявляючи при розгляді конкретних справ причини та умови вчинення цих злочинів і реагуючи на них винесенням окремої ухвали (постанови) в порядку визначеному ст. 23¹ КПК України з направленням її до органу, установи, організації для вжиття відповідних заходів для усунення цих чинників. Запобіганню злочинів може сприяти узагальнення судової практики про причини та умови, що зумовлюють вчинення злочинів, а також заходи, спрямовані на підвищення правового виховання громадян.

Широкі повноваження щодо здійснення профілактичної діяльності має Служба безпеки України. До основних завдань СБУ, що закріплені в Законі України «Про Службу безпеки України», крім захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави і прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, входять також попередження, виявлення, припинення і розкриття злочинів проти миру та безпеки, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління та економіки й інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України. Одним із обов'язків, що покладаються на СБУ відповідно до її основних завдань, є здійснення профілактики правопорушень у сфері державної безпеки.

Служба безпеки у своїй діяльності застосовує такі методи: оперативно-розшуковий, організаційний, профілактично-виховний, застереження, а у кримінальних справах, які віднесені до компетенції СБУ, – процесуальний.

До інших суб'єктів, які поєднують у собі властивості перших двох, можуть бути віднесені органи, установи, організації, функції та повноваження яких не мають цільового спрямування на запобігання злочинності та злочинним проявам, але їх діяльність опосередковано впливає на запобіжні процеси щодо детермінантів злочинності та окремих злочинів. Це органи державного контролю, а саме: Головне контрольно-ревізійне управління, Державна рибоохорона, Державна лісова охорона, Антимонопольний комітет, органи юстиції (нотаріат, адвокатура, інші органи, установи, організації, що підпорядковуються органам юстиції), а також заклади освіти, культури,

охорони здоров'я, спорту тощо. В основу наведеного поділу суб'єктів запобігання злочинності покладено функціональну ознаку, насамперед, реальний вплив виконуваних ними функцій і відповідних їм видів діяльності на усунення (нейтралізацію) детермінантів злочинності та злочинних проявів.

Зазначимо, що в науковій літературі наводяться й інші класифікації. Кожна з них має свої переваги і недоліки, однак взяті разом вони дозволяють отримати краще уявлення про загальну систему запобігання злочинності.¹

§ 3. Поняття, форми та методи індивідуальної профілактики

Індивідуальна профілактика правопорушень – це система спеціальних заходів державних і недержавних органів, організацій по виявленню осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, і здійснення на них та оточуюче їх мікросередовище позитивного, корегуючого впливу.

Попередження злочину – це, передусім, вплив на осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, на їх соціальне середовище. Цей вид діяльності являє собою цілеспрямовану роботу з конкретною людиною та її найближчим оточенням.

Під *формами попереджувальної діяльності* розуміється науково обгрунтована система найбільш доцільних засобів вирішення завдань профілактики злочинів.

Індивідуальний рівень попередження злочинності (індивідуальна профілактика злочинців) охоплює діяльність щодо конкретних осіб, поведінка яких вступає в конфлікт з правовими нормами. Залежно від стадії генезису особи злочинця індивідуальна профілактика злочинців поділяється на чотири види.

Перший вид стосується осіб, які перебувають на початковому етапі криміналізації (рання індивідуальна профілактика злочинців).

Другий вид стосується осіб, які вчинили або вчиняють злочини (судово-слідчий).

Третій вид охоплює осіб, які вчинили злочини і стосовно них суд прийняв рішення про застосування різних заходів кримінально-правового впливу (пенітенціарний).

¹ Там само. – С. 346.

Четвертий вид стосується осіб, що відбули кримінальне покарання, але підлягають нагляду з метою запобігання рецидиву (постпенітенціарний).

Заходи індивідуального попередження, що реалізуються стосовно особи, мають за мету нейтралізувати чи усунути внутрішні негативні риси цієї особистості та її поведінки, а також кримінологічно значимі психофізіологічні особливості (мірою їх можливого виправлення, зміни, лікування). Коли ж вплив спрямований на соціальне мікросередовище, то нейтралізуються або усуваються зовнішні негативні елементи матеріального та духовного порядку, які деформують особистість (несприятливі матеріальні та побутові умови життя індивідуума, негативні міжособистісні відносини тощо).

Вибір заходів залежить від ступеня антисоціальності мікросередовища, можливостей його перебудови у бажаному напрямі, інтенсивності впливу на особу й інших обставин. Але в будь-якому разі ефективність індивідуальної профілактики залежить від своєчасності застосування превентивних заходів на якомога ранніх стадіях соціальної запущеності особи, коли вона ще тільки вчиняє аморальні поступки і правопорушення, що не мають злочинного характеру. Це найгуманніший і найефективніший засіб запобігання конкретним злочинам і злочинності в цілому.

Досягнення цієї мети вимагає вирішення низки конкретних завдань:

- а) виявлення осіб, поведінка яких свідчить про реальну можливість вчинення злочинів;
- б) виявлення джерел негативного впливу на них;
- в) прогнозування індивідуальної поведінки;
- г) планування заходів індивідуальної профілактики;
- д) позитивно керуючий вплив.

Для правоохоронних органів існують ще два важливих завдання, реалізація яких регламентована правовими актами, а виконання здійснюється відносно суворо визначених категорій осіб, оскільки виконання цих завдань пов'язано з проникненням у сферу особистих інтересів і навіть свобод громадян. Мова йде, по-перше, про постановку осіб на облік і, по-друге, про контроль за їхньою поведінкою та способом життя.

Однією із найсуворіших форм такого обліку та контролю є встановлення адміністративного нагляду органів внутрішніх справ за

деякими категоріями осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі (Закон України від 01.12.94 р. «Про адміністративний нагляд за особами, що звільнилися з місць позбавлення волі»): особливо небезпечних рецидивістів; осіб, засуджених за наркоманію; злісні порушники режиму утримання тощо), а також особи, засуджені до кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі (наказ МВС України № 52-92 р.) та інші категорії громадян.

З метою забезпечення ефективності індивідуального попередження злочинної поведінки спеціалісти радять дотримуватись таких *основних вимог*:

1. Своєчасність. Несвоєчасне виявлення осіб з антисуспільними установками, причин та умов злочинності збільшує вірогідність вчинення злочинів.

2. Послідовність. Індивідуальний вплив має бути таким, щоб його інтенсивність послідовно зростала чи зменшувалась залежно від результатів.

3. Реальність. Заходи впливу об'єктивно повинні відповідати можливостям їх реалізації.

4. Законність. Індивідуальне попередження будується на основі суворого дотримання законодавства, прав, свобод і законних інтересів громадян.¹

Крім цього, вони мають бути обґрунтованими, позбавленими будь-яких проявів формалізму, що виключають приниження честі та гідності громадянина.

Застосування індивідуального попередження злочинної поведінки передбачає досить тривалий і систематичний вплив. Але при цьому повинен комплексно використовуватись увесь арсенал методів, засоби впливу на особистість, які відповідають демократичним принципам ставлення до особистості.

В юридичній літературі виділяють такі методи індивідуального впливу:

- переконання;
- надання допомоги;
- примус.

¹ Криминологія: Учебник / Под общ. ред. А.И. Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 386.

Метод переконання – це комплекс виховних, роз'яснювальних заходів, що здійснюються з метою зміни антисуспільної спрямованості особистості, закріплення її позитивної соціальної орієнтації.

Основними формами реалізації методу переконання є:

– індивідуальні та колективні бесіди, обговорювання поведінки осіб у трудових колективах, встановлення над ними опіки та шефства;

– роз'яснення законодавства;

– усне попередження про неприпустимість протиправних дій, офіційне попередження про неприпустимість учинення насильства в сім'ї;

– офіційне застереження про неприпустимість протиправної поведінки;

– профілактичний облік.

Метод надання соціальної допомоги, як правило, є одним із найефективніших у діяльності суб'єктів попередження злочинності. Він стосується працевлаштування, покращення побутових умов тощо. Заходи допомоги реалізуються також шляхом впливу на соціальне мікросередовище особи, з якою ведеться профілактична робота. Для виключення негативного впливу з носіями такого впливу проводиться індивідуально-попереджувальна діяльність.¹

Метод примусу є одним із головних у діяльності правоохоронних органів. Заснований виключно на законі, цей метод дає можливість своєчасно попереджувати протиправну злочинну діяльність осіб, які під контролем, захищати громадян від їх протиправних посягань. Цей метод реалізується шляхом застосування різних за юридичною природою, змістом і спрямованістю заходів впливу, які регламентовані законодавством у цілому й окремими галузями права.

До основних заходів примусу, що застосовуються правоохоронними органами, відносяться:

1) адміністративний арешт та адміністративне затримання;

2) штраф;

3) примусове лікування хронічних алкоголіків та наркоманів;

4) адміністративний нагляд за особами, які звільнилися з місць позбавлення волі.

Застосування заходів індивідуальної профілактики передбачає постійне, всебічне та глибоке вивчення особистості, її поведінки,

¹ Там само. – С. 393.

зв'язків та намірів. Отримана у результаті цього інформація і прогноз на її підставі впливають на корекцію плану індивідуальної роботи.

На профілактичний облік в органах внутрішніх справ беруться особи:

– що вчинили двічі протягом року адміністративні правопорушення, за які згідно із законом може бути призначено покарання у вигляді адміністративного арешту, або особи, що вчинили адміністративне правопорушення після оголошення офіційного застереження про неприпустимість протиправної поведінки;

– відносно яких є інформація, що вони можуть вчинити злочин і відносно яких відповідні органи застосували заходи запобігання;

– злочинна діяльність яких була припинена і які не були засуджені до кримінального покарання;

– звільнені з місць позбавлення волі, ті, що відбули покарання за злочин, з яких судимість не знято або не погашено у встановленому законом порядку;

– засуджені за вчинення злочину умовно або до міри покарання, не пов'язаної з позбавленням волі, а також звільнені від покарання та його відбування;

– перебували на лікуванні від алкоголізму та наркоманії у спеціальних наркологічних закладах;

– були визнані в установленому порядку хронічними алкоголіками або зловживають спиртними напоями;

– двічі притягувалися до адміністративної чи іншої відповідальності за розпивання спиртних напоїв або появи у нетверезому стані в громадських місцях, що допускають на ґрунті пияцтва інші порушення громадського порядку чи правил громадського співіснування;

– були визнані в установленому порядку наркоманами, токсикоманами або вживають наркотичні речовини без призначення лікаря;

– психічно хворі, які є суспільно небезпечними і перебувають на спеціальному обліку в закладах охорони здоров'я;

– вчиняють насильство в сім'ї;

– відносно яких здійснюється адміністративний нагляд;

– батьки або особи, які їх замінюють, котрі не виконують обов'язків щодо виховання і навчання дітей і своєю протиправною поведінкою сприяють вчиненню ними правопорушень.

§ 4. Правове забезпечення запобігання злочинності

Правове забезпечення запобігання злочинності має досить складну структуру і включає в себе:

1. Конституцію України.
2. Норми різноманітних галузей права.
3. Закони і підзаконні акти.
4. Міжнародно-правові акти.

Воно здійснюється в двох головних напрямках. Один з них має матеріальний характер і полягає у впливі за допомогою права на різні соціальні фактори, з метою усунення криміногенних умов, а також стимулювання антикриміногенних факторів; інший напрям за своїм значенням є ніби процесуальним і полягає в закріпленні прав і обов'язків при здійсненні ними профілактичної діяльності.

Принципове значення для правового забезпечення запобігання злочинності має низка положень Конституції України. Так, стаття 3 Конституції проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Виконання цього фундаментального обов'язку, яке знайшло свою конкретизацію в статті 4 (захист прав усіх суб'єктів права власності), статті 27 (захист життя людини), статті 29 (свобода, особиста недоторканність), статті 30 (недоторканність житла) та інших, здійснюється великою кількістю різних способів, в тому числі запобіганню державними органами кримінально-карних посягань на права і свободи громадян.

За змістом відповідних норм кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого, адміністративного права воно може бути диференційоване таким чином:

1. Безпосередня заборона суспільно небезпечних діянь під загрозою кримінальної відповідальності.
2. Аналогічна заборона під загрозою адміністративної відповідальності (застосування цивільно-правових санкцій).
3. Стимулювання поведінки, що перешкоджає вчиненню злочину (право необхідної оборони).
4. Стимулювання поведінки, пов'язаної з усуненням обставин, які можуть створити ситуацію, що сприятиме вчиненню злочину.

5. Правове забезпечення діяльності посадових осіб, громадських організацій і громадян з виявлення і усунення причин та умов, що сприяють вчиненню конкретних злочинів.

Так, наприклад, стаття 23² КПК України зобов'язує суд при наявності відповідних підстав виносити окрему ухвалу (постанову), чим звертає увагу державних органів, громадських організацій або посадових осіб на встановлення по справі фактів порушення закону, причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів і вимагають вжиття відповідних заходів.

Окрему ухвалу (постанову) може бути також винесено при виявленні судом порушень прав громадян та інших порушень закону, допущених при провадженні дізнання, досудового слідства або при розгляді справи нижчестоящим судом.

У статтях 23 та 23¹ КПК України законодавчо закріплено положення про те, що при провадженні дізнання, досудового слідства і судового розгляду кримінальної справи орган дізнання, слідчий, прокурор зобов'язані виявляти причини та умови, які сприяли вчиненню злочину.

Орган дізнання, слідчий, прокурор, встановивши причини та умови, що сприяли вчиненню злочину, вносять у відповідний державний орган, громадську організацію або посадовій особі подання про вжиття заходів для усунення цих причин та умов.

Якщо під час дізнання, досудового слідства або перевірки, що проводилась на підставах, передбачених КПК України, буде встановлено, що в діянні особи, яка притягається до кримінальної відповідальності, чи в діяннях інших осіб є ознаки дисциплінарного правопорушення або ці особи повинні бути згідно з чинним законодавством притягнуті до матеріальної відповідальності, орган дізнання, слідчий чи прокурор зобов'язані порушити в поданні питання про притягнення цих осіб до дисциплінарної або матеріальної відповідальності.

Зазначимо, що стаття 6 Кодексу про адміністративні правопорушення України передбачає, що державні органи, громадські організації, трудові колективи розробляють і здійснюють заходи, спрямовані на попередження адміністративних правопорушень, виявлення і усунення причин та умов, що сприяють їх вчиненню, в дусі високої самосвідомості та дисципліни, неухильного дотримання законів.

Виконавчі органи місцевих рад координують на своїй території роботу всіх державних і громадських органів з попередження адміністративних правопорушень, керують діяльністю органів внутрішніх справ, адміністративних комісій, комісій по справам неповнолітніх та інших підпорядкованих їм органів, що покликані вести боротьбу з адміністративними правопорушеннями.

До системи правового забезпечення запобігання злочинності відносяться законодавчі акти, що регулюють статус, завдання, права та обов'язки правоохоронних органів, для яких запобігання злочинності є одним з основних завдань. До них відносять: закони України «Про прокуратуру», «Про міліцію», «Про службу безпеки України», «Про державну податкову службу в Україні», «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», «Про органи і служби у справах неповнолітніх», «Про попередження насильства в сім'ї» та ін. До цієї системи належать також акти законодавства, що регулюють діяльність центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також нормативно-правові акти цих органів.

Важливе положення, що визначає роль і значення запобіжної діяльності, її зміст і спрямованість, обов'язкову відповідність принципам справедливості, гуманності, законності, міститься в низці міжнародно-правових актів, визнаних Україною:

- Декларації прав людини;
- Міжнародному пакті про громадянські та політичні права;
- керівних принципах у сфері запобігання злочинності та кримінального правосуддя.

Розділ 8. МЕТОДИКА КРИМІНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

§ 1. Організація кримінологічних досліджень

Наукове дослідження в кримінології – процес отримання нових знань про злочинність, її причини й умови, що їй сприяють, про особу злочинця з метою розробки та реалізації заходів, спрямованих на підвищення ефективності роботи по запобіганню злочинних виступів. Як і за будь-якого дослідження, при вивченні злочинності важлива роль відводиться визначенню мети і завдань дослідження.

Кримінологічні дослідження проводяться з метою отримання нових знань про стан, рівень, структуру та динаміку злочинності в регіоні за певний період часу, про кримінальний контингент, особливості соціально-економічного життя, про тенденції розвитку злочинності, розробку її прогнозу і наукових рекомендацій з усунення або нейтралізації криміногенних чинників, підвищення ефективності роботи по їх попередженню.

Дослідження у кримінології прийнято класифікувати за такими підставами: цільова спрямованість, обсяг початкової інформації, пізнавальний інструментарій, принцип охоплення об'єкта вивченням, масштаб видів злочинів, що вивчаються.¹

За цільовою спрямованістю кримінологічні дослідження поділяються на теоретичні та прикладні. Теоретичні спрямовані на розвиток теорії кримінології, а прикладні – на вдосконалення боротьби зі злочинністю.

За обсягом початкової інформації дослідження діляться на суцільні та вибіркові. Суцільні включають вивчення всіх одиниць генеральної сукупності (наприклад, всі злочини, вчинені на території обслуговування).

Вибіркові дослідження – це вивчення певної частини генеральної сукупності (наприклад, вивчення крадіжок власності шляхом проникнення в житло).

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е.: Криминология: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 46.

За пізнавальним інструментарієм розрізняють монодисциплінарні та комплексні кримінологічні дослідження. У першому випадку проблема, що вивчається, входить до предмету кримінології та вивчається за допомогою суто кримінологічних засобів і методів. У другому випадку використовуються не тільки методи кримінології, а й методи дослідження, взяті з інших наук (наприклад, психології, соціології, педагогіки тощо).

За принципом охоплення об'єктів вивчення кримінологічні дослідження прийнято поділяти на територіальні та галузеві. За територіальним принципом злочинність вивчається на певній території (район, область, регіон). При галузевому дослідженні злочинність вивчається в певних сферах економіки або певного міністерства чи відомства.

За масштабами кримінологічні дослідження підрозділяються на регіональні (область, район, край, економічний, адміністративний район), місцеві (місто, мікрорайон, адміністративна ділянка) та об'єктові (промислові підприємства, установи).

Кримінологічні дослідження класифікуються також *за видами злочинів*, що вивчаються (наприклад, первинна, рецидивна, міська, сільська, вулична, побутова, неповнолітніх, молоді, чоловіча, жіноча, групова, організована, професійна злочинність тощо).¹

Кожне кримінологічне дослідження має бути належним чином підготоване та організоване. Воно повинно починатись з розробки програми, яка визначає завдання і шляхи даного дослідження, а також напрями практичного використання його результатів.

Від ступеня наукової обґрунтованості та рівня організаційно-технічного оформлення документів значною мірою залежить результативність дослідження – збору, обробки та аналізу інформації, необхідної для отримання наукових результатів.

Структура програми кримінологічного дослідження – це викладення методів аналізу об'єкта відповідно до завдань, що вирішуються. Вона повинна містити у собі такі групи питань:

1. Обґрунтованість актуальності дослідження.
2. Проблема, що підлягає дослідженню, стан її наукової розробки.
3. Робочі гіпотези, що підлягають перевірці.

¹ Там само. – С. 48.

4. Мета, завдання, методика дослідження, репрезентативність вибірки.

5. Джерела інформації.

6. Основні етапи дослідження та строки їх виконання.

7. Календарний графік (план) роботи дослідницького колективу. При цьому необхідно, щоб усі її частини були пов'язані в єдине ціле.

Кримінологічне дослідження відбувається в три **етапи**:

1. *Підготовчий*: вивчення літературних джерел і нормативно-правової бази, матеріалів раніше проведених досліджень з даної проблеми, вирішення організаційно-фінансових питань відносно тематики дослідження, попереднє формулювання проблеми гіпотези (науково обґрунтованого припущення) і напрямів дослідження.

2. *Робочий* – розробка програми та робочого плану, інструментарію (носіїв інформації, анкет, таблиць та інших форм узагальнення чи накопичення інформації), пробне обстеження (пілотажне дослідження), збирання інформації тощо. У процесі дослідження, в тому числі пілотажного, може виникнути необхідність внесення змін до раніше розробленого інструментарію, робочого плану чи програми дослідження. В таких випадках проводиться їх корегування.

3. *Заключний*. Це найскладніший і найважливіший етап кримінологічного дослідження, який полягає в узагальненні та аналізі дослідницького матеріалу, формулюванні висновків, складанні звітів, впровадженні результатів дослідження в практику.

За своїм змістом кримінологічне дослідження має відповідати певним вимогам. Як основні **принципи кримінологічного дослідження** виділяють такі: системність, оптимальність, реалізованість. Кожний з них тією чи іншою мірою пов'язаний з набором спеціальних методів, вибір і оцінка придатності яких проводиться за критерієм їх вкладу в реалізацію одного чи всіх принципів, співвідношення із затратами ресурсів, необхідних для використання конкретного методу. При цьому слід мати на увазі, що:

1) обрані форми та методи кримінологічних досліджень визначаються насамперед предметом і проблемою, що виникає. Принципове значення в цьому випадку має досягнення відповідності між характером предмета, що вивчається, та засобами його вивчення.

Проблема обрання методів вивчення соціальної дійсності, з точки зору їх адекватності, є однією з ключових у будь-якій науці, в тому числі й кримінологічній;

2) жорстких методичних меж застосування того чи іншого методу в кримінологічних дослідженнях не існує. Правильно обрати найбільш доцільний метод чи обрати рішення про комплексне використання кількох методів можна лише за наявності ретельно розробленої програми і чіткого уявлення, що конкретно можна отримати за допомогою того чи іншого методу;

3) численність і різноманітність існуючих методів неминуче породжує проблему застосування найбільш прийнятних і перспективних. Вони мають найбільшою мірою задовольняти вимогам:

а) конкретності, в іншому випадку дослідження може перетворитися на непідтвержене теоретизування;

б) не менш важливо отримати результати в найбільш економній формі (за часом і матеріальними витратами);

в) застосовувані методи повинні доповнювати один одного, а не дублювати (останнє допустимо лише для перевірки достовірності отриманих результатів);

г) дослідження має проводитись не для фіксації фактів, а для визначення загальних закономірностей розвитку (тенденцій), виділення з усього розмаїття соціальних відносин і протиріч криміногенно значимих.

Тому, поки не стане зрозумілим, як правильно організувати намічені дослідження, якими методами, формами, способами і прийомами буде досягнуто поставлена мета, процес дослідження може бути довгим і не завжди виправданим.

Засоби збору кримінологічної інформації готуються з урахуванням обраних методів дослідження та повинні обов'язково пройти апробацію з метою визначення повноти відображення в них необхідної інформації. З цією метою проводиться, як відзначалось, так зване пілотажне дослідження (пробно-пошукове). Воно дає змогу уточнити зміст і кількість питань в анкетах, обсяг вибірки, вийти на нові ідеї, які не виникали при розробці програми. Щоб інформація була репрезентативною, поряд з контингентом, що вивчається, проводиться за тією самою програмою дослідження так званої контрольної групи осіб. Порівняння результатів дослідження основної і

контрольної груп дозволяє дійти висновку про типовість виявлених закономірностей для основної групи.

Уся зібрана інформація має бути перевірена з точки зору її повноти і достовірності.¹

Узагальнення результатів, розробка рекомендацій і пропозицій є завершальним етапом кримінологічного дослідження. При цьому відкриваються причинні зв'язки між різними факторами, перевіряється достовірність гіпотез, що були висунуті на початковому етапі досліджень, і формулюються висновки. На основі зроблених науково обґрунтованих висновків розробляються рекомендації та пропозиції, спрямовані на усунення та нейтралізацію криміногенних факторів, підвищення ефективності попереджувальної діяльності. Використання (впровадження) результатів кримінологічних досліджень на практиці є кінцевою метою дослідження. Вони зазвичай оформлюються у вигляді звіту, в якому викладаються результати виконаної програми та робочого плану, дається змістовний аналіз отриманої інформації, формулюється кінцевий висновок. На основі звіту розробляються накази, методичні рекомендації, видаються наукові роботи, вносяться пропозиції з удосконалення нормативно-правової бази, а також залежно від значимості – у відповідні міністерства та відомства для розгляду й прийняття рішень по їх реалізації.

§ 2. Методи кримінологічних досліджень

Кримінологічне дослідження – один із видів соціального пізнання в його широкому розумінні. Воно здійснюється з використанням усіх методів вивчення суспільних явищ, з урахуванням особливостей предмета кримінології.²

Загалом методологія будь-якої науки – це вчення про принципи побудови, форми та способи наукового пізнання. У науковому обігу вживається також термін «методика» (низка, сукупність певних методів). Метод (з грецьк. *methodos* – шлях за чим-небудь) – прийом, спосіб теоретичного дослідження або практичного здійснення; це

¹ Там само. – С. 63.

² Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джузи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 137.

впорядкована діяльність по досягненню будь-якої мети, вирішенню конкретного завдання. Метод задає спосіб дії з наявними даними, з фактами, значимість яких визначається теорією. Остання і нав'язує певний метод, який завжди є конкретним, оскільки може бути застосований лише до теорій окремого виду — хоча кожен метод і являє собою вдалу добірку прийомів, лише певні з них можна застосовувати для роботи з даними певного виду. Саме тому до числа основних ознак наукового методу найчастіше відносять об'єктивність, відтворюваність, евристичність, необхідність і конкретність.

В окремих кримінологічних джерелах під **методикою кримінологічних досліджень** розуміється не тільки сукупність конкретних прийомів, способів, методів збору, опрацювання та аналізу інформації про злочинність, а й методи розробки висновків, пропозицій та рекомендацій щодо вдосконалення практики боротьби зі злочинністю.

Специфіка кримінологічних досліджень полягає в тому, що в кожному конкретному випадку вимагає від кримінолога складання власної методики, що відповідає завданням дослідження.

Методи дослідження кримінології підрозділяються на *дві групи*: збирання первинної інформації кримінології, її обробка, аналіз та інтерпретація результатів.

У кримінологічних дослідженнях використовуються:

1. Методи, які безпосередньо впливають із філософського діалектичного методу як загального методу пізнання, використання принципів і категорій діалектичної логіки, філософських законів розвитку та взаємозв'язку явищ, процесів. Важливу роль у кримінологічній науці та практичній діяльності у боротьбі зі злочинністю відіграють філософські положення про єдність теорії та практики, взаємозв'язок і зумовленість, здатність матерії до відображення, вивчення явищ у розвитку, відповідність та інваріантність, єдність і боротьба протилежностей як рушійних сил розвитку, перехід кількісних змін у якісні, заперечення та ін. Ці загальні філософські положення конкретизуються за допомогою таких категорій, як форма і зміст, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, причина і наслідок, система, структура і елемент, конкретне та абстрактне, загальне та окреме тощо.

2. Загальнонаукові методи, якими користується будь-яка наука, в тому числі кримінологія: а) аналіз — метод наукового дослідження

шляхом розгляду окремих сторін, властивостей, складових частин чого-небудь; б) синтез – процес практичного або уявного возз'єднання цілого з частин або з'єднання різних елементів, сторін об'єкта в єдине ціле; в) індукція – спосіб міркування від окремих фактів, положень до загальних висновків; г) дедукція – спосіб міркування, при якому нове положення виводиться суто логічним шляхом від загальних положень до окремих висновків; д) порівняння – пошук подібності та відмінності між явищами, предметами, поняттями; е) гіпотеза – висунення наукового припущення для пояснення яких-небудь явищ; є) історичний метод; ж) статистичні методи тощо.¹

3. Методи інших наук, що використовуються для пізнання предмета кримінології (соціологічні, математичні, психологічні, економічні методи тощо).

4. Методи, які є результатом часткового розвитку її власної теорії пізнання, використовуються для вирішення завдань кримінології (опис, спостереження, експеримент, вивчення документів).

Як вже відзначалось, методологія кримінологічного пізнання базується на використанні законів діалектики, в основі яких лежать такі принципи: об'єктивність (визнання дійсності в її реальних закономірностях, вимога виходити з практики, з усіх фактів в їх сукупності, розглядати предмет дослідження в його контексті тощо); всебічність (виражає загальний зв'язок усіх явищ дійсності, включає виділення предмета дослідження, проведення його меж, цілісний, багатоаспектний розгляд усіх його сторін і виявлення його сутності); конкретність (виявлення всієї сукупності сторін і зв'язків, урахування різноманітних умов, що змінюють цей предмет і розгляд предмета як частини більш широкого цілого, частиною якого він є); історизм (методологічне вираження саморозвитку дійсності в плані його спрямованості по осі часу у вигляді єдності таких часових станів, як минуле, сьогочасне і майбутнє – вивчення сучасного стану предмета дослідження, реконструкція минулого, передбачення і прогноз майбутнього); протиріччя (виявлення протиріч, аналіз протилежностей, розгляд предмета як єдності цих протилежностей, аналіз їх боротьби та механізму їх вирішення). За невірної реалізації та застосування цих основних принципів діалектики можливе викривлення істинного стану речей, зокрема суб'єктивізм та односто-

¹ Там само. – С. 137.

ронність дослідження, прийняття випадкових характеристик предмета за основні його якості, ігнорування його сутності або його підміна другорядними якостями, абстрактний підхід, змішування причин і умов виникнення предмета з ним самим.

У кримінології ці принципи конкретизуються таким чином:

– по-перше, злочинність розглядається як соціальне явище, і, відповідно, при її дослідженні використовуються методи соціальних наук. Поряд із різноманітними соціальними явищами, процесами тощо вивчається і людина. Але не із біологічної позиції, а як член суспільства, продукт суспільного розвитку. Тому не випадково кримінологи говорять саме про особистість злочинця;

– по-друге, злочинність аналізується у взаємодії, взаємозалежності з іншими явищами та процесами. Вона завжди розглядається в контексті суспільних відносин (політичних, економічних тощо);

– по-третє, суттєвим є розгляд кримінологічно значимих явищ в їх русі та змінах, тобто не в статичі, а шляхом вивчення минулого, сучасного та прогнозування майбутнього;

– по-четверте, розвиток кримінологічно значимих явищ розглядається як процес, в якому рух має поступальний характер. Мається на увазі, що рух відбувається не по колу;

– по-п'яте, враховуються внутрішні суперечності, сторони кримінальних явищ, і зовнішні, тобто суперечності між кримінальними та іншими явищами.

Якщо філософські категорії втілюють у собі гранично можливу ступінь спільності, *загальнонаукові методи* є більш вузькими і забезпечують зв'язок між філософією та спеціально науковим знанням і його методами. Загальнонаукові методи передбачають певний рівень наукової підготовки дослідника, абстрактне мислення і, насамкінець, – висунення гіпотез. Гіпотеза, як припущення щодо певних явищ або фактів, задає напрям пошуку, акцентує увагу дослідника на певних моментах дійсності, що вивчаються. При цьому висунення гіпотез має бути аргументованим та обов'язково характеризуватися обґрунтованою ймовірністю такого припущення, тобто не кожне припущення є гіпотезою, а лише таке, яке заслуговує на перевірку. Висунення та формулювання гіпотези вимагають оцінки теоретичних та емпіричних даних, які вже існують, їх співставлення з предметом, об'єктом і завданнями дослідження. Ця робота проводиться в процесі підготовки дослідницької програми.

Метод системно-структурного аналізу найчастіше використовується у кримінологічних дослідженнях.¹ Будь-яке неелементарне явище можна розглядати як систему, тобто як відносно цілісну множину елементів, частин, які мають свої функції. Використання методів системного аналізу в цьому випадку дасть можливість побудувати узагальнену модель, яка відобразатиме всі елементи, а також фактори та взаємозв'язки, які проявляються відносно даного об'єкта дослідження. Так, цей метод дозволяє розглядати злочинність як систему, сукупність складових елементів, зв'язки і відношення між складовими її елементами, з одного боку, а з іншого – як цілісність у нерозривному зв'язку з тими соціальними явищами і процесами, які впливають на неї.

Ознака системності означає таке:

1. Системи та їх елементи мають певне спрямування. При цьому синергетичність (односпрямованість) цілей елементів підсилює ефективність системи, але цілі елементів не обов'язково співпадають з цілями всієї системи.

2. Цілісність – пріоритет цілого перед частинами.

3. Неадитивність – якості системи не зводяться до суми якостей її елементів.

4. Структурність та ієрархічність – можливість декомпозиції системи на елементи, кожний елемент системи може розглядатись як система аж до елементарних частин.

5. Мультиплікативний ефект – елементи в системі спричиняють таку результативність дії, яка не властива жодному з них окремо; при цьому як позитивні, так і негативні ефекти елементів у системі перемножуються, а не складаються.

6. Взаємодія і взаємозалежність системи з її оточенням.

7. Адаптивність – намагання до збереження стійкої рівноваги шляхом адаптації параметрів системи до змін параметрів оточення.

8. Еквіфінальність – здатність системи досягати станів, що не залежать від вихідних умов і визначаються тільки параметрами самої системи тощо.

Історичний метод забезпечує вивчення злочинності в історичному розрізі, в динаміці. При аналізі злочинності береться, як правило, тривалий період, що дозволяє розкривати стійкі характерис-

¹ Там само. – С. 138.

тики і тенденції злочинності, а також її взаємозв'язки з іншими суспільними явищами.

Порівняльний метод використовується для співставлення злочинності в різних державах, різних регіонах України, злочинності осіб різної статі, віку, соціального статусу тощо. При цьому з'являється можливість отримати нові дані про детермінанти злочинності, оскільки її відмінності позначаються на відмінностях в соціально-економічних та інших процесах в інших державах, регіонах. При використанні порівняльного методу встановлюються ті характеристики злочинності, які зустрічаються в одних державах, регіонах і відсутні в інших. Такого роду відомості теж слугують базою для висунення та перевірки гіпотез, свідчать про кореляційну залежність злочинності та конкретних соціальних умов.¹

У кримінології порівняльний метод набуває особливого значення при виявленні специфіки чого-небудь. Так, при вивченні індивідуальних характеристик особи злочинця, умов її формування і життєдіяльності поряд із злочинцями обов'язково вивчається так звана контрольна група. Для з'ясування специфіки правосвідомості неповнолітніх злочинців поряд з цими особами опитуються їх однолітки, які навчалися в тих самих навчальних закладах, але не вчиняли злочинів.²

Статистичні методи широко використовуються при вивченні масових явищ, одне з яких — злочинність³, і є найважливішим засобом вивчення злочинності в її кількісно-якісному вираженні. Статистика містить дані про кількість вчинених злочинів, їх структуру та динаміку, відомості про особу злочинця, поширеність злочинів у окремих адміністративно-територіальних одиницях і галузях народного господарства, тобто забезпечує умови для більш детального аналізу причин злочинності, вибору ефективних шляхів, засобів боротьби з нею. Із цього випливають такі її завдання: цифрова характеристика становища та динаміки злочинності в абсолютних і відносних показниках, а також відображення практики боротьби зі злочинністю, в тому числі діяльності конкретних правоохоронних органів; одержання достовірної інформації шляхом ретельної реєстрації, узагальнення, глибокого вивчення чинених злочинів і заходів

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само.

боротьби з ними; визначення тенденцій зміни злочинності та контингенту осіб, що найбільше часто вчиняють злочини; виявлення позитивних сторін і недоліків у практиці боротьби зі злочинністю.

Важливим інструментом статистичного пізнання криміногенних об'єктів є специфічні методи, за допомогою яких вивчаються кількісні сторони суспільних явищ. До них належать: статистичне спостереження, групування, обчислення узагальнюючих показників, якісний аналіз суспільних явищ. Одночасно ці методи можна розглядати як етапи статистичного дослідження. Вони тісно пов'язані між собою. Статистична робота, виконана на кожному наступному етапі, ґрунтується на попередніх результатах. Помилки, допущені на кожному з етапів, можуть призвести до недостовірних результатів.

Статистичне спостереження являє собою організований збір інформації про масові соціальні процеси та явища, що мають відношення до проведеного кримінологічного дослідження. Головне завдання статистичного спостереження – одержання повної й достовірної інформації про досліджуваний об'єкт. Наприклад, статистичне спостереження злочинності полягає у фіксуванні у відповідних документах первинного обліку кожного злочину та кримінально-правових ознак, що його характеризують: час, місце, спосіб, ступінь суспільної небезпеки, мотив вчинення діяння та кваліфікація злочину. Облік осіб, що вчинили злочини, проводиться шляхом відображення таких ознак, як стать, вік, соціальний стан, освіта, рід занять, наявність судимості, родинний стан тощо.

Наступний етап полягає в підсумуванні (зведенні) та групуванні (класифікації) зібраних даних на основі визначених критеріїв. На практиці ці дії здійснюються шляхом складання зведеної звітності, що відображає стан злочинності, характеристику осіб, що вчинили злочини, причини злочинів і заходи боротьби з ними. Зведена звітність є необхідною основою для аналізу стану злочинності, установлення її тенденцій, особливостей особи злочинців і підвищення ефективності боротьби зі злочинністю.

Далі проводиться групування статистичних даних, тобто розчленувати досліджувані факти на окремі якісно однорідні види. У результаті цього досягається можливість глибше проаналізувати сутність явищ, що цікавлять, вивчити їх конкретно та диференційовано.

Основне призначення статистичного групування – установити чисельність кожної окремо взятої частини сукупності, розчленованої відповідно до значень визначеної ознаки, і вивчити причини та залежності явищ. Слід мати на увазі, що при виборі ознак для виокремлення різних явищ слід керуватися не суб'єктивними підходами, а змістовним аналізом особливостей соціальних явищ, завданнями дослідження та видом ознак.

У кримінологічному дослідженні прийнято виділяти три види групування: типологічне, варіаційне й аналітичне.

Типологічне групування дозволяє розчленувати досліджувану сукупність на однорідні в якісному відношенні типи (наприклад, угруповання з урахуванням її структури).

Варіаційне групування дозволяє розчленувати сукупність одно-якісних явищ (наприклад, злочинців-рецидивістів) за кількістю – ознакою, що змінюється (числом судимостей, віком, строком покарання тощо). Аналітичне групування застосовується для встановлення взаємозв'язку між досліджуваними явищами (наприклад, вплив сп'яніння на здійснення злочинів).¹

Наступним кроком обробки статистичного матеріалу є одержання деяких узагальнюючих характеристик, що дозволяють глибше зрозуміти особливості об'єкта вивчення. Для цього у статистичному вивченні застосовуються абсолютні, відносні та середні величини.

Абсолютні величини являють собою сумарні дані, узяті з форм статистичної звітності без якого-небудь перетворення. Завдяки цьому можна, наприклад, установити загальну чисельність злочинів за певний період і осіб, що їх вчинили, розподіл злочинців за соціальним станом, віком, статтю, характером вчиненого злочину тощо. Однак це ще не дозволяє виявити існуючі закономірності та взаємозв'язки досліджуваних соціальних явищ. Абсолютні величини повинні бути наведені в порівнюваному вигляді з урахуванням загальної підстави.

У статистико-кримінологічних дослідженнях використовуються такі види відносних величин: відношення частини до цілого, відносна величина структури сукупності, відносні величини ступеня й порівняння. Відношення частини до цілого дозволяє, наприклад, виявити поширеність злочинності по окремих періодах або територіях.

¹ Кримінологія / Под ред. В.К. Звирбуля, Н.Ф. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. – М.: Юрид. лит., 1979. – С. 18.

Відносна величина структури сукупності показує, в якому співвідношенні перебуває питома вага окремих частин до їхнього загального підсумку, прийнятому за 100%. Таким чином можна одержати досить точне подання про структуру злочинності. Це дозволяє з'ясувати питому вагу окремих категорій злочинів, соціальний, віковий, освітній і статевий склад засуджених, дати кількісну характеристику причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів.

Середні величини являють собою узагальнену характеристику сукупності досліджуваних явищ за будь-якою кількісною ознакою, що має різне значення в окремо взятих одиницях цієї сукупності. Можна обчислити, наприклад, середнє число вчинених за добу, тиждень, декаду, місяць і т.д. окремих видів злочинів. Середні величини характеризують найбільш типові риси масових суспільних явищ. Вони мають не лише велике пізнавальне значення, а й широко використовуються в діяльності органів, які ведуть боротьбу зі злочинністю. Перевага середніх величин полягає насамперед у тому, що вони погашають, згладжують випадкові й невідповідні коливання, вплив індивідуальних особливостей та дозволяють в одній величині уявити деяку загальну характеристику реальної сукупності одиниць виміру.

Конкретно-соціологічні методи – це методи вивчення соціальних явищ в їх конкретному прояві в конкретних умовах місця та часу. Цей комплекс методів включає такі як: вивчення документів; опитування у формі анкетування та інтерв'ю; спостереження (внутрішнє та зовнішнє); експеримент.

Сутність документального методу полягає у використанні кримінологічно значущої інформації, зафіксованої на папері, фото- і кіноплівці, магнітній стрічці й інших матеріальних носіях.

Метод аналізу кримінальних справ чи інших офіційних документів передбачає вивчення документації, на основі якої можна отримати інформацію про стан і динаміку злочинності, особу злочинця тощо. Метод аналізу кримінальних справ часто виступає основним, а іноді і єдиним засобом збору інформації. Матеріали кримінальних справ забезпечують кримінологічну надійність дослідження, його юридичну базу, але переоцінювати цей метод все ж не варто. До числа переваг цього метода слід віднести:

– високу ступінь достовірності фактів (те, що є в матеріалах справи, вже оцінювалось з фактичної та юридичної сторони в процесі розслідування і судового слідства);

- легкість статистичної обробки (при достатній формалізації анкети);
- доступність процедури отримання інформації;
- можливість отримання великого інформаційного матеріалу;
- можливість неодноразової перевірки отриманих даних на одному і тому ж масиві.

Водночас слід мати на увазі, що за рахунок анкетування кримінальних справ не завжди можна розкрити глибинні процеси формування особи, зв'язки та взаємозалежності між окремими криміногенними факторами.

Опитування є поширеним конкретно-соціологічним методом отримання емпіричних даних. Воно відносно широко застосовується в кримінологічних дослідженнях з метою вивчення різних аспектів суспільної думки громадян, робітників правоохоронних органів, правопорушників, потерпілих, засуджених. Цей метод дозволяє:

- 1) збирати відомості, які не відображаються в офіційній звітності й інших матеріалах;
- 2) за короткий строк і з невеликими затратами сил і засобів опитувати репрезентативні групи осіб, що вивчаються;
- 3) формалізувати його проведення з метою полегшення узагальнення й аналізу інформації, що отримується.

Застосовуючи опитування, необхідно знати, який характер інформації слід отримати за його допомогою, який контингент має бути опитаний, чи може він дати необхідну інформацію, що цікавить дослідників.

Опитування може проводитись заочно, у формі анкетування, або очно, в формі інтерв'ю.

Анкетування – один із найбільш поширених методів збору первинної кримінологічної та статистичної інформації. На практиці кримінологічних досліджень широко використовуються анкетні бланки, куди у вигляді відповідей на запитання заносяться результати програмованого вивчення кримінальних та інших документів. Анкета не має жорсткої форми, однак при її розробці слід дотримуватися певних вимог. Зміст запитань, їх кількість і послідовність залежить від мети дослідження і застосовуваної процедури в даному виді опитування. Інтерв'ю являє собою цілеспрямовану бесіду, що ведеться за попередньо розробленими запитаннями. Інтерв'ю, на

відміну від бесіди, є короткостроковим, має більш жорсткі рамки та містить обмежену кількість питань. Цей вид опитування дозволяє в короткий строк охопити велику кількість опитуваних і отримати відносно порівнянні результати для подальшого узагальнення та аналізу. Інтерв'ю поділяють на кілька видів:

1) вільне, при якому опитуваному надається коло питань, у межах якого він веде вільну розповідь;

2) стандартизоване – передбачає чітко сформульовані питання, що ставляться по можливості в однаковій формі, з відповідями тільки «так» і «ні»;

3) панельне інтерв'ю являє собою неодноразове проведення інтерв'ю з однією і тією ж групою осіб через певні проміжки часу з метою встановлення динаміки поглядів і думок;

4) групове інтерв'ю, при якому дослідник отримує думку групи. Цей вид інтерв'ю може використовуватись для вивчення думок формальних і неформальних груп.

Одним з важливих емпіричних методів соціологічних, соціологічно-правових і кримінологічних досліджень є соціологічне спостереження. В соціологічній літературі цей метод зазвичай називають спостереженням. Термін цей означає візуальне сприйняття подій і ситуацій, що відбуваються. Розрізняють пряме (безпосереднє) і непряме (опосередковане) спостереження. Більш широко в кримінологічних дослідженнях використовується останнє, за яким спостерігаються не дії конкретних осіб, а результати дій (наприклад, злочин); не причини злочинності, умови формування особистості злочинця, а показники (дані) про них, за допомогою яких можна судити про самі явища. Воно може бути зовнішнім по відношенню до об'єкта, що вивчається, і включеним, останнє передбачає вивчення соціально-правових явищ зсередини. Це можливо, коли дослідник перебуває в тій обстановці, яку вивчає.

За допомогою спостереження вивчаються правопорушники, їх групи, колективи підприємств, діяльність органів внутрішніх справ, громадських організацій. Воно дозволяє охоплювати більш широке коло питань, ніж опитування, та отримати більш глибоку інформацію про об'єкт, що вивчається. Спостереження зазвичай застосовується для попереднього ознайомлення з об'єктом, теоретичного обґрунтування та висунення гіпотези, її перевірки, доповнення і

уточнення інформації, виступає як додатковий інструмент.

Соціальний експеримент – це специфічна дослідницька діяльність, що вживається з метою перевірки гіпотези, пошуку засобів забезпечення нормального функціонування та розвитку тієї чи іншої соціальної системи, впливу на них у бажаний для суспільства спосіб. Соціальний експеримент у кримінології якісно відрізняється від експерименту в суспільних науках. Його застосування у кримінології строго обмежено. Проведення кримінологічного експерименту завжди вимагає глибокого попереднього дослідження проблеми, що вивчається, ретельної організаційної підготовки, а в певних випадках – і необхідної правової регламентації з боку відповідних правоохоронних органів.

Експеримент – це такий метод дослідження, при якому відбувається послідовна фіксація стану об'єкта та контроль за цим станом, який змінюється під впливом деяких факторів, що управляються експериментатором. Експеримент у кримінології можливий лише в позитивному напрямі. Проведення соціального експерименту виключено, якщо в результаті його здійснення можуть настати негативні наслідки у вигляді нанесення шкоди державі, законності, утиснення прав та інтересів громадян.¹

При проведенні експерименту можливо ухилитись від аналізу внутрішніх процесів, а лише фіксувати початковий і кінцевий стан об'єкта під час експерименту. Зміст експерименту зберігається, якщо між до і після зафіксований той реальний вплив, який забезпечив перехід об'єкта з початкового до кінцевого стану.

Під час кримінологічного дослідження збирається велика кількість первинної інформації. Щоб вона стала придатною для узагальнення та могла стати основою для висновків, її необхідно відповідним чином систематизувати, обробити та проаналізувати. Для цього застосовують спеціальні прийоми та засоби, розроблені в галузях соціології, статистики, математики та інших наук.

Узагальнення здійснюється, як правило, за таким алгоритмом:

– опрацювання відомостей, отриманих у результаті вивчення статистичних даних чи опитування;

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології. У 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 105.

– виокремлення емпіричного факту на базі отриманих даних;
– за емпіричним виводиться теоретичний факт (підводиться теоретичне підґрунтя);

– в результаті дослідження емпіричних фактів робляться теоретичні висновки про закономірності злочинності в певних умовах.

Досить перспективними у кримінології можуть бути *методи моделювання*, які застосовуються сучасними дослідниками, а також *методи прогнозування*. Їх поділяють на фонові та профільні. Фонові методи створюють необхідну інформаційну базу для використання вище перерахованих методів дослідження в кримінології. Профільні методи – це методи моделювання, експертних оцінок.

Метод екстраполювання полягає в тому, що включає в себе досвід організації боротьби зі злочинністю в минулому з урахуванням її сучасного стану та накладення цих даних на майбутній його розвиток.

Взагалі від методів, які використовуються під час досліджень, залежать їх результати, глибина проникнення в закономірності злочинності, причини й умови, що їй сприяють.

§ 3. Застосування вибіркового спостереження в кримінологічному дослідженні

Центральне місце у кримінологічних дослідженнях посідає статистичне спостереження, у зв'язку з чим доцільно більш детально зупинитись на деяких його аспектах.

Кримінологія, як і інші суспільні науки, не може засновуватись на уривчастих, випадкових даних. Закономірності суспільних явищ, що вивчаються, можуть бути встановлені лише при масовому статистичному спостереженні. Тільки при такому спостереженні можна встановити закономірність, бо в малому – все випадково.

Статистичне спостереження – це реєстрація та збір за попередньо розробленою програмою окремих фактів явища, що вивчається (злочинності), та його якостей. Статистика вивчає масові процеси, де проявляється закон великих чисел.¹

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е.: Кримінологія: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 69.

Статистична теорія доводить, що за достатньо великої кількості спостережень можуть бути виявлені й виміряні закономірності, що властиві всій сукупності, яка вивчається. Таким чином, сутність вибіркового (репрезентативного) статистичного спостереження полягає в такому: береться лише частина (вибірка) сукупності, що цікавить нас, за якою-небудь ознакою, та отримані результати служать характеристикою всієї маси. Не можна, наприклад, погодитись з таким явищем, коли при проведенні аналізу намагаються обстежити всіх злочинців, мобілізують для цього великі групи працівників, що веде до значних витрат на масове складання анкет, довідок тощо. Достатній обсяг визначається за допомогою теорії статистики, поняття генеральної та вибіркової сукупності. Якщо вивчається множина осіб для виділення індивідуальних характеристик, це генеральна сукупність, а кожна особа, яка складає генеральну сукупність, — одиниця (елемент) сукупності. Кількість одиниць, що складають генеральну сукупність, позначається буквою N (обсяг генеральної сукупності). Наприклад, аналізується віковий склад осіб, що вчинили злочини в районі протягом одного року. Множина цих осіб у районі — генеральна сукупність. А якщо аналізується віковий склад осіб, тоді генеральна сукупність для району буде частиною (вибіркою) такої сукупності для області чи країни в цілому. Обсяг вибірки, або вибіркової сукупності, позначається буквою n .

Для того щоб вибірка об'єктивно характеризувала всю масу, що вивчається, необхідно, по-перше, забезпечити випадковий, а не навмисний відбір одиниць. Для цього за алфавітним переліком або за картотекою обирається кожен третій, п'ятий або десятий (залежно від визначеного попередньо n). По-друге, n не має перевищувати 10% від N . Намагання підвищити обсяг вибірки не веде до успіху.

Але багато залежить і від обсягу генеральної сукупності. Якщо N надзвичайно великий, то n може складати 3–4%. Зі зменшенням N має збільшуватися n , але до певної межі — до 10%. Коли ж N надзвичайно малий, вибіркові обстеження не досягають мети, і необхідний суцільний аналіз.

Математичною основою закону великих чисел є теорія імовірності, яка, зокрема, лежить в основі проведення так званих вибірових обстежень, що отримали велике розповсюдження в кримінологічних дослідженнях. Таким чином, якщо реєстрацією (статистичним спо-

стереженням) охоплені всі одиниці сукупності, то таке обстеження буде суцільним. Прикладом може служити реєстрація в ОВС злочинів і осіб, що їх вчинили (картка форми № 1 – на зареєстрований злочин, форми № 2 – на особу, що вчинила злочин), в судах – дані про покарання.

У певних випадках уявлення про всю сукупність можна отримати, вивчаючи її частину. Таке спостереження називається вибірко-вим. Досвід і теорія показують, що вибіркоче дослідження при його правильній організації дає достовірні дані про всю сукупність, цілком достатні для наукової та практичної роботи.¹

Деяка небезпека, що виникає при проведенні вибіркового обстеження, полягає в тому, що відібрана частина може неправильно представляти всю масу, що між результатами суцільного та вибіркового спостереження буде якийсь розходження, помилка репрезентативності. Однак, спираючись на встановлені теорією статистики формули, можна завжди розрахувати можливу величину цієї помилки та виявити кількість одиниць, що включені в вибірку, а також структуру вибірки з таким розрахунком, щоби помилка не перевищувала меж, допустимих при оцінці ситуації. Для полегшення розрахунків, пов'язаних із застосуванням указаних формул, існують спеціальні таблиці з уже готовими результатами стосовно конкретних умов вибіркового обстеження, що проводиться.

¹ Там само. – С. 69.

Розділ 9. КРИМІНАЛЬНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ ТА ПЛАНУВАННЯ

§ 1. Поняття, види і методи кримінологічного прогнозування

Прогнозування і планування являють собою науково обґрунтовану та найбільш доцільну форму реалізації заходів із запобігання окремим злочинам і злочинності в цілому.

Прогноз злочинності по суті є основою всієї організації боротьби із злочинністю, що здійснюється не тільки державними органами, а й суспільними організаціями. Це важлива складова плано-мірної боротьби зі злочинністю, оскільки тільки на основі прогнозу можна вирішувати питання прийняття завчасних рішень щодо впливу на злочинність, а також розвитку системи органів, які реалізують попереджувальні та інші заходи по боротьбі зі злочинністю.

У науковому розумінні прогнозування – це процес отримання наукового знання про майбутнє, засноване на аналізі минулого й теперішнього. Результатом наукового прогнозування є прогноз – висновок щодо можливого настання явищ, процесів, подій, які характеризують тенденції та закономірності розвитку об'єкта, що прогнозується, від минулого – до теперішнього, від теперішнього – до майбутнього.

Прогнозування злочинності – це передбачення можливих змін тенденцій і закономірностей злочинності у майбутньому. Особливість кримінологічного прогнозування полягає в тому, що, з одного боку, воно є різновидом соціального прогнозування, а з іншого – однією з галузей юридичного прогнозування.

Місце юридичного прогнозування в системі соціальної прогностики визначається роллю, яку відіграють такі суспільні цінності, як демократія, законність, правопорядок. Кримінологічне прогнозування за своїм змістом є соціально-юридичним, оскільки його об'єкт – злочинність – є соціально-правовим явищем.

Тому одним із основних принципів наукового прогнозування явищ, у тому числі й кримінологічного, полягає в історичному підході до їх розгляду. Без достовірного та повного знання про те, що дане явище було в минулому, як, під впливом яких факторів воно змінювалось, не можна правильно скласти уявлення про те, що це явище являтиме собою в майбутньому.

Прогноз виступає як модель майбутнього, побудованого на матеріалах минулого і сьогодення, як деякий зразок, який за допомогою людської діяльності залежно від соціальних потреб необхідно або наблизити, або запобігти.

Зрозуміло, прогнози виявляють імовірнісну картину очікуваних подій. Але їх цінність полягає в тому, що вони мають необхідну достовірність, яка забезпечується вибором правильних методів прогнозування та надійною вихідною первинною інформацією.

Відповідно до предмета кримінології, *основною метою кримінологічного прогнозування* є встановлення найбільш загальних показників, що характеризують розвиток (зміну) злочинності в майбутньому, виявлення небажаних і позитивних тенденцій, закономірностей і відшукування способів стабілізації або зміни цих тенденцій і закономірностей у потрібному напрямі.

У науковій літературі **поняття кримінологічного прогнозування** в самому широкому розумінні визначається як процес наукового передбачення змін тенденцій і закономірностей злочинності в цілому як соціально-правового явища, окремих видів злочинності, категорій і груп злочинів, особистості злочинця, причин злочинності, діяльності з попередження злочинності в майбутньому, а також перспектив розвитку науки кримінології.

У вузькому розумінні кримінологічне прогнозування — це процес передбачення тенденцій і закономірностей злочинності в майбутньому.¹

Прогнози злочинності головним чином відповідають на питання: як можуть змінюватись її показники залежно від змін всієї сукупності причин і умов, що припускаються, і які в основному визначають, які саме чинники і з якою силою негативно чи позитивно впливатимуть на злочинність у цілому або на окремі її види чи групи,

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е.: Криминология: Учебник. — Киев—Донецк, 1997. — С. 176.

які категорії осіб можуть поповнювати коло злочинців, яке співвідношення існує між найближчими та найвіддаленішими завданнями боротьби зі злочинністю та які заходи найпридатніші для їх досягнення¹.

Кримінологічне прогнозування може бути науково обґрунтованим і звичайним (емпіричним), являти собою наукове передбачення основних змін розвитку злочинності в цілому (її видів, груп) чи можливості здійснення злочинів конкретними особами у найближчому майбутньому.

Науковий прогноз розробляється на основі системних знань злочинності, причин злочинності та окремих злочинів, мотивації злочинної поведінки, закономірностей розвитку криміногенних і антикриміногенних факторів у прогнозованому майбутньому, на основі загальнонаукових і спеціальних наукових методів прогнозування. Науковий прогноз – це не суб'єктивна думка про майбутнє, а систематичне дослідження перспектив розвитку того чи іншого явища або процесу за допомогою можливостей сучасної науки.

Звичайне, або емпіричне, передбачення спирається на практичний досвід працівників правоохоронних органів та інших осіб, пов'язаних з контролем за злочинністю та укріпленням правопорядку, на їхні життєві спостереження, повсякденне розуміння, інтуїцію. Воно постійно використовується в повсякденному житті та діяльності органів системи кримінальної юстиції.

Ступінь імовірності кримінологічного прогнозування значною мірою залежить від числа різного роду факторів, які використовуються при прогнозуванні. Як справедливо вказують Г.А. Аванесов і С.Є. Віцин, «слід ураховувати та вивчати не лише дані про злочинність, а й дані, що характеризують розвиток (зміну) інших соціальних явищ, що так чи інакше впливають на злочинність: соціально-політичних явищ, організаційно-правових, економічних, демографічних тощо».²

Кримінологічне прогнозування має спиратися на врахування загальних причин злочинності, причин, що обумовлювали окремі

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джузи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 162.

² Аванесов Г.А., Віцин С.Е. Прогнозирование и организация борьбы с преступностью. – М.: Знание, 1972. – С. 12.

види злочинів. До них, зокрема, відносяться: демографічні дані про зміну населення, його чисельності, складу за статтю, віком, освітою тощо, міграції, в якій розрізняють як зовнішню, так і внутрішню. У внутрішній міграції необхідним є з'ясування співвідношення механічного та маятникового (сезонного) приросту населення. Важливою обставиною, що впливає на прогноз, виступає урбанізація, характерною рисою якої є збільшення частки прихованого населення, тобто населення, що проживає в сільській місцевості, але працює в містах. Не можна не враховувати також зміни кримінального законодавства.

Загальне прогнозування може здійснюватися на різних рівнях: на рівні злочинності в цілому, на рівні визначеної категорії злочинності (рецидивної злочинності, корисливої злочинності тощо), на рівні окремих видів злочинів.

Ці три рівні прогнозування не можна розглядати ізольовано один від одного. Вони співвідносяться як загальне й особливе. При всій важливості кримінологічного прогнозування в цілому не можна не враховувати й важливість прогнозування вчинення окремих видів злочинів, особливо тих з них, які за своїм характером впливають на злочинність як соціальне явище.

Прогнозування може бути здійснене в межах різних соціальних груп, сформованих за такими ознаками, як освіта, родинний стан, вік, професія тощо. При класифікації прогнозів за віковою ознакою особливу увагу слід приділяти неповнолітнім.

За масштабами території кримінологічні прогнози можуть бути класифіковані як прогнози злочинності в масштабах району, міста, області й інших регіонів країни.

Залежно від тривалості прогностичного періоду кримінологічне прогнозування поділяється на короткострокове, середньострокове та довгострокове. Як зауважує В.Н. Кудрявцев: «Довгострокові прогнози загального характеру визначають... «стратегію» боротьби зі злочинністю. Для повсякденної «тактики» цієї боротьби, для вироблення найбільш ефективних заходів попередження злочинів... необхідні більш конкретні порівняно короткочасні прогнози стану, динаміки та структури антигромадських явищ»¹.

В юридичній літературі вказуються найрізноманітніші терміни зазначених видів прогнозування. Вважається, що до короткочасного

¹ Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии. – М.: Юрид. лит., 1968. – С. 154.

кримінологічного прогнозування слід віднести прогнозування на термін до трьох років включно. У цих межах оцінку злочинності можна дати більш однозначно, тому що за цей період навряд чи можуть відбутися які-небудь істотні зміни.

Найбільш доцільним видом середньострокового прогнозування за термінами є п'ятирічні прогнози. До довгострокового кримінологічного прогнозування можна віднести прогнозування на термін 15–20 років. Саме за означений період завершається в основному демографічний цикл, який охоплює відтворення населення протягом одного покоління, моральне та професійне формування особистості. Протягом зазначеного терміну звичайно завершується технічний цикл розвитку господарства.

У кримінологічній літературі можна зустріти й інший розподіл на періоди. Разом з тим слід зазначити, що довгострокове прогнозування є найменш точним, але воно є генеральною лінією в боротьбі зі злочинністю.

Короткострокове кримінологічне прогнозування має велике значення для визначення тактики боротьби зі злочинністю. За допомогою цих прогнозів створюються поточні плани боротьби зі злочинністю, приймаються відповідні управлінські рішення.

Середньострокове кримінологічне прогнозування дозволяє, з одного боку, коригувати показники довгострокового прогнозу, а з іншого — своєрідно коригувати та орієнтувати короткострокове прогнозування, пов'язувати цей прогноз із загальною системою економічного та соціального планування. За допомогою середньострокових прогнозів виробляють стратегію боротьби зі злочинністю на рівні міністерств і відомств.

При проведенні кримінологічних прогнозів використовують такі **основні методи**, які можуть бути згруповані в три основні групи:

1. *Метод екстраполяції*. Математичний метод, суть якого полягає в тому, що вивчаються тенденції злочинності в минулому, теперішньому, а результати цього вивчення проєктуються на майбутнє.

Недоліком цього методу є те, що він забезпечує потрібний ступінь достовірності лише в короткострокових прогнозах і за умови достатньої стабільності суспільних відносин.

2. Точнішим є *метод моделювання*. Він є більш досконалим і водночас складним. Метод заснований на розробці системи математич-

них формул, що описують динаміку злочинності з урахуванням взаємодії комплексу факторів, які істотно впливають на неї. Він передбачає прогнозування кількісних характеристик злочинності, що відображають її залежність від дії соціально-економічних, політичних, ідеологічних, правових та інших чинників. Підставивши у модель значення факторів, які обумовлюють злочинність на прогнозований період, визначають її майбутній стан. Складність цього методу в тому, що ще недостатньо вивчені всі чинники злочинності, механізм їх взаємодії та сила впливу кожного з них на злочинність.

Більш успішно вирішуються завдання при сполученні методів екстраполяції та моделювання.

3. *Метод експертних оцінок* здійснюється із залученням знань і творчих здібностей групи компетентних осіб (експертів) для виявлення майбутнього стану злочинності в цілому, її видів, а також явищ і процесів, які впливають на їх тенденції. Для успіху використання даного методу необхідно, щоб в якості експертів залучались найбільш кваліфіковані спеціалісти. Значущість цього методу полягає в тому, що висококваліфікований фахівець, висловлюючи свою думку про прогнозоване явище чи подію, використовує не лише офіційні дані, а й свої досвід, інтуїцію та професійні навички.

Метод експертних оцінок є найбільш ефективним засобом для середньострокового та довгострокового прогнозування, оскільки надає вірогідну інформацію про можливі тенденції розвитку злочинності.¹

Таким чином, основна роль прогнозування полягає в тому, що воно дає можливість завчасно підготуватися до нових проблем та позбавити суб'єктів управління від такого стану, коли вони залишаються перед здійсненим фактом і зобов'язані займатися лише наслідками тієї чи іншої ситуації, не маючи можливості впливати на неї.

Прогнозування є науковою основою для складання планів попередження злочинності. Причому є прямий зв'язок між надійністю прогнозу та обґрунтованістю плану: чим точніше прогноз, тим більше підстав для забезпечення оптимальності плану.

Самостійним видом прогнозування є прогнозування індивідуальної антисуспільної (злочинної) поведінки (*індивідуальне прогнозування*).

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 162.

Вітчизняні кримінологи вважають принципово можливим імовірнісне прогнозування поведінки людини взагалі та злочинної поведінки зокрема. Дослідження, проведені ними, показують, що прогнози збігаються з реальною поведінкою у межах 70–80%. Використання даних індивідуального прогнозування дає позитивні результати у правовиховній і профілактичній роботі. До аналогічних висновків доходять і практичні працівники, які у своєму повсякденному житті змушені займатися прогнозуванням можливого поведіння своїх підопічних і, використовуючи прогностичні висновки, попереджати передбачуване «скочування» суб'єкта до злочинного поведіння або припиняти його на початковій стадії підготовки чи здійснення. При цьому завжди слід мати на увазі, що принципова здійсненність прогнозу можливої протиправної поведінки конкретної особи *не фатальна*, а лише *можлива й імовірнісна*. І вона не повинна ототожнюватися зі сповзанням до антинаукової теорії небезпечного стану «потенційного злочинця», що пропонує прийняття превентивної репресії до цих суб'єктів.¹

На думку А.П. Закалюка, методика індивідуального кримінологічного прогнозування має складатися з чотирьох частин, забезпечуючи послідовне вирішення таких завдань:

– виявлення сучасного та минулого характеру поведінки особи й чинників, що її обумовлюють, середовища та ситуації, їх ознак, закономірностей формування, розвитку та проявів (здійснюється, як правило, шляхом застосування соціологічних методів і має назву *методика ретроспекції*);

– виявлення серед вищезгаданих ознак тих із них, що мають прогностичне значення, встановлення їх якісної ролі та кількісних показників, у тому числі в системі показників, найзручніших для практичного прогностичного застосування (найчастіше проводиться з використанням кількісних методів і шляхом кримінологічної інтерпретації результатів, має назву *методика діагностики*);

– створення прикладної моделі прогнозу злочинної поведінки (використовується метод моделювання ознак і кількісних методів для визначення вірогідності прогнозованих висновків; це, власне, *методика прогнозу*);

¹ Кримінологія: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1999. – С. 261.

– практичне прогнозування (здійснюється завдяки створенню і застосуванню методики, що визначає порядок, правила та способи користування прогностичною моделлю).

Дослідження, проведені колективом українських учених на чолі з А.П. Закалюком, показали, що серед чотирьох підходів, які використовували вчені наприкінці 60-х – на початку 70-х років минулого століття: клінічного, детерміністського, еталонного і типологічного – останній є найбільш ефективним. Тип особи є своєрідною інтегративною моделлю, яка дає змогу встановлювати відповідність конкретної особи даній моделі. Виділення типів особи злочинців, а також осіб, від яких з високим ступенем імовірності можна очікувати вчинення злочину, лежить в основі моделей їх типових ознак.

Прогноз злочинної поведінки базується на встановленні належності (або неналежності) ознак даної особи до вказаних моделей.

Типологія осіб проводиться, як правило, за трьома категоріями:

- характером і змістом антисоціальної спрямованості;
- її інтенсивності;
- глибиною антисуспільної спрямованості.

Так, за глибиною антисуспільної спрямованості виокремлено осіб:

- асоціального типу;
- антисоціального типу;
- суспільно небезпечного типу.

У свою чергу, останній тип поділяється на осіб:

- некримінального різновиду;
- передкримінального різновиду.

Під час емпіричних досліджень були виявлені ознаки, що мають значення для прогнозу злочинної поведінки. Вони, як правило, показують негативне ставлення особи до таких соціальних цінностей, як праця, освіта, культура, сім'я, виховання підростаючого покоління, нормальне спілкування з людьми, дотримання норм моралі та права, тобто свідчать про належність до типу осіб антисуспільної спрямованості; вказують на те, що ці особи своєю поведінкою завдають шкоди названим соціальним цінностям, тобто належать до суспільно небезпечного типу.¹

¹ Закалюк А.П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 56-57.

§ 2. Кримінологічне планування

Поряд із прогнозуванням в організації боротьби зі злочинністю особливе місце приділяється плануванню як одному з ефективних засобів, що забезпечують не тільки цілеспрямованість і погодженість профілактичної діяльності, здійснюваної різними державними органами, громадськими організаціями та трудовими колективами, а й визначення оптимального варіанта науково обґрунтованої стратегії та заходів підвищення рівня організаторської діяльності державних і суспільних органів по боротьбі зі злочинністю.

Основним змістом планування є визначення засобів і способів досягнення поставлених цілей, раціональне використання ресурсів при мінімумі затраченого часу. Головна різниця між прогнозуванням і плануванням полягає в тому, що в першому випадку виявляється зв'язок сучасного з майбутнім, фактичного стану злочинності з її станом у перспективі. При плануванні ж вирішується інше питання – як треба діяти, щоб досягти бажаного результату в майбутньому.

Так, наприклад, одна з характерних рис профілактики – це її багатоаспектність і комплексність. Попередження злочинності має чіткий комплекс та ієрархію цілей, які конкретизовані у часі, у територіальному та галузевому резервах, стосовно категорій злочинів і рівня профілактичної роботи. Вони реалізуються через узгоджену діяльність, взаємодію, взаємодопомогу суб'єктів (учасників) профілактики, закладену у відповідному плані.

У загальному вигляді план – це заздалегідь намічена система заходів, що передбачає певний порядок, послідовність і строки виконання робіт, відповідальних виконавців.

Найбільшу результативність у сфері боротьби зі злочинністю можуть приносити кримінологічні плани (чи розділи), які є органічною частиною соціально-економічного планування. Під **кримінологічним плануванням** слід розуміти різновид управлінського рішення, поданого у вигляді системи взаємоузгоджених і взаємопов'язаних заходів, у якому на основі цілей та завдань боротьби зі злочинністю окреслюються шляхи та засоби їх досягнення, нормативне, інформаційне, організаційне, методичне та ресурсне забезпечення на визначений термін.

Кримінологічне планування як частина системи управління має ґрунтуватися на таких **принципах**:

– *наукової обґрунтованості*, який полягає в тому, що планування повинно здійснюватися на основі наукового аналізу об'єктивної дійсності, в умовах якої реалізовується план. При цьому мають бути науково обґрунтовані: завдання органу, що реалізує план; його ресурсне забезпечення; передбачення майбутньої ситуації, в якій йому доведеться діяти;

– *законності*, який передбачає розробку планів відповідно до чинного законодавства;

– *актуальності*, який означає необхідність у процесі планування визначити пріоритетні напрями профілактичної діяльності;

– *реальності*, який вимагає врахування об'єктивних можливостей суб'єктів профілактики;

– *конкретності*, який передбачає однозначність змісту запланованих заходів, термінів їх виконання, суб'єктів реалізації та контролю;

– *несуперечливості*, який означає узгодження в межах плану всіх його складових, аби вони не суперечили одна одній;

– *субординації*, який полягає у підпорядкуванні заходів короткострокових планів довгостроковим, нижчих ланок суб'єктів профілактики – вищим;

– *інформативності*, що розглядається у двох аспектах. Згідно з першим цей принцип означає складання плану на підставі повної й достовірної інформації. Відповідно до другого аспекту план повинен розроблятися таким чином, аби за якомога меншого обсягу знакового масиву містити якнайбільше необхідної інформації.¹

Отже, кримінологічне планування в цілому має розглядатися як складова частина системи державного планування економічного та соціального розвитку суспільства. При цьому важливо пам'ятати, що в попередженні злочинності комплексність планування дасть реальні результати в тому випадку, якщо цей принцип пронизуватиме всі етапи: передплановий аналіз злочинності, вироблення заходів і реалізацію планових завдань.

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 166.

Перший етап планування можна охарактеризувати як збір та обробку кримінологічної інформації та визначення основних завдань і планових термінів. Вихідну інформацію для цього дає аналіз даних про: а) злочинність та особистості злочинців; б) інші правопорушення («фонові явища»); в) вплив загальносоціальних (економічних, політичних, ідеологічних та інших заходів) на злочинність; г) вплив на злочинність спеціальних кримінологічних заходів, у тому числі результативності роботи органів правопорядку.

Наступний, *другий етап планування* (розробка програми-директиви з виконання поставлених завдань) – це виділення провідних напрямів попереджувальної діяльності й узгодження плану з його відповідальними виконавцями.

Заключний етап – контроль за реалізацією планових завдань. Виконання плану – найбільш відповідальний етап роботи. Він забезпечується проведенням організаційних заходів, доведенням до всіх виконавців завдань плану, забезпечення їх інформацією щодо стану й тенденцій злочинності в регіонах, взаємне інформування в проробленій роботі відповідно до плану й досягнутих результатів, координування дій суб'єктів профілактики з виконання планових завдань тощо.¹

Слід зауважити, що контроль досягає своєї мети в тому випадку, якщо здійснюється не тільки на стадії закінчення встановлених планом строків, коли практично неможливо заповнити упушене, а на всіх стадіях виконання намічених заходів.

При контролі виконання плану застосовуються два основних методи: аналіз статистичних даних і звітних документів, що характеризують стан злочинності, ступінь поширення правопорушень, окремі асоціальні явища, на нейтралізацію яких були спрямовані заплановані заходи, своєчасність їх проведення, повноту залучення суб'єктів профілактики для реалізації плану; безпосереднє спостереження й вивчення досягнутих результатів у процесі реалізації запланованих заходів. Найбільший ефект досягається, коли обидва ці методи застосовуються в поєднанні².

¹ Там само. – С. 127.

² Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е.: Кримінологія: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 171-172.

Залежно від мети, суб'єктів і строків розрізняють окремі **види кримінологічного планування**.

У відповідності з *метою* розрізняються плани, що охоплюють увесь комплекс питань попередження злочинів, і плани, що передбачають рішення окремих питань попереджувальної діяльності (попередження окремих видів злочинів або окремі кримінологічні фактори, наприклад, рецидивної, організованої та професійної злочинності, злочинності неповнолітніх, сімейно-побутових злочинів, пияцтва тощо). Таким чином, цільова спрямованість кримінологічного планування дозволяє вирішувати, з одного боку, комплекс питань попередження злочинності, а з іншого — окремі проблеми, що впливають із завдань боротьби зі злочинністю.

Залежно *від складу учасників* процесу попередження злочинності та їхньої ролі у боротьбі з цим явищем, розрізняють комплексне, міжвідомче та відомче планування.

Комплексне планування охоплює розробку міжвідомчих завдань і засобів боротьби зі злочинністю на певній території чи сфері суспільного життя. Основне його завдання полягає в тому, щоб об'єднати різних суб'єктів профілактики злочинів і спрямувати їх зусилля в єдине русло цілеспрямованої діяльності. Прикладом такого планування є Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р. № 1767.

Починає також розвиватися практика створення єдиних планів економічного, соціального та культурного розвитку, в яких містяться розділи заходів щодо попередження правопорушень.

Органічно сполучаючи в собі загальні та спеціальні заходи різного характеру, плани економічного та соціального розвитку комплексно вирішують завдання усунення й нейтралізації негативних явищ, які спричиняються злочинністю, що забезпечує подальше зміцнення суспільних відносин. Планування дозволяє здійснювати попереджувальну діяльність не стихійно, час від часу, а на базі глибоко продуманих, цілеспрямованих заходів з урахуванням конкретних умов, можливостей та коштів того чи іншого регіону. На основі планів об'єднуються і координуються зусилля всіх організацій і органів, що є передумовою значної активізації й не дублювання діяльності по запобіганню злочинності.

Поряд із комплексними розробляються й міжвідомчі плани. Вони мають за мету координацію діяльності в цьому напрямку окремих груп суб'єктів профілактичної діяльності (наприклад, забезпечення взаємодії Міністерства внутрішніх справ і Міністерства охорони здоров'я у діяльності по запобіганню наркоманії; МВС і Міністерства освіти і науки в напрямку профілактики злочинності серед неповнолітніх тощо).

Відомче планування здійснюють органи прокуратури, внутрішніх справ, державної безпеки та інші в межах своєї компетенції.

За строками відрізняють три види планування:

- перспективне;
- середньострокове;
- поточне.

Перспективні, середньострокові та поточні плани розробляються на основі прогнозів і зазвичай на ті ж самі терміни, що й відповідне прогнозування (10–15 років, до 5 років, 1–2 роки відповідно).

Правильне співвідношення між цими видами планування дає можливість для більш творчої ініціативи, особливо у масштабах районів і міст, де практично вирішується основна маса питань боротьби зі злочинністю.

В органах внутрішніх справ розробляються такі види планів:

- перспективні (п'ятирічні) плани;
- річні;
- квартальні;
- спеціальні;
- поточні.

Крім того, у Міністерстві внутрішніх справ України складаються комплексні, цільові та регіональні плани (програми), наприклад, боротьби з організованою злочинністю. Також у МВС розробляються спеціальні плани (по забезпеченню громадського порядку при проведенні громадсько-політичних, спортивних, культурних та інших заходів, з попередження і запобігання групових правопорушень, з розшуку та затримання озброєних злочинців, з розшуку викраденого автотранспорту, на випадок виникнення надзвичайних ситуацій і стихійних лих тощо).

Практика роботи органів внутрішніх справ за останні десятиріччя випрацювала найбільш доцільну *структуру плану*, яка скла-

дається з таких розділів:

- висновки та оціночні показники, аналіз за попередній період;
- організаційні заходи;
- попередження злочинів та зміцнення правопорядку;
- розкриття та розслідування злочинів, розшук злочинців;
- боротьба з незаконними формами доходів;
- забезпечення безпеки дорожнього руху та пожежної безпеки;
- робота з кадрами та зміцнення законності;
- питання виробничо-господарської діяльності.

Заходи щодо роботи із негласними співробітниками органів внутрішніх справ складаються у вигляді окремого додатку до плану з грифом «Таємно»..

Перехід до комплексного планування запобігання злочинності пов'язаний із створенням у системі органів внутрішніх справ наприкінці 70-х років минулого століття інформаційних центрів, а також оргінспекторських, а потім штабних підрозділів. До функціональних обов'язків цих структурних утворень входила розробка за участю всіх зацікавлених служб, органів, міністерств і відомств комплексних планів профілактики злочинності. На рівні країни цей план у різні роки мав назви «Державна програма боротьби зі злочинністю», «Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю», «Комплексна програма профілактики злочинності».

Безпосередньо розробка комплексного плану профілактики злочинів передбачає:

- статистичну обробку та аналіз отриманої інформації, її оцінку та формулювання висновків;
- кримінологічне прогнозування на певний строк;
- розробку планових попереджувальних заходів з визначенням строків виконання і конкретних виконавців;
- узгодження, рецензування й обговорення проекту плану, його коригування і доопрацювання;
- затвердження плану.

Організація виконання комплексного кримінологічного плану полягає в доведенні планових завдань до виконавців, визначенні строків подання звітності, встановленні контролю за виконанням плану, коригуванні планових завдань, проведенні нарад з виконавцями.

Так, відповідно до вимог Указу Президента України від 5 серпня 1996 року № 628 «Про додаткові заходи щодо зміцнення законності та правопорядку в Україні» Кабінетом Міністрів України було розроблено Комплексну цільову програму боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки, яка складалась з таких розділів:

1. Організаційно-правові заходи.
2. Забезпечення конституційного ладу, прав і свобод людини.
3. Профілактика правопорушень і злочинності.
4. Боротьба з наркоманією та алкоголізмом.
5. Боротьба з організованою злочинністю та злочинністю і корупцією.
6. Боротьба із злочинністю у сфері економіки.
7. Поліпшення розслідування кримінальних справ та пошукової роботи.
8. Удосконалення кримінально-виконавчої системи.
9. Міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю.
10. Науково-методичне забезпечення боротьби зі злочинністю.
11. Кадрове забезпечення боротьби зі злочинністю.
12. Матеріально-технічне та фінансове забезпечення правоохоронних органів.

Програма, спираючись на закріплену Конституцією України соціально-правову та економічну політику держави, основним стратегічним завданням визначає подальше вдосконалення практичної діяльності відповідних органів у зміцненні правопорядку і законності, повсюдне налагодження системи профілактики правопорушень і широкий наступ на злочинність, належне забезпечення конституційного ладу, прав і свобод людини, економічної безпеки держави. Пріоритетними в цій діяльності визнаються формування досконалої правової бази боротьби зі злочинністю та корупцією, захист політичних, економічних, соціальних та інших сфер життєдіяльності держави, активна протидія злочинним проявам, усунення причин і умов, що їм сприяють, виявлення і знешкодження злочинних угруповань, викорінення тінізації економіки.

Виконавцями Комплексної цільової програми є МВС України, СБУ, Генеральна прокуратура, Верховний суд України, Міністерство юстиції, Міністерство економіки, Міністерство фінансів, Міністерство освіти і науки, Міністерство здоров'я, Національний банк,

Фонд державного майна та багато інших. Організаційно забезпечення виконання програми покладено на Кабінет Міністрів України.

Виконавці, зазначені у Програмі першими, є відповідальними за реалізацію передбачених у ній заходів. Реалізація Комплексної цільової програми з використанням на основних напрямках боротьби із злочинністю всіх наявних сил і засобів сприяло деякому поліпшенню криміногенної ситуації в Україні.

Водночас, як показує аналіз практики, існує низка загальних недоліків, що негативно впливають на ефективність комплексного планування запобігання злочинності. До них, зокрема, відносять: недооцінку кримінологічних проблем при розробці та здійсненні економічних, політичних, ідеологічних та інших запланованих заходів; відсутність систематичного контролю за реалізацією заходів кримінологічного розділу плану з боку державних і громадських організацій, права та обов'язки яких у цій частині нормативно не регламентовані; розробка кримінологічних розділів планів без попередніх (передпланових) досліджень злочинності; реалізація запланованих програм здебільшого недостатньо фінансується, через що роками не виконуються передбачені заходи.

Враховуючи кризові процеси у соціально-економічній сфері, що призводять до ускладнення криміногенної ситуації, Кабінет Міністрів України своїм розпорядженням від 29 вересня 2010 року за №1911-р схвалив Концепцію Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року. КМУ зобов'язав Міністерство внутрішніх справ разом із заінтересованими центральними органами виконавчої влади розробити та подати до 1 грудня 2010 р. Кабінетові Міністрів України проект Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року.

Концепція Державної програми профілактики правопорушень містить загальне визначення проблеми, на розв'язання якої спрямована Програма, аналіз причин виникнення проблеми та обґрунтування необхідності її розв'язання програмним методом. За мету Програми ставиться забезпечення ефективної реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень шляхом розроблення та здійснення комплексу заходів, спрямованих на усунення причин та умов вчинення протиправних діянь, а також налагодження дієвої співпраці правоохоронних органів та центральних і

місцевих органів виконавчої влади у зазначеній сфері. Для досягнення цієї мети визначено шляхи і способи розв'язання проблеми, строк виконання, очікувані результати та визначення ефективності Програми, та передбачено, які фінансові, матеріально-технічні, трудові ресурси, будуть використовуватись для її виконання.

Важливе місце в системі планування діяльності органів внутрішніх справ займає індивідуальне планування запобіжних заходів, яке є складовою частиною планування боротьби зі злочинністю.

Основним підґрунтям у складанні планів профілактики стосовно окремих індивідів (фізичних осіб або груп) мають виступати попередньо проведені тактичні заходи щодо виявлення даної категорії осіб за допомогою діючих у правоохоронних органах методів і засобів, їх ретельного вивчення за різноманітними характеристиками та ознаками, а також вивчення середовища, в якому вони перебувають, і всіх інших внутрішніх та зовнішніх зв'язків. Після діагностики виявлених і вивчених даних стосовно визначених категорій осіб і проведення щодо них індивідуального прогнозу на предмет імовірності вчинення ними злочину, спираючись на прогностичні висновки, слід переходити до планування індивідуальних запобіжних заходів.

Загальний підхід до напрацювання названих планів полягає в тому, що вони повинні передбачати конкретні заходи, спрямовані на вивчення особи як об'єкта запобіжного впливу, а саме:

– злочинна та інша протиправна поведінка (коли, де й за що особа притягалась до кримінальної або адміністративної відповідальності, який захід покарання або стягнення було призначено, де відбувала покарання і як характеризувалась у цей період);

– фактори, що детермінують злочинну та іншу протиправну поведінку (що було причиною кожного правопорушення; у відношенні кого та за яких мотивів вони були вчинені; чи були пов'язані ці правопорушення з пияцтвом або вживанням наркотиків, з конфліктом у родинно-побутовій сфері; які умови полегшували здійснення правопорушень тощо);

– соціально-демографічні характеристики (відомості про освіту, вік, родинний стан, склад родини, місце проживання, культурний рівень, соціальне становище, спеціальність, посадове положення, виробничий стаж, відношення до праці, до власності, до виконання загальногромадянських обов'язків, родини, дітей тощо);

– індивідуально-психологічні особливості (рівень інтелекту – розумовий розвиток, запас знань, широта та рівень поглядів; риси характеру – товариські або замкнуті, діяльні або ледачі, правдиві або брехливі, м'які або жорстокі; вольові якості – наполегливість, рішучість, організованість, здатність підкорити собі інших або піддатися чужому впливові тощо; інтереси до читання, спортивних ігор, полювання, риболовства, технічної творчості й ін.);

– особливі схильності антигромадського характеру (до вживання спиртних напоїв або наркотиків, азартних ігор, паразитичного способу життя, агресивно-конфліктної поведінки тощо);

– ознаки злочинного досвіду (особливі навички підготовки, здійснення й приховання злочинів, поінформованість про методи оперативної роботи, участь у злочинних угрупованнях тощо);

– фізіологічні особливості й захворювання (алкоголізм, психопатія, відхилення в половій сфері та ін.);

– умови життя та найближче оточення (характеристика членів родини, сімейно-побутових відносин, житлових умов, взаємин із оточуючими, товаришами по службі, особами, що можуть здійснити позитивний вплив тощо).¹

¹ Криминология: Учебник / Под общ. ред. А.И.Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 387.

Розділ 10.

ОРГАНІЗОВАНА ЗЛОЧИННІСТЬ

§ 1. Поняття і кримінологічна характеристика організованої злочинності

Організована злочинність — це найбільш небезпечна і деструктивна для держави та суспільства частина загальної злочинності, що спричиняє негативний вплив не тільки на економічні, а й на соціальні, морально-психологічні та культурні процеси в суспільстві. За оцінками фахівців, організована злочинність має величезні фінансові та економічні можливості, які не контролюються ні державою, ні суспільством. Вона має власну систему внутрішнього управління та протидіє державі в інтересах отримання надприбутків за рахунок пограбування держави та суспільства. Створені оснащені сучасними матеріально-технічними засобами бойові формування, специфічні силові структури, що забезпечують безпеку злочинних угруповань. Злочинні формування мають змогу утримувати фахівців різних сфер економічної та наукової діяльності, а також консультантів з правових та інших питань.

Організована злочинність на сьогодні має досить міцні й впливові позиції в державних органах, включаючи правоохоронні, потужний апарат лобіювання своїх інтересів у представницьких структурах.¹

Всупереч тому, що організована злочинність за характером здійснення злочинів, їх масштабами та наслідками є особливо суспільно небезпечним явищем, за низкою об'єктивних і суб'єктивних причин поняття організованої злочинності у вітчизняній кримінологічній літературі з'явилося тільки у 90-х роках минулого століття і знайшло своє законодавче закріплення лише з прийняттям нового Кримінального кодексу України. Теоретична неопрацьованість цього поняття, недосконалість діючого на той період кримінального законодавства, його відставання від соціальних потреб суспільства робило боротьбу з цим явищем малоефективною і зводила нанівець зусилля

¹ Кримінологія: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 1999. — С. 385.

правоохоронних органів, оскільки в законі такого поняття, як «організована злочинність», не існувало, і керівники злочинних угруповань залишалися поза досяжністю. Слід зауважити, що організована злочинність – відносно новий для вітчизняної кримінології об'єкт дослідження, і для розуміння сутності організованої злочинності доцільно звернутись як до міжнародного, так і до вітчизняного досвіду її дослідження. В юридичній літературі відзначається, що найбільш інтенсивна робота в цьому напрямі велась у період підготовки Восьмого Конгресу ООН з попередження злочинності та поводженню з правопорушниками (Гавана, 1990 р.). У документі, підготованому секретаріатом ООН, було відзначено, що одним формулюванням неможливо визначити численні види організованої злочинності, обумовлені різноманітними факторами, зокрема етнічними, економічними. Загалом це явище охарактеризовано як складні кримінальні види діяльності, що здійснюються в широких масштабах організаціями та іншими групами. Ці організації мають внутрішню структуру, отримують фінансовий прибуток і набувають владу шляхом створення та експлуатації ринків незаконних товарів і послуг. Злочинні дії цих організацій часто виходять за межі державних кордонів та, зазвичай, пов'язані з корупцією громадських і політичних діячів, отриманням хабарів чи таємною змовою, а також і з погрозами, залякуванням та насильством.

В останнє десятиріччя минулого століття спостерігалось швидке зростання організованої злочинності в світі та визначилась нова тенденція – її інтернаціоналізація. Транснаціональні злочинні організації ефективно використовували міжнародну обстановку, що склалась, – розпад СРСР і створення нових незалежних держав. У результаті злочинність не тільки розширила кордони, а й стала більш доходною.

Інтернаціоналізація організованої злочинності віддзеркалюється в розширенні ринків збуту наркотичних засобів, крадених речей, зброї та інших незаконних товарів і послуг, які постачаються і реалізуються через мережу злочинних комерційних організацій, що охоплює весь світ. Обсяг цих операцій становить сотні мільйонів доларів, що перевищує національні бюджети багатьох країн.

На міжнародному семінарі ООН з питань боротьби з організованою злочинністю (Суздаль, 1991 р.) були виділені два основні

шляхи розвитку організованої злочинності. По-перше, це заборонені види діяльності (такі як майнові злочини, відмивання грошей, незаконний оборот наркотиків, порушення правил валютних операцій, залякування, проституція, азартні ігри, торгівля зброєю та антикваріатом) і, по-друге, участь у сфері економіки (пряма або з використанням таких засобів, як вимагання). Така участь у законній економічній діяльності завжди тяжіє до використання протиправних методів конкуренції.

У документах ООН під організованою злочинністю також розуміється відносно масова сукупність стійких і керованих співтовариств злочинців, що займаються злочинами як промислом і створюють систему захисту від соціального контролю з використанням таких протизаконних засобів, як насильство, залякування, корупція та великомасштабні розкрадання.

Організовану злочинність експерти ООН розділяють на кілька видів. Перший з них, так званий «традиційний», становлять мафіозні родини, що існують за принципом ієрархії. Вони мають свої внутрішні правила життя, норми поведінки та відрізняються великою розмаїтістю протиправних дій. До іншого виду відносяться професіонали. Члени таких організацій поєднуються з метою виконання певного злочинного задуму. Організації такого роду непостійні й не мають такої твердої структури, як організації традиційного типу. До груп професіоналів належать організації, що займаються фальшивомонетництвом, крадіжками автомобілів, розбоєм, вимаганням тощо. Склад професійної злочинної організації може постійно змінюватися, її члени можуть брати участь у різних однотипних злочинних операціях. Крім того, існує багато організованих груп, які контролюють певні території, як правило, за місцем мешкання.

Виділення цих типів організованих злочинних груп не завжди означає наявність чітких меж впливу між ними. Майже кожне організоване угруповання злочинців можна розглядати як носія безлічі сукупних ознак (наприклад, міські вуличні формування, в тому числі молодіжні банди). Організованій злочинності властиве швидке пристосування, адаптація форм її діяльності до національної політики, кримінального правосуддя, до захисних механізмів різних держав.

¹ Там само. – С. 386-387.

Узагальнена характеристика організованої злочинної діяльності була дана в доповіді Генерального секретаря ООН «Вплив організованої злочинної діяльності на суспільство в цілому» на другій сесії Комісії із запобігання злочинності та кримінального правосуддя Економічної і соціальної ради ООН (1993 р.). У ній виділено перелік ознак, що пояснює характер цього явища. Це, зокрема:

– організована злочинність – це діяльність злочинних організацій, що об'єдналися на економічній основі. Ці організації дуже нагадують банди періоду феодалізму, які існували в середньовічній Європі. Економічний зиск отримується ними шляхом надання незаконних послуг і товарів або шляхом надання законних послуг і товарів у незаконній формі;

– організована злочинність означає конспіративну злочинну діяльність, під час якої за допомогою ієрархічно побудованих структур координуються планування та здійснення незаконних діянь або досягнення законних цілей за допомогою незаконних засобів;

– організовані злочинні групи мають тенденцію встановлювати часткову або повну монополію на надання незаконних товарів і послуг їх споживачам, оскільки в такий спосіб гарантується одержання більш високих доходів;

– організована злочинність не обмежується лише здійсненням свідомо незаконної діяльності або наданням незаконних послуг. Вона включає також такі витончені види діяльності, як «відмивання» грошей через законні економічні структури та маніпуляції, здійснювані за допомогою електронних грошей. Незаконні злочинні групи проникають у багато дохідних законних видів діяльності, які приносять надприбутки.¹

До викладених вище міжнародних підходів слід додати, що організовані злочинні формування в період реформування суспільних відносин можуть виступати як інструмент для досягнення конкретних політичних і економічних цілей певних груп, що самі по собі не є злочинними або деліквентними.

У вітчизняній кримінальній дефініції визначення організованої злочинності з'явилися лише в останні роки, і всі вони досить різноманітні, оскільки серед учених існують деякі розбіжності поглядів на цю проблему.

¹ Там само. – С. 388.

Так, наприклад, професор В.Г. Лихолоб вважає, що поняття «організована злочинність» має включати діяльність злочинних організацій. На думку цього вченого, злочинна організація – це, насамперед, найбільш небезпечна форма злочинності, що проявляється в масі злочинів, які здійснюються злочинними організаціями, і це є визначальним в її розумінні.¹

Натомість, на думку професора А.І. Долгової, організовану злочинність створюють широка консолідація та згуртованість організованих злочинних груп, злочинних організацій і злочинних угруповань, що забезпечують протиправну діяльність з метою примноження кримінальних доходів і зміцнення впливу на власні структури. Оскільки поняття організованої злочинності практично не досліджене, воно має йти шляхом виділення найбільш характерних ознак організованої злочинності та формулювання їх у законі таким чином, щоб вони піддавались доказуванню.²

Верховною Радою України 5 квітня 2001 року було прийнято новий Кримінальний кодекс України, в статті 28 якого чітко визначено типологію групової злочинності та уперше у вітчизняному кримінальному законодавстві дано поняття вчинення злочину групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою або злочинною організацією:

1. Злочин визнається таким, що вчинений групою осіб, якщо у ньому брали участь декілька (два або більше) виконавців без попередньої змови між собою.

2. Злочин визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення.

3. Злочин визнається вчиненим організованою групою, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи.

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е. Криминология: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 206.

² Криминология: Учебник / Под общ. ред. А.И. Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 596.

4. Злочин визнається вчиненим злочинною організацією, якщо він скоєний стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (три і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп.

Аналіз діючого законодавства та юридичної літератури дає змогу дійти таких висновків:

1. У діючому законодавстві відсутнє чітке визначення організованої злочинності. Одні вчені включають до цього поняття тільки злочинні організації, інші — організовані (структуровані) групи та злочинні організації, треті — всі злочини, вчинені групою осіб, передбачених пунктами 1—4 ст. 28 КК України.

2. Якщо в законі ознаки злочинної організації прописані більш конкретно, то цього не можна сказати про організовану групу. На жаль, ні діюче кримінальне законодавство, ні теоретичні розробки не дозволяють чітко розмежувати й відрізнити організовану групу, згадану у п. 3 ст. 28 КК України, від групи, що вчиняє злочин за попередньою змовою, згадану у п. 2, тієї ж статті КК України.

3. Наслідком цього є включення до показників боротьби з організованою злочинністю спеціальних підрозділів МВС і СБУ злочинів, учинених за попередньою змовою групою осіб, які не мають відношення до організованої злочинності, що веде до викривлення статистичних даних щодо фактичної розповсюдженості організованої злочинності в Україні та ефективності боротьби з цим особливо небезпечним явищем.

Організована злочинність у буквальному розумінні — це сукупність злочинів, учинених злочинною організацією, організованою групою, злочинною бандою або мафіозним об'єднанням на певній території або у певній галузі діяльності.

Злочинна організація характеризується певною структурою, в якій виділяються:

- 1) стійкість;
- 2) ієрархічність;
- 3) об'єднання декількох осіб (трьох або більше);

- 4) розподіл ролей і функцій для спільної діяльності;
- 5) наявність нормативних приписів;
- 6) самофінансування;
- 7) мета злочинної діяльності.

Стійкість злочинної організації означає, що вона об'єднує постійний склад учасників з однаковою метою такої діяльності:

а) безпосереднє вчинення ними тяжких або особливо тяжких злочинів;

б) керівництво чи координація злочинної діяльності інших осіб;

в) забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших груп.

Ієрархічність означає наявність відповідної системно-структурної побудови об'єднання з точки зору лідерства і підлеглості, взаємодія між рівнями в порядку від вищого до нижчого.

В ієрархічно побудованій структурі існує як структурна, так і функціональна диференціація, тобто кожен рівень спеціалізується на виконанні певного кола функцій, у тому числі керівництва структурними частинами, причому на більш високих рівнях ієрархії здійснюються переважно функції погодження, інтеграції.

Розподіл ролей і функцій передбачає, наприклад, особисту охорону лідера, виконання насильницьких дій при вчиненні злочинів тощо. Верхній щабель займають особи на положенні «зłodія» та «зłodія в законі», далі йдуть «фраєра», «мужики», «шістки», «опущені» (ті, хто порушив неформальні приписи злочинного середовища, наприклад, ті, хто не повернув картярський борг), «ображені». Найбільшим авторитетом в організованій злочинності користуються «зłodії в законі», які є лідерами злочинного середовища. Титул присвоюється рішенням групи зłodіїв у законі. Обов'язковою умовою прийняття до вищої касті є особисте поручительство авторитетних злочинців за того, кого рекомендують.

Неформальні нормативні приписи являють собою правила поведінки у злочинному середовищі та охоплюють сферу як дозволеного, наприклад, можливість використання коштів общака — зłodійської казни, так і обов'язкового, що встановлюють певні правила поведінки. Так, зłodій у законі не повинен вступати в контакт з опущеними й ображеними, бути безпосереднім учасником будь-якого конфлікту, не повинен виказувати свою зневагу. Раніше зłodій у

законі не мав право мати сім'ю, служити в армії, працювати, мав віддавати частину грошей до спільної каси, мати зміну – підрастаюче покоління, з'являтися на сходку за вимогою лідера злочинного середовища.

Нині злочинські закони піддалися змінам, і визнання злодієм у законі стало можливим лише за великий внесок у злочинську касу, допускається навіть відхід від справ за умови лояльного ставлення до злочинного середовища.¹

Самофінансування означає створення злочинною організацією за рахунок внесків грошового фонду – общака, який може досягати значних сум та використовується як для надання фінансової допомоги особам, засудженим за вчинення злочинів і членам їхніх сімей, так і для розширення злочинної діяльності.

Злочинна організація створюється для систематичної злочинної діяльності, яку характеризують:

- 1) протиправні засоби досягнення мети (у загальнокримінальній злочинності – корисливі);
- 2) професіоналізм і спеціалізація;
- 3) конспірація;
- 4) здійснення розвідувальних і контррозвідувальних заходів;
- 5) прагнення нейтралізувати працівників державних органів влади і управління (корупція);
- 6) намагання мати своїх людей у правоохоронних органах;
- 7) створення легального прикриття – зовнішньої видимості законності дій.²

Основна мета такої діяльності – вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів. Тому її члени зобов'язані дотримуватися правил конспірації, не привертати до себе уваги правоохоронних органів – мати, за можливістю, легальне місце роботи, не зловживати спиртними напоями і зовнішньо вести законослухняний спосіб життя. Законспірованість організації забезпечується детальною підготовкою до вчинення злочинів, аж до рекогносцировки місця злочину і хронометражу дій співучасників, відпрацювання алібі та лінії

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е.: Криминология: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 208.

² Криминологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 195.

поведінки у разі арешту. Серед іншого, члени злочинної організації прагнуть запитися «документами прикриття» – довідками про інвалідність, наявність у них психічних захворювань тощо. Меті конспірації відповідає і спеціалізація організацій, діяльність яких спрямована на вчинення злочинів стосовно осіб, які самі займаються здобуванням незаконних прибутків. Це, зокрема, вимагання грошей під погрозою насильства (рекет), об'єктом якого насамперед стають розкрадачі державного майна, шахраї, контрабандисти, збувачі наркотиків, сутенери, повії. При цьому діапазон засобів дуже широкий: від загроз і залякування до захоплення заручників, від простого побиття до жорстоких катувань і вбивств.

Прибутки злочинних організацій нерідко поповнюються за рахунок платні за охорону нелегальних мільйонерів, членів їхніх сімей, майна, викрадення транспортних засобів, крадіжок предметів антикваріату, виконання певних замовлень (перевезення грошей, супроводження вантажів тощо), тобто спостерігається їх зрощування з ділками тіньової економіки. Злочинні організації здійснюють також розвідувальну та контррозвідувальну діяльність з метою отримання потрібної інформації, залучення до своїх лав співробітників правоохоронних органів (шляхом підкупу, шантажу), виявлення осіб, які надають допомогу правосуддю. Характерною ознакою злочинних організацій є їх добре технічне оснащення. Вони мають сучасні види транспорту, зброї, засобів зв'язку, підслуховуючої апаратури, приладів нічного спостереження тощо.¹

Як відзначають кримінологи, модель такої злочинної організації можна уявити у вигляді своєрідної піраміди. В її основі знаходяться «первинні» угруповання квартирних злодіїв, шахраїв, «наперсточників», «кидал», «ломщиків», а також інших осіб, які мають доходи від своєї протиправної діяльності. Над ними розташовуються угруповання, які умовно можна назвати групами забезпечення і безпеки. До групи забезпечення входять особи, які безпосередньо участі у злочинах не беруть. До їх функцій належать:

- реалізація рішень лідерів;
- контроль за діяльністю виконавців;
- розв'язання різного роду конфліктних ситуацій між злочинними групами та окремими злочинцями;

¹ Там само. – С. 195-196.

- забезпечення належного зв'язку в самому угрупованні, а також контактів з іншими злочинними формуваннями;
- охорона представників елітарної групи;
- забезпечення професіоналізму виконавців;
- пропаганда кримінального способу життя;
- легалізація цінностей, здобутих злочинним шляхом;
- матеріальна і моральна підтримка членів угруповання та їхніх сімей.

Групу безпеки складають особи, які займаються організацією розвідувальної і контррозвідувальної діяльності, а також виявленням осіб (юристів, журналістів, лікарів, державних службовців), які можуть бути корисними організованому угрупованню. До їх функцій належать:

- забезпечення високого соціального статусу осіб, які входять до елітарної групи;
- створення умов, що перешкоджають боротьбі зі злочинним угрупованням;
- компрометування або нейтралізація державних чиновників, співробітників правоохоронних органів, прокуратури і суддів, які чесно ведуть боротьбу з організованою злочинністю;
- вжиття заходів щодо звільнення «своїх» від кримінальної відповідальності або пом'якшення покарання;
- консультації з правових питань; навчання членів угруповання формам і методам роботи правоохоронних органів, зокрема, їх оперативних підрозділів.

На вершині піраміди перебуває так звана елітарна група, представники якої – «тіньові» лідери, які здійснюють організаційне, управлінське, ідеологічне керівництво розглянутою системою. Вони, частіше за все, не мають безпосереднього відношення до конкретних злочинів, залишаючись завдяки цьому за межами дії кримінального закону.¹ Як правило, вони здійснюють контроль за злочинністю в цілому, пошук нових сфер прикладання злочинної активності, розробку заходів, спрямованих на подальшу монополізацію злочинності, зміну стратегії і тактики діяльності злочинного суспільства

¹ Там само. – С. 196-197.

² Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е.: Криминология: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 213-214.

залежно від змін соціально-економічних умов, контроль за діяльністю груп безпеки та забезпечення управління ними.²

Організована група, на відміну від злочинної організації, має простішу ієрархію і являє собою стійке об'єднання декількох осіб (трьох і більше суб'єктів злочину), які попередньо зорганізувались для готування або вчинення злочинів.

Ознаками організованої групи є:

- 1) наявність декількох осіб (трьох і більше);
- 2) попередня їх домовленість і зорганізованість у спільне об'єднання для готування або вчинення двох або більше злочинів;
- 3) стійкість;
- 4) об'єднаність злочинів єдиним планом;
- 5) розподіл функцій учасників групи задля досягнення мети злочину;
- 6) обізнаність усіх учасників групи з цим планом, тобто кожен з учасників усвідомлює, чим він займатиметься, яку роль виконуватиме і якою є кінцева мета діяльності створеної групи.

Організована група характеризується також особливостями психологічного ставлення співучасників до окреслених злочинних дій. Кожний учасник усвідомлює, що він входить до стійкої групи, бере на себе обов'язки щодо виконання всіх взаємно погоджених дій та здійснює разом з іншими співучасниками єдиний злочин або кілька злочинів при розподілі ролей згідно з обумовленим планом.

Згуртованість групи виражається в її спаяності та однотайності. Ці ознаки проявляються у постійних і міцних зв'язках між учасниками групи, загальних та узгоджених правилах поведінки всіх членів групи, визначеності ролі кожного з учасників, існуванні єдиного плану, в якому передбачено розподіл функцій учасників групи і який доведений до їхнього відома.

Важливою ознакою організованої групи (її згуртованості) є суб'єктивний момент — єдність наміру учасників групи щодо вчинення злочинів і досягнення єдиного злочинного результату всіма членами групи. Проте слід зауважити, що при цьому мотиви учасників групи можуть не збігатися.

До найбільш характерних злочинних дій таких організованих груп слід віднести: рекет, розбійні напади, замовні вбивства, протиправний автобізнес, організація доставки та розповсюдження нар-

котичних речовин, контрабанда та деякі інші. Корумпованих зв'язків у них, як правило, немає.

Стабільність групи проявляється в її постійності. Це означає: тривалість, систематичність і продуманість організації функціонування групи; спроможність до заміни вибулих учасників, у тому числі шляхом перекваліфікації тих осіб, які залишились, або вербування нових членів, прикриття своєї діяльності; наявності необхідних для функціонування групи фінансових та інших матеріальних коштів, зброї, приміщень, транспортних засобів тощо.

Злочинна банда являє собою форму організованої злочинності, що полягає у створенні організованої злочинної групи, озброєної холодною або вогнепальною зброєю, яка має за мету вчинення злочинів, пов'язаних з нападами на підприємства, установи, організації чи на окремих осіб. Суспільна небезпека банди в сучасних умовах полягає в її постійній готовності до вчинення тяжких злочинів із застосуванням зброї. Банди відрізняються рівнем організованості та беззаперечним підкоренням ватажку банди.

Мафіозне об'єднання. Під цим терміном слід розуміти злочинне угруповання, яке за ступенем організованості та характером діяльності вийшло за межі власного формування і поєднує як протиправні, так і легальні форми діяльності, впливаючи на державну політику та напрями соціально-економічного розвитку.¹

Мафіозні об'єднання завжди мають легальне прикриття у вигляді різних комерційних структур, які служать для різного роду афер і відмивання «брудних» грошей, а також мають тісні корумповані зв'язки з представниками органів влади та управління. Слід наголосити, що якщо звичайна злочинність наступає на суспільство, діючи проти його інститутів, в тому числі проти держави, то мафіозне об'єднання намагається спиратись і використовувати владні інститути та суспільство з власною метою. Мафіозне угруповання може мати кілька форм.

Зарубіжні кримінологи виділяють загальні риси мафіозних об'єднань. Вони певною мірою можуть характеризувати й інші форми організованої злочинності, але найбільше притаманні саме злочинним синдикатам: їх діяльність має сталий характер і відбувається на по-

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джузи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 194.

стійній основі; вона завжди має форму нелегального бізнесу і пов'язана з наданням певних товарів і послуг. Кінцева мета мафіозних синдикатів полягає в отриманні величезних прибутків і досягається шляхом встановлення контролю над окремими сферами суспільного життя. Останнє означає монополізацію відповідних ринків та проникнення корупційними методами до органів влади й управління.

Існує й інша класифікація організованої злочинності. Деякі кримінологи виділяють групи з низьким, складним і високим рівнем організованості. Проте такий розподіл не завжди показує чіткі межі між ними. Майже кожен таку групу можна розглядати як носія багатьох сукупних ознак.¹

У сучасних умовах можна виділити дві форми кримінального об'єднання, характерні для організованої злочинності:

1. *Злочинна організація*, для якої характерні:

- централізація влади в одних руках чи кількох осіб;
- наявність уставу у вигляді неформальних форм поведінки;
- ієрархія (ватажок, бригадири, бойовики тощо);
- наявність спеціалізації груп і системи заходів по становленню контактів (корумпованих зв'язків) з посадовими особами.

Можуть існувати як монолітні організації (ватажок напряму пов'язаний з членами групи), так і угруповання, що складаються з кількох спільнот, які діють у різних містах чи регіонах. Організатори таких спільнот частіше за все невідомі, займають у суспільстві тіньові місця, однак мають розгалужені зв'язки серед посадових осіб і злочинних елементів.

За даними криміналістичних досліджень, ватажок має, як правило, кримінальний досвід, може бути судимим. Він є своєрідним генератором злочинних ідей та поглядів, безкомпромісний супротивник, винахідливий, честолюбний, іноді релігійний. За певних обставин – товариський, вміє встановлювати контакти, проявляти ініціативу, рішучість, здатний підкоряти своїй волі не лише осіб із кримінальною установкою, а й представників державних, у тому числі правоохоронних структур.

Слід зауважити, що особистість лідера злочинної організації, його інтелект, кримінальний досвід та інші особистісні характеристики визначають як характер здійснення злочинів, так і загальний напрямок діяльності злочинної організації.

¹ Там само. – С. 194.

Зазвичай лідер (організатор) злочинної організації здійснює загальне керівництво і немовби нейтральний до всіх її складових частин, проводячи свою лінію через своїх помічників, які очолюють окремі структури. Як правило, більшість злочинних дій мають замаскований, а також нелегальний характер. Лідер злочинної організації за місцем проживання вдає з себе законслухняного громадянина.

2. *Об'єднання «зłodіїв у законі»*.¹ Як показує практика боротьби з організованою злочинністю, на формування поглядів і життєвих позицій членів мафіозних структур величезний вплив має порівняно нечисленна, але глибоко укорінена, авторитетна у злочинному середовищі корпорація зłodіїв у законі, що складає ядро організованої злочинності. Особливістю цього об'єднання злочинців є те, що воно не має постійної території свого знаходження, на відміну від структурованої злочинної організації, бо зłodії в законі формально рівні між собою і вважаються авторитетами повсюдно.

Серед провідних психологічних характеристик «зłodіїв у законі» виділяються: організаторські здібності; злочинний професіоналізм і великий кримінальний досвід; соціальна орієнтованість; знання неформальних норм злочинного середовища та неухильне їх дотримання.

Існують певні закони та правила, яких зобов'язані дотримуватися зłodії в законі, наприклад:

- зłodію забороняється мати дружину, дітей;
- зłodію забороняється працювати, він повинен жити тільки від плодів злочинної діяльності;
- зłodій не повинен брати зброю з рук державної влади, служити в армії;
- зłodій не повинен брати участь в суспільній діяльності;
- зłodій повинен надавати моральну і матеріальну допомогу іншим зłodіям, використовуючи зłodійську касу – «общак». За оцінкою експертів, близько 30% від загальної суми «общака» йде на хабарі посадовим особам, 20% використовується для допомоги родинам ув'язнених, стільки ж – для підготовки нових злочинів і 30% йде на позички та інвестиції в «тіньову» економіку;

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е.: Криминология: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 214-215.

– якщо злодій під слідством, дрібніший за злочинною ієрархію злодій повинен брати відповідальність на себе, щоб дати підозрюваному час і можливість приховати або знищити докази своєї вини, або зникнути;

– будь-який конфлікт, що виник у злочинній групі або серед злодіїв, повинен бути вирішений на спеціальній сходці, де злодій виступає як суддя;

– покарання для злодія, призначене сходкою, має бути виконане;

– злодій у законі повинен мати «почет»: охоронців, учнів і «шісток».

У повсякденному житті злодії в законі намагаються видати себе за знавців життєвої психології, показати прагнення до справедливості, порядку. Деякі з них тяжіють до світського способу життя, використовуючи певні прийоми, втягують у своє оточення окремих діячів мистецтва, культури, спорту. В останні роки «злодії» посилюють вплив на комерційно-господарські структури, вербуючи (шляхом надання допомоги й заступництва у вигляді так званого «даху», або використовуючи погрози й насильство) у свої прихильники комерсантів, а також впроваджуючи до їх оточення своїх людей. У кримінально-злочинному світі «злодії» створюють собі ореол мученика, що страждає за так званих чесних арештантів і бідолах, які борються із сваволею влади.

На відміну від лідера – організатора, що має загальні функції по управлінню організованою злочинною групою або співтовариством, «злодій у законі» наділений певним колом спеціальних функцій, обов'язкових для виконання від дня його «коронації» (коронування, тобто присвоєння звання «злодія в законі», здійснюється, як правило, на сходці або за листами з рекомендаціями не менше ніж двох осіб цієї категорії. Оголошення «злодієм у законі» відбувається у формі особистої бесіди «коронованого» з так званою «братвою» або за допомогою «общакової ксиви», що розсилається до місць позбавлення волі, або туди, де перебуває або куди направляється злодій):

а) діяльність по створенню та зміцненню злодійських родин (осередків, ланок) співтовариства;

б) підтримка кримінальної субкультури шляхом пропаганди «злодійської ідеї», вираженої в традиціях і звичаях «злодійського» співтовариства;

в) організація та проведення сходок, під якими розуміється таємна зустріч «злочинців у законі» для рішення найважливіших питань співтовариства, а також і злочинного світу в цілому;

г) організація проникнення кримінальних елементів до структур правоохоронних органів, державної влади та впливу на співробітників цих структур для вирішення питань співтовариства;

д) виконання «третейських» або «судових» функцій у кримінально-злочинному середовищі у випадках виникнення конфліктів між угрупованнями або окремими злочинцями та ін.

У зв'язку з цим не можна не відзначити, що в останні роки означилось певне ідеологічне розходження між старими та новими злочинцями, суть якого полягає в тому, що перші живуть за старими традиціями, дотримуються «злочинських законів» і є розповсюджувачами своєї ідеології. «Нові» лише називають себе злочинцями, а фактично є організуючою силою кримінального середовища. Вони прагнуть до корумпованих зв'язків, а деякі заходять ще далі – проникають до державних структур влади. Також стали поширюватися випадки прийняття до співтовариства та присвоєння звання «злочинця» за хабар. Усе це не відповідає «злочинському закону». Таким чином, «старі» обвинувачують «нових» у тому, що вони продалися ділкам, воротилам бізнесу, стали їхніми охоронцями, а «нові» дорікають старим тим, що вони не йдуть у ногу з часом.

Злочинні угруповання також діляться на постійно діючі та тимчасові.

Постійно діюче злочинне угруповання – це згуртована сукупність осіб, які заздалегідь об'єдналися для вчинення злочинної діяльності. Відрізняється високим рівнем злочинної спеціалізації, суворим порядком і плануванням злочинних дій з метою отримання максимальної вигоди від злочинної діяльності та забезпечення максимальної безпеки по відношенню до державного переслідування.

Тимчасові злочинні об'єднання – такі, що створюються ватажками злочинних формувань для відпрацювання та вирішення конкретних завдань з протиправною метою. Одним з різновидів таких спільнот є регіональні та міжрегіональні зустрічі – збори ватажків та активних учасників злочинних організацій і спільнот, де визначаються кримінальна політика та спільні дії при вирішенні регіональних і міжрегіональних проблем.

Не є виключенням об'єднання кількох кримінальних організацій в одну. Якщо таке співтовариство утворюється на добровільній основі, шляхом укладання договору, його прийнято називати *картелем*. Якщо ж у кримінально-конкурентній боротьбі більш сильна злочинна організація поглине більш слабку або кілька їй подібних, отримане утворення матиме риси *синдикату*.

При цьому злочинні організації, що входять у картель, зберігають свою самостійність, але в кримінальній діяльності їм окреслюються рамки, коли необхідно діяти спільно, а коли самостійно.

Злочинні організації, що входять у синдикат, відносно самостійні, але у своїй діяльності вони зобов'язані жорстко дотримуватися встановлених правил та підкорятися центральній ланці.¹

Як правило, зустрічі учасників злочинних угруповань здійснюються у так званих «координаційних центрах» — злочинних сходках, які можуть бути як на регіональному, так і більш вагомому міжнародному рівні. На таких сходках організаторів і активних учасників злочинних організацій визначається кримінальна політика та спільні дії при вирішенні завдань, які ставлять перед собою злочинні угруповання на регіональному чи міжнародному рівнях.

Існує також розподіл організованої злочинності за етнічними, культурними ознаками, історичними зв'язками.

Залежно від сфери діяльності організовану злочинність можна класифікувати як:

- 1) організовану злочинність у сфері економіки;
- 2) загальнокримінальну злочинність.

Організована злочинність у сфері економіки, або «білокомірцева» злочинність, характеризується певними ознаками, що відрізняють цю злочинність від загальнокримінальної. До таких ознак можна віднести як її головну мету — отримання незаконних доходів, так і більш складну структуру, багатощаблеву ієрархію, обов'язкову наявність зв'язків з корумпованими представниками апарату влади, правоохоронних органів, тісний зв'язок з загальнокримінальною злочинністю, розподіл сфер впливу в країні, регіонах, вихід на зарубіжні зв'язки та координацію діяльності з міжнародним злочинним світом.

¹ Криминология: Учебник / Под общ. ред. А.И. Долговой. — М.: НОРМА — ИНФРА-М, 1999. — С. 605.

Характерною рисою таких злочинних угруповань також є те, що до організованої злочинності втягуються люди інтелектуальної праці з вищою освітою і високим професійним рівнем, раніше не судимі. Однією з ознак є проникнення у молодіжне середовище, формування продовжувачів своєї справи через фінансування різних клубів і спортивних секцій, здебільшого пов'язаних з бойовими видами спорту. Лідери білокомірцевої злочинності характеризуються як вольові, зухвалі й заповзятливі люди, що володіють певними організаторськими здібностями, діловими зв'язками та матеріальними можливостями. Лідери – бізнесмени, що організують здійснення злочинів у сфері економіки, ведуть малопомітний у кримінальному аспекті спосіб життя, їх, як правило, знає обмежений контингент членів групи – тільки наближені, ті, яким вони цілком довіряють.

Соціально-економічна криза в Україні з її криміногенними наслідками специфічна тим, що поряд зі зміною базисних відносин власності відбувається стрімка матеріальна диференціація та морально-психологічна криза суспільства. Це, у свою чергу, обумовлює гіпертрофію особистих потреб і відповідну корисливу мотивацію у поведінці значної частини суспільства, що врешті-решт реалізується протизаконними шляхами.

До першочергових причин і умов розвитку організованої професійної злочинності можна віднести:

- зрощування ватажків і активних учасників організованих злочинних формувань з представниками законодавчої, виконавчої та судової влади, бізнесу, ЗМІ та культури;
- нездатність держави захистити основні конституційні права та інтереси громадян і суспільства;
- культивування ідеї ринку та приватної власності без належного правового забезпечення;
- невинуватене затягування прийняття основних законів, що забезпечують нормальний перехід до ринкових відносин, передусім тих, що стосуються боротьби з організованою злочинністю та корупцією;
- зубожіння та правовий нігілізм більшості населення країни;
- лобіювання інтересів окремих груп відповідальними посадовими особами в корисливих цілях.

§ 2. Протидія організованій злочинності

Організована злочинність стає суттєвим фактором посилення соціальної напруги та дестабілізації суспільних відносин, перешкоджає оздоровленню економіки, впорядкуванню споживчого ринку, законодавчого регулювання процесів, що охоплюють ці сфери, сприяє деформації нових форм економічних відносин. Вона кинула виклик суспільству, поставила під загрозу здійснення перетворень, що здійснюються в Україні.

Так, наприклад, за даними МВС України, лише у 2009 році було виявлено 379 організованих груп і злочинних організацій. З їх загальної кількості 237, або 62,5%, склали групи загальнокримінальної спрямованості та 142 (37,5%) – економічної спрямованості. У 2009 р. було виявлено 27 злочинних груп з корумпованими зв'язками і 18 злочинних груп з міжнародними зв'язками. Всього організованими групами і злочинними організаціями за вказаний рік було вчинено 3514 злочинів, в тому числі 25 вбивств, 135 розбійних нападів, 20 бандитських нападів, 72 грабежі, 60 випадків хабарництва та низку інших злочинів.

Слід зауважити, що організована злочинність внаслідок багатьох чинників характеризується високою латентністю. Тому офіційна кримінальна статистика відображає лише надводну частину цього айсбергу.¹

Основною метою боротьби з організованою злочинністю є:

а) встановлення контролю над організованою злочинністю, її локалізація, нейтралізація та ліквідація;

б) усунення причин і умов існування організованої злочинності.

Відповідно до діючого законодавства, завданнями боротьби з організованою злочинністю є:

– створення загальних правових і організаційних засад у сфері боротьби з організованою злочинністю, сприяння її попередженню та ліквідації;

– визначення системи державних органів, що ведуть боротьбу з організованою злочинністю, та їх взаємовідносин;

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джузи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 198.

– встановлення повноважень спеціальних державних органів по боротьбі з організованою злочинністю та спеціальних заходів, що здійснюються ними;

– встановлення обов'язків інших державних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю;

– правове забезпечення фінансових, матеріально-технічних та інших умов, необхідних для боротьби з організованою злочинністю;

– забезпечення гарантій прав громадян і юридичних осіб під час здійснення заходів боротьби з організованою злочинністю.

До системи державних органів, які здійснюють боротьбу з організованою злочинністю, відносяться:

а) спеціально створені для боротьби з організованою злочинністю державні органи;

б) державні органи, які беруть участь у боротьбі з організованою злочинністю в межах виконання покладених на них інших основних функцій.

До державних органів, створених спеціально для боротьби з організованою злочинністю, належать:

а) спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ України;

б) спеціальні підрозділи по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Служби безпеки України.

В разі необхідності Верховною Радою України на постійній або тимчасовій основі можуть бути створені й інші спеціальні органи для боротьби з організованою злочинністю.

До державних органів, які беруть участь у боротьбі з організованою злочинністю, належать:

а) органи прокуратури;

б) митні органи та підрозділи Прикордонних військ України;

в) органи державної податкової служби та державної контрольно-ревізійної служби;

г) органи та установи виконання покарань.

Боротьба з організованою злочинністю передбачає розробку та реалізацію комплексу спеціальних загальноорганізаційних, попереджувальних і правоохоронних заходів. Серед них важливе місце займають кримінально-правові, фінансові, оперативно-розшукові та деякі інші заходи, які повинні бути засновані на загальному аналізі кримінальної ситуації та її прогнозі. Взаємообумовленість ком-

плексних заходів полягає в тому, що основний об'єкт боротьби – це самі організовані злочинні формування, а не окремі злочини, їх складна й розгалужена злочинна діяльність. У зв'язку з цим для досягнення даної мети особливу увагу слід приділяти таким питанням:

- створенню правової основи, організаційних, матеріально-технічних та інших умов для ефективної боротьби з організованою злочинністю;

- організації міжнародного співробітництва у цій сфері;

- виявленню та усуненню або нейтралізації негативних соціальних процесів і явищ, що породжують організовану злочинність і сприяють їй, зокрема: здійснити додаткові заходи з удосконалення управління державним майном, запобігання зловживанням у процесі приватизації, недопущення незаконного силового захвату підприємств, організацій, житлового фонду, землі, запобігання зловживанням у процесі банкрутства підприємств, що відносяться до різних форм власності;

- запобігання виникнення організованих злочинних угруповань;

- виявленню, розслідуванню, припиненню і запобігання правопорушенням, вчинюваним учасниками організованих злочинних угруповань, притягненню винних до відповідальності незалежно від їх посад;

- забезпеченню відшкодування шкоди фізичним та юридичним особам, державі;

- запобігання встановлення корумпованих зв'язків з державними службовцями та посадовими особами, втягнення їх у злочинну діяльність;

- протидії використанню учасниками організованих злочинних угруповань у своїх інтересах об'єднань громадян і засобів масової інформації;

- запобігання легалізації коштів, здобутих злочинним шляхом, і їх використання суб'єктами підприємницької діяльності для реалізації злочинних намірів.

Оскільки організована злочинність тісно пов'язана з корупцією осіб, що займають відповідальні посади, необхідно встановити обов'язковий порядок перевірки відомостей, що вказуються в декларації відносно цінного особистого майна, що знаходиться в їх власності або користуванні.

У зв'язку з тим, що організована злочинність тісно пов'язана з економічними відносинами, слід створити нову наукову дисципліну – економічну кримінологію.¹

Практика боротьби з організованою злочинністю показує, що найбільш ефективні результати досягаються при комплексному використанні засобів правоохоронних і контрольних органів. Необхідно застосовувати стратегічні заходи, такі як: удосконалення методів збору оперативної інформації з метою встановлення злочинних співтовариств, характеру їх діяльності, взаємозв'язків між різними формуваннями; розробка методів, що дозволяє проникати в злочинні організації, захист свідків і потерпілих тощо.

При здійсненні зазначених заходів боротьби з організованою злочинністю спеціальним підрозділам по боротьбі з організованою злочинністю органів внутрішніх справ і Служби безпеки України надаються повноваження:

а) заводити оперативно-розшукові справи. Постанова про заведення справи затверджується начальником спеціального підрозділу;

б) на письмову вимогу керівників відповідних спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю одержувати від банків, а також кредитних, митних, фінансових та інших установ, підприємств, організацій (незалежно від форм власності) інформацію і документи про операції, рахунки, вклади, внутрішні та зовнішні економічні угоди фізичних і юридичних осіб;

в) залучати до проведення перевірок, ревізій та експертиз кваліфікованих спеціалістів установ, організацій контрольних і фінансових органів;

г) одержувати інформацію з автоматизованих інформаційних і довідкових систем і банків даних, створюваних Верховним судом України, Генеральною прокуратурою України, Антимонопольним комітетом України, Фондом державного майна України, міністерствами, відомствами, іншими державними органами України;

д) в разі одержання фактичних даних про організовану злочинну діяльність для їх перевірки витребувати та одержувати від державних органів, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій (незалежно від форм власності) інформацію і документи. Витребувані документи та інформація повинні бути подані негайно або не пізніше ніж протягом 10 діб.

¹ Там само. – С. 227.

За матеріалами оперативно-розшукової діяльності та кримінальних справ спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю мають право подавати до суду заяви про скасування реєстрації та припинення діяльності суб'єктів підприємництва, а також за наявності підстав, передбачених законом, подавати до суду позови про визнання недійсними угод у порядку, встановленому законодавством України.

При здійсненні боротьби з організованою злочинністю співробітники спеціальних підрозділів органів внутрішніх справ і Служби безпеки України мають право:

а) за письмовим розпорядженням керівника відповідного спеціального підрозділу входити на територію, у приміщення, склади та сховища підприємств, організацій і установ (крім іноземних, дипломатичних представництв), незалежно від їх відомчої належності та форм власності, на контрольно-пропускні пункти прикордонних військ і митниць, а також у виробничі приміщення громадян, які займаються підприємницькою діяльністю;

б) за постановою та з санкції відповідного прокурора по нагляду за виконанням законів спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю, а у невідкладних випадках – з наступним повідомленням прокурора протягом доби в разі загрози знищення, приховування або втрати предметів чи документів, які можуть бути використані у розкритті та розслідуванні злочинної діяльності, на строк до 10 діб опечатувати архіви, каси, приміщення (за винятком житлових) чи інші сховища, брати їх під охорону, накладати арешт на грошові кошти й інші цінності фізичних та юридичних осіб, вилучати предмети та документи із складанням відповідного акта.

Спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю органів внутрішніх справ і Служби безпеки України мають право, якщо інших заходів для розкриття організованої злочинності та притягнення винних до відповідальності недостатньо, використовувати штатних і нештатних негласних співробітників, які вводяться під легендою прикриття в організовані злочинні угруповання до співробітництва учасників організованих злочинних угруповань на підставі письмового доручення та відповідно до нормативних актів Міністерства внутрішніх справ та Служби безпеки України.

При цьому учасник організованого злочинного угруповання може бути частково або повністю звільнений від кримінальної від-

повідальності та покарання, якщо він у процесі оперативно-розшукової діяльності, попереднього розслідування чи судового розгляду справ сприяє викриттю організованих злочинних угруповань і вчинених ними злочинів, притягненню винних до відповідальності, відшкодуванню шкоди фізичним та юридичним особам і державі. За попередньою санкцією суду можна додатково використовувати спеціальні технічні засоби у випадках:

а) контролю, фіксації і документування розмов та інших дій осіб за наявності підстав вважати їх причетними до організованої злочинної діяльності;

б) фіксації та документування факту телефонної розмови між громадянами, надсилання листа або телеграфного повідомлення, без порушення таємниці змісту телефонної розмови, листа або телеграфного повідомлення;

в) забезпечення особистої безпеки і безпеки житла, майна співробітників спеціальних підрозділів органів внутрішніх справ і Служби безпеки України, учасників кримінального судочинства, їх близьких родичів, за їх згодою, в разі загрози заподіяння їм шкоди у зв'язку з їхньою участю в боротьбі з організованою злочинністю.

В інших випадках спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю органів внутрішніх справ і Служби безпеки України застосовують технічні засоби в порядку, що визначається Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Слід зауважити, що, згідно п. 3 статті 15 закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», фактичні дані, одержані та зафіксовані співробітниками спеціальних підрозділів із застосуванням технічних засобів, можуть бути використані як докази в судочинстві.

Велике значення в боротьбі з організованою злочинністю надається також державним органам, що мають контрольні повноваження: Національному банку України, Антимонопольному комітету, Фонду державного майна, Державній податковій службі, Державній контрольно-ревізійній службі, митним органам України, а також іншим державним органам, що мають право контролю за дотриманням організаціями і громадянами законодавства України.

Розділ 11. РЕЦИДИВНА ЗЛОЧИННІСТЬ

§ 1. Поняття рецидивної злочинності

Проблема рецидивної злочинності завжди викликала підвищену увагу кримінологів, оскільки її рівень свідчить про ефективність правоохоронної системи держави та про сталі тенденції розвитку всієї злочинності. Небезпідставно вважається, що рецидивісти є носіями й зберігачами кримінальної субкультури, вони становлять серцевину злочинного світу. А тому протидія цьому виду злочинності є одним з найважливіших завдань карної політики держави.¹

Рецидив – спеціальний термін, привнесений в юриспруденцію з медицини. Він походить від латинського слова «recidirens», що означає повернутись, відновитись. За дослівним тлумаченням терміну будь-яке повернення до кримінальної поведінки можна вважати рецидивом.

До рецидивних кримінологи відносять усі злочини, що здійснені особами, які раніше скоювали злочини, у разі якщо раніше вчинені злочини відомі правоохоронним органам і стали предметом їх основного відповідно до закону реагування, незалежно від форми вини та наявності не знятої судимості.

У правовій науці немає єдності поглядів у питанні про ознаки загального поняття рецидиву злочину й рецидивіста.

На думку професора В.Г. Лихолоба, рецидивна злочинність є підструктурою злочинності в країні або окремих її регіонах і розуміється як відносно масове, історично мінливе, минуше, соціально-правове явище, що включає в себе сукупність злочинів, учинених у певний проміжок часу на певній території особами, що раніше вчинили злочин.

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 216.

Рецидив злочинів — це сукупність передбачених карним законом суспільно небезпечних діянь, послідовно вчинених тією самою особою після судимості за попередній злочин.¹

Рецидивна злочинність як частина загальної злочинності характеризується стійкістю, підвищеним ступенем суспільної небезпеки, високим рівнем конспірації, професіоналізмом і самовідтворенням.

Про підвищену небезпеку особистості рецидивіста свідчить обставина, що повторний злочин вчиняється винним після засудження за попередній злочин.

Із вчиненням нових повторних злочинів підвищується суспільна небезпека таких осіб. Окремі з них стають професійними злочинцями, жодного разу не піддаючись покаранню. І це є показником підвищеної стабільності їх антигромадських поглядів і звичок, небажання виправитись, що викликає необхідність застосування до винних додаткових кримінально-правових заходів, які підсилюють відповідальність за рецидив.

Для успішного здійснення боротьби з рецидивною злочинністю, превентивної діяльності й виховної роботи з рецидивістами необхідне розмежування окремих видів рецидиву. Існують різні поняття рецидиву злочинів: кримінально-правовий, або легальний; кримінологічний, або фактичний; пенітенціарний рецидив.

Кримінальний кодекс України визначає *кримінально-правовий (легальний) рецидив* злочинів як вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин (ст. 34). У ньому зазначається також, що рецидив злочинів ураховується при кваліфікації злочинів і призначенні покарання, при вирішенні питання про можливість звільнення від кримінальної відповідальності й покарання у передбачених законом випадках (ст. 35).

Саме окреслені в наведеному визначенні особи визнаються рецидивістами, а сукупність вчинених ними злочинів — рецидивною злочинністю.

Кримінологічне поняття рецидиву виходить із факту повторного здійснення злочину незалежно від того, була дана особа засуджена за попередній злочин або злочини і чи була вона взагалі притягнута до відповідальності, оскільки вже сам факт повторного

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е. Криминология: Учебник. — Киев—Донецк, 1997. — С. 229.

здійснення злочину характеризує особистість суб'єкта й обумовлює необхідність вживання заходів (виправного впливу, обмеження, лікувального характеру) до даної особи.¹

З позиції кримінології погашення або зняття судимості не є вирішальною обставиною для визнання рецидиву. Якщо колишній злочинець вчиняє злочин вдруге, то цим він демонструє свою схильність до вчинення злочинів, незалежно від формально-юридичної відсутності судимості.

Саме завдяки більш поглибленому кримінологічному поняттю рецидиву правоохоронні органи, що беруть участь у кримінальному процесі, мають можливість з'ясувати психологічні особистісні причини вчинення злочину та визначити внутрішні механізми запобігання рецидивам.

Це враховує й кримінальне право, визнаючи підвищене покарання незалежно від наявності попередньої судимості (наприклад, повторне вбивство – п. 13 ч. 2 ст. 115 КК України, повторне зґвалтування – ч. 2 ст. 153 КК України). Таку повторність без наявності судимості в теорії називають *фактичним рецидивом*.

Пенітенціарний рецидив характеризується тим, що засуджений відбуває покарання у вигляді позбавлення волі не менше ніж вдруге. Тобто він вчиняє новий умисний злочин після або під час відбування покарання у вигляді обмеження чи позбавлення волі за попередній умисний злочин. Саме ця категорія рецидивістів, як правило, найнебезпечніша.

У кримінологічній теорії та практиці розрізняють рецидиви:

а) загальний – вчинення раніше осудженою особою, судимість з якої не знята чи не погашена, різнорідних злочинів: убивств, крадіжок, зґвалтування, хуліганства. Слід зазначити, що загальний рецидив є обтяжуючою обставиною;

б) спеціальний – вчинення тотожних або однорідних злочинів: крадіжка і крадіжка, грабіж і вимагання, цей вид рецидиву законодавець у багатьох випадках відносить до кваліфікуючих ознак;

в) простий (однократний) – до нього відносяться випадки здійснення злочину особою, раніше осудженою одноразово;

г) складний (багаторазовий) – до нього відносяться випадки здійснення злочину раніше засудженими двічі й більше разів.

¹ Там само. – С. 231.

За ступенем суспільної небезпеки можна виділити рецидив, який:

- а) не представляє великої суспільної небезпеки;
- б) середньої тяжкості;
- в) тяжких злочинів;
- г) особливо тяжких злочинів.

Злочинна діяльність рецидивістів може мати ознаки водночас спеціального та загального рецидиву (наприклад, дві судимості за крадіжки, а третя — за зґвалтування). Такий рецидив називають змішаним.¹

В окремих випадках у правовій літературі не згадується термін «рецидив», а вживаються терміни: «повторність», «систематичність», «неодноразовість», «вторинність», «у вигляді промислу» тощо, які в кримінологічному змісті рівнозначні вживанню терміна «рецидив».

Стосовно рецидивної злочинності можна говорити про такі її види, як рецидивна злочинність доросла і неповнолітніх, рецидивна злочинність чоловіків і жінок, рецидивна злочинність засуджених до різних видів покарання тощо.

Як уже зазначалось, сукупність рецидивних злочинів створює рецидивну злочинність як складову злочинності взагалі, а тому може виражатись у найважливіших показниках: рівні, структурі, динаміці.

Рівень рецидивної злочинності — це сукупна кількість рецидивних злочинів і рецидивістів, які їх вчинили, за певний період часу в конкретному регіоні або в країні загалом.

Коефіцієнти рецидивної злочинності вимірюються як співвідношення: кількості рецидивних злочинців до чисельності населення; кількості випадків рецидивної злочинності до злочинності взагалі; кількості рецидивістів серед виявлених злочинців взагалі; кількості рецидивістів серед злочинців окремих категорій.

При дослідженні у структурі рецидивної злочинності розрізняють такі показники:

- за кількістю попередніх судимостей;
- за видами раніше вчинених злочинів (найчастіше крадіжки, шахрайства, грабежі, розбійні напади, хуліганство — дві третини випадків рецидивної злочинності взагалі);

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — С. 221.

- за характером і розміром раніше відбутого покарання;
- за інтенсивністю рецидиву (новий злочин під час відбування покарання, у перший рік після відбування покарання, у другий, третій тощо).¹

Щодо динаміки рецидивної злочинності, то вона загалом збігається із загальною динамікою злочинності, залежить від соціальних і правових чинників, тісно пов'язана з динамікою первинної судимості. На динаміку рецидивної злочинності істотно впливають амністії, зміни в кримінальному законодавстві, діяльність правоохоронних органів та інші чинники.

§ 2. Кримінологічна характеристика рецидивної злочинності

У спеціальній літературі відзначається, що рецидивна злочинність у вирішальному ступені залежить: від змін у соціальній сфері; на неї впливають зміни в законодавстві; вона перебуває в тісному зв'язку з первинною злочинністю, тобто зі зростанням первинної пропорційно зростає рецидивна; ефективної діяльності всієї правоохоронної системи і, зокрема, органів внутрішніх справ.

Рівень, структура і динаміка рецидивної злочинності в країні характеризується таким чином: за даними департаменту інформаційних технологій МВС України в 2007 р. при загальному зниженні кількості виявлених осіб, які вчинили злочин на 0,2% у співвідношенні з попереднім роком, кількість осіб, які повторно вчинили злочин збільшилась на 3,2%, що становило 45943 осіб, або 21,5% від загальної кількості. При цьому, кількість осіб, у яких судимість не знята або не погашена, зросла за цей час на 4,8% і становила 24086 осіб.²

Слід зауважити, що наведені показники МВС України, які характеризують рецидивну злочинність, мають деякі розбіжності із звітністю про склад засуджених Державної судової адміністрації України. Так, за даними форми № 8 звітності у 2007 р. в Україні всього було засуджено 152772 особи, з них 39066 осіб, або 25,5%, які

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е. Криминология: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 233.

² Форма № 8 Звіту Державної судової адміністрації України за 2007 рік.

мали не зняту і не погашену судимість. Серед останніх 22044 особи, або 56,4%, мали одну судимість; 8182 особи, або 20,9%, мали дві судимості та 8840 особи, або 22,6%, мали три і більше судимостей.

Із загальної кількості цієї категорії осіб 17980, або 46%, вчинили злочини, які за ступенем їх суспільної небезпеки відносяться до тяжких і особливо тяжких злочинів.

Аналіз злочинів, вчинених рецидивістами у 2007 році, за видами показав, що 18660 осіб, або 40,6% із загальної кількості, були засуджені за вчинення злочинів проти власності; 8667 осіб, або 18,8%, були засуджені за вчинення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів; 2674 особи, або 5,8%, вчинили злочини проти життя і здоров'я особи; 1345 осіб, або 3%, вчинили злочин проти громадської безпеки.¹

Звертає на себе увагу той факт, що 284 особи, або 0,6%, були повторно засуджені за вчинення злочинів у сфері господарської діяльності, а 107 осіб, або 0,2%, вчинили злочини у сфері службової діяльності.

В числі рецидивістів, засуджених за вчинення злочинів проти власності, 8342 особи, або 44,7%, мали дві й більше судимостей. Характерно, що із 18 660 рецидивістів, засуджених у 2007 р. за злочини проти власності, 14 859, або 79,6%, становили особи, які мали вже судимість за вчинення злочину проти власності, при цьому по крадіжкам і деяким іншим видам злочинів цей показник спеціального рецидиву ще вищий.

У 2007 році в числі рецидивістів, засуджених за вчинення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, 4003 особи, або 46,1%, мали дві і більше судимостей, при цьому з їх числа 3631 особа, або 41,8%, раніше були засуджені за злочини проти власності та 4119 особи, або 47,5%, за злочини, пов'язані з наркотиками.

Таким чином, найбільше число рецидивної злочинності визначається у злочинах з корисливою мотивацією, особливо в крадіжках, розбоях, грабежах і злочинах, пов'язаних з наркотиками.

Велике занепокоєння викликає висока питома вага неповнолітніх осіб у структурі рецидивної злочинності. Так, у 2007 р. за вчинення злочинів було засуджено 1519 неповнолітніх рецидивістів, або

¹ Там само.

13,5% до загальної кількості засуджених, з них 1330, або 87,5%, мали судимість за злочини проти власності.¹

Особливу небезпеку становить участь рецидивістів у складі організованих груп. У цьому році 189 рецидивістів учинили злочини у складі організованих груп і в складі злочинних організацій, де виконували роль організаторів або консультантів. Це підтверджує висновки вчених про те, що рецидивісти рідше беруть участь у групових злочинах: мають значення вік і кримінальний досвід. Майже 25% звільнених з місць позбавлення волі новий злочин вчинили протягом перших шести місяців, до 45% – протягом першого року, дві третини повертаються до місця позбавлення волі протягом двох років, а 80% – п'яти.²

Злочинна діяльність рецидивістів характеризується високим професіоналізмом, витонченістю, прихованням слідів злочину, набуває гастролюючого характеру. Якщо на початку 1970-х років за межами місця проживання раніше засуджених відбувалося 20% злочинів, то в останні роки – понад 36%.

Слід зазначити, що в 2007 р. 2285 осіб, або 5,8% від загальної кількості засуджених рецидивістів, вчинили злочин, не відбувши покарання, з них 1268, або 3,2%, не відбувши покарання у вигляді позбавлення або обмеження волі, або арешту; 395, або 1% – під час відбування покарання в місцях позбавлення волі.³

У зв'язку з цим мають велике практичне значення висновки вчених про те, що рівень рецидиву залежить від тривалості термінів відбутого раніше покарання в місцях позбавлення волі. Найбільш високий він в осіб, у яких середній термін відбування покарання становить від 3 до 10 років. Ті, хто відбував покарання до 1 року і більше 10 років, піддані рецидивові в порівняно меншому ступені. Характеризуючи рецидивну злочинність, не можна не зупинитися на основних особливостях особистості рецидивістів. До них, на наш погляд, слід віднести:

– підвищену суспільну небезпеку порівняно з особами, що вчинили злочин уперше;

¹ Там само.

² Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 220.

³ Форма № 8 Звіту Державної судової адміністрації України за 2007 рік.

– відвертий цинізм. Відкидання загальнолюдських цінностей, прагнення додержуватись вимог злочинної субкультури (жаргон, нанесення татувань, злочинна антиморальна основа агресивності, жорстокості, демонстративної психопатичної поведінки);

– становлення на злочинний шлях у неповнолітньому віці;

– злочини, в яких бере участь або якими керує рецидивіст, часто жорстокіші, характеризуються більшою сміливістю задуму і виконання, обачністю і передбачливістю.

Водночас кримінологи у своїх дослідженнях звертають увагу на те, що особистість рецидивіста характеризує також:

– низький, навіть порівняно з первинним злочинцем, освітній рівень;

– схильність до бродяжництва, що поєднується зі злочинним гастролюванням;

– втратою сімейно-родинних зв'язків і контактів з незлочинним середовищем, і навпаки, інтенсивний контакт зі злочинним середовищем;

– втратою стійких позитивних життєвих орієнтирів і цінностей, небажання займатися соціально корисною діяльністю, прагнення до аморальних миттєвих насолод (пияцтво, наркотики, проститутки, азартні ігри тощо).

Проте вищеозначені ознаки аж ніяк не можна, на наш погляд, віднести до характеристики особистості рецидивістів, що вчиняють злочини у сфері економіки або службової діяльності, оскільки вони у багатьох випадках мають вищу або середню спеціальну освіту, сім'ю, постійне місце проживання, досвід роботи, володіють організаторськими здібностями та сильним характером і при плануванні та здійсненні економічного злочину проявляють неабияку винахідливість.

§ 3. Причини та умови рецидивної злочинності

Рецидивна злочинність є наслідком загальних процесів детермінації злочинності в конкретних часово-просторових межах, в одночас на неї має великий вплив процес самодетермінації злочинності у відповідних умовах. Можна казати, що рецидивна злочинність

найбільш концентровано виражає негативні процеси, які відбуваються у злочинності.¹

При поясненні питання про причини та умови рецидивної злочинності А.П. Закалюк, В.Г. Лихолоб та інші вчені одностайні в тому, що існування цього виду злочинності обумовлено причинами та умовами, що впливають саме на рецидивну злочинність. При цьому вплив специфічних причин на розглянутий вид злочинності відбувається не сам по собі, а відповідно до причин та умов загального порядку.

Традиційно специфічні причини рецидивної злочинності пов'язують із негативними впливами і їх інтенсивністю в деяких видах мікросередовища; помилками при призначенні й виконанні покарання; недостатніми заходами щодо працевлаштування, виховного впливу й контролю за поведінням осіб, звільнених із місць позбавлення волі; сукупністю несприятливих матеріальних і психологічних факторів, з якими зіштовхується особа, що відбула протягом тривалого часу покарання в місцях позбавлення волі тощо.²

Причини та умови рецидивної злочинності складаються з двох груп чинників:

- чинників, що зумовлюють вчинення особою першого злочину, який призвів до засудження;
- чинників, що зумовлюють подальшу криміналізацію особи і призвели до вчинення рецидивного злочину.

Конкретні недоліки в цій сфері знаходять свій вираз у:

- відсутності міжвідомчих програм боротьби з рецидивною злочинністю;
- слабкій ефективності діючої системи запобігання правопорушень неповнолітніми та молоддю;
- слабкому використанні оперативних можливостей у контролі за поведінкою осіб, що стоять на профілактичному обліку;
- труднощах із працевлаштуванням, особливо через загострення проблем безробіття і зміни кваліфікації;
- практичному зникненні системи громадського контролю за раніше судимими;

¹ Криминология: Учебник / Под общ. ред. А.И. Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 739.

² Гришанин П.Ф. Социально-правовые проблемы борьбы с рецидивной преступностью. – М., 1981. – С. 20.

– недостатньо ефективній діяльності ОВС у здійсненні індивідуальної профілактичної роботи з раніше засудженими, а саме:

а) неповнотою виявлення осіб, раніше засуджених, що підлягають постановці на облік;

б) несвоєчасністю постановки на облік виявлених раніше засуджених осіб;

в) несвоєчасним початком здійснення реального профілактичного впливу;

г) низькою якістю та формалізмом роботи з підлеглими;

д) відсутністю діючого контролю за поведінням у суспільному житті осіб, які є на обліку у ОВС, слабким залученням громадськості до роботи з надання індивідуального профілактичного впливу на засуджених, що стоять на обліку;

е) не по всіх обліково-спостережливим справам, справам адміністративного нагляду й справам оперативної перевірки планується відповідна робота, що веде до епізодичності, безсистемності застосування заходів профілактики;

ж) слабким вивченням особистості раніше засуджених, їхнього оточення як на етапі постановки на облік, так і в період його здійснення й у період знаття осіб з обліку;

з) не завжди у відділах внутрішніх справ проводяться службові розслідування за фактами здійснення злочинів особами, щодо яких здійснюється профілактичний облік, а за результатами проведених розслідувань не робиться узагальнення, і, звісно, вони не стають предметом розгляду на оперативних нарадах, службових заняттях тощо.¹

§ 4. Запобігання рецидивним злочинам

Запобігання рецидивній злочинності зводиться до усунення (нейтралізації, послаблення впливу) причин і умов, що зумовлюють ці прояви кримінальної активності.

Запобіжний вплив щодо умов, які є специфічними стосовно сприяння вчиненню саме рецидивних злочинів, здійснюється на різних рівнях і напрямках їхньому запобіганню. Поділ їх на підсистеми

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е.: Криминология: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 28.

загальнопрофілактичних і спеціальних заходів відповідає поділу причин та умов рецидивної злочинності на загальні, що відносяться до всієї злочинності, та допоміжні (специфічні), що притаманні здебільшого для рецидивної злочинності. Загальнопрофілактичні заходи покликані блокувати загальні причини та умови рецидивної злочинності. Для цього першочергове значення має загальне оздоровлення обстановки в країні, вдале проведення спеціальних економічних реформ, покращення морально-психологічного клімату в суспільстві, підвищення життєвого рівня громадян, розбудова правової держави та інші фактори, що мають здатність позитивно впливати на кримінологічну ситуацію. Спеціальні кримінологічні заходи мають за мету блокувати дію додаткових причин та умов рецидивної злочинності.

До спеціальних слід віднести такі заходи:

1. Інститут судимості.
2. Адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі.
3. Здійснення оперативного контролю за вибором місця проживання та свободою пересування.
4. Здійснення контролю за зміною прізвища, імені, по батькові.
5. Установлення спостереження та контролю за поведінкою звільнених від покарання з боку державних органів, громадськості.
6. Установлення порядку надання допомоги зазначеним особам у їхньому працевлаштуванні та побуті.
7. Особливості призначення й виконання покарань.
8. Заходи адміністративної та кримінальної відповідальності, застосовувані у зв'язку з порушенням осіб, що проходять профілактику, встановлених для них правил і обмежень.
9. Заходи примусової корекції девіантної поведінки рецидивістів (примусове лікування від алкоголізму тощо). Підстави й порядок цих заходів докладно регламентовані законодавством.¹

Відомчими нормативними актами докладно регламентується застосування таких заходів попередження рецидиву:

1. Здійснення обліку щодо засуджених осіб, ведення обліково-спостережних справ, справ оперативної перевірки, профілактичних карток відносно певного кола осіб.

¹ Там само. – С. 243.

2. Особливий порядок обліку при прописці осіб, що мають судимість (Ф. 26), а також установлений порядок спостереження за пересуванням деяких категорій засуджених (паспортні дані, контроль по облікових картках).

3. Порядок і конкретні заходи, здійснювані органами внутрішніх справ з метою надання сприяння особам, звільненим з міст позбавлення волі та знятим з обліку спецкомендатур, у їх трудовому та побутовому працевлаштуванні.

4. Здійснення комплексу профілактичних і оперативно-розшукових заходів, спрямованих на виявлення осіб, що раніше вчинили злочини і підлягають постановці на облік; здійснення контролю за способом життя та поведженням осіб, що стоять на профілактичному обліку; здійснення необхідного профілактичного впливу на даних осіб та їхнє найближче оточення.

Організація та застосування всіх перерахованих заходів покладається на районні органи внутрішніх справ і їх відповідні служби та підрозділи.¹

Серед зазначених заходів є заходи запобігання рецидиву, пов'язані з деякими обмеженнями прав громадян, які відбули міру покарання – це адміністративний нагляд міліції. Він може бути призначений до таких категорій осіб: засудженим за тяжкі злочини; засудженим двічі та більше разів до позбавлення волі за умисні злочини; особам, які відбували покарання за злочини, пов'язані з незаконним виготовленням та обігом наркотичних речовин.

Встановлення адміністративного нагляду призначається безпосередньо перед звільненням з установ виконання покарань або після звільнення. У першому випадку рішення за поданням начальника установи приймає суддя районного чи міського суду, де розташована ця установа, а в другому – за місцем проживання звільненого. Адміністративний нагляд призначається терміном від одного до двох років і не може перевищувати строки погашення або зняття судимості. Безпосереднє виконання нагляду покладається на дільничного інспектора за місцем проживання піднаглядного.

Правила адміністративного нагляду передбачають право працівника міліції: відвідувати житло піднаглядної особи, стежити за тим, щоб вона не залишала місце проживання в установлений час,

¹ Там само. – С. 244.

не перебувала у заборонених для неї місцях. Піднаглядний зобов'язаний з'являтися до органу внутрішніх справ від 1 до 4 разів на місяць. Виїзд з району проживання в особистих справах — лише з відома міліції. Порушення цих правил тягне за собою адміністративну відповідальність, а за самовільне залишення особою місця проживання з метою ухилення від адміністративного нагляду, а також неприбуття без поважних причин у визначений строк до обраного місця проживання особи, щодо якої встановлений нагляд у разі звільнення з місць позбавлення волі — кримінальну відповідальність.¹

Наглядові обмеження застосовуються суворо індивідуально: повною мірою або частково, в різних сполученнях, по-різному — залежно від тих чи інших умов. Дійсно, правильно в кримінологічній літературі наголошують, що надлишкові чи недостатні обмеження знижують ефективність адміністративного нагляду, ускладнюють соціальну адаптацію.

Посилення соціального контролю та соціальної допомоги раніше засудженим пов'язане з удосконаленням та розробкою форм і методів індивідуальної профілактичної роботи з ними. Основну роль у цьому відведено взаємодії правоохоронних та інших державних і громадських організацій.

Таким чином, у діяльності органів внутрішніх справ має реалізовуватись така система заходів соціальної адаптації осіб, що відбули покарання:

1. Контроль за засудженими особами з метою виявлення тих з них, хто потребує допомоги в процесі пристосування до нормальних умов життя, а також з метою виявлення осіб, що не стали на шлях виправлення.

2. Надання допомоги засудженим особам у їхній соціальній адаптації (працевлаштування, побутовий устрій, матеріальна допомога тощо).

3. Застосування виховних і примусових заходів відносно осіб, що не стали на шлях виправлення, здатних вчинити нові злочини.

Перераховані заходи сприятимуть зростанню ефективності профілактичної роботи лише в сукупності з даними про динаміку рецидивної злочинності.

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джузи. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — С. 227-228.

Розділ 12.

ЗЛОЧИННІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх

Боротьба зі злочинністю неповнолітніх — одна з центральних проблем боротьби зі злочинністю загалом. На відміну від злочинності дорослих, злочинність неповнолітніх має свою особливість, яку необхідно враховувати при її вивченні та розробці заходів, спрямованих на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів неповнолітніми. Особливістю злочинів неповнолітніх є те, що:

- це частина загальної злочинності, яка вчинена особами у віці від 14 до 18 років;
- ця категорія осіб має свої, притаманні тільки їм, соціально-психологічні особливості;
- кримінальне законодавство України містить спеціальні норми, що передбачають кримінальну відповідальність з урахуванням вікових і психологічних характеристик;
- «злочинність неповнолітніх» відрізняється від «дорослої злочинності», оскільки деякі види злочинів (наприклад посадових) діти вчиняти не можуть.

Спеціалісти відзначають, що особи, які вчиняють протиправні дії у ранньому віці, пізніше важче піддаються виправленню і складають основний резерв для рецидивної злочинності.

Злочинність неповнолітніх — своєрідний індикатор соціально-економічної ситуації в державі. Цей вид злочинності дуже чутливо реагує на стан суспільства. Зростання злочинності неповнолітніх, як правило, свідчить про несприятливі соціальні процеси, які відбуваються в суспільстві.

Характеризуючи особливості неповнолітніх як об'єкта дослідження кримінології, слід відзначити підвищений рівень її латентності у зв'язку з тим, що потерпілі та інші особи, які знають про вчинені неповнолітніми злочини, не повідомляють про це правоохоронні

органи, а також у зв'язку з тим, що у разі отримання повідомлення посадові особи далеко не завжди оцінюють відповідний факт як такий, що вимагає кримінально-правової оцінки, реєстрації та реагування.

За даними Департаменту інформаційних технологій МВС України лише за перші шість місяців 2010 року в Україні було затримано 7304 неповнолітніх, які вчинили злочини. Це на 16,6% більше ніж за такий же період 2009 року. Питома вага злочинів, скоєних дітьми, становить 6,6% по відношенню до всієї кількості затриманих за скоєння злочинів. На 24,8% в цілому по Україні збільшилась за цей же період кількість неповнолітніх, які були втягнуті у злочинну діяльність.

Згідно листа Міністерства освіти і науки України від 13 вересня 2010 року № 1/9-623 неповнолітні у 2009-2010 навчальному році скоїли на 20,6% злочинів більше ніж у минулому навчальному році. Збільшилась кількість учнів, які перебувають на обліку в підрозділах кримінальної міліції органів внутрішніх справу України.

Зросла на 29% кількість злочинів, скоєних неповнолітніми повторно. У складі груп неповнолітні скоїли на 22,2% злочинів більше, ніж за такий самий період попереднього року. В цілому кількість злочинів цього типу складає майже 40% від загальної кількості злочинів, скоєних підлітками в минулому навчальному році.

Всього по Україні неповнолітніми, або за їх участю тільки за перші 6 місяців 2010 року було скоєно 9085 злочинів, питома вага яких в загальній кількості злочинів склала 6,2 відсотки. Це були злочини проти особи (2%); грабежі та розбої (19%); крадіжка державного майна (26%); крадіжка приватного майна (45%); зухвалі випадки хуліганства (5%) та інші.

Із загальної кількості засуджених неповнолітніх злочинців – особи чоловічої статі (90–95%), учні шкіл, ліцеїв, коледжів – 48,0%; студенти навчальних закладів – 11,0%; працездатні, але які не працювали і не навчались – 31,5%; ті, хто має професійно-технічну або повну загальну освіту – 80%.¹

У середовищі неповнолітніх дедалі більше розповсюджуються нові види злочинів, які раніше були властиві тільки дорослим: торгівля зброєю і наркотиками; утримання притонів, сутенерство; роз-

¹ Відомості Департаменту інформаційних технологій МВС України за 2010 р.

бійні напади на підприємців та іноземців; викрадання заручників; різні форми вимагання; посягання на життя і здоров'я жертви з використанням тортур, інших жорстоких способів поводження; шахрайські дії з валютою та цінними паперами: комп'ютерні злочини; торгівля краденим; рекет.

За останні роки спостерігається процес більш масового залучення неповнолітніх і молоді до структур тіньової економіки та організованої злочинності як низових виконавців.

До неблагополучних тенденцій розвитку злочинності неповнолітніми відносяться:

- збільшення в структурі злочинності частки злочинів підвищеної суспільної небезпеки;
- зростання технічної оснащеності неповнолітніх злочинців (електронно-обчислювальна техніка, транспортні засоби, спеціальна техніка);
- збільшення злочинів, пов'язаних з наркотиками;
- вчинення тяжких злочинів з незначних підстав, а то й узагалі безпідставно, їх виняткова жорстокість і зухвалість;
- поява нетрадиційних для неповнолітніх злочинів (ритуальних убивств, самозахоплення, вандалізму тощо);
- збільшення так званих фонових проявів (вживання наркотиків, пияцтво, токсикоманія, проституція, небажання займатися суспільно корисною працею, поширення венеричних хвороб та СНІДу);
- зростання кількості осіб, що мають психічні відхилення від норми, перебувають у граничному з неосудністю стані.

Підвищена імпульсивність, жорстокість, інтенсивність і ситуативність групових злочинів, що здійснюються підлітками, досить часто істотно обтяжує наслідки таких злочинів. Легкість швидкого неформального об'єднання, звички до групового спілкування, підвищений інтерес до конфліктних ситуацій, потреба в самореалізації, прагнення до оригінальності й унікальності, нестійкість ідейних, етичних і правових переконань при певних особливо критичних обставинах за короткий проміжок часу здатні в багато разів збільшити небезпеку вміло спровокованих антигромадських дій неповнолітніх. Усе це може довести їх негативні наслідки до рівня вищого порівняно з тим, який спостерігається в результаті протиправних дій дорослого населення.

§ 2. Причини та умови злочинів неповнолітніх

Соціальні умови життя суспільства, суперечності в його розвитку мають вирішальний вплив на характер етичного формування особи. Це повністю відноситься і до пояснення протиправної поведінки неповнолітніх.

Детермінанти злочинів неповнолітніх загалом тотожні тим, що обумовлюють злочинність дорослих, але у зв'язку з неповноліттям правопорушників вони мають свою специфіку.

Специфічність впливу інтенсивних соціальних процесів і явищ на поведінку неповнолітніх полягає, насамперед, в опосередкованому через найближче оточення характері їх дії, яка здійснюється в різноманітних формах, зокрема цілеспрямовано – у формі їх виховання.

Визнання впливу соціальних умов є вирішальним у поясненні протиправної поведінки неповнолітніх. Саме процеси та явища економічного, ідеологічного, культурно-виховного, демографічного, соціально-психологічного характеру, що відбуваються в суспільстві, головним чином детермінують поведінку дітей і підлітків, визначають його суть і характер. До числа процесів і явищ, що створюють негативні умови для життя і виховання неповнолітніх і тим самим сприяють здійсненню ними злочинів, у різні роки були віднесені:

- значна соціальна диференціація неповнолітнього населення за рівнем матеріальної забезпеченості, соціальним статусом;
- порушення принципів оплати праці, споживання грошових та інших матеріальних благ;
- відмінності в характері і змісті навчання, виховання та праці окремих груп дітей і підлітків;
- процеси руйнування батьківської сім'ї, що супроводжується суттєвими змінами традиційних відносин з виховання неповнолітніх;
- обтяжені алкоголізмом, нервово-психічними, хронічними захворюваннями окремих груп населення, включаючи батьків та інших осіб, відповідальних за виховання дітей і підлітків;
- суперечність між духовними й особливо матеріальними потребами дітей і підлітків, їх батьків і реальними можливостями їх задоволення;
- низький рівень правової культури, значна деформація етичної та правової свідомості окремих груп неповнолітніх, їхніх батьків та інших осіб, що здійснюють виховні функції;

– недостатнє фінансове, матеріальне і кадрове забезпечення діяльності державних органів і громадських організацій для проведення цілеспрямованої роботи по виправленню дітей і підлітків та багато інших.

Щодо соціально-психологічної характеристики осіб неповнолітніх злочинців, то, як зазначалося, їм властиві певні біологічні та психологічні особливості. До них належать: відсутність життєвого досвіду, незавершеність формування соціальних установок; підвищена навіюваність, високий рівень конформізму; орієнтація на неформальну групу, прагнення у ній самоутвердитися; демонстрування своєї незалежності від старших; зневажливе ставлення до моральних і правових норм; злочинна «романтика», готовність взяти на себе чужу провину; плазування перед авторитетом рецидивістів; втрата почуття відповідальності за свої вчинки; недостатня здатність передбачати наслідки своїх дій тощо.

В емоційно-вольовій сфері підлітків, що скоїли злочини, найчастіше фіксуються ослаблення відчуття сорому, байдуже ставлення до переживань інших, нестриманість, грубість, брехливість, несамокритичність. Виражене ослаблення вольових якостей констатується лише у 15–25% випадків.

Емоційна неврівноваженість, пихатість, упертість, нечутливість до страждань інших, агресивність також можна віднести до найбільш поширених характерних рис неповнолітніх злочинців.

В абсолютній більшості неповнолітній злочинець – це особа, що має звички, схильності, стійкі стереотипи антигромадської поведінки. З них випадково здійснюють злочину діяльність одиниці.

У кримінології зміцнилося інтегроване визначення детермінації злочинності неповнолітніх як вид виховання. До основних чинників, які обумовлюють злочини неповнолітніх, відносяться:

1. *Негативний вплив у сім'ї.* Родина посідає чільне місце в етичному формуванні особистості неповнолітнього. Саме тут через складність та тривалість процесу виховання дітей, труднощі в забезпеченні соціального контролю в сімейно-побутовій сфері найчастіше виявляються ті негативні наслідки соціальних процесів і явищ, які багато в чому й обумовлюють соціальні відхилення, у тому числі й злочинну поведінку неповнолітнього. Сімейне неблагополуччя кримінологи розглядають як один з чинників того, що найактив-

ніше впливає на злочинність неповнолітніх. Результати проведених опитувань виявили три групи негативних чинників, що діють у сфері сімейного виховання:

- а) тривала бездоглядність;
- б) зайва опіка і строгість;
- в) конфліктні сімейні стосунки.

Дослідження показують, що у переважній більшості неповнолітні злочинці мали неблагополучний вплив. Часто це загальна атмосфера неповаги батьків до дітей, жорстокість стосовно них, демонстративна байдужість, пияцтво. Неблагополучною може бути сім'я, в якій панує як злиденність, так і забезпеченість.¹

2. *Недоліки у шкільному вихованні.* За умов глибокої соціально-економічної кризи загальноосвітні школи і профтехучилища далекі від того, що від них вимагається. Частина вчителів має низький рівень культури і підготовки, не користується авторитетом серед учнів. Кращі вчителі переходять до елітних шкіл-ліцеїв, гімназій тощо. Відсутня нова концепція освіти та виховання учнів. Все це відчужує дітей від школи, вони втрачають до неї інтерес. Кумирами у підлітковому середовищі стають удачливі бізнесмени, які розбагатіли будь-якою ціною, і валютні повії.

3. *Незайнятість суспільною працею.* У виробничій сфері цих підлітків характеризують відсутність інтересу до виконуваної трудової діяльності, утилітарне відношення до професії (як до можливості витягнути з неї тільки матеріальну чи іншу споживчу вигоду), відсутність пов'язаних з нею планів, відчуженість від завдань виробничого колективу, його потреб. Такі підлітки не відчувають остраху звільнення, оскільки вважають, і небезпідставно, що завжди зможуть без зусиль влаштуватися до іншого учбового закладу, на інше підприємство і навіть, більш того, забезпечити собі високий грошовий дохід. Як показує дослідження, близько половини неповнолітніх злочинців ніде не вчилися і не працювали.

4. *Недоліки в організації дозвілля.* Прагнення до досягнення успіхів в учбовій та виробничій діяльності, суспільній роботі у неповнолітніх правопорушників замінено, як правило, дозвільними

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 271; Іванов Ю.Ф., Джужа О.М. Кримінологія: Навчальний посібник. – 2-ге вид., доповн. та перероб. – К.: Вид. Паливода А.В., 2008. – С. 213.

потребами та інтересами. За умови їх правильної орієнтації та організації відбувається фізичний розвиток молодого організму, що росте, зняття психічної напруги, розширення кругозору, творче збагачення особи. Тому вдосконалення організації дозвілля має розглядатися як одне з найважливіших державних завдань.

5. *Вади у діяльності правоохоронних органів щодо профілактики злочинів неповнолітніх.* Зокрема, недостатньо ефективно працюють підрозділи кримінальної міліції у справах неповнолітніх, орієнтуючись головним чином на розкриття вже вчинених злочинів. Має місце небажання співробітників проявляти активність у виявленні підлітків, яких слід ставити на облік і проводити з ними індивідуальну профілактичну роботу. Відсутня взаємодія з громадськістю.

6. *Органи та служби у справах неповнолітніх сьогодні не в змозі дієво займатися профілактикою злочинів серед цієї категорії дітей, оскільки бракує кадрів і фінансування на цю роботу.*

Все це призводить до того, що неповнолітні правопорушники стверджуються у своїй безкарності, що, своєю чергою, сприяє їх подальшій криміналізації.¹

Криміногенні властивості особи не однаково розвинуті в окремих неповнолітніх. Це значною мірою пояснює різницю в характері й наслідках скоєних злочинів. Застосовуючи загальну типологію особи злочинців до розгляду контингенту и дещо видозмінюючи її відповідно до специфіки останнього, можна виділити чотири основних типи неповнолітніх злочинців:

- особи, які взагалі спрямовані позитивно, скоюють злочин з легковажності, через непередбаченість до правильного виходу із ситуації, що склалася, а також через випадковий збіг обставин;
- особи, яких до злочину призвела ситуація, що виникла в результаті нестійкості загальної спрямованості особи;
- особи з негативною спрямованістю, що не досягла рівня усталеності (це особи з передкримінальним досвідом);
- особи із сформованою стійкою антисоціальною спрямованістю (мають кримінальний досвід).

Ця типологія особи неповнолітніх злочинців має важливе значення для організації ефективної профілактичної роботи з урахуванням сформованої стійкої антисоціальної спрямованості особи.

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 271-272.

§ 3. Запобігання злочинам неповнолітніх

Система засобів боротьби зі злочинністю неповнолітніх базується на заходах загальносоціального характеру, покликаних забезпечувати належний рівень життя, добробуту, культури, виховання, освіти громадян. Будучи частиною загальної системи запобігання злочинності, вона має суттєві особливості. Наявність цих особливостей визначається специфікою правового та фактичного положення неповнолітніх як соціально-вікової групи суспільства, що перебуває в стадії інтенсивного розвитку та формування, специфікою розглянутих вище причин злочинності, а також особових якостей неповнолітніх правопорушників.

Під профілактикою правопорушень серед неповнолітніх слід розуміти діяльність служб у справах неповнолітніх, спеціальних установ для неповнолітніх, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню неповнолітніми правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку неповнолітніх на території України, в її окремому регіоні, в сім'ї, на підприємстві, в установі чи організації, незалежно від форм власності, за місцем проживання.

Запобігання злочинам неповнолітніх здійснюється відповідно до законодавчих актів України за допомогою скоординованих дій спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді, уповноваженого органу влади Автономної Республіки Крим у справах сім'ї, дітей та молоді, служби у справах дітей обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад, правоохоронних органів, а також органів, які займаються освітою та вихованням дітей, представників громадськості та громадських об'єднань.¹

Діяльність органів і служб у справах дітей і спеціальних установ для неповнолітніх здійснюється на принципах:

- законності;
- застосування переважно методів виховання: і переконання, що передбачають вжиття примусових заходів лише після вичерпання всіх інших заходів впливу на поведінку дітей;

¹ Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР (із змінами, в ред. від 09.09.2010 р.) // Відомості Верховної Ради України – 1995. – № 6. – ст. 35.

- гласності, тобто систематичного інформування про стан справ щодо захисту прав дітей, правопорушень серед дітей, роботу спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді, уповноваженого органу влади Автономної Республіки Крим у справах сім'ї, дітей та молоді, служб у справах дітей, спеціальних установ і закладів соціального захисту для дітей у відкритій державній статистиці, засобах масової інформації;
- збереження таємниці про дітей, які вчинили правопорушення і до яких застосовувалися заходи: індивідуальної профілактики;
- неприпустимості приниження честі і гідності дітей, жорстокого поводження з ними.

Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» визначено перелік суб'єктів, на яких в межах визначеної компетенції покладається здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку.

До таких органів і служб указаним законом віднесено:

- спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді, уповноважений орган влади Автономної Республіки Крим у справах сім'ї, дітей та молоді, служби у справах дітей обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад;
- кримінальну міліцію у справах дітей органів внутрішніх справ;
- приймальники-розподільники для дітей органів внутрішніх справ;
- школи спеціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;
- центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я;
- спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України;
- притулки для дітей;
- центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка).

Законодавець відводить важливу роль в захисті прав дітей судовим органам. Так, згідно статті 6 вказаного Закону України, суди

розглядають справи: щодо неповнолітніх, які вчинили злочини; щодо неповнолітніх, які вчинили адміністративні правопорушення у віці від 16 до 18 років; про поміщення дітей віком від 11 років у приймальники-розподільники для дітей; про адміністративну відповідальність батьків(усиновителів) або опікунів (піклувальників) неповнолітніх за невиконання ними своїх обов'язків щодо виховання і навчання дітей; про обмеження батьків у дієздатності, відібрання дітей та позбавлення батьківських прав, якщо їх спільне проживання з дітьми, щодо яких вони позбавлені батьківських прав, неможливе; про поновлення батьківських прав і розв'язання спорів між батьками щодо місця проживання дітей; щодо інших питань, пов'язаних з особистими, житловими і майновими правами неповнолітніх.

Справи, зазначені у частині першій цієї статті, розглядаються спеціально уповноваженими на те судьями (складом суддів) за участю представників служб у справах дітей, крім випадків передбачених законом.

Вказаний Закон визначив, що під соціальним захистом дітей належить розуміти комплекс заходів і засобів соціально-економічного та правового характеру, здійснення яких покладається на суб'єктів, зазначених у частині першій та другій Статті 1, щодо забезпечення прав дітей на життя, розвиток, виховання, освіту, медичне обслуговування, надання матеріальної підтримки.

Правовою основою діяльності органів і служб у справах дітей крім вказаного закону є Конституція України та Конвенція ООН про права дитини. Цей міжнародний документ був прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року. Для України Конвенція набула чинності 27 вересня 1991 року. Конвенція базується на чотирьох основних принципах:

- першочерговість інтересів дитини;
- забезпечення повноцінного життя та розвитку;
- залучення до громадського життя;
- відсутність дискримінації.

Координація зусиль у вирішенні питань соціального захисту дітей та організації роботи по запобіганню дитячій бездоглядності, розроблення і здійснення разом з відповідними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами,

установами та організаціями незалежно від форми власності, громадськими організаціями, покладено на спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді, уповноваженого органу влади Автономної Республіки Крим у справах сім'ї, дітей, служби у справах дітей. Указані органи забезпечують додержання вимог законодавства щодо встановлення опіки та піклування над дітьми, їх усиновлення; здійснюють контроль за умовами утримання і виховання дітей у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, спеціальних установах і закладах соціального захисту для дітей незалежно від форм власності; ведення державної статистики щодо дітей відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів; ведення обліку дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді, уповноважений орган влади Автономної Республіки Крим у справах сім'ї, дітей та молоді, служби у справах дітей мають право:

- приймати питання, що належать до їх компетенції, рішення, які є обов'язковими для виконання органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності, посадовими особами та громадянами;

- у разі порушення прав та законних інтересів дітей, а також з питань надання їм допомоги звертатися до відповідних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій з питань допомоги дітям, а також про направлення їх до спеціальних установ для дітей;

- порушувати перед органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування питання про накладення дисциплінарних стягнень на посадових осіб у разі невиконання ними рішень, прийнятих спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді, уповноваженим органом влади АРК у справах сім'ї, дітей та молоді, службами у справах дітей;

- визначають потребу регіонів в утворенні спеціальних установ і закладів соціального захисту для дітей;

- розробляти і реалізовувати власні та підтримувати громадські програми соціального спрямування з метою забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів дітей;

Рішення, прийняті службами у справах дітей, з питань, що належать до їх компетенції, є обов'язковими для виконання місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності, посадовими особами та громадянами.

Законодавство України приділяє суттєву увагу проведенню профілактичної роботи по попередженню та припиненню злочинних дій дітей. З цією метою в системі МВС України створена кримінальна міліція у справах дітей, яка є складовою частиною кримінальної міліції органів внутрішніх справ.

Кримінальна міліція у справах дітей зобов'язана:

- проводити роботу щодо запобігання правопорушенням неповнолітніх;
- виявляти, припиняти та розкривати злочини, вчинені дітьми, вживати з цією метою оперативно-розшукові та профілактичні заходи, передбачені чинним законодавством;
- розглядати у межах своєї компетенції заяви і повідомлення про правопорушення, вчинені неповнолітніми;
- здійснювати досудову підготовку матеріалів про правопорушення, вчинені неповнолітніми, провадити дізнання в межах, визначених кримінально-процесуальним законодавством;
- виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми, вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення; брати участь у правовому вихованні неповнолітніх;
- розшукувати неповнолітніх, що зникли, дітей, які залишили сім'ї (бродяжать), навчально-виховні заклади та спеціальні установи для неповнолітніх;
- виявляти дорослих осіб, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, проституцію, пияцтво, наркоманію та жебрацтво;
- виявляти осіб, які займаються виготовленням і розповсюдженням порнографічної продукції, видань, що пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту;
- вести профілактичний облік неповнолітніх правопорушників, інформувати відповідні служби у справах неповнолітніх про необхідність застосування до них запобіжних заходів;
- повертати до місця постійного проживання, навчання або направляти до спеціальних установ для неповнолітніх у термін не

більше восьми годин з моменту виявлення неповнолітніх, яких було підкинуто, або які заблукали, або залишили сім'ю чи навчально-виховні заклади;

- викликати неповнолітніх, їх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), а також інших осіб у справах та інших матеріалах про правопорушення й у разі ухилення без поважних причин від явки за викликом – піддавати їх приводу;

- відвідувати неповнолітніх правопорушників за місцем їх проживання, навчання, роботи, проводити бесіди з ними, їхніми батьками (усиновителями) або опікунами (піклувальниками);

- отримувати від підприємств, установ та організацій, незалежно від форм власності, відомості, необхідні у зв'язку з матеріалами про правопорушення, що перебувають у її провадженні;

- затримувати і тримати не більше ніж вісім годин у спеціально відведених приміщеннях неповнолітніх віком до 15 років, які залишилися без опіки, на період до передачі їх законним представникам або до влаштування у встановленому порядку, а неповнолітніх, які вчинили злочин, до передачі їх законним представникам або направлення до приймальників-розподільників;

- здійснювати згідно з чинним законодавством гласні та негласні оперативно-розшукові заходи з метою розкриття злочинів, учинених неповнолітніми або за їх участю;

- виявляти, вести облік осіб, які втягують неповнолітніх в антигромадську діяльність;

- проводити обшуки, вилучення та інші слідчі дії відповідно до кримінально-процесуального законодавства;

- проводити за наявності законних підстав огляд неповнолітніх, речей, які є при них, транспортних засобів;

- вилучати документи і предмети, що можуть бути речовими доказами правопорушення або використані на шкоду здоров'ю неповнолітніх;

- складати протоколи про адміністративні правопорушення неповнолітніх, а також їхніх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), які не виконують обов'язків щодо виховання і навчання неповнолітніх;

- вносити підприємствам, установам та організаціям, незалежно від форм власності, обов'язкові для розгляду подання про не-

обхідність усунення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми;

– доставляти в органи внутрішніх справ на строк до трьох годин неповнолітніх, які вчинили адміністративне правопорушення, але не досягли віку, з якого настає адміністративна відповідальність, для встановлення особи, обставин вчинення правопорушення та передачі їх батькам чи особам, які їх замінюють.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх має й інші обов'язки та права, передбачені чинним законодавством.

Система профілактики злочинів неповнолітніх у сучасних умовах повинна відповідати таким вимогам:

1) поєднання сил державних, громадських, релігійних і підприємницьких структур у цій діяльності;

2) одночасний вплив на особу і мікросередовище неповнолітнього правопорушника;

3) спеціалізація кримінологічного банку даних, організаційних форм управління профілактикою;

4) розподіл функцій між окремими учасниками профілактичної діяльності з тим, щоб не допускати дублювання;

5) визначення сфери застосування заходів виховання, соціальної допомоги і власне профілактики, включаючи її правові форми.

В індивідуальній профілактичній роботі використовуються методи переконання, примусу, надання допомоги у вирішенні складних життєвих проблем. Залежно від її об'єкта індивідуальну профілактику можна поділити на:

1) ранню профілактику, спрямовану на ліквідацію обставин, які негативно впливають на формування особи неповнолітніх, та запобігання їх становленню на злочинний шлях;

2) усунення чинників, що вже викликали вчинення конкретних злочинів;

3) попередження рецидивних злочинів з боку неповнолітніх.

У боротьбі зі злочинністю неповнолітніх важливе значення має саме рання профілактика, оскільки вона спрямована на усунення незначних антисуспільних змін особи підлітків, які ще не стали на шлях злочинів.

Другий рівень індивідуальної профілактики полягає в усуненні факторів, що вже обумовили злочини неповнолітніх, з тим, щоб ви-

ключити можливість їх вчинення у майбутньому цими ж, та іншими підлітками, які перебувають під впливом цих криміногенних чинників. Сюди входять:

- а) своєчасне припинення злочинної діяльності та створення неможливості її продовження;
- б) порушення кримінальної справи, вибір запобіжних заходів;
- в) забезпечення виховно-профілактичного впливу кримінально-процесуальними методами;
- г) застосування правових заходів до осіб, які залучили неповнолітніх до злочинної діяльності чи не виконують своїх обов'язків з виховання дітей;
- д) оздоровлення мікросередовища неповнолітніх злочинців.

Третій рівень індивідуальної профілактики спрямований на боротьбу з рецидивною злочинністю. Він включає такі заходи:

- а) перевиховання і виправлення неповнолітніх злочинців;
- б) надання допомоги у працевлаштуванні осіб, звільнених з місць відбування покарання;
- в) усунення джерел криміногенного впливу на них у побутовому оточенні.

Боротьба зі злочинністю неповнолітніх має плануватися та здійснюватися на різних рівнях і напрямках, враховуючи різні контингенти осіб. Вона має включати в себе широкий діапазон загальновиховних, профілактичних і каральних заходів. За своєю спрямованістю вони мають попереджати злочинну поведінку неповнолітніх, припиняти розпочаті кримінальні дії, а також не допускати їх рецидиву.¹

В якості таких заходів до неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань:

- штраф, який застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернені стягнення. Розмір штрафу встановлюється судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джузи. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — С. 275; Іванов Ю.Ф., Джуза О.М. Кримінологія: Навчальний посібник. — 2-ге вид., доповн. та перероб. — К.: Вид. Паливода А.В., 2008. — С. 214-288.

неповнолітнього в межах п'ятисот встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

– громадські роботи, які призначаються неповнолітньому у віці від 16 до 18 років на строк від тридцяти до ста двадцяти годин і підлягають виконанню неповнолітнім у вільний від навчання чи основної роботи час. Тривалість виконання цього виду покарання не може перевищувати двох годин на день;

– виправні роботи, які також призначаються неповнолітньому у віці від 16 до 18 років за місцем роботи на строк від двох місяців до одного року. При цьому із заробітку неповнолітнього здійснюється відрахування в доход держави в межах від 5 до 10 відсотків;

– арешт як міра кримінального покарання призначається неповнолітнім, яким на момент винесення вироку вже виповнилося шістнадцять років, строком від п'ятнадцяти до сорока п'яти діб. Карою при арешті є тримання неповнолітнього в умовах ізоляції, у спеціально пристосованих установах;

– позбавлення волі на певний строк не може бути призначене неповнолітньому, який уперше вчинив злочин невеликої тяжкості. Покарання у вигляді позбавлення волі особам, які до вчинення злочину не досягли вісімнадцятирічного віку, не може бути призначене на строк більше десяти років, а у певних випадках – більше п'ятнадцяти років. Неповнолітні, засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах. Позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який уперше вчинив злочин невеликої тяжкості.

У разі звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням суд може покласти на окрему особу, за її згодою або на її прохання, обов'язок щодо нагляду за засудженим та проведення з ним виховної роботи.

Неповнолітній, який вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання.

У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, визначені ст. 105 КК України:

1) застереження;

2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;

3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх заміняють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;

4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;

5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Умови перебування в цих установах неповнолітніх і порядок їх залишення визначаються законом.

До неповнолітнього може бути застосовано кілька примусових заходів виховного характеру, що передбачені у частині другій ст. 105 КК України. Тривалість заходів виховного характеру, передбачених у пунктах 2 та 3 частини другої цієї статті, встановлюється судом, який їх призначає.

Суд може також визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихователя в порядку, передбаченому законом.

Розділ 13.

ЗАПОБІГАННЯ НЕЗАКОННОМУ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН І ПРЕКУРСОРІВ

§ 1. Поняття наркоманії, наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів

Термін «наркоманія» походить від грецьких слів «narke» – заціпеніння, оніміння, та «mania» – божевілья, безумство.

Законодавство України визначає **наркоманію** як психічний розлад, зумовлений залежністю від наркотичного засобу або психотропної речовини внаслідок зловживання цим засобом або цією речовиною.¹

Особа, хвора на наркоманію (наркоман) – особа, якій у встановленому порядку медичним закладом встановлено діагноз «наркоманія».

Наркотичні засоби – речовини природні чи синтетичні, препарати, рослини, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Психотропні речовини – речовини природні чи синтетичні, препарати, природні матеріали, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Прекурсори наркотичних засобів і психотропних речовин – речовини, які використовуються для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Аналоги наркотичних засобів і психотропних речовин – забронені до обігу на території України речовини синтетичні чи природні, не включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, хімічна структура та властивості яких подібні до хімічної структури та властивостей наркотичних засобів і психотропних речовин, психоактивну дію яких вони відтворюють.

¹ Закон України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» від 15.02.1995 р. № 62/95-ВР, в ред. від 01.01.2008 р.

Всі види наркотичних засобів при їх споживанні здатні виробити в організмі людини синдром звикання до цих препаратів, що неминуче призводить до істотного погіршення стану її здоров'я і в окремих випадках здатне призвести до смерті. Поряд із спричиненням фізичних вад наркотичні засоби згубно впливають на свідомість, психіку людей, їх культуру, мораль, життєдіяльність.

Поширення незаконного обігу наркотиків перетворилося на одну з найнебезпечніших суспільних проблем, яка деформує економічну, соціальну, культурну сферу суспільства, його стабільність. Воно набуває ролі загрозливого криміногенного чинника, що зумовлює злочинність, пов'язану з наркотиками, а також корупцію, зловживання владою, її переродження в інтересах наркоділків.¹ Причина розвитку злочинного наркобізнесу полягає в його винятковій прибутковості.

Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, обіг яких в Україні заборонено, обмежено та стосовно яких встановлюються заходи контролю, визначено у списку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України № 770 від 6 травня 2000 р. (з подальшими змінами і доповненнями).

До найпоширеніших наркотиків належать анаша, гашиш, марихуана, морфін, героїн, кокаїн. Дедалі більшого розповсюдження набувають наркотичні речовини на синтетичній основі – ЛСД: амфетаміни, метамфетаміни тощо, які за своїм впливом конкурують з наркотиками, виготовленими з природної сировини. Наймодніший метамфетамін – «екстазі» – має до 40 різновидів. Серед сильнодіючих засобів наркомани вживають лікарські препарати, які належать до снодійних або транквілізаторів: седуксен, реланіум, клофелін, нозепам, похідні барбітурової кислоти. Крім того, деякі особи використовують хімічні речовини та реактиви – ефіри, ацетон, хлороформ, антифриз, а також побутові хімічні засоби – клеї, розчинники фарб, аерозолі тощо.²

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 424.

² Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 323.

Хворобливе прагнення до нетрадиційних видів наркотичних і психотропних речовин, що виготовляються, як правило, самостійно кустарним способом у кримінології називають *токсикоманією*.

Вживання наркотиків тягне за собою ослаблення імунної системи і, як наслідок цього, загострення багатьох захворювань. У момент ін'єкції наркомани найчастіше перебувають у стресовому стані, тому питання гігієни не беруться до уваги, через що інфекційні захворювання вражають наркомана, як правило, через кілька місяців після ін'єкції. Смерть від СНІДу, гепатиту або добровільний відхід з життя – найбільш типовий фінал осіб, які вживають наркотики. Найчастішою помилкою осіб, що вперше доторкаються до наркотику, є впевненість, що у них звикання не буде, але воно, як правило, настає вже після прийому 1–3 доз. Трагічним аспектом наркоманії є те, що діти наркоманів набувають синдрому фізичної залежності від наркотиків ще в утробі матері. Відразу після народження дитина починає відчувати «ломку» і вмирає через 2–3 дні.¹

Вживати окремі види наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів дозволяється лише з метою застосування в медичній практиці або для науково-дослідної роботи, експертної діяльності або з навчальною метою. Цей обіг суворо регламентований і може здійснюватись підприємствами державної та комунальної форми власності за наявності відповідної ліцензії.

§ 2. Кримінологічна характеристика наркоманії та наркобізнесу в Україні

Усі злочини, що пов'язані з наркотиками, за мотивом і способом вчинення можна розділити на дві групи. Першу становлять злочини, що вчиняються у сфері обігу наркотиків – злочинного наркобізнесу, під яким слід розуміти дії фізичних і юридичних осіб, які займаються заготівлею сировини, виготовленням, зберіганням, транспортуванням, реалізацією наркотичних засобів, рослин або наркомістких лікарських препаратів, або самих наркотичних речовин у чистому вигляді, пов'язані з їх незаконним обігом. Другу групу становлять злочини, що вчиняються у загальнокримінальний спосіб – це кра-

¹ Иншаков С.М. Криминология: Учебник. – М.: Юриспруденция, 2000. – С. 319.

діжка, розбій, грабіж, убивство тощо з метою заволодіння наркотиками для їх вживання, розповсюдження чи заволодіння грошами для їх придбання або вчинення інших злочинних дій під безпосереднім впливом наркотичного або токсичного сп'яніння

За ці дії у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів чинним Кримінальним кодексом України передбачено відповідну кримінальну відповідальність (статті 305–320 КК України).

До злочинних діянь у вказаній сфері відносяться:

– контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 305 КК України);

– використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 306 КК України);

– незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 307 КК України);

– викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 308 КК України);

– незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту (ст. 309 КК України);

– посів або вирощування снодійного маку чи конопель (ст. 310 КК України);

– викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з таким обладнанням (ст. 313 КК України);

– незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів в організм іншої особи проти її волі (ст. 314 КК України);

– схилення до вживання наркотичних засобів (ст. 315 КК України), незаконне публічне їх вживання (ст. 316 КК) та інші склади злочинів, пов'язаних з утриманням місць для незаконного вжи-

вання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, та незаконне їх придбання.

В Україні в останні роки кількість зареєстрованих злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин їх аналогів або прекурсорів майже не змінюється і перебуває на дуже високому рівні, що свідчить про те, що Україна перетворилася на країну не лише транзиту, а й споживача та виробника наркотиків. Так, за даними Департаменту інформаційних технологій МВС України у 2008 році на території країни було зареєстровано 63666 наркозлочинів. Їх кількість знизилася порівняно з попереднім роком на 0,3%, а питома вага до загальної кількості злочинів зросла на 0,7% і склала 16,6%. З них – 21395 тяжкі та особливо тяжкі злочини, або 33,6%.

Найбільш поширеними в структурі зазначених злочинів у 2008 р. були:

- незаконне виробництво, придбання, перевезення наркотиків без мети збуту, з метою збуту та збут – 52628, або 87,7%;
- організація або утримання наркопритонів (ст. 317 КК України) – 2443, або 3,8%;
- схиляння до вживання наркотиків – 825, або 1,3%;
- викрадення, привласнення обладнання для виготовлення наркотичних засобів – 289, або 0,45%.

Характерно, що кількість двох останніх складів злочинів мала тенденцію до зниження відповідно на 1,6 і 0,1% по відношенню до попереднього року.¹

Як зазначають дослідники, на ґрунті наркоманії вчиняються близько 3% усіх зареєстрованих злочинів загальнокримінальної спрямованості, переважно це крадіжки та тяжкі й середньої тяжкості тілесні ушкодження.

За даними Державної судової адміністрації України, за вчинення злочинів у сфері наркобізнесу в 2007 році було засуджено 30866 осіб², із них за контрабанду наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів – 163 особи, або 0,5%; за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів – 6051 особа, або 19,6%; за викрадення, привласнення

¹ Відомості Департаменту інформаційних технологій МВС України за 2008 р.

² Форма № 8 Звіту Державної судової адміністрації України за 2007 рік.

обладнання для виготовлення наркотичних засобів – 55 осіб, або 0,2%; за схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів – 237 осіб, або 0,8%; за організацію або утримання місць для незаконного вживання наркотиків – 850 осіб, або 2,8%. Як показує аналіз, 2120 засуджених, або 6,8%, вчинили злочин у складі злочинної групи, в тому числі 157, або 0,5%, в складі злочинної організації. Слід наголосити, що 424 засуджених наркомани, або 1,4%, вчинили злочин у стані наркотичного сп'яніння.

Характеристика засуджених за статтю та віковою ознакою показала таке. Серед засуджених за вчинення злочинів у сфері наркобізнесу чоловіків – 83,4%, жінок – 16,6%. У віці від 14 до 16 років злочин вчинили 2% засуджених; від 16 до 18 років – 24,8% засуджених; від 18 до 25 років – 21% і від 30 до 50 років – 42,5% засуджених. Серед цих осіб на момент вчинення злочину мали: вищу освіту – 5,6%; професійно-технічну освіту 23,3%; повну загальну середню освіту – 44,2%; базову загальну середню освіту – 23,8%. За соціальним статусом: 5% були безробітні, 67,8% працездатні, які не працювали і не навчалися, з них 26% мали не зняту і не погашену судимість.¹

Одним із важливих показників ефективної боротьби з розповсюдженням наркотиків є вилучення з обігу наркотичних засобів. Починаючи з 2007 року в Україні помітно зменшується кількість вилучених з обігу наркотичних засобів. Так, якщо в 2006 році цей показник становив 39,8 т, то в наступному році він знизився майже на 64% й становив 14,5 т, а у 2009 р. було вилучено 10,8 т наркотичних засобів.

За оцінкою професора А.П. Закалюка, останнє є свідченням того, що в практиці протидії злочинності у сфері наркообігу переважає виявлення злочинів з незначним обігом наркотиків, а наркобізнес як наркопромисел, що здійснюється у значних масштабах, як правило, залишається не викритим.²

Наведені дані дозволяють дійти висновку, що наркоманія та наркобізнес в Україні стали серйозною соціальною проблемою, що негативно впливає на загальну криміногенну ситуацію, і є однією з

¹ Форма № 8 Звіту Державної судової адміністрації України за 2007 рік.

² Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 432.

причин високого рівня злочинності. До основних соціальних чинників розповсюдження наркоманії в країні слід віднести:

1. Виключно високу прибутковість наркобізнесу й ту обставину, що Україна є однією з ключових країн у схемі транзиту наркотичних речовин зі Сходу на Захід Балканським та іншими маршрутами, в тому числі важкої наркосировини: героїну та кокаїну. Так, наприклад, найбільші в історії нашої держави вилучення наркотиків мали місце у Севастополі у 1997 р. – 624 кг кокаїну, що прямували з Колумбії до Бельгії; в Ужгороді (1998 р.) – 6141 кг гашишу, що прибув морським транспортом з Уганди і перевозився з Одеси до Західної Європи; в Іллічівському морському порту – біля 2000 кг маріхуани у 1999 р.; в Одеському морському порту – 735 кг кокаїну з Болівії та партію кокаїну з Венесуели – майже 1200 кг (2010 р.).

2. Україна має велику власну сировинну базу для виготовлення наркотиків, особливо в південних і західних областях. Сприятливі природнокліматичні умови дозволяють вирощувати посіви снодійного маку або конопель для медичних цілей на значних площах, у тому числі й для незаконного виготовлення наркотичних засобів. В Україні щорічно виявляються та ліквідуються його посіви на площі до 1300 кв. км.¹

3. Розширення та урізноманітнення міжнародних зв'язків сприяло також широкому припливу в Україну і небажаних іноземців, які використовують нашу територію як полігон для різного роду діяльності, враховуючи і протизаконну. Так, у 2007 році за вчинення злочинів у сфері наркотичного обігу засуджено 362 громадянина інших держав, що становить 1,1% від загальної кількості засуджених.

4. Криза духовності, ідеологічний вакуум, відсутність позитивних ідеалів у суспільній свідомості, а також низький культурний рівень багатьох молодих людей, відсутність в їхній свідомості антинаркотичного бар'єру.

5. Зубожіння основної частини українських громадян, викликаного відсутністю реальної легальної альтернативи здобуття коштів для нормального існування. Як наслідок – втягування у злочинну діяльність у сфері незаконного обігу наркотиків широких верств населення України, насамперед неповнолітніх, молоді та пенсіонерів.

¹ Іванов Ю.Ф., Джужа О.М. Кримінологія: Навчальний посібник. – 2-ге вид., доповн. та перероб. – К.: Вид. Паливода А.В., 2008. – С. 240-247.

6. Наркоманія в Україні має тенденцію до омолодження та фемінізації. Статистичний аналіз свідчить, що в групі засуджених у 2007 році 47,8% становили особи до 25 років, а питома вага жінок у цій групі зросла з 11,5% у 2005 році до 16,6% у 2007 році. Ця тенденція продовжувалась і в 2009–2010 роках.

7. Наркоманія в Україні має свої характерні риси. У той час як у більшості країн споживання наркотиків — справа індивідуальна, то в Україні воно має груповий характер. Особливу стурбованість викликає поширення на внутрішньому ринку України вкрай небезпечного синтетичного опіоїда фентанілу. Протягом останніх років правоохоронними органами нашої держави викрито та припинено діяльність трьох нарколабораторій із виробництва цієї речовини, дія якої більше ніж у 40 разів перевищує героїн за ступенем впливу на організм людини. Всього із незаконного обігу вилучено близько 41 кг цього наркотику, що еквівалентно майже двом тоннам героїну.

Аналогічну лабораторію з широкомасштабного виготовлення метадану було викрито у 2008 році правоохоронними органами на Тернопільщині, продукція якої збувалася не лише на території України, а й за її межами.

8. Як свідчить практика боротьби з наркобізнесом, групи, що займаються цією злочинною діяльністю, відрізняються від інших організованих груп більш високим ступенем організованості; чіткою ієрархією і розподілом ролей (функціональних обов'язків), відособленістю діяльності від інших злочинних груп, регіональним розподілом сфери їхньої діяльності, суворою конспіративністю в злочинній діяльності, гарним знанням прийомів і методів оперативно-розшукової роботи органів внутрішніх справ, добре налагодженою внутрішньою та зовнішньою охоронно-контррозвідальною діяльністю, мають великий запас грошових і валютних коштів, відрізняються гарним забезпеченням вогнепальною зброєю, засобами зв'язку і транспортом. Особливою визначною рисою діяльності організованих злочинних груп, які займаються наркобізнесом, є те, що при прийомі нових членів вони перевіряються на надійність, працездатність шляхом надання їм конкретних доручень із обов'язковим контролем і негласною перевіркою їх виконання. Прийом нових членів здійснюється тільки за рекомендацією членів цієї ж організації.

9. Низька активність громадськості в роботі з профілактики наркотизму, а також руйнування багатьох елементів системи вітчизняного соціального контролю.

10. Недоліки в організації дозвілля дітей і молоді.

11. Недостатня ефективність роботи правоохоронних органів у боротьбі з вітчизняною і зарубіжною наркомафією, низький рівень їх матеріально-технічного забезпечення.

§ 3. Запобігання незаконному обігу наркотичних засобів

Глибокі перетворення, що відбуваються в незалежній Україні, загострили соціально-економічні проблеми, що, у свою чергу, викликало зростання кримінальної злочинності, зниження рівня суспільної моральності. У цих умовах гостро постає питання про вживання рішучих заходів, спрямованих на боротьбу з наркоманією, токсикоманією та наркобізнесом.

Слід зауважити, що практика боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів виробила два принципово протилежних підходи до визначення стратегії протидії держав цим негативним проявам.

Перший – відображає ліберальний підхід до осіб, які вживають наркотики на ґрунті гострих соціальних негараздів, без мети збуту. Таким шляхом пішла низка європейських країн: Голландія, Німеччина, Швейцарія, Польща.

Другий підхід спрямований проти наркоділків, наркомафії, на конфіскацію їх прибутків, має за основу жорстке покарання, а також ув'язнення наркоманів, які порушують громадський спокій та публічну пристойність. Такий підхід демонструють США, Франція, більшість південноамериканських країн¹. Кожний із названих підходів має як позитивні, так і негативні сторони. На думку професора А.П. Закалюка, протидія незаконному обігу наркотиків в країні вимагає диференційованого підходу до окремих видів наркотизму та наркозалежності. При цьому протидія наркотизму має бути спрямована головним чином проти джерел поширення наркотиків,

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 452.

насамперед проти їх контрабанди, організованого злочинного наркотичного промислу, а разом з тим – проти вирощування сировини, виготовлення та розповсюдження у масовому масштабі наркотиків кустарного виробництва. Тут дії державних органів мають бути активізовані, як і проти наркокорупції. Що стосується обігу наркотиків без мети збуту та їх особистого вживання, то А.П. Закалюк вважає, що варто, очевидно, відповідні діяння декриміналізувати, переглянути правоохоронну практику та посилити контроль за легальним споживанням наркотичних засобів¹, що, на нашу думку, потребує додаткового експериментального дослідження.

Запобігання злочинам у сфері обігу наркотичних засобів і наркобізнесу здійснюється на загальносоціальному, спеціально-кримінальному та індивідуальному рівнях.

Під загальносоціальними профілактичними заходами боротьби з поширенням наркоманії, злочинного наркобізнесу розуміється діяльність, спрямована на виявлення причин, умов і обставин поширення наркоманії та злочинного наркобізнесу, а також вживання заходів з їх усунення. Вони повинні здійснюватися переважно на загальнодержавному рівні (частково на галузевому або регіональному) та міститися у відповідних державних або регіональних програмах, планах економічного та соціального розвитку, передбачати підвищення добробуту населення, забезпечення робочих місць, оплати праці не нижчої від прожиткового мінімуму, заходах щодо підвищення культурного рівня населення. Заходи проти наркоманії загальносоціального масштабу спрямовуються на скорочення незаконного обігу наркотиків, зловживання ними. Вони здійснюються зі спеціальною метою на тих самих рівнях стосовно всього населення або окремих категорій, зокрема неповнолітніх, молоді, раніше засуджених після відбуття ними покарання, пацієнтів медико-лікувальних наркологічних установ.

Спеціальні антинаркотичні заходи індивідуального масштабу здійснюються стосовно окремих осіб, які допускають немедичне вживання наркотиків, зловживають ними, займаються їх незаконним обігом, замислюють, підготовлюють і вчиняють злочини, пов'язані з наркотичними засобами. Індивідуально-профілактичні антинаркотичні заходи здійснюють з використанням правових, куль-

¹ Там само. – С. 453.

турно-освітніх, психологічних, контрольних заходів. Названі заходи і засоби застосовуються як безпосередньо, так і стосовно ближчого оточення, близьких людей, що мають вплив на людину.

Слід зазначити, що з моменту проголошення суверенної України постала необхідність створення національної нормативно-правової бази, яка б повною мірою реалізовувала міжнародні положення у сфері протидії розповсюдженню наркоманії та відповідала б завданню щодо інтеграції законодавчої бази України у європейський та світовий правовий простір. З цією метою Верховною Радою України було прийняте цілісне антинаркотичне законодавство. У Законі України «Про внесення змін до Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» від 22 грудня 2006 р.¹ максимально враховані положення відповідних конвенцій ООН, рекомендації експертів і міжнародний передовий досвід. Вони є системою кримінально-правових та адміністративно-правових норм, які передбачають відповідальність за діяння, що посягають на суспільні відносини, врегульовані зазначеними нормативними актами. Дуже важливою в антинаркотичному законодавстві України стала норма, яка визначає органи, що безпосередньо ведуть боротьбу з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, у тому числі із зловживанням ними. У ній зазначається, що таку протидію здійснюють у межах наданих їм повноважень відповідні державні органи України, зокрема МВС, СБУ, Генпрокуратура, Державна прикордонна та Держмитслужба, а заходи щодо протидії зловживанню наркотиками та контролю за їх обігом – МОЗ України та інші уповноважені органи і установи.

Профілактика цього виду злочинності правоохоронними органами здійснюється на різних етапах. На основі діючого законодавства України вони здійснюють такі профілактичні заходи:

- виявляють і беруть на профілактичний облік осіб, що вживають наркотики шляхом ін'єкцій;
- виявляють шляхи їх транспортування і місця збуту;
- на ранніх стадіях за наявності складу злочинів притягають до кримінальної відповідальності осіб, що вчинили протиправні діяння.

¹ Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 10. – С. 450.

На органи внутрішніх справ та їх структурні підрозділи, насамперед кримінальної міліції, карного розшуку, державної служби боротьби з економічною злочинністю, експертно-криміналістичну службу, а також оперативні апарати підрозділів органів внутрішніх справ на транспорті та дорожню міліцію покладається завдання по боротьбі з наркоманією та організованим злочинним наркобізнесом.

До інших профілактичних заходів правового характеру слід віднести, передусім, ті, що передбачені ст. 44 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Ці заходи застосовуються щодо осіб, які займаються незаконним виробництвом, придбанням, зберіганням, перевезенням, пересиланням наркотичних засобів, психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах. У разі наявності наркозахворювання або наркозалежності, зовнішньою ознакою яких може бути наркотичне сп'яніння, виразне збудження, особа підлягає доправленню на медичний огляд. У разі ухилення особи від медичного огляду або призначеного медичного обстеження застосовуються заходи адміністративної відповідальності.

До спеціальних заходів правового характеру індивідуального масштабу належать також подання органів дізнання, слідчих, прокурорів, ухвали судів, які вони вносять у порядку, передбаченому Кримінально-процесуальним кодексом України з метою реагування на причини та умови, що сприяли вчиненню наркозлочину та які вони виявили в процесі розслідування та судового розгляду справи про такі злочини. Пленум Верховного Суду України у Постанові від 26 квітня 2002 р. № 4 «Про судову практику у справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» зобов'язав суди при розгляді справ цієї категорії приділяти увагу з'ясуванню причин вчинення злочинів та умов, які цьому сприяли, і вжити належних заходів до їх усунення.

Важливу роль у системі правоохоронних органів у боротьбі з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів відіграє Міністерство внутрішніх справ України. Існуючий сьогодні в системі МВС України Департамент боротьби з незаконним обігом наркотиків не тільки керує діяльністю підпорядкованих підрозділів на місцях, а й відповідає за вироблення спільно з іншими органами центральної виконавчої влади єдиної стратегії боротьби з незаконним обігом наркотиків, планування та здійснення заходів

протидії їх розповсюдженню, здійснює організаційно-методичне керівництво і координацію діяльності галузевих служб і підрозділів органів міліції з виявлення, попередження, припинення та розкриття злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, а також забезпечує виконання міжнародних зобов'язань стосовно контролю за обігом наркотиків.

Постановою Кабінету Міністрів України від 4 червня 2003 року № 877 затверджено «Програму реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2003–2010 роки».¹

Слід зауважити, що наркоманія є глобальною причиною та передумовою злочинності, а тому потребує комплексних, національних і міжнародних підходів до боротьби з нею, запобігання та постійного її викорінення.

У сучасних умовах функціонування українського суспільства слід враховувати багатий досвід ООН у боротьбі з наркоманією.

Перше зусилля щодо створення правових засад протидії наркотизму було зроблено на міжнародному рівні підписанням Гаазької конвенції 1912 р., яка передбачала застосування внутрішньодержавних заходів для скорочення і ліквідації виробництва та вживання курильного опію, а також заборону його експорту й імпорту.

За ініціатииви України Генеральна Асамблея ООН у 1990 році прийняла Політичну декларацію і Всесвітню програму дій, оголосивши 90-і роки десятиліттям боротьби з незаконним виробництвом і поширенням наркотичних засобів і психотропних речовин.

Україна також приділяла і приділяє велику увагу роботі в міжнародних організаціях та їх виконавчих органах з питань боротьби з незаконним обігом наркотиків і злочинністю. Так, у травні 2001 р. на засіданні Економічної та Соціальної Ради ООН (ЕКОСОП) Україну було обрано до складу Комісії ООН з наркотичних засобів на період 2002–2005 рр. Визнанням зусиль та досягнень України в протидії наркозлочинності та розповсюдженню наркоманії, стало призначення представника України віце-головуючим на 48-й сесії Комісії ООН з наркотичних засобів.

Україна активно співпрацює з Управлінням ООН з питань наркотиків і злочинності (УНЗ) в галузі обміну інформацією на вико-

¹ Офіційний вісник України. – 2003. – № 24. – С. 49.

нання відповідних резолюцій ЕКОСОП та положень Конвенцій ООН про наркотичні засоби (1961 р.), про психотропні речовини (1971 р.), про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин (1988 р.).

Саме вони є базисом для адміністративно-правових і кримінально-правових заходів боротьби з правопорушеннями у цій сфері.

Одним із пріоритетних напрямів міжнародного співробітництва України є укладення дво- та багатосторонніх угод. До цього часу укладено понад 80 міждержавних і міжвідомчих угод, у більшості з яких передбачено співробітництво в боротьбі зі злочинністю та незаконним обігом наркотичних засобів. Підписані цільові угоди та протоколи у цій галузі з усіма країнами СНД, а також МВС Австрії, Польщі, Угорщини, ФРН, Румунії та Словаччини. Це дало змогу правоохоронним органам України брати активну участь у проведенні оперативних операцій у цій сфері разом із спецслужбами інших держав. Зокрема, в рамках міжнародних операцій «Таврія-2004» і «Ва-Банк» здійснювалися заходи, спрямовані на виявлення і знешкодження каналів контрабандного надходження в Україну героїну афганського походження так званим Балканським шляхом та синтетичних наркотиків з країн Балтії. Так, СБ України взяла участь у спільній з митною службою Великої Британії операції, результатом якої стала затримка 26 червня 2003 року Королівськими ВМС Великої Британії судна «Ялта» (колишня назва — «Луїзітанія») з 3,3 т кокаїну на борту.

У рамках «Ініціативи зі співробітництва країн Південного Сходу Європи у боротьбі з транскордонною злочинністю» (SECI) у червні 2004 року проведено черговий етап міжнародної операції «Стримування-3: Безпечне небо», метою якої була протидія використанню каналу повітряних (пасажирських і вантажних) перевезень для контрабанди наркотичних засобів і психотропних речовин.

Україна здійснює систематичну співпрацю з міжнародними організаціями з питань боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів.

Розділ 14. КОРУПЦІЙНА ЗЛОЧИННІСТЬ

§ 1. Поняття корупції та корупційних злочинів

Корупція – це складне і вкрай негативне соціально-правове явище, що являє собою підвищену суспільну небезпеку для всіх верств суспільства. З корупцією стикаються майже повсюдно, однак у різних країнах і на різних етапах розвитку ця проблема проявляється в неоднакових кількісних показниках.

На жаль, показники, що характеризують стан боротьби з корупцією в Україні, явно незадовільні. На IV Всесвітньому форумі з питань боротьби з корупцією (Бразилія, червень 2005 року) Україна була названа серед тих країн, де масштаби корупції є найбільшими.¹

До аналогічного висновку на початку 2009 р. прийшла Міжнародна правозахисна організація «Transparency International», за оцінкою якої Україна зайняла серед 69 країн одне з найгірших місць серед нових незалежних держав. За п'ятибальною шкалою, де 1 бал – найнижчий рівень, а 5 – найвищий, рівень корупції в Україні оцінили у 4,3 бали.²

Особливістю корупційних злочинів є те, що, по-перше, згідно зі ст. 11 КК України, злочином є передбачене цим кодексом суспільно небезпечне винне діяння, вчинене суб'єктом злочину, однак у діючому кодексі України серед інших суспільно небезпечних злочинів відсутнє таке поняття, як «корупційні злочини»; по-друге, термін «корупційні злочини» є збірним для окремої групи передбачених Кримінальним кодексом України злочинів. Коло корупційних злочинів не зводиться до хабарництва, і водночас не співпадає з посадовими злочинами, оскільки включає такі злочини, як підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, використання підроблених документів і деякі інші.

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 183.

² Венгрова Л. Рейдерство – міф чи реальність? // Юридична газета. – №44. – 2 листопада 2009 р.

Під **корупцією** (від лат. *corruptio* – псувати, пошкоджувати) звичайно розуміють підкупність і продажність державних та інших службовців і на цій основі корисливе використання ними в особистих або групових, корпоративних інтересах офіційних повноважень, авторитету та можливостей, які надає певна посада.

Досить лаконічне визначення використовується в довідковому документі ООН про боротьбу з корупцією: «Корупція – це зловживання державною владою для отримання вигоди у власних цілях». Суть її як антисоціального явища полягає в тому, що окремі недобросовісні службовці (посадові) особи, які наділені державою чи громадськими організаціями певним обсягом владних повноважень для виконання покладених на них обов'язків, перетворюють свою посаду на джерело високого прибутку.

У ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції», прийнятого 11 червня 2009 р., наводиться наступне законодавче визначення цього поняття.

Корупція – це використання особою наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди такій особі або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до неправого використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей.

Корупція характеризується низкою притаманних їй *ознак*:

1) корупція має суспільний характер та спосіб прояву, і обумовлюється станом суспільства на кожному конкретному етапі його розвитку;

2) її суб'єктами можуть бути тільки особи, наділені владою чи посадовими повноваженнями;

3) вона проявляється у вигляді реалізації такої влади чи повноважень у неправомірних, здебільшого приватно-корисливих інтересах;

4) корупція тісно пов'язана з організованою злочинністю і, як вважають багато вчених, є її невід'ємною частиною;

5) структурно вона складається з кримінальних злочинів, адміністративних правопорушень і цивільно-правових деліктів;

6) суспільна небезпека корупції полягає, перш за все, у негативному впливі на державу. Вона шкодить економіці, підриває всі види

урядових рішень і програм, знижує довіру громадян до уряду, знижує авторитет влади, підриває демократичні підвалини, принципи справедливості, правосуддя та правопорядку, наносить шкоду стану суспільної моралі.

Академік А.П. Закалюк вважає, що корупція за своєю сутністю є суспільним (суспільно неприйнятним) соціально зумовленим феноменом у сфері публічної влади або публічних повноважень, який полягає у їх спрямуванні та реалізації не в інтересах суспільства та його легітимних інституцій, а в інтересах окремих осіб (груп), як правило, корисливих, чим завдає значної шкоди суспільній організації, насамперед державі, її фактичній незалежності.¹

За оцінкою А.І. Кірпічнікова, корупція – це корозія влади. Як іржа роз'їдає метал, так корупція розвалює державний апарат і моральні засади суспільства. Рівень корупції – своєрідний термометр суспільства, показник його морального стану і здатності державного апарату вирішувати завдання не у власних інтересах, а в інтересах суспільства.²

Слід зазначити, що в історичному плані сучасна корупція майже не відрізняється від «старої», але сьогодні для її розвитку склалася особливо сприятлива атмосфера: перехід від командної економіки до ринкової, поява нових «правил гри», ерозія традиційних цінностей надають цьому феномену особливо гострого характеру. Безумовно, новим моментом є інтернаціоналізація корупції, яка безпосередньо пов'язана з глобалізацією світової економіки.³

На міжнародному рівні підхід до розуміння явища корупції та заходів боротьби з нею вперше були розглянуті у 1989 році на міжнародному семінарі по проблемі корупції у сфері державного управління, який відбувся під егідою ООН у Гаазі (Нідерланди). Перепроваджуючи проект резолюції Восьмому конгресу ООН, було запропоновано таку рекомендацію: «Оскільки корупція серед державних

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 184.

² Лунев В.В. Коррупция, учтенная и фактическая // Государство и право. – 1996. – № 8. – С. 79.

³ Мени И. Коррупция на рубеже веков: эволюция, кризис и сдвиг в ценностных представлениях // Международный журнал социальных наук. – М.: Юрист. – 1997. – № 16.

службових осіб може звести нанівець потенційну ефективність усіх урядових програм, утруднити розвиток і створити загрозу для окремих осіб і групи осіб, надзвичайно важливо, щоб усі держави:

а) розглянули адекватність свого кримінального законодавства, включаючи процесуальні норми для реагування на всі види корупції та відповідні санкції, які забезпечать належне стримування;

б) розробили адміністративні механізми для попередження корупції та зловживання владою;

в) установили процедури виявлення, розслідування та засудження корумпованих посадових осіб;

г) розробили правові положення для конфіскації коштів і майна, здобутих у результаті корупції;

д) застосували економічні санкції до підприємств, причетних до корупції».¹

Відмінними рисами рекомендованого світовому співтовариству розуміння корупції є такі:

1. Включення до змісту відповідного поняття широкого кола порушень корупційного характеру: етичних, дисциплінарних, адміністративних і кримінальних. Таким чином, корупція як соціальне явище тлумачиться досить широко. Навіть більш широко, ніж передбачає правовий підхід. Маються на увазі так звані корупційні порушення, що зазіхають на моральні правила, якими повинен керуватися державний службовець. Кримінально-карна корупція є лише одним із видів корупції.

2. Обмеження кола суб'єктів корупційних діянь державними посадовими особами. Стосовно корупційних проявів, у яких передбачається одержання чиновником незаконних благ (майна, послуг, пільг), коло суб'єктів таких діянь доповнюється фізичними та юридичними особами, що надають ці блага.²

За своєю сутністю корупція є сукупністю різних за характером і ступенем суспільної небезпеки, але спільних за своєю суттю діянь (кримінальних, адміністративних, цивільно-правових, дисциплінарних), а також порушень етичних норм поведінки посадових осіб, пов'язаних із вчиненням цих діянь. Таке широке розуміння корупції вказує на те, що не всі корупційні прояви є кримінально караними.

¹ Науковий вісник НАСБУ. – 1993. – № 5.

² Права человека. Международный сборник договоров. – Нью-Йорк: ООН, 1989.

Поняття «корупція» в розумінні «злочин» і «правопорушення» вжиті у Конвенції про кримінальну відповідальність за корупцію, та Конвенції про цивільно-правову відповідальність за корупцію, прийнятих у 1999 р. Парламентською Асамблеєю Ради Європи. Отже, корупційні злочини є загально визнаними у міжнародному праві, що дає підставу для виокремлення такого виду злочинності, як корупційна.

Корупційним може бути визнано будь-який умисний злочин, що вчиняється посадовою особою органу державної влади чи місцевого самоврядування з використанням свого службового становища з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або для задоволення інтересів третіх осіб. Чинний Кримінальний кодекс України передбачає понад 30 таких злочинів. При цьому одна частина з них може бути безумовно визнана корупційними, інша – лише за певних умов їх вчинення.¹

Професор С.В. Максимов вважає, що всі корупційні злочини можуть бути поділені на три групи:

1) власне корупційні злочини, що посягають на авторитет державної служби чи служби в органах місцевого самоврядування, який виступає як основний безпосередній об'єкт таких посягань (корупційні злочини у вузькому значенні);

2) корупційні злочини, що посягають на ту ж соціальну цінність як на обов'язковий додатковий безпосередній об'єкт (корупційні злочини у широкому значенні);

3) корупційні злочини, що посягають на названу соціальну цінність як на факультативний (необов'язковий) об'єкт, при цьому, на думку вченого, злочини проти інтересів служби у комерційних чи інших організаціях, відповідальність за які передбачена в розділі 23 КК РФ, не можуть бути віднесені до числа корупційних, оскільки вони безпосередньо не заподіюють шкоди авторитету державної служби в органах місцевого самоврядування.²

Наявність в юридичній літературі до останнього часу різних підходів щодо визначення критеріїв, за якими вчинені злочини можуть бути віднесені до числа корупційних, а також відсутність чіткої

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 208.

² Кримінологія: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 1999. – С. 374-375.

визначеності цього на законодавчому рівні, поряд з високою латентністю цих злочинів, яка, за висновками дослідників, становить понад 90%, створювало необ'єктивне, викривлене уявлення про дійсне поширення даного виду злочинності в країні.

Аналіз судової практики по справам про корупційні злочини за останні роки дозволив виявити такі тенденції:

1. Кількість зареєстрованих фактів хабарництва у 2009 році, порівняно з 2000 роком, зросло з 2276 до 2764, або на 21,4%, а порівняно з 1990 р. – більше ніж у 1,5 рази.

2. Спостерігається зростання хабарництва, вчиненого групою осіб, та освітній рівень хабарників. Так, якщо у 1990 р. питома вага групового хабарництва становила 19,5%, то в наступні роки – біля 40%. Відсоток корупціонерів, які мають вищу і середню освіту, зріс з 52% у 1990 р. до 84% у 1999 р.

3. В Україні склалась явна невідповідність між поширеністю корупційних злочинів і кінцевою стадією правового реагування на них – кількістю розглянутих справ і винесених судами вироків. Наприклад, ось як виглядає статистика судової практики покарання за вчинення хабарництва за 1998 рік:

– до 42% засуджених були застосовані судом більш м'які міри покарання, ніж передбачені нижчою межею;

– кожен третій хабарник засуджений умовно або з відстрочкою виконання вироку;

– до 30% осіб, засуджених за хабарництво, не була судами застосована передбачена законом конфіскація майна;

– дві третини засуджених корупціонерів не були позбавлені судами права на обіймання певної посади або зайняття певною діяльністю.

Таким чином, для судової системи України характерна тенденція безпрецедентно м'якого ставлення до хабарництва і хабарників. Однак така позиція судів вступає в колізію з принципами соціальної справедливості, особливо через зростання корупційних злочинів, розширення масштабів корупції в усіх сферах життя суспільства і держави.¹

¹ Багрий-Шахматов Л.В. Уголовно-правовые и криминологические проблемы коррупции, теневой экономики и борьбы с ними: Учебное пособие. – Одесса: Латстар, 2001. – С. 229.

§ 2. Детермінанти корупційної злочинності

Детермінанти (криміногенні фактори) корупційних злочинів можна поділити на політичні, економічні, правові, організаційно-управлінські та соціально-психологічні. Вони досить повно викладені у Концепції боротьби з корупцією на 1998–2005 рр., затвердженій Указом Президента України від 24 квітня 1998 року, та в наукових працях А.П. Закалюка, Л.В. Багрій-Шахматова, О.М. Джужи, М.І. Мельника, І.К. Туркевич та ін.

До чинників політичного характеру в названій Концепції віднесені:

– відсутність програмованості та предметності у впровадженні демократичних засад у різні сфери суспільного життя, зокрема у системі управління суспільством, внаслідок чого не забезпечуються її відкритість, спрямованість на служіння народу, підконтрольність йому;

– занадто повільний розвиток політичної структури та свідомості суспільства, передусім його громадянських інституцій, їх неформованість і неготовність до рівної партнерської участі поряд з державними органами в розв'язанні суспільних проблем, одними з яких є впровадження доброчесності у відносинах з населенням і протидія корупції;

– відсутність системи виховання у службовців патріотичних почуттів, моральних, професійних якостей, розуміння, що корупція підриває авторитет і силу держави, етичні основи суспільної свідомості;

– недостатня визначеність, непослідовність і поверховість у проведенні антикорупційної політики, що породжує у службовців, схильних до корупційних діянь, відчуття безкарності;

– відсутність державної ініціативи та необхідних організаційних зусиль щодо створення громадських формувань, незалежних недержавних структур для зростання активності населення у боротьбі з корупцією;

– відсутність ефективного парламентського контролю за діяльністю вищих посадових осіб виконавчої гілки влади, у тому числі керівників правоохоронних органів.

До економічних чинників корупційних діянь слід віднести:

- відсутність сприятливого режиму діяльності підприємств і підприємців, особливо щодо сплати податків, відрахувань до бюджету, одержання державної підтримки, кредитів тощо;

- відсутність прозорості процесів роздержавлення власності, вирішення різних економічних і господарських питань, оцінки прибутків, обсягу податків, одержання пільг тощо, що створює умови їх вирішення за додаткову «винагороду» для службовця;

- наявність суперечностей, коли на фоні збільшення кількості заможних і багатих людей, зростання їхніх прибутків багато державних службовців, наділених повноваженнями у забезпеченні умов для прибуткової діяльності, не мають навіть помірного достатку.

Правові чинники, що сприяють корупційним проявам, виявляються у:

- недоліках законодавства, що має регулювати розв'язання політичних, економічних, соціальних, організаційно-управлінських проблем запобігання корупції та корупційним діянням, внаслідок чого правова база є недостатньою для ефективної протидії зловживанням чиновництва, зберігає його зверхність над населенням, надмірну закритість, не сприяє створенню чіткої системи контролю за діяльністю службовців, надійного адміністративно-правового захисту особи від свавілля державних органів і посадових осіб;

- відсутності на нормативному рівні цілісної системи засобів запобіжного впливу на причини й умови, що сприяють корупції та корупційним діянням;

- нерегульованості відповідальності за вчинення різних корупційних діянь, у тому числі з кваліфікуючими ознаками, інших правопорушень, що створюють сприятливі умови для корупції;

- формальному характері чинної системи декларування доходів державних службовців;

- прогалинах і нечіткості законодавства, що регламентує діяльність державних органів, які ведуть боротьбу з корупцією, зокрема неповне визначення суб'єктів корупційних діянь;

- пасивності та нецілеспрямованості правоохоронних органів щодо виконання правових вимог у виявленні корупційних діянь, викритті винних у їх вчиненні.

Організаційно-управлінські чинники:

– відсутність чіткої регламентації діяльності державних службовців щодо процедури здійснення службових повноважень, прийняття рішень, видачі офіційних документів; наявність у посадових осіб надто широких розпорядчо-дозвільних повноважень для прийняття рішень на свій розсуд, що дає їм можливість створювати зайві ускладнення, перебільшувати свою роль у вирішенні питань, пов'язаних із зверненнями громадян;

– поширеність у кадровій політиці випадків заміщення посад службовців не на підставі їхніх ділових і моральних якостей, а через знайомство за колишньою роботою, особисту відданість, близькість політичних уподобань; відсутність порядку спеціальної перевірки, тестування на відповідність професійним і моральним якостям, періодичної ротації, однорівневого переміщення службовців; недодержання умов і формальне ставлення до проведення конкурсу на заміщення посад та атестації;

– відсутність механізмів унеможливлення прийняття на службу лідерів і членів злочинних угруповань та здійснення ними кар'єри;

– затягування правового та практичного вирішення питань про введення спеціальної перевірки осіб, які є кандидатами на посади державних службовців або працюють на таких посадах, запровадження більш чіткого порядку ведення їх особових (кадрових) справ;

– відсутність у більшості міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, управлінських структур окремих підрозділів або спеціально виділених працівників, на яких покладаються обов'язки організації роботи щодо запобігання корупційним діям та іншим посадовим правопорушенням.

Соціально-психологічні чинники корупційних діянь:

– нерозвиненість у значній частині населення громадянської свідомості, зокрема усвідомлення нового становища особи в державі, що будується на демократичних засадах; поки що досить сильний вплив традиційних стереотипів стосовно переважання державних засобів і підпорядкованості їм громадських форм у впорядкуванні суспільних справ, у тому числі в організації протидії корупції;

– поширення корисливої спрямованості в діяльності державних службовців, їх готовності до порушення закону, норм моралі, професійної честі;

– професійна та моральна деформація частини керівників і посадових осіб, що займають відповідальні посади, яка виявляється у вчиненні або поблажливому ставленні до корупційних діянь, порушень службової етики;

– несформованість у трудових колективах громадської думки щодо виявлених у них фактів корупційних діянь з метою позитивного впливу на обстановку та запобігання надалі таким фактам.

§ 3. Заходи протидії корупційній злочинності

Ефективна протидія корупції вимагає системного, наукового підходу щодо запобігання такій злочинності. У Концепції боротьби з корупцією на 1998-2005 рр. було зроблено доктринальний висновок щодо стратегії протидії її проявам. Згідно з ним, боротьба з останніми має ґрунтуватися на поєднанні профілактичних, правоохоронних та репресивних заходів. При цьому, пріоритет повинен надаватись профілактичним заходам загальносоціального і спеціального кримінологічного спрямування.¹

Цей висновок знайшов своє відображення у Засадах антикорупційної політики, затверджених Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 грудня 2009 р. №1688-р. Згідно з ними, антикорупційна політика держави — це комплекс правових, економічних, освітніх, виховних, організаційних та інших заходів, спрямованих на створення системи запобігання та протидії корупції і усунення причин її виникнення. Її метою є зниження рівня корупції та забезпечення захисту прав і законних інтересів громадян та суспільства від її негативних наслідків.

Однією з основних засад антикорупційної політики має бути розуміння корупції як соціально зумовленого явища, яке повинно розглядатись з позиції соціального детермінізму.

Академік Л.Б. Багрій-Шахматов зазначає, що корупція як соціальне явище може виникнути та проявити себе тільки за наявності соціальної бази. Остання являє собою сукупність соціально-еконо-

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. — Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. — К.: Ін Юре, 2007. — С. 218.

мічних, організаційних, моральних та інших факторів, завдяки яким підкуп, хабарництво, розкладення владно-управлінських, господарських, комерційних структур, посадових та інших офіційних осіб стають реальністю, що підживлюють це зло та спричиняють шкідливий вплив на життєдіяльність громадянського суспільства, держави, їхніх органів та інститутів, що підриває віру в справедливість, авторитет влади й законів, деформує порядок, форми власності, правовідносини між громадянином і державою, яка не в змозі забезпечити йому нормальні умови життя, особисту безпеку та недоторканність майна».¹

Виходячи з цього в країні була розроблена стратегія і тактика протидії корупції, визначені відповідні цілі, засоби їх досягнення, які знайшли своє відображення і нормативно-правове закріплення. Відповідно до згаданої Концепції, діяльність щодо боротьби з корупцією має здійснюватися у таких напрямках:

– упередження дії соціальних передумов корупції та усунення причин і умов, що безпосередньо сприяють вчиненню корупційних діянь;

– удосконалення законодавства про відповідальність за корупційні правопорушення;

– контроль і нагляд за виконанням законодавства у сфері боротьби з корупцією;

– діяльність державних органів щодо виявлення, розслідування, адміністративного провадження та судового розгляду фактів корупційних діянь.

Так, одним із стратегічних напрямів упередження та нейтралізації соціальних передумов корупції визнана послідовна демократизація всіх сфер суспільного життя, розвиток громадянської свідомості й активності у загальному контексті побудови демократичної держави. Демократизація, відкритість влади, прозорість і зрозумілість для населення державних рішень, діяльності управлінського апарату, розвиток громадянського суспільства – найважливіші важели подолання корупції.

¹ Багрий-Шахматов Л.В. Уголовно-правовые и криминологические проблемы коррупции, теневой экономики и борьбы с ними: Учебное пособие. – Одесса: Латстар, 2001. – С. 116.

Запобіжний вплив на соціальні передумови корупції має здійснюватися за такими напрямками:

- лібералізація та дерегуляція економіки, звуження меж державного регулювання економічних і соціальних процесів, розширення законодавчої основи й організаційно-управлінських умов сприяння розвитку та захисту підприємництва і власності в усіх формах;

- визначення чіткої спрямованості та прискорення практичної реалізації адміністративної реформи;

- розвиток законодавчого регулювання та прискорення впровадження нового функціонального призначення, змінених повноважень і організаційних форм у співвідношенні місцевого самоврядування та державної влади;

- створення всіма економічними, організаційно-управлінськими, професійно просвітницькими, морально-психологічними засобами механізму виховання у працівників усіх рівнів, зайнятих наданням послуг населенню, порядності, ввічливості, чесності, високого професіоналізму, особливо за умов платного надання послуг;

- неухильне додержання законності, принципів рівності та справедливості у реагуванні на факти корупційних діянь та інших зловживань посадовим становищем, зокрема ретельна перевірка та гласна правова оцінка всіх (незалежно від часу) фактів створення приватного капіталу шляхом використання (відкрито або завуальовано) державної власності.

У рамках цих та інших стратегічних напрямів пропонуються такі політичні антикорупційні заходи:

- здійснити комплекс ідеологічних і масово-політичних заходів, що сприяли б визначенню в суспільстві провідних політичних сил, які очолюють, ініціюють і постійно активізують державну та громадську діяльність, пов'язану з боротьбою з корупцією;

- здійснити анулювання депутатського імунітету народних депутатів України та обмеження імунітету суддів;

- забезпечити рівність усіх громадян перед законом у разі викриття корупційних діянь та притягнення до відповідальності винних у їх вчиненні осіб незалежно від займаних посад;

- проводити роботу з підвищення рівня громадянської свідомості й активності населення у боротьбі з корупцією. При цьому використовувати не тільки традиційні громадські формування, а й

сприяти створенню нових недержавних інституцій, що мають завдання щодо протидії корупції;

- розробити та запровадити механізм залучення трудових колективів до контролю за додержанням антикорупційного законодавства, здійсненням заходів щодо запобігання корупційним діям та їх громадського обговорення;

- розробити законодавчі норми щодо забезпечення прозорості фінансування політичних партій, громадських організацій, контролю правомірності його джерел, перевірки одержаних прибутків і здійснених витрат лідерами й активістами цих формувань, а також щодо критеріїв і механізму контролю фінансування виборчих кампаній.

З метою запобігання корупції та корупційним діям передбачається здійснити такі економічні заходи:

- удосконалити систему оподаткування, зменшити податковий тиск на підприємців та інших фізичних осіб, спростити порядок стягнення податків, розширити сферу застосування фіксованих платежів;

- рішуче виявляти та забороняти будь-які монополні прояви, сприяти природній конкуренції;

- створити сприятливі умови для внутрішнього й зовнішнього інвестування легальної економіки;

- вивчити та вдосконалити систему контролю за використанням державного майна, виявлення фактів прихованого одержання прибутків приватними особами й угрупованнями за рахунок операцій з цим майном;

- розробити систему засобів кримінологічного та криміналістичного захисту підприємництва, малого бізнесу, заощаджень, капіталів та інших форм приватної власності від злочинних посягань ззовні й у самих комерційних структурах, а також від протиправного втручання в їх діяльність державних і недержавних організацій;

- удосконалити правове регулювання та управлінський механізм діяльності фондового ринку, забезпечити конкурсність і максимальну прозорість цієї діяльності, насамперед щодо продажу пакетів акцій підприємств у процесі приватизації державного майна;

- впровадити принципи гласності та конкурсності у систему державних замовлень, механізми приватизації, оренди державного майна;

– спростити механізм і забезпечити рівні умови для суб'єктів господарювання різних форм власності під час видачі ліцензій, реєстрації підприємств і громадян-підприємців, у процедурах митного, прикордонного, екологічного, санітарного й інших видів контролю, а також сертифікації продукції; продовжити практику звуження переліку видів підприємницької діяльності, що підлягають ліцензуванню;

– розробити дійову систему економічних і фінансових засобів контролю та протидії легалізації «брудних» грошей.

До правових заходів слід віднести:

– аналіз законодавства про забезпечення захисту прав людини і громадянина від корупції та щодо повноти, безпосередності й стабільності регулювання відносин у підприємницькій, господарській, фінансовій, кредитно-банківській діяльності; виявити прогалини, суперечності у законодавчих нормах, а також норми, що дозволяють по-різному їх тлумачити, та інші недоліки законодавства, що можуть бути використані для корупційних діянь та інших посадових порушень; урахувати при цьому зарубіжний досвід, підготувати пропозиції про вдосконалення законодавства;

– предметну систематизацію антикорупційних законодавчих та інших нормативно-правових актів, підготувати пропозиції щодо їх удосконалення;

– прискорення розроблення правових підстав і механізму інформування банківськими установами правоохоронних органів та проведення аналізу щодо анонімних валютних рахунків;

– аналіз судової практики щодо розгляду справ про оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб;

– розробку правових підстав і механізму обов'язкового беззаперечного відшкодування державою збитків, у тому числі необґрунтованих втрат, заподіяних громадянину внаслідок неправильного застосування або невиконання чи неналежного виконання норм законодавства під час здійснення службової діяльності, з наступним стягненням витрачених на це коштів з посадової особи, з вини якої були завдані такі збитки або втрати;

– прискорити законодавче врегулювання і впровадження кримінологічної експертизи проектів законів та інших нормативно-

правових актів; вивчити можливості її проведення зі спеціальним антикорупційним спрямуванням, визначити та здійснити необхідні для цього організаційно-методичні й інші заходи;

– вивчити проблему максимального обмеження дискреційних повноважень працівників правоохоронних органів, зокрема під час вирішення питань щодо звільнення осіб від адміністративної та кримінальної відповідальності;

– вивчити питання щодо повноти правового та фізичного захисту потерпілих і свідків; працівників засобів масової інформації та інших осіб, які допомагають викриттю винних у корупційних діях, внести пропозиції щодо його гарантованого забезпечення.

Для вдосконалення діяльності управлінського персоналу на засадах раціональної її демократизації рекомендується:

– скоротити апарат, обмежити його повноваження щодо дозвільно-розпорядчих і керівних функцій, в тому числі щодо надання пільг, переваг, ліцензій, замінивши ці повноваження здійсненням контролю за додержанням норм законодавства;

– проаналізувати та визначити щодо кожної галузі народного господарства й управління, кожного етапу виробництва й іншої діяльності службові дії операції, рішення, у разі здійснення яких можливе вчинення корупційних діянь, визначити умови та процедури, що виключали б такі факти; детально регламентувати правила та стандарти прийняття розпорядчо-дозвільних управлінських рішень, видачі населенню офіційних документів, вирішення інших питань щодо його обслуговування; поінформувати населення про ці стандарти, процедури та правила;

– забезпечити добір і розстановку кадрів на засадах неупередженого конкурсного відбору, а також їх об'єктивну атестацію, періодичну ротацию й однорівневе переміщення; вдосконалити механізм контролю за достовірністю декларацій про доходи державних службовців;

– розробити та запровадити єдині загальні правила (умови) просування по службі, гарантії перевірки їх додержання;

– запровадити обов'язковий періодичний розгляд на засіданнях колегій міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, службових нарадах у державних установах та організаціях, зборах трудових колективів питань виконання законодавства про державну

службу, боротьбу з корупцією, здійснення заходів щодо запобігання корупційним проявам і реагування на них;

- регламентувати умови та порядок правомірного отримання державними службовцями й іншими особами, уповноваженими на виконання функцій держави, подарунків, комісійної винагороди, гонорарів, послуг тощо, а також використання ними засобів транспорту, зв'язку, техніки, іншого майна незалежно від форм власності;

- розробити механізм дійового контролю за додержанням вимог закону щодо заборони державним службовцям усіх рангів брати участь у підприємницькій діяльності;

- вивчити й узагальнити практику реагування в установах та організаціях на корупційні діяння та пов'язані з ними правопорушення посадових осіб, відповідність реагування вимогам законодавства, спрямувати цю практику на посилення гостроти реагування аж до звільнення винних із займаних посад і передачі матеріалів про них до правоохоронних органів;

- установити обмеження щодо зайняття посад в органах державної влади та місцевого самоврядування особами, які вчинили корупційні правопорушення;

- створити банк даних про осіб, які були засуджені за корупційні діяння або піддані за них адміністративному стягненню, з метою використання цієї інформації для спеціальної перевірки кандидатів на посади державних службовців і працівників, які вже займають ці посади;

- установити відповідальність посадових осіб органів державної влади й органів місцевого самоврядування за ухилення від реагування відповідно до закону на критичні виступи засобів масової інформації щодо оприлюднених фактів корупції, порушень прав і свобод людини і громадянина;

- розглянути питання про можливість створення банку даних про суб'єктів підприємницької діяльності, причетних до корупції, з метою виключення можливості їх участі у виконанні державних замовлень і контрактів;

- проаналізувати й удосконалити заходи (засоби) фінансового та банківського контролю з метою виявлення корупційних діянь.

Соціально-психологічні заходи:

- розроблення й упровадження системи та програми підвищення рівня знань і виховання різних верств населення щодо ролі,

шляхів і форм розвитку інститутів громадянського суспільства, добродітності у відносинах з населенням, формування негативного ставлення до корупції, протидії чинникам, що її зумовлюють, зміцнення патріотичної мотивації особистої участі у запобіганні та викритті фактів корупційних діянь;

– введення до загальноосвітніх і просвітницьких програм, поширення через засоби масової інформації знань про права громадян, механізми їх реалізації в державних установах, порядок і процедуру розгляду звернень громадян, прийняття управлінських рішень щодо цих звернень;

– включення до тематичних планів засобів масової інформації публікацій, теле- та радіопередач, що висвітлюють різні аспекти розвитку добродітності, боротьби з корупцією, забезпечення їх спрямованості на розширення знань з питань запровадження та зміцнення інститутів громадянського суспільства, додержання антикорупційного законодавства, інформування про викриття та засудження корупціонерів, а також на формування громадської думки щодо неприйнятності, шкідливості, осуду корупційних діянь, підтримання участі населення в їх запобіганні та виявленні;

– поширення правоохоронними органами і судами через свої прес-служби та в інший спосіб інформації про притягнення корупціонерів до відповідальності, заходи щодо запобігання проявам корупції та участь населення у боротьбі з такими проявами;

– організація та підтримка органами державної влади ініціативи громадськості та політичних партій, правоохоронних органів щодо створення громадських формувань та інших недержавних інституцій антикорупційного спрямування, надання їм підтримки та допомоги.

Ми підтримуємо точку зору тих науковців, які вважають, що на жаль, більшість передбачених за цими напрямками заходів за період Концепції (1998–2005 роки) не були виконані частково або повністю, тому вони зберігають своє значення до теперішнього часу.

Слід зазначити, що на виконання окремих положень згаданої Концепції Міністерством юстиції України за участю науковців та інших фахівців були розроблені у 2006 р. проекти нового Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо відповідальності за корупційні правопорушення», Закону України

«Про засади запобігання та протидії корупції» та Закону України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень», які 11 червня 2009 р. були прийняті Верховною Радою України і вводяться у дію з 1 січня 2011 р. В зазначених законопроектах, що отримали назву «Антикорупційний пакет» значною мірою реалізовані сучасні потреби законодавчого регулювання антикорупційної запобіжної діяльності та протидії корупційним правопорушенням з огляду на необхідність посилення боротьби з цим негативним явищем, а також на виконання Конвенції ООН проти корупції, ратифікованої Законом України від 18 жовтня 2006 р. № 251-VI, Кримінальною конвенцією про боротьбу з корупцією, ратифікованої Законом України від 18 жовтня 2006 р. № 252-VII, та Цивільної конвенцією про боротьбу з корупцією, ратифікованої Законом України від 16 березня 2005 р. № 2476-IV, які передбачають, окрім кримінальної відповідальності за корупційні діяння, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну відповідальність.

Антикорупційний пакет законів запроваджує новий порядок запобігання та протидії корупції, дає додаткові визначення понять «службова особа», встановлює нові види корупційних правопорушень і злочинів, а також вводить відповідальність юридичних осіб приватного права за корупційні правопорушення.

Так, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» від 11 червня 2009 р., до числа корупційних віднесено 5 складів злочинів додаткового розділу VII-A «Злочини у сфері службової діяльності в юридичних особах приватного права та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» Особливої частини Кримінального кодексу України, та 12 складів злочину, що містяться у інших статтях кодексу, а саме:

1. Зловживання повноваженнями (ст. 235-1);
2. Перевищення повноважень (ст. 235-2);
3. Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги (ст. 235-3);
4. Комерційний підкуп (ст. 235-4);
5. Підкуп особи, яка надає публічні послуги (ст. 235-5);
6. Самовільне присвоєння владних повноважень або звання службової особи (ст. 353);

7. Підроблення документів, печаток, штампів та бланків, а також збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів (ст. 358);
8. Зловживання владою або службовим становищем (ст. 364);
9. Перевищення влади або службових повноважень (ст. 365)
10. Службове підроблення (ст. 366);
11. Службова недбалість (ст. 367);
12. Одержання хабара (ст. 368);
13. Незаконне збагачення (ст. 368-1);
14. Пропозиція або давання хабара (ст. 369);
15. Зловживання впливом (ст. 369-1);
16. Провокація хабара (ст. 370);
17. Втручання в діяльність судових органів (ст. 376).

При цьому, з переліку кримінально караних корупційних діянь законодавцем були виключені: привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України) та деякі інші склади злочинів.

Характерною особливістю нових норм є те, що вони встановлюють додаткову кримінальну відповідальність за ряд суспільно небезпечних діянь, що викликано необхідністю посилення боротьби з цим явищем, мають підвищену кримінально-правову відповідальність, носять більш виражений диференційований характер в залежності від ступеня тяжкості вчинених злочинів, а у санкціях корупційних статей широко використовується штраф як вид покарання, що може розцінюватись, як позитивне явище, що відповідає вимогам Конвенції Ради Європи по боротьбі з корупцією від 27 січня 1999 р.

Названим Законом дано більш чітке визначення службової особи, яка підлягає кримінальній відповідальності за вчинений корупційний злочин.

Згідно внесених частин 3 та 4 статті 18 КК України «Суб'єкт злочину», службовими особами є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій або виконують такі

функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

Службовими особами також визнаються посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому, адміністративному або судовому органі іноземної держави, а також будь-які особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), а також посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені).

Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» визначає основні заходи запобігання корупції в публічній та приватній сферах суспільних відносин, відшкодування завданої внаслідок вчинення корупційних правопорушень шкоди, поновлення порушених прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, інтересів держави.

У порівнянні з діючим Законом України «Про боротьбу з корупцією», коло суб'єктів, які несуть відповідальність за корупційні правопорушення, визначене Законом України «Про засади запобігання та протидії корупції» (набуває чинності з 1 січня 2011 р.), значно розширено. Так, за корупційні правопорушення за ст. 2 нового Закону несуть адміністративну відповідальність:

1. Особи, уповноважені на виконання функцій держави або органів місцевого самоврядування;
2. Особи, які прирівнюються до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або органів місцевого самоврядування.
3. Особи, які постійно або тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або особи, спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків в юридичних особах, а також фізичні особи – підприємці;
4. Посадові особи юридичних осіб, фізичні особи – у разі одержання від них особами перших двох категорій, або за участю цих осіб іншими особами неправомірної вигоди;
5. Юридичні особи – у визначених законом випадках.

До осіб, уповноважених на виконання функцій держави або органів місцевого самоврядування відносяться:

а) Президент України, Голова Верховної Ради України та його заступники, Прем'єр-міністр України та інші члени Кабінету Міністрів України, Голова Служби безпеки України, Генеральний прокурор України, Голова Національного банку України, Голова Рахункової палати, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

б) народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутати місцевих рад;

в) державні службовці;

г) посадові особи місцевого самоврядування;

г) військові посадові особи Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів військових формувань;

д) судді Конституційного Суду України, професійні судді, народні засідателі і присяжні;

е) особи рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, податкової міліції, державної кримінально-виконавчої служби, органів та підрозділів цивільного захисту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України;

є) посадові особи і працівники органів прокуратури, дипломатичної служби, митної служби, державної податкової служби;

ж) посадові та службові особи інших органів державної влади.

До прирівняних до них осіб, Закон відносить:

а) інших посадових особи юридичних осіб публічного права, які одержують заробітну плату за рахунок державного чи місцевого бюджету;

б) членів окружних/територіальних та дільничних виборчих комісій;

в) керівників громадських організацій, які частково фінансуються з державного чи місцевого бюджету;

г) помічників-консультантів народних депутатів України та інших виборних осіб, які не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але одержують заробітну плату за рахунок державного чи місцевого бюджету;

г) осіб, які не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але надають публічні послуги (аудитори, нотаріуси, експерти, оцінювачі, арбітражні керуючі, незалежні посередники чи члени трудового арбітражу під час розгляду колективних трудових спорів, третейські судді, а також у встановлених законом випадках інші особи);

д) посадових осіб іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому, адміністративному або судовому органі іноземної держави, а також інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства);

е) посадових осіб міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені).

Стаття 4 Закону «Про засади запобігання та протидії корупції» встановлює спеціальні обмеження, спрямовані на протидію корупції. Так, особам перших трьох категорій забороняється:

1) використовувати своє службове становище з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб, у тому числі:

а) неправомірно сприяти фізичним або юридичним особам у здійсненні ними господарської діяльності, одержанні субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів, пільг, укладанні контрактів (у тому числі на закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти);

б) неправомірно сприяти призначенню на посаду особи, яка не має переваг перед іншими кандидатами на цю посаду;

в) неправомірно втручатися в діяльність інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування або посадових осіб;

г) неправомірно надавати перевагу фізичним або юридичним особам у зв'язку з підготовкою проектів, виданням нормативно-правових актів та прийняттям рішень, затвердженням (погодженням) висновків;

2) займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту, що здійснюються в позаробочий час) безпосередньо або через інших осіб, якщо інше не передбачено законом;

3) входити, у тому числі через інших осіб, до складу органу управління чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку (крім випадків, коли особи здійснюють функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі, та представляють інтереси держави в раді товариства (спостережній раді), ревізійній комісії господарського товариства), якщо інше не передбачено законом;

4) відмовляти фізичним або юридичним особам в інформації, надання якої передбачено законом, надавати недостовірну чи не в повному обсязі інформацію.

Фізичним та юридичним особам забороняється здійснювати фінансування органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, у тому числі надавати їм матеріальну та/або нематеріальну допомогу, безоплатно виконувати роботи, надавати послуги, передавати кошти та інше майно, крім випадків, передбачених законами та чинними міжнародними договорами України, укладеними в установленому законом порядку.

Окрім того, особам, які підпадають під перші дві категорії, у зв'язку з виконанням ними функцій держави або органів місцевого самоврядування забороняється приймати подарунки, за винятком випадків, передбачених цим Законом та іншими законами. Подарунки, одержані під час проведення офіційних заходів, мають бути у триденний строк в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, передані органу державної влади, організації або іншій юридичній особі, де вони працюють. Виключення робиться лише для особистих подарунків, які відповідають загальноновизнаним уявленням про гостинність, за умови, що вартість одного подарунка не перевищує розміру однієї податкової соціальної пільги.

Деякі категорії осіб, уповноважених на виконання функцій держави або органів місцевого самоврядування, та прирівняні до них, не можуть мати у безпосередньому підпорядкуванні або бути безпосередньо підпорядкованими у зв'язку з виконанням повноважень близьким їм особам.

До близьких осіб закон відносить: подружжя, діти, батьки, рідні брати і сестри, дід, баба, онуки, усиновлювачі, усиновлені, а також інші особи за умови їх постійного проживання разом із суб'єктом, і ведення з ним спільного господарства.

На таких осіб покладається обов'язок повідомити керівництво органу, на посаду в якому вона претендує, про працюючих у цьому органі близьких їй осіб.

У разі виникнення обставин, що порушують вимоги закону, відповідні особи, близькі їм особи вживають заходів щодо усунення таких обставин у п'ятнадцятиденний строк. Якщо в даний строк ці обставини добровільно не усунуто, відповідні особи та/або близькі їм особи в місячний строк підлягають переведенню в установленому порядку на іншу посаду, що виключає безпосереднє підпорядкування. У разі неможливості такого переведення особа, яка перебуває в підпорядкуванні, підлягає звільненню із займаної посади, крім випадків, передбачених законодавством.

Закон «Про засади запобігання та протидії корупції» встановлює значні обмеження щодо осіб, які звільнилися з посад або припинили діяльність, пов'язану з виконанням функцій держави, органів місцевого самоврядування, та щодо юридичних осіб, яких притягнуто до відповідальності за вчинення корупційного правопорушення, а також вводить обов'язкову спеціальну перевірку осіб, які претендують на заняття посад, пов'язаних із виконанням функцій держави або органів місцевого самоврядування.

Так, встановлені Законом обмеження щодо осіб, уповноважених на виконання функцій держави або органів місцевого самоврядування, та прирівняних до них, зберігаються протягом двох років після звільнення таких осіб з посад або припинення ними в установленому порядку діяльності, пов'язаної з виконанням функцій держави, органів місцевого самоврядування, за умови якщо обов'язки цих осіб на новій посаді у приватному секторі безпосередньо пов'язані з функціями, які виконували особи, перебуваючи на попередній посаді.

Органи державної влади або органи місцевого самоврядування, юридичні особи публічного права, юридичні особи, що фінансуються з державного чи місцевого бюджету, не можуть надавати юридичним особам, яких притягнуто до відповідальності за вчинення корупційного правопорушення, кошти і майно протягом п'яти років з дня набрання рішенням суду законної сили.

Юридичним особам, яких притягнуто до відповідальності за вчинення корупційного правопорушення, протягом п'яти років з

дня набрання рішенням суду законної сили забороняється провадити діяльність від імені держави чи будь-яку іншу діяльність з надання державних послуг на договірних засадах.

На Кабінет Міністрів України покладено обов'язок визначати порядок накопичення та оприлюднення інформації про юридичних осіб, притягнутих до відповідальності за корупційні правопорушення.

З метою недопущення порушень законодавства про корупцію, стосовно осіб, які претендують на зайняття посад, пов'язаних з виконанням функцій держави або органів місцевого самоврядування, проводиться спеціальна перевірка, у тому числі щодо відомостей, поданих особисто. Організація проведення спеціальної перевірки покладається на керівника органу державної влади, органу місцевого самоврядування, на зайняття посади в якому претендує особа.

До проведення такої перевірки залучаються спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції, а в разі потреби – інші центральні органи виконавчої влади.

Спеціальній перевірці підлягають відомості про:

- 1) притягнення особи до кримінальної відповідальності та відповідальності за корупційні правопорушення;
- 2) достовірність інформації про доходи, їх джерела та зобов'язання фінансового характеру, у тому числі за кордоном, щодо особи, яка претендує на посаду, та близьких їй осіб;
- 3) наявність у особи та близьких їй осіб корпоративних прав;
- 4) особу, яка претендує на зайняття посади, у тому числі про стан її здоров'я, освіту, наявність наукового ступеня, вченого звання, підвищення кваліфікації.

При цьому, Закон вимагає письмової згоди особи, яка претендує на зайняття посади на проведення такої перевірки. Втім, у разі відсутності зазначеної згоди питання щодо кандидатури особи не розглядається взагалі.

У системі заходів із запобігання та протидії корупції, значна увага приділяється системі фінансового контролю.

Зокрема, встановлено вимогу для осіб, уповноважених на виконання функцій держави або органів місцевого самоврядування, та прирівняних до них осіб, зазначених в підпунктах "а"-"г", подавати відомості про майно, доходи, витрати, зобов'язання фінансо-

вого характеру, у тому числі за кордоном, у порядку та обсягах, визначених законами та іншими виданими на їх основі нормативно-правовими актами.

У разі відкриття валютного рахунку в установі банку-нерезидента така особа, зобов'язана в десятиденний строк письмово повідомити про це орган державної податкової служби за місцем проживання із зазначенням номера рахунку і місцезнаходження банку-нерезидента.

Особа, яка претендує на зайняття такої посади, до призначення або обрання на відповідну посаду подає в установленому законодавством порядку відомості про майно, доходи, зобов'язання фінансового характеру, у тому числі за кордоном.

У разі неподання або подання недостовірних відомостей зазначена особа не може бути призначена (обрана) на відповідну посаду, а призначена особа підлягає звільненню, якщо інше не передбачено Конституцією України.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 11 червня 2009 р. встановлено адміністративну відповідальність за корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією.

Відповідно до цього закону, Кодекс України про адміністративні правопорушення доповнено окремою новою главою 15-Б «Корупційні адміністративні правопорушення», до якої включено 13 статей (212²¹ – 212³³), і доповнені норми, що уточнюють порядок накладання адміністративного стягнення, направлення до суду протоколу про вчинення корупційного адміністративного правопорушення, його розгляд, звернення до виконання постанови суду про накладення адміністративного стягнення за таке правопорушення та, що особливо важливо з кримінологічного погляду, — направлення судом цієї постанови керівнику відповідного органу, установи, організації, де було допущено корупційне правопорушення, з метою усунення причин та умов, що сприяли вчиненню останнього.¹

Так, на підставі доданих статей КпАП, за одержання особою неправомірної вигоди для себе чи іншої особи у розмірі, що не пере-

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 235.

вищує п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, – тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією незаконно одержаної неправомірної вигоди матеріального характеру (ст. 212²¹).

Стаття 212²² визначає відповідальність за підкуп – пропозицію або надання особі неправомірної вигоди (безпосередньо для неї чи для іншої особи) у розмірі, що не перевищує п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, у тому числі за ціною, нижчою за мінімальну ринкову, – що тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Стаття 212²³ «Незаконне сприяння фізичним або юридичним особам» встановлює відповідальність за сприяння особою з використанням посадового становища фізичним або юридичним особам у здійсненні ними господарської діяльності, одержанні субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів, пільг, укладенні контрактів (у тому числі на закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти) з метою одержання за це неправомірної вигоди, якщо її розмір не перевищує п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, – що тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією незаконно одержаної неправомірної вигоди матеріального характеру.

Порушення обмежень щодо заняття підприємницькою діяльністю та вимог щодо сумісництва карається накладенням штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією отриманої винагороди від підприємницької діяльності чи роботи за сумісництвом (ст. 212²⁴).

Стаття 212²⁵ передбачає, що незаконне входження до складу правління чи інших керівних органів суб'єктів господарювання, безпосередньо або через представника чи підставних осіб, яке має на меті одержання прибутку (крім випадків безпосереднього виконання функцій з управління акціями (частками, паями), що належать державі, або представництво інтересів держави, – тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Неправомірне втручання в діяльність державних органів, підприємств, установ і організацій (ст. 212²⁷) з використанням посадового становища та з метою перешкоджання виконанню ними своїх

повноважень — тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста двадцяти п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Встановлюється також відповідальність за порушення особою встановлених законодавством вимог щодо подачі відомостей про доходи та зобов'язання фінансового характеру — що карається накладення штрафу від десяти до двадцяти п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 212²⁸).

Не менш важливим правовим заходом з протидії корупції є встановлення ст. 212²⁹ КпАП відповідальності за невжиття заходів щодо запобігання та протидії корупції уповноваженими на це особами — що тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста двадцяти п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Також новими статтями КпАП України встановлено відповідальність за:

- порушення встановленого законодавством порядку фінансування політичних партій та виборчих кампаній в органи державної влади та органи місцевого самоврядування (стаття 212³⁰);
- незаконне використання інформації, що стала відома у зв'язку з виконанням посадових повноважень (стаття 212³¹);
- ненадання інформації або надання недостовірної чи неповної інформації у разі якщо така інформація підлягає наданню на запит фізичної або юридичної особи відповідно до законів України «Про інформацію» (стаття 212²⁶);
- незаконне одержання подарунка (стаття 212³²);
- порушення вимог щодо декларування особистих інтересів (стаття 212³³).

У Антикорупційному пакеті важливе місце посідає прийнятий Верховною Радою України Закон «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» від 11 червня 2009 р. Він встановлює відповідальність юридичних осіб за вчинення їх уповноваженими особами корупційних правопорушень, а також визначає порядок притягнення їх до такої відповідальності. Проте дія цього Закону не поширюється на юридичних осіб публічного права, які повністю утримуються за рахунок державного чи місцевих бюджетів, а також міжнародні організації.

Згідно зі статтею 2 вищезазначеного Закону, юридична особа несе відповідальність за вчинення від її імені та в її інтересах керівником

такої юридичної особи, її засновником, учасником чи іншою уповноваженою особою самостійно або у співучасті будь-якого із злочинів, передбачених статтею 209 (легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом), частиною першою або другою статей 235-4 (комерційний підкуп), 235-5 (підкуп особи, яка надає публічні послуги), статтями 364 (зловживання владою або службовим становищем), 365 (перевищення влади або службових повноважень), 368 (одержання хабара), 369 (пропозиція або давання хабара) і 376 (втручання в діяльність судових органів) Кримінального кодексу України.

За вчинення зазначених діянь на юридичних осіб за рішенням суду можуть бути накладені такі види стягнень:

- 1) штраф;
- 2) заборона займатися певним видом діяльності;
- 3) конфіскація майна;
- 4) ліквідація юридичної особи.

При цьому, такі стягнення, як заборона займатися певним видом діяльності та ліквідація юридичної особи, можуть застосовуватися лише як основне стягнення, а штраф та конфіскація – і як основне і як додаткове стягнення.

Законом України «Про засади запобігання та протидії корупції» визначено коло суб'єктів, які здійснюють заходи із запобігання та протидії корупції. Кабінет Міністрів України здійснює координацію і контроль за діяльністю органів виконавчої влади щодо запобігання та протидії корупції.

Формування державної антикорупційної політики, реалізацію антикорупційної стратегії, що визначається Верховною Радою України, а також координацію діяльності центральних органів виконавчої влади з цих питань здійснює спеціально уповноважений орган (особа) з питань антикорупційної політики.

Спеціально уповноваженими суб'єктами, які в межах своєї компетенції безпосередньо здійснюють заходи щодо виявлення, припинення та розслідування корупційних правопорушень є спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ України, податкової міліції, по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Служби безпеки України, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, якщо інше не передбачено законом.

Координацію діяльності правоохоронних органів з питань протидії корупції здійснюють в межах наданих повноважень, визначених законами, Генеральний прокурор України та підпорядковані йому прокурори.

Як показує міжнародний і вітчизняний досвід, дійовим засобом протидії корупції насамперед є політична воля. Як зазначає професор О.М. Джужа, за відсутності такої волі найдосконаліше законодавство має декларативний характер, а діяльність правоохоронних органів лише імітує боротьбу з корупційною злочинністю. Вчений обгрунтовано вважає, що другим і, мабуть, найефективнішим засіб протидії корупції – зробити її ризикованою та не вигідною. Доти, доки чиновнику буде вигідно брати хабарі, красти, іншим чином зловживати владою, а ризик понести покарання буде мінімальним, жодні репресивні заходи не дадуть позитивного результату.¹

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужа. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 215.

Розділ 15.

ЕКОНОМІЧНА ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Поняття та кримінологічна характеристика економічної злочинності

Під економічною злочинністю розуміють сукупність корисливих посягань, що спричиняють шкоду охоронюваним законом економічним інтересам суспільства і громадян унаслідок вчинення розкрадань, господарських і посадових злочинів.

Основою відповідного поняття є категорії «користь» і «корислива мотивація». Під користю звичайно розуміють вигоду, матеріальний зиск. Критерієм для виділення економічної злочинності із загальнокримінальної корисливої злочинності може служити сполучення ознак корисливої мотивації та економічної сфери як найбільш типової цінності, на яку посягають конкретні злочини.

Практично економічна злочинність – це складна сукупність декількох десятків складів злочинів, що передбачені діючим Кримінальним кодексом України – вчинених шляхом розкрадань, укриття доходів від оподаткування, незаконного підприємництва, обману споживачів, контрабанди, фальшивомонетництва, шахрайство з фінансовими ресурсами та інших, що охоплюють усі галузі господарювання та сфери діяльності. Деякі автори відносять до економічних злочинів і корисливі посадові злочини, особливо хабарництво.

Найбільш значне зростання злочинних проявів відзначається на тих ділянках, які зайняті задоволенням життєво важливих потреб населення, зокрема, в торгівлі та побутовому обслуговуванні, паливно-енергетичному, агропромисловому комплексах, на транспорті, у сфері кредитно-фінансових відносин, будівництві тощо.

Уявлення про структуру та динаміку злочинності у сфері економіки України можна скласти на підставі даних, наведених у табл. 15.1.

В Україні набули поширення такі види економічних злочинів:

- ухилення від погашення заборгованості за отримані під гарантію уряду України іноземні кредити;
- використання фірм, зареєстрованих на підставних осіб з метою ухилення від оподаткування;

Таблиця 15.1.

Злочинність у сфері економіки*

		2006	2007	2008	2009	6 міс. 2010
Виявлено злочинів		42606	42755	38607	36634	25483
з них	тяжких та особливо тяжких	20197	18739	16500	15773	11168
	питома вага до загальної кількості виявлених злочинів	47.4	43.8	42.7	43.1	43.8
	середньої тяжкості	11144	11258	8752	8992	6265
	питома вага до загальної кількості виявлених злочинів	26.2	26.3	22.7	24.5	24.6
Розслідувано злочинів		30504	32563	31192	29647	17900
Виявлено осіб, що вчинили злочини		17405	18253	17690	17283	9642
Знято з обліку		7312	7169	6054	7242	2558
Злочини проти власності		16926	17396	13594	13366	8916
з них	привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем	7371	7193	7171	7832	5458
	у т.ч. в особливо великих розмірах	986	762	784	1051	716
Злочини у сфері господарської діяльності		8726	9029	8638	8174	5266
з них	фіктивне підприємництво	255	376	453	460	379
	легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом	338	363	382	342	204
	порушення законодавства про бюджетну систему України	97	61	48	27	30
	порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом	1986	1793	1846	1149	1018
	шахрайство з фінансовими ресурсами	764	697	538	531	441
	незаконна приватизація державного, комунального майна	99	89	62	45	19
	незаконні дії щодо приватизаційних паперів		1		23	4
	неотримання особою обов'язкових умов щодо приватизації державного, комунального майна або підприємств та їх подальшого використання	38	33	34	44	45
Злочини у сфері службової діяльності		16396	15555	15495	14159	10618
з них	зловживання владою або службовим становищем	4621	3910	3698	3564	2957
	перевищення влади або службових повноважень	1161	888	726	581	407
	хабарництво	3014	2775	2297	2102	1610
	у т.ч.	одержання хабара	2335	2146	1910	1855
	давання хабара	678	628	386	247	220
Злочини пов'язані (вчинені)	з приватизацією	2835	2762	2372	2473	1818
	у т.ч. з земельними відносинами	1048	1151	1571	1683	1332
	у сфері зовнішньоекономічної діяльності	1293	1323	656	539	423
	у сфері банківської діяльності	3365	3183	3294	3300	2538
	у т.ч. безпосередньо в банках	1180	1316	1547	1531	1305
	на об'єктах ПЕК	3331	2942	1887	1635	1219
	в АПК	4278	3624	2534	2213	1622
	з використанням бюджетних коштів	7249	7566	6354	7264	5958
у сфері високих інформаційних технологій	583	656	691	707	487	

* За даними Департаменту інформаційних технологій МВС України.

- зловживання у сфері приватизації;
- заподіяння збитків державі незаконними торговельними операціями, які здійснюються через підставні фірми;
- шахрайство з фінансовими ресурсами;
- злочини у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Найпривабливішим для злочинців став незаконний вивіз високоліквідної промислової та сільськогосподарської продукції, який є одним з основних джерел валютних надходжень в Україну;
- контрабанда, особливо на українсько-російській та українсько-молдовській ділянках кордону, на які припадає 65% вартості всіх вилучених контрабандних товарів, та втягування в контрабанду посадових осіб;
- розкрадання зерна з державного резерву;
- випуск фальсифікованої лікєро-горілкової продукції.

Відмінна риса економічних злочинів полягає в тому, що вони здійснюються спеціальними суб'єктами – посадовими та матеріально відповідальними особами, тобто особами, включеними в систему економічних відносин, на які вони зазіхають.

Поряд з матеріальними наслідками серйозна шкода завдається встановленому порядку управління народним господарством. При цьому ускладнюється реалізація рішень, спрямованих на нормальне функціонування всіх суб'єктів товарно-грошового обігу, захист прав споживачів тощо.

Таким чином, підвищена соціальна небезпека економічної злочинності полягає в негативному її впливі на інститути суспільства, порушенні встановленого порядку функціонування матеріальної основи держави – економіки.

До основних ознак, які характеризують сьогодні економічну злочинність, слід віднести:

1. Злочини, які вчинюються в економічній сфері, відносяться до групи високолатентних злочинів. Статистичні показники МВС України щодо кількості зареєстрованих злочинів у сфері економіки більше свідчать про активність правоохоронних органів по виявленню корисливих злочинів, ніж про їх поширеність у сфері економіки. На думку експертів-кримінологів, загалом виявляється лише 15–20% злочинів такого виду. Таким чином, реальний стан справ у цій сфері мінімум у 5–6 разів гірший, ніж той, що реєструється кримінальною статистикою.

2. Шкода, яка заподіюється економічними злочинами суспільству, дуже значна. Так, наприклад, з виявлених у 2009 році 36694 злочинів у сфері економіки 13366, або 36,4%, склали злочини проти власності, з них 1051, або 7,9%, – злочини в особливо великих розмірах. Шкода від таких злочинів становила сотні мільйонів гривень.

3. Економічна злочинність значно більшою мірою, ніж кримінальна, здатна формувати напівкримінальний спосіб життя значної частини населення.

4. Економічна злочинність за своєю природою має майже повністю організований характер. Її можна визначити як новий якісний рівень групової професійної злочинності, що характеризується згуртуванням кримінального контингенту в межах регіону, країни з розподілом на ієрархічні рівні, з виділенням лідерів, які не беруть участі у конкретних злочинах, а здійснюють організаторські, управлінські, ідеологічні функції; корупцією, тобто втягненням у злочинну діяльність відповідальних працівників апарату державних (у тому числі правоохоронних) органів для забезпечення безпеки і гарантій учасникам угруповань; монополізацією і розширенням сфер протиправної діяльності з метою одержання максимальних прибутків.

5. Економічна злочинність охоплює різні зловживання суб'єктів господарювання, що посягають на порядок управління економікою і складаються з множинності епізодів злочинів.

6. Економічна злочинність вчиняється в процесі професійної діяльності суб'єктів господарювання та службових осіб.

При дослідженні економічної злочинності часто використовують поняття «тіньова економіка». Тіньова економіка – це сукупність протиправних оборотів з товарами та послугами, які не знайшли відображення у відповідній системі реєстрації. Тіньова економіка є складним суперечливим соціально-економічним процесом. Вона охоплює основну частину суспільних структур і господарства. До зазначеної економіки належить неконтрольоване суспільством виробництво, розподіл, обмін і споживання товарно-матеріальних цінностей, грошей, послуг. Це все те, що приховується від органів державного управління, громадськості, зокрема соціально-економічні відносини між окремими громадянами, соціальними групами з використання державної та недержавної власності, власності громадян у корисливих інтересах, які вбирають у себе невраховані та

нерегламентовані види економічної діяльності. Тобто тіньова економіка розуміється як сукупність неконтрольованих і нерегульованих законних або протиправних видів економічної діяльності.

Незаконна, умисно прихована від державних органів, економічна діяльність спрямовується на одержання прибутку шляхом вчинення злочинів чи сприяння їм.

Тіньова економіка активізувалася та розвивалася в умовах наявності прогалин у законодавстві, в економіці та фінансово-кредитній сфері, за обставин зростання фінансових можливостей криміналітету, зрощування корумпованих представників різних влад, державного апарату та злочинного світу, маючи єдину мету – надмірне збагачення злочинних угруповань і окремих осіб за рахунок держави.

Характеризуючи особистість розкрадачів, не можна не помітити рівне співвідношення чоловіків (60%) і жінок (40%). Серед осіб, що вчинили всі злочини в цілому, співвідношення чоловіків і жінок – у середньому 1:8. Приблизна рівновага статей, що спостерігається в економічній злочинності, обумовлена тим, що жінки традиційно частіше чоловіків займають посади, пов'язані з виконанням облікових, бухгалтерських функцій; обслуговуванням товарно-матеріальних цінностей у торгівлі та сфері побутового обслуговування.

З керівних робітників, що в організованих розкраданнях досягають третини всіх засуджених, навпаки, переважають чоловіки. Ще більш високий відсоток чоловіків серед осіб, засуджених за хабарництво (біля 70%), що прямо пов'язано з виконанням спеціальних виконавчо-розпорядницьких функцій, властивих управлінській ланці.

За даними кримінологічних досліджень, кожен два з трьох засуджених за економічні злочини мали середню та вищу освіту.

Для посадових, господарських злочинів і службових розкрадань властиве вчинення злочину вперше. Раніше засуджені за хабарництво серед усіх засуджених не перевищують 5%, такий самий рівень раніше засуджених за спекуляцію.

Кожне п'яте розкрадання, здійснене з використанням посадового положення, є груповим.

Особи віком від 18 до 29 років становлять біля 25% виявлених розкрадачів. Основну групу складають особи 30 і старше років, які посідають матеріально відповідальні та відповідальні посади.

Збудником мотивів заняття протиправною діяльністю у сфері економіки, як правило, виступає користь, бажання матеріального благополуччя, отримання престижних, дорогих речей, намагання наблизитися до західних стандартів споживання, посісти високе стійке положення у суспільстві, що відкриває доступ до таких благ, які не доступні звичайній людині. В організованих розкраданнях значна частина розкраденого розподіляється «потрібним людям».

До таких факторів слід віднести:

- зниження рівня матеріальної забезпеченості більшості населення і стрімку поляризацію населення за рівнем доходів;
- самовідсторонення держави від управління державним сектором економіки;
- суттєве збільшення тіньового сектору економіки та залучення до нього значної кількості людей;
- зниження авторитету всіх ланок державної влади, послаблення ефективності державного управління, в тому числі у сфері правоохоронної діяльності;
- недосконалість законодавства;
- правовий нігілізм;
- зниження правосвідомості громадян і девальвацію моральних цінностей, коли окремі форми протиправної поведінки стали розглядатись як соціально допустимі.

§ 2. Загальні причини та умови економічної злочинності

Обставини, що впливають на корисливу злочинність, досить численні та різноманітні. Розглядаючи причини та криміногенні умови злочинності у сфері економіки загальносоціального рівня, їх можна поділити на основі критерію однорідності сфери соціального впливу на: а) економічні; б) політичні; в) правові; г) психологічні; д) організаційні фактори.

Серед економічних причин і умов економічної злочинності слід виділити:

1. Економічну кризу як основу безперервної нестабільності всіх основних потреб населення, а також соціальних цінностей.

2. Ступінь поляризації населення за рівнем доходу. Чим далі відстоять один від одного «полюси» бідності й багатства, тим вище соціальна напруженість і прагнення бідних до найбільш примітивних протизаконних засобів перерозподілу майна, з одного боку, і гостріша боротьба між особами, які зосередили найбільші за розмірами статки – з іншого.

3. Рівень зuboжіння населення, що визначається на основі вартості фізіологічно необхідного мінімуму забезпеченості.

4. Інфляція як процес або результат знецінювання грошей.

5. Безробіття або стан трудової незайнятості населення, який створює об'єктивну основу масового одержання засобів існування незаконним, у тому числі злочинним шляхом, оскільки рівень соціальної захищеності безробітних фактично відповідає межі абсолютної бідності.

6. Галопуюче зростання цін на продукти харчування і предмети першої необхідності, комунальні послуги тощо.

До політичних причин і умов злочинності у сфері економіки слід віднести:

1. Загальну політичну нестабільність, що нерідко виступає фактором циклічного посилення економічної кризи та безупинно створює загрозу втрати державою статусу гаранта економічної стабільності. Політична нестабільність викликає також низький рівень поваги до влади, у тому числі до системи юстиції, правоохоронних органів.

2. Низький рівень особистої участі населення в боротьбі зі злочинами в сфері економіки.

3. Корумпованість, тобто продажність і підкупність державного і муніципального апарату, що перешкоджає прийняттю ефективних антикризових заходів і справедливих заходів відповідальності відносно осіб, які вчинили корисливі злочини. У цьому зв'язку особи, що незаконно заволоділи чужим майном у великих розмірах, мають гарантії захищеності від кримінального переслідування.

4. Відсутність політичної волі у формі справжньої зацікавленості значної частини представників державного апарату в ефективній боротьбі з такими базовими видами корисливих злочинів, як легалізація (відмивання) коштів або іншого майна, придбаного незаконним шляхом, монополістичні дії й обмеження конкуренції тощо.¹

¹ Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1999. – С. 363.

Правові фактори злочинності у сфері економіки:

1. Наявність численних прогалин і протиріч у законодавстві цивільно-правового комплексу, у фінансовому (у тому числі податковому), бюджетному та валютному законодавстві.

2. Дефіцит офіційного тлумачення кримінально-правових норм про відповідальність за заподіяння майнового збитку шляхом обману або зловживання довірою, а також за всі злочини сфери економічної діяльності, що визначає низьку інтенсивність застосування відповідних норм.

3. Технічні недоліки кримінально-правових норм, що передбачають відповідальність за найнебезпечніші види злочинів у сфері економіки, у тому числі: а) вчинені організованими групами (у КК України дано надмірно загальне визначення поняття організованої групи, що не дозволяє однозначно інтерпретувати на практиці її основні ознаки); б) деякі види злочинів, вчинені у великих розмірах або що заподіяли великої шкоди незаконного одержання кредиту, великі розміри легалізації (відмивання) коштів або іншого майна, придбаного незаконним шляхом, виготовлення або збуту підроблених грошей чи цінних паперів тощо.

4. Термінологічна непогодженість карного, цивільного та господарського законодавства в частині, що ставиться до визначення бланкетних ознак окремих видів злочинів.

5. Відсутність закону про попередження злочинності, що створює нормативні передумови для поступового переходу від переважно каральної моделі боротьби з корисливою злочинністю, за якої остання здатна відтворювати сама себе, до профілактичної – заснованої на фінансових гарантіях пріоритету заходів з обмеження причин і умов здійснення злочинів (у тому числі корисливих) перед заходами кримінального переслідування.

6. Відсутність ефективного правового регулювання кримінальної відповідальності за злочини у сфері економіки, вчинені юридичними особами.¹

Соціально-психологічні фактори корисливої злочинності:

1. Низький рівень правосвідомості, відсутність солідарності населення із кримінально-правовими заборонами за переважну більшість злочинів у сфері економічної діяльності.

¹ Там само. – С. 365.

2. Правовий нігілізм, зневажання ймовірністю притягнення до відповідальності за корисливий злочин.

3. Критично низький рівень знання кримінально дієздатним населенням меж відповідальності за злочини у сфері економічної діяльності.

4. Втрата населенням довіри та готовності надавати підтримку правоохоронним органам, що займаються розкриттям і розслідуванням корисливих злочинів.¹

Організаційні чинники злочинності у сфері економіки:

1. Відсутність державної системи кримінологічного моніторингу економіки – процесу безперервного спостереження, оцінки й прогнозування явищ, що виникають в економіці для своєчасного реагування на нові тенденції та процеси в ній.

2. Дефіцит ефективних способів розслідування шахрайства, заподіяння майнового збитку шляхом обману або зловживання довірою, а також податкових, митних, валютних і кредитних злочинів, які вчиняються з використанням новітніх (насамперед комп'ютерних) технологій. Розслідування названих категорій злочинів звичайними методами вже не забезпечує виявлення та закріплення необхідних доказів винності осіб, що вчинили такі злочини.

3. Низький рівень координації діяльності правоохоронних органів по боротьбі з корисливими злочинами.

4. Відсутність високоефективного механізму пошуку за кордоном (насамперед в офшорних зонах) і повернення незаконно надбаного і (або) вивезеного майна.

§ 3. Запобігання економічній злочинності

Попередження економічної злочинності є невід'ємною складовою соціального управління, що має передбачати впровадження економічних, організаційно-виробничих, технічних, правових і виховних заходів, спрямованих на нейтралізацію або зниження впливу обставин, що зумовлюють вчинення злочинів у сфері економіки.

Протягом майже всієї історії існування радянської влади боротьба з економічною злочинністю носила пріоритетний характер.

¹ Там само. – С. 366.

Важливе значення, зокрема, мали фундаментальні дослідження природи економічної злочинності, які проводили відомі вчені-юристи В.Н. Кудрявцев, В.Г. Танасевич, Б.Е. Богданов, Г.К. Сінілов та інші. На початку 70-х років минулого століття в системі МВС СРСР було створено спеціальний інститут з проблем охорони і збереження соціалістичної власності, а у 6 областях України – відділи та відділення, які проводили дослідження окремих проблем боротьби з економічною злочинністю.

У системі правоохоронних органів такими підрозділами є Державна служба боротьби з економічною злочинністю (ДСБЕЗ) і Державна податкова служба (ДПС). Діяльність зазначених служб при сумлінності, чесності та непідкупності їх працівників має відповідати міжнародним стандартам, бути максимально прозорою та зрозумілою як для громадськості, так і для підприємців, щоб ефективно виконувати покладені на них завдання: своєчасно попереджати, розслідувати та розкривати злочини у сфері економіки на підприємствах, в організаціях, комерційних структурах, фінансово-кредитній і банківській системах, добиватися повного відшкодування нанесених збитків, забезпечувати захист громадян від злочинних посягань; активно використовувати засоби масової інформації для висвітлення стану економічної злочинності в країні та регіонах і напрямів боротьби з нею.¹

Заходи запобігання економічної злочинності прийнято диференціювати на загальні, тобто ті, які не спрямовані на виявлення кримінологічних факторів у сфері економіки, і спеціальні, тобто заходи цілеспрямованого впливу на такі фактори в найбільш уражених сферах і галузях господарської діяльності з урахуванням особливостей їх функціонування.

Одночасно як критерій для класифікації заходів боротьби з економічною злочинністю також використовується належність цих заходів до однорідної соціальної сфери. Так, В.Н. Кудрявцев, який усебічно дослідив причини та умови економічних злочинів, вважає, що на основі даного критерію виділяються економічні, політичні, правові, психологічні, організаційні, технічні заходи боротьби з корисливою злочинністю.

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джузи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 253-254.

Економічні заходи боротьби з корисливою злочинністю.

Загальні:

- а) подолання економічної кризи;
- б) зниження рівня реальної інфляції до 2–4% у рік;
- в) зниження ступеня поляризації населення за рівнем доходів;
- г) ресурсне забезпечення прожиткового мінімуму населення;
- д) підтримка реального безробіття на рівні не вище 5–6% працездатного населення.

Спеціальні:

- а) адекватне ресурсне забезпечення підрозділів правоохоронних органів по боротьбі зі злочинами у сфері економіки;
- б) створення економічної основи державних позабюджетних фондів, що передбачають відособлене фінансування програм компенсації збитків жертвам злочинів у сфері економіки.

Політичні заходи боротьби з корисливою злочинністю.

Загальні:

- а) забезпечення стабільності обмеженого державного управління майном і економічною діяльністю;
- б) підтримка стійкої рівноваги державних і приватних інтересів у економіці;
- в) обмеження корупції в органах державної влади й місцевого самоврядування, що відають державним регулюванням економікою.

Спеціальні:

- а) розробка державної стратегії боротьби з корисливою злочинністю;
- б) визначення цілей і завдань боротьби зі злочинністю у сфері економіки в програмних документах політичних партій і рухів;
- в) забезпечення державної підтримки розвитку недержавних інститутів боротьби зі злочинністю у сфері економіки та окремими її видами.

Правові заходи боротьби з корисливою злочинністю.

Загальні:

- а) усунення протиріч у правовому регулюванні власності, економічної діяльності та служби в комерційних та інших організаціях;
- б) заповнення прогалин у правовому регулюванні окремих видів економічних відносин (наприклад, відносин власності на землю).

Спеціальні:

а) внесення змін і доповнень у кримінальне законодавство у частині, що відноситься до вдосконалення норм про відповідальність за злочини проти власності у сфері економічної діяльності;

б) усунення термінологічної непогодженості цивільного, адміністративного, митного, податкового, валютного і кримінального законодавства;

в) розробка та прийняття офіційного тлумачення норм про відповідальність за злочини у сфері економіки;

г) удосконалювання правового регулювання діяльності підрозділів правоохоронних органів, що здійснюють боротьбу з окремими видами злочинів у сфері економіки;

д) нормативне врегулювання механізму компенсації збитків, заподіяних жертвам злочинів у сфері економіки.

Психологічні заходи боротьби з корисливою злочинністю.

Загальні:

а) виховання поваги до законодавчих норм у сфері економіки;

б) формування ідеалів чесного підприємництва;

в) формування довіри населення до державної економічної політики;

г) виховання негативного ставлення до ухилення від сплати податків.

Спеціальні:

а) інформування населення про стан правового регулювання відповідальності за корисливі злочини;

б) виховання солідарності населення із кримінально-правовими заборонами щодо суспільно небезпечної економічної поведінки;

в) інформування про негативні наслідки порушення кримінально-правових заборон у сфері економіки;

г) інформування про заходи профілактики окремих видів корисливих злочинів;

д) інформування про способи легального захисту прав, порушених у результаті здійснення корисливих злочинів;

е) демонстрація позитивних результатів попередження й припинення окремих видів корисливих злочинів.

Організаційні заходи боротьби з корисливою злочинністю.

Загальні:

а) розробка й упровадження нових соціальних технологій, що об'єктивно перешкоджають здійсненню корисливих злочинів (забезпечення «прозорості» державного бюджету, оголошення рейтингу вільних від корупції сфер державного управління окремими секторами економіки; галузева паспортизація суб'єктів економічної діяльності тощо).

Спеціальні:

а) кримінологічна експертиза економічного законодавства;

б) створення системи кримінологічного моніторингу всіх галузей економіки;

в) розробка спеціалізованих програм (планів) або розділів таких програм (планів) боротьби з окремими видами корисливих злочинів;

г) оптимізація системи підрозділів правоохоронних органів, що здійснюють боротьбу з окремими видами корисливих злочинів;

д) удосконалювання механізму взаємодії вітчизняних та іноземних правоохоронних органів, що здійснюють боротьбу з корисливими злочинами транснаціонального характеру.¹

¹ Кримінологія: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1999. – С. 368-371.

Розділ 16. ЗАПОБІГАННЯ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЮ) «БРУДНИХ» ГРОШЕЙ ЗЛОЧИННИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ

§ 1. Поняття «відмивання» грошей

Реформування соціальної та господарської систем України супроводжується численними негативними явищами, які порушують економічні процеси, стають суттєвими перепонами на шляху переходу суспільства до ринкових відносин. Одним із суттєвих проявів негативної дії зазначених явищ є прагнення кримінальних структур і численних представників тіньового бізнесу легалізувати (відмити) доходи, одержані злочинним шляхом.

Під «відмиванням грошей» розуміють процес, за яким «брудні» гроші, зазвичай готівку, отримані в результаті протиправної діяльності, пропускають через банківську і фінансову систему таким чином, що вони перетворюються на «чисті» гроші, тобто їм надається видимість законних доходів, у зв'язку з чим зникає можливість встановити особу, яка є ініціатором операції або злочинного походження цих коштів.

Такі дії відбуваються, зокрема, в кредитно-фінансовій сфері та у банківській діяльності, в процесі приватизації, зовнішньоекономічної діяльності тощо. Завдяки ним маскується злочинність, надається видимість легального підприємництва, порушуються основні принципи добросовісної конкуренції. Легалізовані від злочинної діяльності доходи створюють надійне фінансове підґрунтя для подальшого розвитку та економічної експансії організованої злочинності, яка намагається за рахунок легального сектору економіки зберегти та збільшити свої доходи, а в певних випадках – підтримати ті чи інші напрями злочинної діяльності: тероризм, наркобізнес, незаконну міграцію та торгівлю людьми, незаконну торгівлю зброєю тощо.

Ще у 1994 р. на конференції країн – учасниць Ради Європи з проблеми відмивання грошей у країнах перехідного періоду (Страс-

бург, 29 листопада – 1 грудня 1994 р.) особливо наголошувалось, що неконтрольоване використання злочинцями коштів та окремих фінансових установ у кінцевому результаті завдає шкоди усій фінансовій системі, особливо у тих країнах, де фінансові інституції тільки розвиваються.

Відмивання грошей вже вийшло за межі окремих країн чи регіонів, набувши глобального значення. За оцінками експертів, щорічно у світі в законний фінансовий обіг вливається від 150 млрд. до 500 млрд. дол. США, здобутих злочинним шляхом.

Після подій 11 серпня 2001 року в США питання боротьби з брудними грошима стали в один ряд з боротьбою із тероризмом, адже незаконні доходи – найперше джерело фінансування діяльності терористичних організацій в усьому світі. Отже, покращення стану боротьби з відмиванням коштів, здобутих незаконним шляхом, має глибоке соціально-економічне, правове, міжнародне та політичне значення.

На сьогодні можна відзначити, що не існує єдиного поняття стосовно терміна «відмивання грошей» ні в міжнародному законодавстві, ні в законодавстві окремих держав.

Історично термін «відмивання грошей» уперше було вжито у США у 1980-ті роки. Президентська комісія США з боротьби з організованою злочинністю 1984 року визначила відмивання доходів злочинних угруповань як процес приховування наявності незаконного походження або незаконного використання доходів, а також спроби представити ці доходи.

Найчастіше поняття та основане на ньому визначення «відмивання доходів» трактують спираючись на визначення доходів, наведене у «Конвенції про відмивання, пошук, арешт і конфіскацію доходів, отриманих злочинним шляхом» (1990), згідно з яким під такими доходами розуміється будь-яка економічна вигода, набута злочинним шляхом. Вона може складатися з матеріальної власності чи власності, вираженої в правах, з рухомого або нерухомого майна і правових документів або документів, які підтверджують право на таку власність чи частку в ній .

Гносеологічно саме поняття «відмивання грошей» – це операції з маніпулювання кримінальними доходами заради приховування їх нелегального походження, внаслідок чого цей капітал набуває ста-

тусу законного (легального). Тут маються на увазі методи та процедури, що дозволяють кошти, отримані в результаті незаконної діяльності, переводити в інші активи для приховування їх правдивого походження, дійсних власників або інших аспектів, що могли б свідчити про порушення законодавства.

Найчастіше різні способи відмивання грошей використовуються в таких випадках, як торгівля наркотиками і зброєю, шахрайство, терористична діяльність, вимагання, проституція, торгівля контрабандними та краденими товарами. Однак за своєю суттю відмивання грошей супроводжує будь-який злочин, мотивом якого є одержання доходу.

В Україні визначення поняття легалізації коштів, набутих злочинним шляхом, міститься в статті 209 КК України. Це вчинення фінансових операцій чи укладення угод з коштами або іншим майном, одержаним унаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів, а також вчинення дій, спрямованих на приховання чи маскуванню незаконного походження таких коштів або іншого майна чи володіння ними, прав на такі кошти або майно, джерела їх походження, місцезнаходження, переміщення, а так само набуття, володіння або використання коштів чи іншого майна, одержаних внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння) що передувало легалізації (відмиванню) доходів. Вчинення таких дій карається позбавленням волі на строк від трьох до шести років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до двох років з конфіскацією коштів або іншого майна, одержаних злочинним шляхом, та з конфіскацією майна.

Кваліфікуючою ознакою злочину є вчинення таких дій повторно або за попередньою змовою групою осіб, або у великому розмірі, що карається позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років з конфіскацією коштів або іншого майна, одержаних злочинним шляхом, та з конфіскацією майна (ч. 2 ст. 209 КК України), і вчинення організованою групою або в особливо великому розмірі, що карається позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох

років з конфіскацією коштів або іншого майна, одержаних злочинним шляхом, та з конфіскацією майна (ч. 3ст. 209 КК України).

При цьому суспільно небезпечним протиправним діянням, що передувало легалізації (відмиванню) доходів, є діяння, за яке Кримінальним кодексом України передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк від трьох і більше років (за винятком діянь, передбачених статтями 207 і 212 КК України) або яке визнається злочином за кримінальним законом іншої держави і за таке саме діяння передбачена відповідальність Кримінальним кодексом України та внаслідок вчинення якого незаконно одержані доходи.

Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, визнається вчиненою у великому розмірі, якщо предметом злочину були кошти або інше майно на суму, що перевищує шість тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а в особливо великому розмірі, якщо предметом злочину були кошти або інше майно на суму, що перевищує вісімнадцять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Українські науковці виділяють такі стадії відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом:

- 1) вивільнення готівки і перерахування її на рахунки підставних осіб;
- 2) розподіл готівки за допомогою банківських платіжних документів і цінних паперів;
- 3) приховування слідів проведених операцій;
- 4) інтеграція доходів у легальний грошовий обіг.

При цьому діяльність організованих злочинних груп щодо відмивання доходів характеризується такими ознаками: ретельним плануванням підготовки та приховування незаконних операцій і дій; розподілом ролей між виконавцями, в тому числі й особами та установами за кордоном; використанням сучасних інформаційних технологій; підкупом службових осіб; активним використанням нормативно-правових та організаційних недоліків економічної системи тощо.¹

Практика свідчить, що боротьба на національному рівні з відмиванням брудних коштів у зазначених сферах ускладнюється тим,

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 204.

що злочинний світ широко використовує міжнародні грошові розрахункові системи, сприятливі умови для відкриття рахунків у банках, розташованих у численних офшорних зонах. З цією метою використовуються так звані «фіктивні фірми», конвертаційні центри, обмінні контори, корпорації з продажу нерухомості, кур'єри, що мають фальшиві документи для перевезення грошей та відкриття рахунків, придбання цінних паперів через підставні фірми, переказ коштів через корпорації у вигляді здійснення нібито законної діяльності тощо.

Так, наприклад, у березні 2003 року правоохоронними органами було викрито конвертаційний центр у місті Одесі, в якому було відмито понад 80 млн. грн. Таких центрів щорічно викривається декілька сотень. Як правило, «конвертаційний центр» є стійким злочинним угрупованням з чітким розмежуванням ролей його учасників. І найчастіше таке кримінальне угруповання заручається «прикриттям» посадових осіб органів законодавчої або виконавчої влади. Основною ланкою в системі нелегальної конвертації стає комерційний банк, на який покладено контрольні функції і який на основі наданих документів приймає рішення про перерахування або неперерахування коштів.

Найбільш оптимальним варіантом є повернення грошових коштів у вигляді інвестиції, так званої «позички» на підприємницьку діяльність. У межах такої позички гроші, що знаходяться на рахунку офшорної компанії, володарем якої є утримувач позички, надаються тій фірмі, що зареєстрована в країні його проживання. В такому випадку гроші не тільки повертаються додому без всякого оподаткування, але й, крім цього, їх можна використовувати для того, щоб зменшити податок на законний дохід.

Якщо подивитись на список країн, які вкладають інвестиції в економіку України, то за розмірами інвестицій на другому місці стоїть така маленька країна, як Кіпр. На початку 2009 р. розмір інвестицій склав 7682,5 млн. дол. Це більше, ніж інвестували в українську економіку Велика Британія, США та Російська Федерація разом. Характерно, що обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку України у 2009 р. порівняно з попереднім роком збільшився із США з 1430,1 до 1471,5 млн. дол., або на 2,8%, із Росії – з 1462,4 до 1851,6 млн. дол., або на 26,6%, а з Кіпру – з 5946,4 до 7682,9 млн. дол. США, або на 29.1%. Таку особливість можна пояснити простим фактом:

Кіпр є однією з найбільших офшорних зон і зберігає такий статус, фактично в Україну повертаються раніше викрадені в ній гроші.

Випадки відмивання великих сум грошей мають міжнародний характер. З появою нових комп'ютерних технологій з'явився величезний потенціал безкарного вчинення таких злочинів. Брудні гроші можуть бути втягнуті в легальний бізнес, і контролюючі органи не завжди здатні визначити їх джерела й пункти призначення.

Аналіз злочинів у цій сфері, проведений Генеральною прокуратурою України, свідчить, що найбільш поширені факти легалізації (відмивання) коштів, здобутих злочинним шляхом, пов'язані насамперед із незаконним виготовленням підакцизних товарів — алкогольних напоїв, тютюнових виробів тощо, отриманням коштів у результаті незаконної господарської та підприємницької діяльності, незаконного відшкодування з бюджету податку на додану вартість, що стало майже промислом, переведення безготівкових коштів у готівку, фіктивним підприємництвом, ухиленням від повернення валютної виручки, доведенням до банкрутства підприємств з метою розкрадання чи придбання їх майна за заниженими цінами, а також незаконними операціями з наркотичними засобами та зброєю.

Крім того, низка кримінальних справ, порушених за ст. 209 КК України, пов'язана з відмиванням коштів, одержаних унаслідок вчинення суб'єктами господарської діяльності зловживань службовим становищем, зокрема, незаконним знеціненням майна підприємств, якими вони керували, з подальшою його передачею до створених ними ж комерційних структур, чим завдають значних збитків акціонерам і працівникам вказаних підприємств; а також незаконною реалізацією майна, що перебувало у податковій заставі; шахрайством з фінансовими ресурсами, отриманими як кредити в банківських установах тощо.

Такі факти виявлені в усіх регіонах, що свідчить про явну загрозу економічній безпеці держави. Динаміку злочинності у цій сфері характеризують дані, наведені у табл. 16.1.

Таблиця 16.1.

**Динаміка злочинності у сфері легалізації доходів,
одержаних злочинним шляхом**

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Абсолютна чисельність	347	245	419	374	338	363	382	342
Частка в економічних злочинах, %	3,8	3,4	4,8	4,2	3,8	0,8	0,9	0,9

Склад злочину, який є легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом, є похідним від наявності інших, первинних злочинів, у зв'язку з чим оперативним і слідчим працівникам для вирішення питання про наявність зазначеного складу злочину необхідно попередньо встановити, внаслідок вчинення якого первинного злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України, ким і коли скоєне діяння, в результаті якого були отримані грошові кошти або майно, використані в подальших легальних фінансових операціях або іншій господарській діяльності. При цьому особа, підозрювана у вчиненні зазначеного злочину, повинна достовірно знати й усвідомлювати, що використані нею в господарських операціях грошові кошти або майно, отримані саме злочинним шляхом, тобто внаслідок попередньо вчиненого первинного злочину грошові кошти або майно, отримані для подальшої легалізації.

Якщо здійснюються операції з грошовими коштами та майном, джерело яких невідоме, або кошти здобуті з порушеннями чинного законодавства, такі дії не утворюють самостійного складу злочину та не підпадають під дію статті 209 КК України.

Недоліками у вирішенні питання протидії легалізації злочинних доходів є відсутність ефективної методики та кваліфікації розслідування вказаного виду злочинів, залишаються низькими рівні матеріально-технічного і професійно-кадрового забезпечення цієї боротьби, взаємодії українських правоохоронців із зарубіжними партнерами.

З точки зору кримінально-правового підходу протидії легалізації залишаються ще певні недоліки у формулюванні диспозиції ст. 209 КК України. Так, привертає увагу відсутність уніфікації термінології, яка використовується у ст. 209 і Законі «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» та ст. 306 КК «Використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів». Окрім того, положення диспозиції ст. 209 КК не повною мірою відповідають Страсбурзькій конвенції від 8 листопада 1990 р. «Про відмивання, пошук, арешти та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом».

§ 2. Запобігання легалізації (відмиванню) «брудних» грошей

Фахівцями, які досліджують цю проблему, визнано, що ефективність боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, обумовлюється дійовим функціонуванням трьох важливих механізмів: а) фінансово-економічного, б) організаційно-управлінського та в) кримінально-правового. З точки зору законодавчого регулювання, на сьогодні можна казати, що правове підґрунтя для забезпечення наведених механізмів в Україні створене.

Кримінальний кодекс України містить ст. 209 «Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» та ст. 306 «Використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» із змінами, що були внесені до них Законом України від 16 січня 2003 р. Кримінальний кодекс України також доповнено ст. 209-1 «Умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом». Внесені зміни й до інших статей кодексу.

Введення цієї норми до чинного КК України стало важливим кроком по приведенню національного законодавства у відповідність до Конвенції Ради Європи «Про відмивання, пошук, арешти та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом» 1990 р., ратифіковану Україною ще 17 грудня 1997 р.

Важливим чинником протидії легалізації, з точки зору фінансово-економічних та організаційно-управлінських механізмів, стало прийняття Закону України від 28 листопада 2002 р. «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом». У цьому законі вперше на законодавчому рівні сформульовано зміст поняття «доходи», надано поняття «злочину, який передує легалізації», визначено поняття «фінансових операцій» і «легалізації». Цим законом детально врегульовані й організаційно-управлінські аспекти боротьби з легалізацією. Зокрема, це стосується системи фінансового моніторингу, прав та обов'язків суб'єктів такого моніторингу, правил ідентифікації осіб і, що найважливіше – досить чітко визначено фінансові операції, що підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу.

Так, відповідно до цього закону, система фінансового моніторингу складається з двох рівнів – первинного та державного. Суб'єктами первинного фінансового моніторингу є: банки, страхові й інші фінансові установи; платіжні організації, члени платіжних систем, еквайрінгові та клірингові установи; товарні, фондові й інші біржі; професійні учасники ринку цінних паперів; інститути спільного інвестування; гральні заклади, ломбарди, юридичні особи, які проводять будь-які лотереї; підприємства, організації, які здійснюють управління інвестиційними фондами чи недержавними пенсійними фондами; підприємства та об'єднання зв'язку, інші не кредитні організації, які здійснюють переказ грошових коштів; інші юридичні особи, які відповідно до законодавства здійснюють фінансові операції.

До суб'єктів державного фінансового моніторингу належать: центральні органи виконавчої влади та Національний банк України, які відповідно до закону виконують функції регулювання та нагляду за діяльністю юридичних осіб, що забезпечують здійснення фінансових операцій, і спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань фінансового моніторингу – урядовий орган державного управління, який діє у складі Міністерства фінансів.

Законом визначені завдання та обов'язки суб'єктів фінансового моніторингу, визначені фінансові операції, що підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу.

Зокрема, фінансова операція підлягає обов'язковому фінансовому моніторингу, якщо сума, на яку вона проводиться, при безготівкових розрахунках дорівнює чи перевищує 150 000 гривень або дорівнює чи перевищує суму в іноземній валюті; у випадку переказу грошових коштів на анонімний (номерний) рахунок за кордон і надходження грошових коштів з анонімного (номерного) рахунку з-за кордону, а також переказу коштів на рахунок, відкритий у фінансовій установі в країні, що віднесена Кабінетом міністрів України до переліку офшорних зон.

До інших випадків відносяться:

- купівля (продаж) чеків, дорожніх чеків або інших подібних платіжних засобів за готівку;
- зарахування або переказ грошових коштів, надання або отримання кредиту (позики), проведення фінансових операцій з цін-

ними паперами у випадку, коли хоча б одна із сторін є фізичною або юридичною особою, що має відповідну реєстрацію, місце проживання чи місце знаходження в країні (на території), яка не бере участі в міжнародному співробітництві у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму, або однією зі сторін є особа, що має рахунок в банку, зареєстрованому у вищезазначеній країні (на вищезазначеній території). Перелік таких країн (територій) визначається відповідно до порядку, встановленого Кабінетом міністрів України на основі переліків, затверджених міжнародними організаціями, діяльність яких спрямована на протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму, і підлягає опублікуванню;

– переказ коштів у готівковій формі за кордон з вимогою видати одержувачу кошти готівкою тощо.

Національний банк України як головний орган банківського нагляду розробив правові механізми щодо запобігання використанню фіктивних документів при відкритті рахунків у банках. Зокрема, Інструкцією про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах від 12 грудня 2003 р. врегульовуються питання ідентифікації фізичних і юридичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності при відкритті рахунків, у тому числі суб'єктів фіктивного підприємництва. Інструкцією встановлено правові норми, які перешкоджають використанню фіктивних підприємств у процесі відмивання «брудних» грошей.

Інструкція в цілому містить достатньо надійні правові механізми запобігання використанню фіктивних документів. Це, зокрема, стосується жорстких правил звірення та перевірки достовірності документів, які подаються клієнтами в установи банків для відкриття різних видів рахунків, положення щодо ідентифікації особи клієнта та перевірки достовірності документів, які він пред'являє для засвідчення своєї особи, та ін.

У разі наявності мотивованої підозри щодо подання особою для відкриття рахунку підроблених або таких, що містять недостовірну інформацію документів банк має повідомити про це органи внутрішніх справ і спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань фінансового моніторингу із зазначенням ідентифікаційних даних клієнта, який подав документи на відкриття цього рахунку.

Однак проблема використання фіктивних документів пов'язана не лише з відкриттям рахунків. З метою запобігання використанню фіктивних документів для купівлі та перерахування за межі України валютних цінностей 5 квітня 2000 року НБУ підписав із Державною митною службою Угоду про інформаційне співробітництво, якою передбачено обмін інформацією в електронному вигляді за погодженими реквізитами та формою.

Аналіз стану справ дозволяє дійти висновку, що державна політика протидії відмиванню коштів в Україні має проводитися за двома окремими напрямками:

1) недопущення відмивання кримінальних коштів, отриманих від наркобізнесу, незаконної торгівлі зброєю, людьми, фінансових махінацій, у тому числі банківських шахрайств, обманів при здійсненні операцій з цінними паперами, розкрадання державних коштів, проведення тіньової приватизації та ін.;

2) запобігання тінізації економічного життя, зокрема приховуванню від надмірного оподаткування легально отриманих коштів. Цей напрям діяльності передбачає насамперед формування сприятливих умов оподаткування для підприємницької діяльності, а також урахування можливості легалізації зазначених коштів з подальшим реінвестуванням їх у національну економіку.

Посилення боротьби з відмиванням доходів, отриманих злочинним шляхом у країнах з перехідною економікою має відбуватися водночас із створенням сприятливих умов для детінізації господарської діяльності суб'єктів підприємництва та легалізації коштів некримінального походження, прихованих від надмірного оподаткування, в тому числі вивезених за кордон.

Система протидії відмиванню «брудних» грошей та її механізми мають бути достатньо ефективними з точки зору проголошених цілей і водночас не заважати нормальному функціонуванню фінансових установ, їх подальшому розвитку.

Значним кроком у вдосконаленні роботи у сфері протидії відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, забезпеченні створення комплексної системи державного контролю за сумнівними операціями, що здійснюються суб'єктами підприємницької діяльності, й активізації участі України в розвитку міжнародного співробітництва став Указ Президента України від 19.07.2001 р. № 532/2001

«Про додаткові заходи щодо посилення боротьби з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом».

Урядом зроблена офіційна Заява про визнання Сорока рекомендацій FATF і разом з Національним банком України 28 серпня 2001 р. прийнята Постанова, якою зобов'язано органам виконавчої влади, банківським та іншим фінансовим установам у своїй діяльності керуватися Сорока рекомендаціями групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF).

Таким чином, аналізуючи правове підґрунтя протидії легалізації, можна зробити висновок, що Україна певним чином імплементувала у внутрішнє законодавство положення Страсбурзької конвенції «Про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом» від 8 листопада 1990 р.

Разом із тим створення системи протидії відмиванню грошей, здобутих злочинним шляхом, в окремо взятій країні не може дати бажаного результату, оскільки, як уже зазначалося вище, ця проблема має глобальний характер. Тому основним завданням світової спільноти на даному етапі має бути залучення якомога більшого числа країн (територій) до співробітництва з питань боротьби з відмиванням грошей, реформування національних законодавств відповідно до міжнародних стандартів, визначених FATF. Це дозволить створити ефективну систему протидії відмиванню «брудних» грошей на глобальному рівні.

§ 3. Роль фінансових структур зарубіжних країн у протидії «відмиванню» брудних грошей

На сьогодні відмивання грошей – це злочинна діяльність, переважно міжнародного масштабу, що характеризується умисним приховуванням дійсного походження (джерела) майна чи фінансових коштів шляхом незаконного їх використання (привласнення, передачі, володіння, розміщення, переміщення тощо) з метою легалізації злочинних доходів. Ця діяльність часто переходить кордони однієї держави та завдає шкоди мирному співробітництву країн в економічній сфері, інтересам організацій та окремих громадян цих країн. Як зазначають спеціалісти, до відмивання грошей не можна

ставитися як до суто домашньої проблеми, вона є глобальною за своєю природою. Тому контроль за відмиванням «брудних» грошей можливий лише в координації міжнародних зусиль.

Усвідомлюючи економічну і соціальну небезпеку таких діянь у світовому масштабі, більшість країн створює власні системи і механізми фінансового контролю за доходами, які мають і спільні риси, і відмінності. В цілому, уряди зарубіжних країн вважають, що заходи фінансового контролю досить ефективно перешкоджають злочинцям, які мають за мету «відмивання» великих сум коштів через банківські системи.

Зволікання з прийняттям ефективних заходів з протидії «відмиванню» коштів в Україні призвело до того, що на початку вересня 2002 р. група FATF (Financial Action Task Force on Money Laundering, Цільова група з фінансових заходів у сфері відмивання доходів) включила Україну до чорного списку держав, які не співпрацюють із міжнародним співтовариством у питаннях боротьби із цим негативним явищем і не сприяють належним чином міжнародним зусиллям подоланні проблеми. Однак, вже у 2004 р. експерти ФАТФ оцінили роботу, проведenu Україною у цій сфері як задовільну, і вона була виключена зі списку. При цьому, оцінка стосувалась не лише адаптації законодавства, а й реальних показників того, що побудована система фінансового контролю працює ефективно.

При виробленні стратегії боротьби з корисливими злочинами головну увагу країн з розвиненими ринковими відносинами було зосереджено на контролі за відмиванням грошей, що є ключовою ланкою в рішенні цієї проблеми. Ефективність його функціонування забезпечується системою організаційних, правових, економічних та інших заходів, що передбачають:

- наявність міцної правової бази та регульованість відносин у названій сфері нормами кримінального, адміністративного та цивільного права;

- створення системи тісно взаємодіючих органів соціального контролю, наділених широкими повноваженнями для виконання покладених на них обов'язків;

- введення строгої відповідальності (насамперед економічної) за порушення правових приписів.

Ринкова економіка, що функціонує в США та інших індустріально розвинених країнах, є результатом тривалого історичного розвитку економічних відносин, не стихійною, а регульованою державою.

При цьому слід мати на увазі, що в основу правотворчої та правозастосовчої діяльності США й багатьох країн Західної Європи з контролю за відмиванням грошей покладений принцип рівноваги між правами особистості на таємницю банківських вкладів і законних потреб посадових осіб правоохоронних органів в одержанні документів, що відносяться до справи.¹ Такий підхід безпосередньо впливає з рекомендацій Кабінету міністрів Європейського співтовариства № Р-8010 від 7.08.80 р. і Віденської конвенції ООН від 20.12.1988 р., яка проголосила, що таємниця банківських вкладів не повинна заважати карному розслідуванню. Цю конвенцію підпишали понад 80 країн, у тому числі й колишній СРСР.

Під «відмиванням» грошей за кордоном розуміється процес, при якому «брудні» гроші, звичайно готівка, отримана під час протиправної діяльності, пропускаються через банківську й фінансову систему таким чином, що перетворюються на «чисті» гроші, тобто їм надається видимість законних доходів, у зв'язку з чим стає неможливим установити особу, що з'явилася ініціатором угоди, або злочинне походження цих коштів. Тому щоб джерелу незаконно отриманих капіталів створити законну видимість, гроші кладуть на рахунки банків, а потім законно інвестують у законне підприємство, вивозять контрабандою або переводять за межі країни, поєднують із доходами від законного бізнесу, переводять із одного рахунку за допомогою серії складних операцій, розрахованих на те, щоб замаскувати сліди незаконних доходів. Поширенню цього явища сприяють закритість кредитно-фінансових установ і таємниця банківських вкладів, відсутність обмежень (або мінімальних обмежень) відносно обміну іноземної валюти або відносно іноземних корпорацій і приватних осіб, відсутність податків або низьке оподатковування доходів іноземних

¹ Смяян Л.С., Камлык Н.И. Анализ опыта борьбы с экономической преступностью в сферах кредитно-банковских отношений и налогообложения государств с традиционно развитой рыночной экономикой / Проблемы юридической науки та правоохоронної практики. Збірник наукових праць. – К., 1994. – С. 98.

корпорацій тощо. До інших факторів, які приваблюють власників незаконних доходів до певної країни, є географічне положення, близькість торговельних шляхів, гарні засоби транспорту та зв'язку, відносно стабільний політичний клімат тощо.

За оцінками фахівців, головну роль у встановленні незаконних грошей повинні відігравати фінансові установи, оскільки виявити ці гроші легше за все саме на стадії поміщення у фінансову систему. Однак банки зацікавлені в залученні коштів, тому що мають від їх обігу прибуток. З огляду на це й на низку інших моментів, банкіри стають морально сліпими до своїх потенційних клієнтів, тобто їх не цікавлять законність або незаконність походження коштів клієнтів. Однак довіра громадськості до банків може бути підірвана через поширення відомостей про зв'язок банків зі злочинцями. Крім того, банки можуть понести прями збитки від шахрайства несумлінних клієнтів або нечесних дій службовців унаслідок їхніх зв'язків зі злочинцями.¹

У зв'язку з тим, що відмивання грошей набуло світового масштабу, законодавці, намагаючись забезпечити свої країни від його проникнення, видають закони, спрямовані на організацію державними органами та банками контролю за внесками й рухом грошових коштів громадян на ключових стадіях цього процесу.

Ступінь і жорсткість контролю в різних країнах неоднакова. Найбільш рішуче в цьому питанні діють США. У цій країні багато норм федерального законодавства, спрямованих на боротьбу з відмиванням грошей, були встановлені у зв'язку з прийняттям чотирьох актів: Акта про банківську таємницю (1970 р.), Всеосяжного акта про контроль над злочинністю (1984 р.), Акта про контроль за «відмиванням» грошей (1986 р.), Акта про вдосконалювання карного переслідування за «відмиванням» грошей (1988 р.).²

Закон про банківську таємницю регламентує права й обов'язки посадових осіб, що здійснюють контроль за рухом грошових коштів. Відповідно до розділу першого цього закону, кредитно-фінансові установи зобов'язані зберігати щонайменше п'ять років обліково-звітну документацію таких видів, які мають високий ступінь застосовності в карних, податкових розслідуваннях, судових процедурах.

¹ Там само. – С. 100.

² Там само.

Ці документи включають: інформацію про будь-яке надання кредиту на суму понад \$10 тис., про будь-яке доручення, отримане або подане на переказ понад \$10 тис., будь-якій особі, на будь-який рахунок, у будь-яке місце, ідентифікаційні номери платників податків для певних рахунків, картки бухгалтерського обліку, що показують операції по рахунках і копії чеків на суму понад \$100, які оплачені в банку. За порушення цих вимог на банківську установу, директора, посадову особу, службовця може бути накладено цивільно-правове покарання у вигляді штрафу до \$10 тис. за кожне порушення.

Другий розділ цього законодавчого акта вимагає подання звітів про: валютні операції, міжнародні перевезення валюти або кредитно-грошових документів, про іноземні банківські й фінансові рахунки. Установи, на які поширюється вимога акта, а це банки, маклери, торговці цінними паперами, чекові касири, поштова служба та деякі інші, повинні надавати звіт про кожну валютну операцію службі внутрішніх доходів, а також про кожний депозит, зняття з рахунку, обмін валюти або інший платіж, що включає валютні операції на суму понад \$10 тис. Заповнення звіту вимагає від кредитно-фінансової установи подання різних відомостей про операцію, включаючи дані: про особу людини, що здійснює операцію; її номер у системі соціального забезпечення; адресу, заняття й дату народження; типи ідентифікації, застосовуваної для встановлення особистості, номер прав водія, кредитної картки, рахунку клієнта; тип операції, її сума тощо. З 1990 р. почала застосовуватися додаткова форма звіту, що передбачає спеціальну оцінку в ньому, якщо операція викликає підозру. Особа, що порушує ці положення, підлягає карному або цивільно-правовому покаранню, причому сума штрафу не може перевищувати суми валюти, залученої в операцію.

Варто наголосити, що аналогічні заходи контролю за відмиванням грошей установлені федеральним законом 1984 р., яким уведена звітність за формою 8300 про платежі готівкою в сумі понад \$100 тис. Зазначена форма звітності має надаватися (служба внутрішніх доходів) не пізніше 15 доби після одержання готівки. Звертає на себе увагу розмір установлених санкцій за порушення названої вимоги. Особа, що навмисне не представляє звіт, буде визнано такою, що вчинила дрібний злочин, і піддано штрафу до \$25 тис. (або \$100 тис. відносно корпорації), або тюремному ув'язненню до 5 років. Харак-

терно, що одним з положень цього закону дозволяється виплата винагород особам, які представили інформацію, що веде до стягнення за порушення Акта про банківську таємницю понад 50 тис. дол. у вигляді штрафу або конфіскації.¹

Боротьба з відмиванням грошей у США надалі була значно посилена з прийняттям у 1986 р. Акта про контроль за «відмиванням» грошей. Цей закон визнав відмивання грошей злочином, утворивши два карних правопорушення: «відмивання кредитно-грошових документів» і «здійснення грошових операцій відносно власності, здобутої з незаконної діяльності» на суму понад \$100 тис. Злочини за названим законом караються штрафом до \$500 тис. або тюремним ув'язненням до 20 років. Слід зазначити, що, крім США, відмивання брудних грошей визнається злочином також у Великій Британії, Франції, Канаді, Італії, Австрії та деяких інших країнах.

Закон про контроль за відмиванням грошей передбачив також цивільну й карну конфіскацію предметів, залучених у відмивання. Міністрові юстиції було надане право накладати цивільні штрафи до \$500 на будь-яку кредитно-фінансову установу, що через недбалість порушує яке-небудь із положень Акта про банківську таємницю. Крім цього, міністр фінансів має право вивчати будь-які бухгалтерські книги й облікові документи фінансової установи в частині, що стосується ведення обліку й подання звітів. Цим Актом фінансовим установам надана можливість передачі посадовим особам правоохоронних органів обмеженої інформації про клієнтів, що стосується будь-яких можливих порушень закону, при цьому ці установи були звільнені від відповідальності перед клієнтом за розкриття такої обмеженої інформації.

Акт про вдосконалення карного переслідування за відмивання грошей розширив перелік підприємств, які є фінансовими установами, з погляду дотримання вимог про подання звітів. Цим законодавчим актом міністрові юстиції надане право включати сюди будь-яке підприємство, зайняте діяльністю аналогічної спрямованості у названий вище перелік.

Крім федерального законодавства, багато штатів США ввели в дію закони, які визнають відмивання грошей державним злочином, що розширює можливості розслідування й карного переслідування осіб, які займаються такими операціями.

¹ Там само. – С. 101.

У багатьох країнах встановлені аналогічні вимоги. Так, наприклад, відповідно до прийнятих у 1988 р. австралійським парламентом законів «Про доходи від злочинів» і «Про звіти про грошові операції», касири як традиційних, так і нетрадиційних фінансових установ, повинні повідомляти в Агентство по збору звітів про грошові операції (СТА) відомості про всі операції з оплатою готівки в розмірі 10 тис. австралійських дол. і підозрілих операцій, коли є причини вважати, що особа бере участь у здійсненні злочину; на них покладений також обов'язок перевіряти особу клієнтів, що відкривають рахунок або провадять фінансові операції. У тих випадках, коли особа не надає посвідчення, гроші на рахунку заморожуються; якщо рахунок заморожений протягом 12 місяців, він підлягає конфіскації.

У законодавстві Німеччини, Японії та деяких інших країн усі операції на великі суми можуть здійснюватися тільки з використанням банківських чеків або кредитних карток. Таким чином, держава не тільки здійснює контроль за переміщенням грошової маси, а й може знати джерело походження внесків.

У контролі за рухом грошових коштів беруть участь різні суб'єкти. Наприклад, у США до них відносяться міністерство фінансів, митна служба, служба внутрішніх доходів, федеральні органи контролю за банками, міністерство юстиції, керування банків, управління поліції та інші. Як зазначалось, із прийняттям закону про банківську таємницю Міністерству фінансів надається основна роль у боротьбі зі злочинами, пов'язаними з відмиванням грошей.

Міністр фінансів має широкі повноваження з видання правил і інструкцій, що стосуються виконання названого закону. Міністерство координує дії інших відомств, що несуть відповідальність за виконання цього закону, накладає цивільні санкції за будь-які його порушення, сприяє Міністерству юстиції в розслідуванні тощо. У 1989 р. Міністерством фінансів була створена мережа з виявлення злочинів у кредитно-фінансовій системі (РНСКН), що є центральним інформаційним банком, який містить відомості про банківські операції, а також надані федеральним органам контролю за банками повноваження з інспектування банківських установ з метою забезпечення дотримання закону про банківську таємницю. До складу цього контрольного органа входять: апарат ревізора по грошовому обігу, федеральна корпорація по страхуванню внесків, правління

федеральної системи резервів та ін. У процесі проведення перевірки документів вони виявляють факти шахрайства, внутрішні зловживання й інші злочини, про що повідомляється в Міністерство юстиції. Крім того, ці органи вимагають від банківських установ надання їм відповідних документів, що підтверджують злочинні дії, деякі з них витребують від банківських установ надання таких документів у правоохоронні органи. Суттєву роль у боротьбі з відмиванням грошей у США грає управління банків штатом (Банківський департамент), що відповідає за здійснення контролю й нагляду за такими фінансовими установами, як комерційні банки, кредитні компанії, установи по переказу грошей, каси виплати по чеках. Банківський департамент компетентний у веденні спеціального бухгалтерського обліку, обробці даних, необхідних для розпізнання ознак відмивання грошей і одержання доказів для карного переслідування правопорушників. У 1987 р. управління (штат Нью-Йорк) створило відділ спеціальних розслідувань, який займається вивченням, пошуком і підготовкою інформації, що стосується злочинної діяльності. Відділ провадить перевірку біографічних даних претендентів на фінансове й банківське обслуговування, яким видаються ліцензії. У цей час управління вимагає надання відбитків пальців тими особами, які звертаються за дозволом стати банкірами й маклерами по закладним, а також касирами з виплати грошей по чеках. Ретельна підготовка таких осіб служить стримуючим фактором проникнення злочинних елементів у цю галузь.

За розпорядженням міністра юстиції США була створена робоча група по банківських економічних злочинах, якою розроблено єдину систему надання відомостей і спеціальний бланк для заповнення банками про можливі карні порушення. У боротьбі з відмиванням грошей важливу роль грають управління поліції штату, які часто виходять на справи про відмивання грошей через інші справи, в яких вони проводять розслідування. При виявленні цих злочинів поліція штату звертається за сприянням у відділ спеціальних розслідувань управління штату й управління головного прокурора, а також взаємодіє з адміністрацією по боротьбі з наркотиками, ФБР і митною службою.¹

¹ Там само. – С. 101.

Розділ 17.

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ ТА ІНШИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ

§ 1. Поняття бюджетної системи та її правове регулювання

Слово «бюджет» походить від англійського budget (сумка, гаманець). Бюджет — це затверджений у законодавчому порядку розпис доходів і видатків держави на певний період — державний бюджет або затверджені відповідними нормативними актами органів місцевого самоврядування бюджету адміністративно-територіальних одиниць — місцеві бюджети.

Відповідно до ст. 2 Бюджетного кодексу, бюджетна система України є дворівневою і складається з Державного бюджету України та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного й адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права.

Від поняття «бюджетна система» слід відмежовувати інше поняття — «бюджетний устрій»: бюджетна система відображає тільки загальну структуру бюджетів в Україні, натомість бюджетний устрій — це організація та принципи побудови бюджетної системи, її структури, взаємозв'язок між окремими ланками бюджетної системи.

Бюджетний устрій — більш широке поняття, яке охоплює бюджетну систему, взаємозв'язок між бюджетами та принципи їх функціонування.

Бюджети, які діють на певних територіях, об'єднуються у зведені бюджети. Зведений бюджет — це сукупність показників бюджетів, що використовується для аналізу й прогнозування економічного та соціального розвитку держави.

Під поняттям «бюджетний процес» слід розуміти регламентовану нормами права діяльність, пов'язану зі складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що утворюють бюджетну систему України.

Стадіями бюджетного процесу є:

- 1) складання проектів бюджетів;
- 2) розгляд і прийняття Закону про Державний бюджет України, рішень про місцеві бюджети;
- 3) виконання бюджету, в тому числі у разі необхідності внесення змін до Закону про Державний бюджет України, рішень про місцеві бюджети;
- 4) прийняття рішення щодо нього.

Учасниками бюджетного процесу є органи та посадові особи, які наділені бюджетними повноваженнями – правами та обов'язками учасників бюджетних правовідносин. Ними виступають розпорядники бюджетних коштів – учасники бюджетного процесу, яким надаються бюджетні асигнування для здійснення програм і заходів за рахунок коштів бюджету.

Розмежування видатків бюджету між держаним і місцевими бюджетами регулюється статтями 87–93 Бюджетного кодексу України.

При здійсненні бюджетного процесу в Україні положення нормативно-правових актів застосовуються лише в частині, в якій вони не суперечать положенням Конституції України, Бюджетному кодексу України та Закону про Державний бюджет України.

Прийняття Бюджетного кодексу стало суттєвим кроком уперед у формуванні на ринково-демократичних принципах законодавчих основ ринкового процесу.

За допомогою законодавчих і нормативних актів здійснюється регулювання процесу формування доходів і видатків, розподілу та перерозподілу коштів усередині бюджетної системи.

Основним механізмом розподілу доходів у бюджетній системі є закріплення визначених видів доходів за бюджетами, що здійснюється за допомогою закріплених доходів. Зазначені доходи поділяють на дві групи:

- доходи, закріплені за Державним бюджетом;
- доходи, закріплені за місцевими бюджетами.

Перелік закріплених доходів Державного бюджету містять Бюджетний кодекс (ст. 29) та щорічні закони про Державний бюджет.

¹ Дмитренко Е.С. Фінансове право України. Особлива частина: Навчальний посібник. – К.: Алерта; КНТ, 2007. – С. 54–55.

Відповідно до ст. 29 Бюджетного кодексу доходи Державного бюджету охоплюють:

1) доходи, що отримуються:

а) відповідно до законодавства про податки, збори та обов'язкові платежі (за винятком тих, що закріплені за місцевими бюджетами);

б) відповідно до Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів» від 21 березня 1991 року № 875/ХІІ;

в) від плати за послуги, що надаються бюджетними установами, які утримуються за рахунок Державного бюджету;

г) від продажу активів, що належать державі або підприємствам, установам та організаціям, а також проценти та дивіденди, нараховані на частку майна, що належить державі в майні господарських товариств;

2) гранти (фінансова допомога міжнародних фінансових організацій та іноземних держав) і дарунки (рухомі речі, в тому числі гроші та цінні папери, а також нерухомі речі) у вартісному обрахунку;

3) міжбюджетні трансферти з місцевих бюджетів – кошти, які безоплатно й безповоротно передаються з місцевих бюджетів до Державного бюджету.

Доходи Державного бюджету щорічно визначаються Верховною Радою України. Так, наприклад, у Законі України «Про Державний бюджет України на 2010 рік» до доходів, що підлягають зарахуванню до Державного бюджету України, належать: ПДВ (крім податкового боргу державних вугледобувних підприємств та вугледобувних господарських товариств, 100% акцій яких належать державі); податок на прибуток підприємств (крім податкового боргу і надходжень розстрочених податкових зобов'язань Національної акціонерної компанії «Нафтогаз України», а також податкового боргу державних вугледобувних підприємств та вугледобувних господарських товариств, 100% акцій яких належать державі); збір за спеціальне використання лісових ресурсів державного значення; платежі за користування надрами загальнодержавного значення; акцизний збір із вироблених в Україні товарів (крім акцизного збору із вироблених в Україні товарів, що сплачується платниками, які зареєстровані в АРК); акцизний збір із ввезених на територію України товарів (крім 80% акцизного збору із ввезених на територію України нафтопродуктів і транспортних засобів); плата за ліцензії (крім плати за

ліцензії, що видаються Радою міністрів АРК, виконавчими органами місцевих рад і місцевими органами виконавчої влади, та плати за ліцензії на право роздрібною торгівлі алкогольними напоями і тютюновими виробами); кошти, отримані за вчинення консульських дій на території України; ввізне мито (крім 80% ввізного мита на нафтопродукти і транспортні засоби та шини до них); рентна плата за нафту, природний газ, газовий конденсат, що видобуваються в Україні; плата за розміщення тимчасово вільних коштів державного бюджету; державне мито в частині, що відповідно до закону зараховується до державного бюджету тощо.

Тим же Законом Верховна Рада України також щорічно закріплює і джерела формування спеціального фонду Державного бюджету України.

Згідно ст. 64 Бюджетного кодексу України, до доходів, що закріплюються за бюджетами місцевого самоврядування, належать такі податки і збори (обов'язкові платежі):

1) податок з доходів фізичних осіб у частині, що належить відповідним бюджетам;

2) державне мито в частині, що належить відповідним бюджетам;

3) плата за ліцензії на провадження певних видів господарської діяльності та сертифікати, що видаються виконавчими органами відповідних рад;

4) плата за державну реєстрацію СПД, що справляється виконавчими органами відповідних рад;

5) плата за торговий патент на здійснення деяких видів підприємницької діяльності (за винятком плати за придбання торгових патентів пунктами продажу нафтопродуктів (автозаправними станціями, заправними пунктами), що справляється виконавчими органами відповідних рад;

б) надходження адміністративних штрафів, що накладаються виконавчими органами відповідних рад або утвореними ними в установленому порядку адміністративними комісіями;

7) єдиний податок для суб'єктів малого підприємництва у частині, що належить відповідним бюджетам.

Податки і збори, закріплені на постійній основі за бюджетами місцевого самоврядування, становлять джерело доходів місцевого самоврядування.

Застосовуючи наявні форми законодавчо-нормативного впливу, держава регулює правовідносини, що виникають у бюджетній сфері між органами управління і бюджетними установами та посадовими особами – розпорядниками кредитних коштів.

Верховна Рада України 21 червня 2001 року прийняла базовий закон – Бюджетний кодекс України. Цим Кодексом визначаються засади бюджетної системи України, її структура, принципи, правові засади функціонування, основи бюджетного процесу та міжбюджетних відносин і відповідальність за порушення бюджетного законодавства.

Статтею 4 Бюджетного кодексу України визначено перелік нормативно-правових актів, що регулюють бюджетні відносини в Україні:

- 1) Конституція України;
- 2) Бюджетний кодекс;
- 3) закон про Державний бюджет України;
- 4) інші закони, що регулюють бюджетні правовідносини, передбачені статтею 1 цього Кодексу;
- 5) нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, прийняті на підставі й на виконання цього Кодексу та інших законів України, передбачених пунктами 3 та 4 частини першої цієї статті;
- 6) нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади, прийняті на підставі й на виконання цього Кодексу, інших законів України та нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, передбачених пунктами 3, 4 та 5 частини першої цієї статті;
- 7) рішення органів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, прийняті відповідно до цього кодексу, нормативно-правових актів, передбачених пунктами 3, 4, 5 і 6 частини першої цієї статті.

Формування бюджетів України на всіх рівнях і подальше цільове використання бюджетних коштів вимагає від держави значного контролю за бюджетним процесом на різних його етапах. Для забезпечення законності, фінансової дисципліни і доцільності при мобілізації, розподілі та використанні грошових коштів і матеріальних цінностей функціонує низка органів загальної та спеціальної компетенції.

Важливу роль у системі державного контролю за додержанням законодавства у бюджетній сфері здійснює Рахункова палата Укра-

їни, яка функціонує відповідно до Конституції України, Закону України «Про рахункову палату України» від 11 липня 1996 р.

Рахункова палата України та Рахункова палата Верховної Ради Автономної Республіки Крим є постійно діючими державними органами, під контроль яких поставлені кошти відповідних бюджетів. Основною метою діяльності цих органів є сприяння досягненню раціонального й ефективного управління державними коштами.

Статтею 110 Бюджетного кодексу до повноважень Рахункової палати по контролю за дотриманням бюджетного законодавства належить здійснення контролю за:

- 1) використанням коштів державного бюджету України відповідно до закону про Державний бюджет України;
- 2) утворенням, обслуговуванням і погашенням державного боргу України;
- 3) ефективністю використання та управління коштами Державного бюджету України;
- 4) використанням бюджетних коштів у частині фінансування повноважень місцевих державних адміністрацій і делегованих місцевому самоврядуванню повноважень органів виконавчої влади по доходах і видатках.

Крім того, Господарським кодексом України Рахункова палата та органи державної контрольно-ревізійної служби визначені суб'єктами державного фінансового аудиту – різновидом державного фінансового контролю, що полягає у перевірці та аналізі фактичного стану справ щодо законного та ефективного використання державних чи комунальних коштів і майна, інших активів держави, правильності ведення бухгалтерського обліку та достовірності фінансової звітності, функціонування системи внутрішнього контролю.

Одна з головних функцій Рахункової палати – контрольно-ревізійна, яка є основним напрямом реалізації поточного контролю за використанням фінансових і матеріальних ресурсів.

Зазначені завдання Рахункової палати відображені в її функціях і передбачають здійснення контролю: за виконанням законів України та прийнятих Верховною Радою України постанов, за виконанням державного бюджету України, за фінансуванням загальнодержавних програм у частині, що стосується використання коштів державного бюджету України; за дорученням Верховної Ради України контролю

за виконанням державного бюджету України за поквартальним розподілом доходів і видатків відповідно до показників цього бюджету, в тому числі видатків з обслуговування внутрішнього та зовнішнього боргу України, витрачанням коштів цільових фондів; перевірки за дорученням комітетів Верховної Ради України щодо використання за призначенням органами виконавчої влади коштів загальнодержавних цільових фондів і коштів позабюджетних фондів; контролю за ефективністю управління коштами державного бюджету України Державним казначейством України, законністю і своєчасністю руху коштів державного бюджету України, в тому числі коштів загальнодержавних цільових фондів у Національному банку України, уповноважених банках та інших кредитних установах України; за дорученням Верховної Ради України, комітетів Верховної Ради України контрольних функцій щодо фінансування загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального та національно-культурного розвитку, охорони довкілля та інших програм, що затверджуються Верховною Радою України; контролю за інвестиційною діяльністю органів виконавчої влади, перевірки законності й ефективності використання фінансових ресурсів, що виділяються з державного бюджету України на виконання загальнодержавних програм; контролю за виконанням рішень Верховної Ради України про надання Україною позик та економічної допомоги іноземним державам, міжнародним організаціям, передбачених у державному бюджеті України, за касовим виконанням державного бюджету України; перевірки за дорученням Верховної Ради України відповідно до свого статуту кошторису витрат, пов'язаних із діяльністю Верховної Ради України та її апарату, допоміжних органів і служб Президента України та апарату Кабінету Міністрів України, а також витрачання коштів державними установами і організаціями, що діють за кордоном і фінансуються за рахунок Державного бюджету України; контролю за проведенням таємних видатків у порядку, визначеному Верховною Радою України.

Отже, функції Рахункової палати, визначені діючим Законом України «Про Рахункову палату», на сьогодні є дещо застарілими та не відображають усіх завдань, що стоять перед цією інституцією. Як результат – нарізла необхідність прийняття нової редакції цього закону.

До основних об'єктів контролю Рахункової палати законодавець відносить: Державний бюджет України, кошти державних цільових фондів, фінансово-кредитні та валютні ресурси. Діючим законодавством встановлені основні критерії контролю: законність і своєчасність руху та використання коштів, відповідність видатків установленим нормативам, ефективність, цільове використання коштів та інші.

З метою реалізації вказаних завдань і виконання покладених на неї функцій Рахункова палата повинна забезпечити: організацію та проведення оперативного контролю за використанням коштів державного бюджету України за звітний період; проведення фінансових перевірок, ревізій в апараті Верховної Ради України, органах виконавчої влади, Національного банку України, Фонді державного майна України, інших підзвітних Верховній Раді України органах, а також на підприємствах і в організаціях, незалежно від форм власності, в межах, визначених законом; проведення комплексних ревізій і тематичних перевірок за окремими розділами і статтями державного бюджету України, у тому числі бюджетів загальнодержавних цільових фондів.

Закон України «Про Рахункову палату» конкретизує функції Палати щодо окремих об'єктів контролю. Так, встановлено порядок діяльності Рахункової палати з проведення контролю за виконанням Державного бюджету України, за фінансуванням загальнодержавних програм, за використанням кредитних ресурсів, за діяльністю установ банківської системи.

Перевірка законності передбачає визначення відповідності фінансової роботи підприємства, установи, організації, державного органу встановленим нормативним актам. Перевірка доцільності передбачає визначення потреби, необхідності у використанні коштів. Також здійснюється перевірка використання коштів за цільовим призначенням. У Бюджетному кодексі України вперше на законодавчому рівні визначено поняття «нецільове використання бюджетних коштів», тобто витрачання їх на цілі, що не відповідають бюджетним призначенням, встановленим законом про Державний бюджет України чи рішенням про місцевий бюджет, виділеним бюджетним асигнуванням чи кошторису. Вчинення таких дій веде до зменшення асигнувань розпорядникам бюджетних коштів на суму коштів, що

витрачені не за цільовим призначенням, і притягнення відповідних посадових осіб до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності в порядку, визначеному законами України.

Про те, що такі правопорушення набули системного характеру, свідчать такі дані: за перші десять років своєї діяльності Рахунковою палатою виявлено бюджетних правопорушень: незаконного та неефективного використання коштів Державного бюджету України та державних позабюджетних фондів на загальну суму 41 млрд. грн. (незаконне – 25,2 млрд. грн., неефективне – 15,8 млрд. грн.). Тільки за 2005 р. було виявлено бюджетних порушень на суму 8,9 млрд. грн., з яких незаконне використання коштів Державного бюджету України та державних позабюджетних фондів становило суму понад 3,7 млрд. грн., неефективне їх використання – 5 млрд. грн.

Значне місце у системі контролю за дотриманням бюджетного законодавства посідає Міністерство фінансів України. Мінфін є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації єдиної державної фінансової, бюджетної, податкової, митної політики, політики у сфері державного внутрішнього фінансового контролю.

Відповідно до Бюджетного кодексу України Міністерство фінансів України здійснює контроль за дотриманням бюджетного законодавства на кожній стадії бюджетного процесу як стосовно державного бюджету, так і місцевих бюджетів, якщо інше не передбачено законодавством України.

Однією з основних функцій Міністерства фінансів України є здійснення фінансового контролю в процесі розробки Державного бюджету. Так, відповідно до Бюджетного кодексу за складання проекту закону про Державний бюджет України відповідає Міністерство фінансів України. Воно здійснює загальну організацію та управління виконанням Державного бюджету України, а це означає, що Міністерство фінансів контролює як надходження коштів до бюджету, так і їх витрачання. Міністр фінансів України протягом бюджетного періоду забезпечує відповідність розпису Державного бюджету України встановленим бюджетним призначенням.

Одними з основних завдань Мінфіну є здійснення заходів з підвищення ефективності управління державними фінансами та забезпечення реалізації політики у сфері державного внутрішнього

фінансового контролю та здійснення контролю за її проведенням, зокрема, Державною контрольно-ревізійною службою та Державним казначейством України.

У системі Міністерства фінансів діють спеціальні контрольні служби: Державна контрольно-ревізійна служба та Державне казначейство України, структура яких майже повністю повторює адміністративно-територіальний поділ держави — це центральний апарат, яким є Головне управління Державного казначейства України, та Головне контрольно-ревізійне управління, територіальні органи.

Органи державного казначейства створені з метою проведення державної бюджетної політики, ефективного управління доходами та видатками в процесі виконання не лише Державного, а з 1 січня 2002 року і місцевих бюджетів, посилення контролю за надходженням, цільовим та економним використанням державних коштів.

Завдання, що покладені на Державне казначейство України, визначає Положення про Державне казначейство, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2005 року № 1232.

Основними завданнями Казначейства є:

1) забезпечення казначейського обслуговування державного та місцевих бюджетів на основі ведення єдиного казначейського рахунка, що передбачає:

— розрахунково-касове обслуговування розпорядників і одержувачів бюджетних коштів;

— контроль за здійсненням бюджетних повноважень при зарахуванні надходжень, прийнятті зобов'язань і проведенні платежів за цими зобов'язаннями;

— у межах своїх повноважень контроль за дотриманням учасниками бюджетного процесу бюджетного законодавства;

— ведення бухгалтерського обліку та складення звітності про виконання державного та місцевих бюджетів;

2) управління наявними фінансовими ресурсами, що ним обліковуються;

3) визначення механізму казначейського обслуговування державного та місцевих бюджетів, установлення єдиних правил бухгалтерського обліку і звітності про виконання державного та місцевих бюджетів, кошторисів розпорядників бюджетних коштів, визначення порядку і строків подання звітів про виконання кошторисів державних цільових фондів.

Так, наприклад, відповідно до статті 112 Бюджетного кодексу України, Державне казначейство встановлює єдині правила ведення бухгалтерського обліку та складання звітності про виконання бюджетів, кошторисів, видає інструкції з цих питань, а також здійснює розрахунково-касове обслуговування розпорядників бюджетних коштів.

Бюджетний кодекс України надає право Державному казначейству України у передбачених цим кодексом випадках призупиняти бюджетні асигнування, а також застосовувати адміністративні стягнення до осіб, винних у бюджетних правопорушеннях. Зазначене дає підставу вважати, що однією із функцій Державного казначейства є правозастосовна.

Як уже зазначалося, при Міністерстві фінансів України діє спеціальна служба, яка здійснює державний фінансовий контроль, – контрольно-ревізійна служба, що здійснює свої повноваження на підставі Закону України «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні» від 26 січня 1993 року, і складається з Головного контрольно-ревізійного управління України, контрольно-ревізійних управлінь в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, контрольно-ревізійних підрозділів (відділів, груп) у районах, містах і районах у містах.

Закон «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні» визначає статус державної контрольно-ревізійної служби, її функції та правові основи діяльності.

Постановою Кабінету Міністрів України від 5 липня 1993 року було утворено Головне контрольно-ревізійне управління України, контрольно-ревізійні управління в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, контрольно-ревізійні підрозділи (відділи, групи) в районах, містах і районах у містах як правонаступника у частині майнових прав та обов'язків ліквідованого Контрольно-ревізійного управління Міністерства фінансів України та його підрозділи на місцях.

Контрольно-ревізійні управління в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі підпорядковуються Головному контрольно-ревізійному управлінню України. До складу обласних контрольно-ревізійних управлінь входять контрольно-ревізійні підрозділи (відділи, групи) у районах, містах і районах у містах.

Положенням про Головне контрольно-ревізійне управління України, яке затверджене Указом Президента України від 28.11.2000 р. № 1265/2000, до основних його завдань віднесено: підготовку пропозицій щодо формування державної політики у сфері державного фінансового контролю; забезпечення у встановленому порядку реалізації державної політики у сфері державного фінансового контролю за використанням відповідно до законодавства міністерствами, іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, іншими бюджетними установами, а також підприємствами й організаціями, незалежно від форми власності, організаційно-правових форм, відомчої приналежності та підпорядкованості, які отримують кошти з бюджетів і державних цільових фондів, коштів і матеріальних цінностей, їх збереженням, веденням і достовірністю бухгалтерського обліку та фінансової звітності; розробка пропозицій щодо усунення виявлених недоліків і порушень та попередження їх у подальшому.

§ 2. Кримінологічна характеристика злочинів у бюджетній сфері

Відповідно до статті 121 Бюджетного кодексу України особи, винні у порушенні бюджетного законодавства, несуть цивільну, дисциплінарну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно з Законами України. Діючим Кримінальним кодексом України встановлена кримінальна відповідальність за порушення законодавства про бюджетну систему України (ст. 210 КК України), за видання нормативно-правових або розпорядчих актів, які змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку (ст. 211 КК України).

Основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 210 КК України, є встановлений законодавством порядок виконання державного і місцевих бюджетів, порядок використання бюджетних ресурсів, покликаних з фінансового боку забезпечувати виконання державними органами та органами місцевого самоврядування покладених на них завдань і функцій. Додатковим об'єктом злочину виступають конституційні права та законні інтереси грома-

дян, порядок здійснення службовими особами покладених на них службових повноважень.

Предметом злочину виступають бюджетні кошти, однак лише у великих або особливо великих розмірах. Великим розміром бюджетних коштів, відповідно до статей 210, 211 КК України, вважається сума, що в тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. Особливо великим розміром бюджетних коштів вважається сума, що в три тисячі і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Слід зауважити, що у випадках передачі в оренду приміщень, які перебувають у державній або комунальній власності, без справляння орендної плати та покриття витрат, пов'язаних з одержанням комунальних послуг, а також у випадках інших зловживань з державним і комунальним майном, мають застосовуватись не ст. 210, а ст. 364 або 365 КК України, оскільки предметом розглядуваного злочину є не будь-яке майно, а саме грошові кошти, включені до складу бюджетів. Разом з тим незаконне використання бюджетних коштів шляхом безпідставного проведення взаємозаліків і розрахунків векселями, надання податкових пільг або товарних кредитів за наявності всіх ознак коментованого складу злочину може кваліфікуватися за ст. 210 КК України.

Вчинення злочину можливе у чотирьох альтернативних формах:

- 1) використання бюджетних коштів усупереч їх цільовому призначенню;
- 2) використання бюджетних коштів у обсягах, що перевищують затверджені межі видатків;
- 3) недотримання вимог щодо пропорційного скорочення видатків бюджету;
- 4) недотримання вимог щодо пропорційного фінансування видатків бюджетів усіх рівнів.

Перші дві форми вчинюються шляхом дій. Недотримання встановлених бюджетним законодавством вимог (третя і четверта форми злочину) може виражатись як у діях, так і в бездіяльності службової особи.

Під використанням бюджетних коштів усупереч їх цільовому призначенню слід розуміти витрачання бюджетних коштів на цілі, що не відповідають бюджетним призначенням, встановленим для

цих коштів щорічним законом про Державний бюджет України чи рішенням про місцевий бюджет, виділеним бюджетним асигнуванням чи кошторисам доходів і витрат. Це може бути, зокрема: 1) фінансування за рахунок бюджетних коштів тих видатків, які не передбачені видатковими статтями затвердженого бюджету відповідного рівня (наприклад, здійснення за рахунок бюджетних коштів внесків у статутні фонди комерційних юридичних осіб або надання благодійної допомоги); 2) використання бюджетних коштів, що мали цільове спрямування, з іншою метою, тобто фінансування одних видатків за рахунок інших статей видатків (скажімо, фінансування виробництва за рахунок коштів, призначених для виплати заробітної плати; використання на утримання державних органів коштів, виділених на фінансування заходів у сфері освіти).

Поняттям нецільового використання бюджетних коштів охоплюється також спрямування їх на такі видатки, фінансувати які за рахунок бюджетних коштів заборонено (наприклад, законодавство забороняє використання бюджетних коштів для фінансування різноманітних позабюджетних фондів).

Згідно ст. 210 КК України як нецільове використання бюджетних коштів може кваліфікуватись порушення службовою особою встановленого законодавством порядку використання коштів резервного фонду державного або місцевого бюджету, а саме фінансування заходів, які не дозволяється фінансувати за рахунок таких коштів (капітальний ремонт або реконструкція, придбання житла, обслуговування та погашення державного боргу тощо).

Використання бюджетних коштів у обсягах, що перевищують затверджені межі видатків, — це фінансування видатків у сумах, які перевищують розміри, затверджені у відповідних бюджетах, кошторисах і планах асигнувань. Особа, яка має право розпоряджатись бюджетними коштами, перевищує або загальний обсяг затверджених видатків, або обсяг видатків на конкретні заходи, передбачені у встановленому порядку (наприклад, завищується обсяг і вартість проведених робіт).

Якщо понаднормативне фінансування здійснюється за рахунок бюджетних коштів, призначених для фінансування інших видатків, у діях винної особи вбачається одночасно використання бюджетних коштів у супереч їх цільовому призначенню.

Поєднане із службовим підробленням використання бюджетних коштів усупереч і цільовому призначенню або в обсягах, що перевищують затверджені межі видатків, треба кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених статтями 210, 366 КК України.

Недотримання вимог щодо пропорційного скорочення видатків бюджету може виражатись, наприклад, у неприйнятті уповноваженою особою рішення про пропорції не скорочення видатків бюджету в разі зменшення надходжень коштів до нього, у прийнятті рішення поширити пропорційне скорочення на всі видаткові статті бюджету, в тому числі захищені, у неприйнятті керівником бюджетної установи рішення про внесення змін до кошторису і плану асигнувань.

Під недотриманням вимог щодо пропорційного фінансування видатків бюджетів усіх рівнів слід розуміти, зокрема, фінансування в повному обсязі одних статей видатків при одночасному зменшенні фінансування за іншими статтями або при їх повному нефінансуванні, недодержання строків фінансування видатків за окремими статтями, що призводить до виникнення та зростання заборгованості з виплати пенсій, заробітних плат, соціальної допомоги, перевищення або зменшення видатків бюджету в одному кварталі (місяці) за рахунок іншого періоду бюджетного року.

Кваліфікуючими ознаками злочину (ч. 2 ст. 210 КК України) є вчинення його: 1) в особливо великих розмірах; 2) повторно; 3) за попередньою змовою групою осіб.

Відповідно до статті 211 КК України, кримінальна відповідальність настає за видання службовою особою нормативно-правових або розпорядчих актів, які змінюють доходи і видатки бюджету усупереч встановленому законом порядку, якщо предметом таких дій були кошти у великих розмірах.

Для нормативно-правових актів, про які йдеться у ст. 211 КК України, характерним є те, що вони мають формально визначений характер і містять приписи, обов'язкові для виконання необмеженим і персонально не визначеним колом юридичних і фізичних осіб. Це діючі постійно або протягом певного проміжку часу різноманітні постанови, правила, положення, накази, порядки, роз'яснення, інструкції, інструктивні листи, рішення про місцевий бюджет тощо.

Розпорядчі акти поширюють свою дію на конкретно визначених у них суб'єктів і мають одноразове застосування (наприклад, прийняття головою райдержадміністрації одноособово розпорядження про виділення юридичній особі – суб'єкту підприємницької діяльності безвідсоткового кредиту за рахунок перевищення дохідної частини районного бюджету).

Доходи бюджетів класифікуються таким чином: податкові надходження – передбачені податковими законами України загальнодержавні та місцеві податки, збори й інші обов'язкові платежі; неподаткові надходження – доходи від власності та підприємницької діяльності, адміністративні збори та платежі, надходження від штрафів і фінансових санкцій тощо; доходи від операцій з капіталом; трансферти – кошти, одержані від інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній і безповоротній основі.

За своїм змістом нормативно-правові та розпорядчі акти як предмет цього злочину характеризуються тим, що вони змінюють доходи або видатки бюджетів у супереч встановленому законом порядку. До таких актів, наприклад, належать ті, які: змінюють ставки або строки сплати до бюджетів або державних цільових фондів податків, зборів, інших обов'язкових платежів; передбачають списання заборгованості зі сплати обов'язкових платежів, у тому числі неподаткового характеру; запроваджують нові види обов'язкових платежів, не передбачені законодавством; надають пільги щодо податків, зборів, обов'язкових платежів або позбавляють таких пільг; передбачають використання коштів одних статей видатків бюджету на фінансування інших або використання коштів одних бюджетів на фінансування видатків інших бюджетів; передбачають скорочення визначених бюджетом видатків на фінансування його захищених статей; передбачають застосування фінансових санкцій тощо.

Кваліфікуючими ознаками злочину (ч. 2 ст. 211 КК України) є вчинення: 1) в особливо великих розмірах; 2) повторно.

Суб'єктивна сторона злочину характеризується умисною виною: службова особа усвідомлює, що акт, який нею видається (затверджується), незаконно змінює (збільшує чи зменшує) доходи або видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку, впроваджує нові види чи змінює ставки обов'язкових платежів до бюджетів,

незаконно надає пільги з оподаткування чи позбавляє їх або ж передбачає фінансування не зазначених у бюджеті заходів, незаконно збільшує чи зменшує видатки за окремими статтями бюджету і, незважаючи на це, бажає видати (затвердити) такий акт.

Суб'єктом злочину є насамперед службові особи органів виконавчої влади та їх структурних підрозділів, наділені правом видавати чи затверджувати нормативно-правові акти, якими конкретизуються, змінюються або роз'яснюються порядок і підстави формування дохідної та витрачання видаткової частин бюджетів підпорядкованих бюджетних установ та організацій (вищі посадові особи КМУ, керівники міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, керівники органів виконавчої влади), або акти міжвідомчого характеру (акти КМУ, Мінфіну, Держказначейства, Державної податкової адміністрації (далі – ДПА України), НБУ, Державної митної служби (далі – Держмитслужби), Пенсійного фонду та ін.) або акти державних адміністрацій та виконавчих комітетів рад щодо доходів і видатків місцевих бюджетів.¹

Аналіз даних департаменту інформаційних технологій МВС України свідчить про те, що за останні два десятиріччя злочини в бюджетній сфері країни набули масового, загрозливого для фінансової системи характеру і мають у цілому тенденцію до зростання.

При цьому слід розрізняти злочини, пов'язані безпосередньо з порушенням законодавства про бюджетну систему України, і злочини, пов'язані з використанням бюджетних коштів.

Якщо у 2009 році кількість виявлених злочинів, пов'язаних із порушенням законодавства про бюджетну систему України, знизилась порівняно з 2008 р. з 48 до 27, або на 77,8%, то злочини, пов'язані з використанням бюджетних коштів, за цей час збільшились з 6354 до 7264, або на 14,3%, а їх питома вага в загальному обсязі економічної злочинності склала 19,8%.²

Все це свідчить, з одного боку, про підвищений інтерес до бюджетної системи країни зловмисників, що намагаються використати її в злочинних цілях, з іншого, – ця сфера діяльності, попри заходи, що вживаються, все одно вимагає до себе уваги з боку контролюючих і правоохоронних органів.

¹ Дмитренко Е.С. Фінансове право України. Особлива частина: Навчальний посібник. – К.: Алерта; КНТ, 2007. – С. 125.

² Відомості Департаменту інформаційних технологій МВС України за 2009 р.

До найбільш поширених порушень законодавства про бюджетну систему України слід віднести наступні.

По-перше, за останні роки жодний із Державних бюджетів не був виконаний у повному обсязі по прибутках і видатках. За оцінками фахівців, однією з найбільш стійких характерних рис бюджетів України є їх нереальність.

Таке положення пояснюється тим, що значна частина показників як прибуткової, так і видаткової частин бюджету, визначалась не обліково-розрахунковим, тобто точним, а оціночно-прогностичним методом, тому мають малий рівень достовірності для документа такого рівня і значення, як Закон України «Про Державний бюджет».

По-друге, існуюча практика виконання законів про бюджет така, що вони не є для уряду законом у повному обсязі, оскільки фактичні бюджетні витрати безперешкодно здійснюються зі значними відхиленнями від затверджених показників як в абсолютних розмірах, так і в пропорціях між ними, тобто з фактичною зміною показників соціально-економічного розвитку держави, затверджених Верховною Радою.

По-третє, відповідно до п. 4 ст. 85 Конституції України затвердження державного бюджету і внесення змін до нього, а також контроль за його виконанням віднесені до виняткової компетенції Верховної Ради України. Законодавцем встановлена певна процедура внесення таких змін. Вона була закріплена ст. 42 Закону «Про державний бюджет на 1999 р.» і передбачала, що у випадку не одержання прибутків або коштів для фінансування дефіциту, у порівнянні з затвердженими більше ніж на 10%, Кабінет Міністрів за поданням Міністерства фінансів не пізніше 20 числа місяця, наступного за місяцем, у якому відбулося фактичне зниження надходження доходів, може здійснювати обмеження витрат з урахуванням першочерговості та повноти фінансування захищених статей витрат, визначених статтею 19 Закону. Але у минулі роки ця норма неодноразово порушувалась, особливо у кризові для економіки періоди. Наприклад, у 1999 р. у порушення згаданих законодавчих актів Кабінет Міністрів України ухвалив постанову № 432 «Про обмеження витрат Державного бюджету України на 1999 р.», в якій у зв'язку з виконанням дохідної частини Державного бюджету в січні – лютому тільки на 86,7% від запланованих прибутків, витрати скорочуються на 9,7% –

з 25 млрд. 135 млн. грн. до 22 млрд. 755 млн. Якщо навіть не звертати увагу на той факт, що постанова була прийнята на два дні пізніше встановленого Законом терміну, не можна не зауважити, що цією постановою грубо порушена ст. 19 Закону «Про Державний бюджет України на 1999 р.», що містить перелік захищених статей бюджету, які передбачають витрати на виплату заробітної плати робітникам бюджетної сфери, придбання продуктів харчування, медикаментів, трансферти місцевим бюджетам тощо. Характерно, що Управління справами та Адміністрації президента скоротили витрати приблизно рівномірно (біля 20%), проте Кабінет Міністрів своїх витрат взагалі не торкнувся, а витрати власного господарського управління скоротив лише на 15,5%. Водночас фінансування Верховного суду України було скорочено більше ніж на 40%. На вимогу Бюджетного комітету ВРУ зазначену постанову Кабінету Міністрів було скасовано.

По-четверте, значна частина бюджетних коштів використовується не за цільовим призначенням, незаконно, неефективно і є основою для створення легальних і напівлегальних фінансових схем і механізмів збагачення. Матеріальний збиток від подібної діяльності сягає десятків і сотень млн. доларів США. Про це свідчать численні приклади неефективного і нецільового використання бюджетних коштів, виявлені контролюючими органами.

Так, відповідно до Положення про резервний фонд Кабінету Міністрів України, його завданням є фінансування невідкладних витрат, що не могли бути передбачені під час затвердження Державного бюджету.

Наприклад, у 1997 році 160 млн. грн. або майже 40% резервного фонду були використані як джерела фінансування окремих заходів, що відповідно до чинних процедур повинні були передбачатися під час затвердження видаткової частини Державного бюджету. Зокрема, Господарському управлінню однією постановою Кабінету Міністрів України виділено і цілком профінансовані 12 млн. грн. для покриття витрат, пов'язаних із проведенням непередбачених у зимовий період 1996–1998 рр. аварійно-відбудовних і ремонтних робіт. Другою постановою Кабінету Міністрів України тому ж Господарському управлінню було виділено 13,7 млн. грн. (із них профінансовано 11,4 млн. грн.) для виконання аварійно-відбудовних і

ремонтно-реставраційних робіт. 16 жовтня 1997 р. Кабінет Міністрів України приймає чергову постанову за № 1140 «Про виділення коштів для фінансування об'єктів Кабінету Міністрів України», відповідно до якої Господарському управлінню виділено ще 25,4 млн. грн. Все це свідчить про зневагу до бюджетної дисципліни на найвищому рівні. Постановою Верховної Ради України від 9.12.1997 р. № 699/97 робота Кабінету Міністрів по використанню резервного фонду була визнана незадовільною.

По-п'яте, наявність у видатковій частині деяких бюджетів недостатньо розшифрованих і таємних статей, а також прийняття Кабінетом Міністрів України закритих постанов про витрату бюджетних коштів робить витрати бюджетних коштів непрозорими та недостатньо контрольованими.

Так, 14 грудня 1998 р. Кабінетом Міністрів під грифом «не для преси» була прийнята постанова, якою передбачалось виділення з Державного бюджету 1264,35 тис. німецьких марок і 1377,8 тис. грн. на придбання у німецької фірми 4-х автомобілів «Мерседес-Бенц-8-6001», що було розцінено багатьма народними депутатами не лише незаконним, а й аморальним.

Багато спеціалістів пов'язують гостру криміногенну ситуацію, що виникла у бюджетній сфері, з недоліками нормативно-правового регулювання діяльності контрольних органів за виконанням державного бюджету, нігілістичним відношенням окремих посадових осіб, у тому числі й найвищого рівня, до бюджетного законодавства, їх фактичної безкарності.

Наприклад, за даними Головного контрольно-ревізійного управління Міністерства фінансів, у 1998 р. із перевірених 60,6 тис. підприємств, організацій і установ, у 44 тис., або майже в кожному другому, були виявлені порушення фінансової дисципліни на загальну суму понад 3 млрд. грн. Причому якщо в 1997 р. було виявлено незаконне і нецільове використання бюджетних коштів на суму 1 млрд. 28 млн. грн., то вже у 1998 р. — 1 млрд. 211 млн. грн. За виявленими порушеннями бюджетного законодавства в 1998 р. до правоохоронних органів було передано 13 тис. матеріалів для притягнення винних до відповідальності.

Таке положення є результатом не тільки недостатньої вимогливості та принциповості керівників низки міністерств, інших цент-

ральних і місцевих органів виконавчої влади до керівників нижньої ланки управління щодо виконання указів президента і постанов Кабінету Міністрів стосовно питання зміцнення державної дисципліни та попередження нанесення збитку державі, а й низької ефективності державного контролю за використанням бюджетних коштів із боку контрольно-ревізійного апарату Міністерства фінансів, Рахункової палати, Державного казначейства, правоохоронних та інших органів.

§ 3. Запобігання злочинам у бюджетній сфері

Загострення криміногенної обстановки в бюджетній системі, поза всяким сумнівом, викликає адекватну реакцію з боку держави, яка захищає свої економічні інтереси у цій сфері шляхом розробки і здійснення комплексної системи організаційних і правових заходів, спрямованих на запобігання злочинам у бюджетній сфері.

Так, Указом Президента України була затверджена «Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 рр.», яка передбачала створення атмосфери нетерпимості до злочинності, викорінення корупції, зменшення кримінального тиску на економічні відносини. Ця програма містить суттєві положення щодо протидії економічній злочинності, зокрема й у бюджетній сфері, усунення причин і умов, які сприяють її розвитку, закріплює прийняття ефективніших заходів щодо зміцнення співробітництва правоохоронних органів у цьому напрямку.

21 червня 2001 року Верховною Радою України був прийнятий Бюджетний кодекс України, в якому у главі 18 дана характеристика бюджетного правопорушення, видів стягнень і порядку їх застосування та оскарження. Проте вважати положення Бюджетного кодексу такими, що повністю регулюють питання порядку застосування стягнень, неможливо. Це пояснюється тим, що за бюджетні правопорушення передбачено настання цивільної, адміністративної, дисциплінарної чи кримінальної, відповідальності. А ці види діяльності регулюються Цивільним кодексом, Кодексом про адміністративні правопорушення, Кодексом законів про працю та Кримінальним кодексом України.

До числа адміністративно-профілактичних заходів слід віднести доповнення у 2001 році Кодексу України про адміністративні правопорушення статтею 164¹² «Порушення законодавства про бюджетну систему України, якою передбачено притягнення до відповідальності осіб за використання бюджетних коштів усупереч їх цільовому призначенню або недотримання порядку проведення операцій з бюджетними коштами, як це встановлено чинним бюджетним законодавством. Цією статтею встановлена відповідальність за таке правопорушення – накладення штрафу на посадових осіб від 30 до 70 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Ті самі дії, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб від сімдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Визначення нецільового використання бюджетних коштів наведено у Бюджетному кодексі України. Так, стаття 19 визначає, що нецільове використання бюджетних коштів – це витрачання їх на цілі, що не відповідають бюджетним призначенням, встановленим законом про Державний бюджет України чи рішенням про місцевий бюджет, виділеним бюджетним асигнуванням чи кошторисом, має наслідком зменшення асигнувань розпорядникам бюджетних коштів на суму коштів, що витрачені не за цільовим призначенням, і притягнення відповідних посадових осіб до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності у порядку, визначеному законами України.

Особи, що вчинили діяння, які порушують бюджетне законодавство України, але не мають такої ж суспільної небезпеки, як злочини, притягаються до відповідальності в порядку, встановленому Кодексом України про адміністративні правопорушення. Адміністративне стягнення є мірою відповідальності й застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співіснування, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Відповідно до статті 164² КпАП, адміністративна відповідальність застосовується за таке правопорушення:

– приховування в обліку валютних та інших доходів непродуктивних витрат і збитків (суть цього правопорушення полягає в зани-

женні обліку обсягу реалізації продукції чи послуг; несвоєчасному відображенні в обліку грошових надходжень; завищенні собівартості (видатків) продукції, робіт, послуг; приховуванні кредиторської чи дебіторської заборгованості);

– відсутність бухгалтерського обліку або ведення його з порушенням встановленого порядку (наприклад, відсутність або неналежне оформлення бухгалтерських облікових документів: головної книги, первинних облікових документів; неповне чи несвоєчасне відображення в облікових документах господарських операцій; неправильне відображення в обліку розрахунків із бюджетом);

– внесення неправдивих відомостей до фінансової або статистичної звітності, неподання фінансової звітності (наприклад, невідповідність фінансової звітності даним бухгалтерського обліку; неподання або несвоєчасне подання фінансової звітності в зазначені законодавством терміни);

– несвоєчасне або неякісне проведення інвентаризації грошових коштів і матеріальних цінностей (наприклад, непроведення інвентаризації протягом звітного періоду; неналежне документальне оформлення інвентаризації);

– перешкоджання у проведенні ревізії чи перевірки (наприклад, недопущення до проведення ревізії (перевірки) контрольних органів; ненадання на вимогу осіб, які проводять ревізію, перевірку необхідних бухгалтерських та інших документів);

– невжиття заходів для відшкодування з винних осіб збитків від нестач, розтрат, крадіжок і безгосподарності (наприклад, несвоєчасне відшкодування збитків, невідшкодування збитків до закінчення строку позовної давності).

За вказані правопорушення передбачена адміністративна відповідальність у вигляді штрафу від 8 до 15 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а за такі ж дії, що вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за одне з правопорушень, що передбачені цією статтею, накладається штраф від 10 и до 20 НДМГ.

Щодо дисциплінарної відповідальності за бюджетні правопорушення, то слід зауважити, що цей вид відповідальності регламентовано в основному нормами трудового права України, і за порушення дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один із таких заходів стягнення: догана або звільнення.

Законодавством, статутами і положеннями про дисципліну можуть бути передбачені для окремих категорій працівників й інші дисциплінарні стягнення. Дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника. На працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за статутами, положеннями й іншими актами законодавства про дисципліну, дисциплінарні стягнення можуть накладатися також вищестоящими органами. Працівники, які займають виборні посади, можуть бути звільнені тільки за рішенням органу, який їх обрав, і лише з підстав, передбачених законодавством. Дисциплінарне стягнення застосовується безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не враховуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці.

Аналіз стану дотримання бюджетної дисципліни показує, що попри прийняті вищими органами законодавчої та виконавчої влади організаційні, правові та інші заходи щодо посилення боротьби з порушеннями бюджетного законодавства, через низку об'єктивних і суб'єктивних причин не зробили істотного впливу на зміцнення режиму економії та зниження кількості порушень бюджетної дисципліни, рівень яких продовжує залишатися дуже високим.

Для нейтралізації негативного впливу вказаних факторів вважаємо, що запобіжні заходи повинні бути зосереджені на таких напрямках:

- подальше вдосконалення діючого законодавства, яке стосується неузгодженості окремих положень Закону України «Про банки та банківську діяльність» із законами України «Про організаційно-правові основи боротьби із організованою злочинністю», «Про міліцію», «Про службу безпеки України», «Про прокуратуру» в частині надання інформації про законність здійснення фінансових операцій з бюджетними коштами;

- підвищення ефективності діяльності контролюючих органів, наділення їх необхідними повноваженнями з контролю за дотриманням бюджетного законодавства;

- забезпечення тісної взаємодії між контролюючими та правоохоронними органами з питань, що стосуються якості ревізій і пе-

ревірок, які проводяться, в тому числі за завданням правоохоронних органів, і з рішень, які приймаються за їх результатами, відповідно до діючого кримінального і кримінально-процесуального законодавства;

— проведення додаткових заходів, спрямованих на підвищення рівня кваліфікації співробітників правоохоронних органів для виявлення, розслідування і запобігання злочинам та іншим правопорушенням у бюджетній сфері.

Розділ 18.

ЗЛОЧИННІСТЬ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ

§ 1. Поняття та кримінологічна характеристика злочинності у сфері оподаткування

Поняття «податкова злочинність» вживається стосовно групи злочинів, пов'язаних з оподаткуванням. Згідно з діючим законодавством, під **податковою злочинністю** слід розуміти умисне ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, що входять до системи оподаткування, введених у встановленому законом порядку, вчинене службовою особою підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності, або особою, що займається підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи, чи будь-якою іншою особою, яка зобов'язана їх сплачувати, якщо ці діяння призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у значних розмірах.

Кваліфікуючими ознаками цього злочину, передбаченого статтею 212 КК України, є вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб, або якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у великих розмірах; або особою, раніше судимою за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, або якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у особливо великих розмірах.

Під значним розміром коштів слід розуміти суми податків, зборів та інших обов'язкових платежів, які в тисячу і більше разів перевищують установлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян; під великим розміром коштів слід розуміти суми податків, зборів та інших обов'язкових платежів, які в три тисячі і більше разів перевищують установлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян; під особливо великим розміром коштів слід розуміти суми податків, зборів, інших обов'язкових платежів, які в п'ять тисяч і більше разів перевищують установлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Сутність цього злочину полягає в порушенні встановленого законодавством порядку оподаткування фізичних і юридичних осіб, який забезпечує за рахунок надходження податків, зборів чи інших обов'язкових платежів формування доходної частини державного та місцевих бюджетів, а також державних цільових фондів.

Під податком, збором, іншим обов'язковим платежем слід розуміти обов'язковий внесок до бюджету відповідного рівня або державного цільового фонду, здійснюваний платниками в порядку і на умовах, що визначаються законами про оподаткування. Державні цільові фонди – це фонди, які створені відповідно до закону та формуються за рахунок визначених законом податків і зборів (обов'язкових платежів) юридичних осіб, незалежно від форми власності, та фізичних осіб (Пенсійний фонд, Фонд соціального страхування тощо).¹

Сукупність усіх податків, що стягуються у встановленому порядку, утворює податкову систему країни.

Сучасна податкова система України включає в себе 43 різноманітних податки та інші обов'язкові платежі, які поділяються на 2 рівні: загальнодержавні та місцеві. Перелік загальнодержавних і місцевих податків та зборів міститься у Законі «Про систему оподаткування». Загальнодержавні податки та збори встановлюються і стягуються на всій території України.

Найбільша доля податкових надходжень у бюджет припадає на податок на додану вартість (12,7%), податок на прибуток підприємств (7,2%), акцизи (2,4%), прибутковий податок з фізичних осіб (4,8%). На всі інші платежі припадає не менше 10%.

Обов'язкові платежі як предмет цього злочину повинні входити в систему оподаткування, а такі їх ключові елементи, як об'єкт і платник, мають бути визначені саме податковим законодавством.

Платниками податків (податковими суб'єктами) є юридичні та фізичні особи, інші категорії платників, на яких законодавством покладено обов'язок по сплаті податків. Це підприємства і організації, включаючи створені на території України підприємства з іноземними інвестиціями, міжнародні об'єднання та організації, що здійс-

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-е вид. перероб. і доп. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2004. – С. 522.

нують підприємницьку діяльність, фінансові та інші аналогічні підрозділи підприємств і організацій, що мають окремий баланс і розрахунковий рахунок; підприємства і організації, утворені відповідно до законодавства іноземних держав, що здійснюють підприємницьку діяльність в Україні через постійні представництва. Платниками податків є також фізичні особи (громадяни України, іноземні громадяни), що як мають, так і не мають постійного місця проживання в Україні.

Платники податків підлягають обов'язковій постановці на облік у податкових органах і зобов'язані вчасно та у повному розмірі сплачувати податки, вести бухгалтерський облік, подавати податковим органам необхідні для обчислення й сплати податків документи.

Банкетний характер диспозиції статті 212 КК України не конкретизує спосіб ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, це робить необхідним звернення до податкового законодавства, яке визначає конкретних платників, їхні обов'язки, строки та механізми сплати податків.

До найпоширеніших способів цього злочину належать: неподання документів, пов'язаних з обчисленням і сплатою податків, зборів, інших обов'язкових платежів; приховування та заниження об'єкта оподаткування.

Неподання документів, пов'язаних з обчисленням і сплатою податків, зборів, інших обов'язкових платежів, полягає в умисному неподанні до органів державної податкової служби або інших контролюючих органів (митні органи, установи ПФ і Фонду соціального страхування) в установленій строк відповідних документів про нарахування та (або) сплату обов'язкових платежів, що входять у систему оподаткування, за умови, що на особу чинним законодавством покладено обов'язок подання таких документів.

Приховування об'єкта оподаткування, який визначається залежно від виду обов'язкового платежу, що стягується з юридичних та (або) фізичних осіб, характеризується тим, що прибуток або інший об'єкт оподаткування у платника податків і зборів фактично існує, проте він не декларується, не згадується у документах, пов'язаних з обчисленням і сплатою податків або інших обов'язкових платежів, які подаються до податкових чи інших контролюючих органів, а тому жодні податки на такі об'єкти не нараховуються і не сплачуються.

Найбільш розповсюдженими способами цього є: приховування прибутку підприємства як об'єкта оподаткування може відбуватися шляхом укладення фіктивних договорів; неоприбуткування готівки, яка надходить підприємству за поставлені товари, виконані роботи або надані послуги; проведення підприємством фінансово-господарської діяльності через банківські рахунки інших організацій або приватних осіб без відображення її у звітній документації; подання до контролюючих органів неправдивих даних про тимчасове припинення фінансово-господарської діяльності підприємства тощо.

Заниження об'єкта оподаткування означає часткове ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів. Заниження прибутку як об'єкта оподаткування може досягатися за рахунок незаконного завищення валових витрат, у тому числі шляхом укладання псевдоугод з фіктивними підприємствами. Платник податків може приховати частину прибутку, який підлягає оподаткуванню, наприклад, шляхом заниження вартості реалізованої продукції або неоприбуткування готівки, отриманої поряд із безготівковими коштами за реалізовані товари (роботи, послуги).

До інших способів учинення цього злочину належать, зокрема: ухилення зареєстрованих суб'єктів підприємницької діяльності від взяття на облік у контролюючих органах; умисне заниження податкових ставок; умисно неправильне обчислення сум податків, зборів, інших обов'язкових платежів або бази оподаткування; обманні маніпуляції з податковими пільгами; неналежне виконання або невиконання обов'язків з нарахування та утримання обов'язкових платежів фіскальними агентами держави — збирачами податків, зборів, інших обов'язкових платежів.¹

Аналізуючи злочини в торгівельній сфері, що пов'язані з податками, слід зауважити, що підприємства торгівлі прагнуть одержувати оплату готівкою за реалізовані ними товари, що дозволяє їм використовувати готівку у позабанківському обігу. Це, своєю чергою, значно ускладнює здійснення податкового контролю та сприяє прихованню зазначених коштів від оподаткування.²

¹ Там само. — С. 523-524.

² Кримінологія: Учебник / Под общ. ред. А.И.Долговой. — М.: НОРМА — ИНФРА-М, 1999. — С. 536.

Слід звернути увагу, що у ст. 212 КК України передбачено відповідальність не за сам факт несплати у встановлений строк податків, зборів, інших обов'язкових платежів, а за умисне ухилення від їх сплати, коли особа має намір узагалі не виконувати (повністю або частково) покладені на неї податкові зобов'язання. Якщо платник у звітних документах правильно відображає та обраховує свої податкові зобов'язання, своєчасно подає податкову декларацію, однак у зв'язку з відсутністю достатньої кількості коштів на його банківському рахунку податкове зобов'язання своєчасно не погашається, дії платника як такі, що не поєднуються з обманом держави в особі її контролюючих органів, не можуть кваліфікуватися за ст. 212 КК України.

За оцінками спеціалістів, держава в результаті ухилення від сплати податків щорічно недоотримує до половини податкових надходжень до бюджету.

Аналіз динаміки злочинності у вказаній сфері за останні роки дозволяє зробити висновок про різко прогресуюче її зростання. При цьому збільшення кількості зареєстрованих злочинів великою мірою пов'язано з активізацією і професіоналізацією діяльності податкової міліції України. Так, якщо у 1998 р. податковою міліцією України було повернуто до бюджету України 1,1 млрд. грн., а у 1999 – 2,3 млрд. грн., то у 2000 р. – вже 3,5 млрд. грн.

У 2007 році податковою міліцією було порушено за умисне ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів 2070 кримінальних справ, припинено діяльність 294 конвертаційних центрів і 4,3 тис. фіктивних фірм. Водночас статистичні дані про кількість виявлених злочинів не повною мірою відображають масштаби вчинених податкових злочинів у дійсності, оскільки вони характеризуються високим рівнем латентності. Аналіз статистичних даних свідчить про те, що злочинні порушення податкового законодавства зазвичай пов'язані з порядком начислення та сплати податків на прибуток (у середньому 43–45% від загальної кількості податкових злочинів), податку на додану вартість (28–30%), прибуткового податку (3,7–4%). Наведені дані показують, що, як правило, податкові злочини спрямовані на ухилення від сплати найбільш великих податків.

Так, протягом 2007 року було викрито 1,7 тис. злочинів з ухилення від сплати податків в особливо великих розмірах, в тому числі

530 злочинів, де ухилення становить понад 1 млн. грн. Сума завданих державі збитків у кримінальних справах, закінчених провадженням і направлених до суду з обвинувальним висновком, становила 444,7 млн. грн., з яких державі відшкодовано було лише 175,1 млн. грн.¹

Все різноманіття виявлених способів здійснення податкових злочинів можна поділити на такі види:

1. Повне або часткове приховування фінансово-господарської діяльності підприємства в документах бухгалтерського обліку (здійснення угод без документального оформлення, неоприбуткування товарно-матеріальних цінностей, неоприбуткування грошового виrotу в касі).

2. Перекручування економічних показників, що дозволяють зменшити розмір оподатковуваної бази (віднесення на витрати виробництва видатків, не передбачених законодавством; віднесення на витрати виробництва видатків у розмірах, що перевищують установлені законодавством; завищення вартості придбаної сировини, палива, послуг, віднесених на витрати виробництва й обігу; незаконне використання податкових пільг і знижених податкових ставок при обчисленні податків).

3. Перекручування об'єкта оподаткування (заниження вартості реалізованої продукції; заниження обсягу реалізованої продукції; підміна об'єкта оподаткування).

4. Порушення порядку обліку економічних показників (відбиття цифрових результатів фінансово-господарської діяльності в неналежних рахунках бухгалтерського обліку).

5. Виведення фінансово-господарської діяльності з-під контролю податкових органів (непостановка на облік у податкових органах; відкриття додаткових рахунків у банках без повідомлення податкових органів).²

Заслужують на увагу дані про кримінологічну характеристику осіб, що вчиняють податкові злочини. Кримінологічний портрет таких осіб істотно відрізняється від осіб, які вчиняють загальнокримінальні злочини.

¹ Довідка про результати роботи підрозділів податкової міліції станом на 24.12.2007.

² Кримінологія: Учебник / Под общ. ред. А.И.Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 536.

У 74% випадків злочинцями є чоловіки. Це обумовлено тим, що серед керівників підприємств чоловіки становлять більшість. Жінки серед осіб, що вчиняють податкові злочини, традиційно займають посади, пов'язані з веденням бухгалтерського обліку та поданням звітності.

Найчастіше від сплати податків ухиляються особи віком 26–35 років (30%), 36–40 (28%) та понад 50 (28%). Особи віком до 25 років складають лише 4%, а віком 40–50 років – 10% від загальної кількості правопорушників.

Тривалість злочинної діяльності щодо ухилення від сплати податків становила: 3 місяці – 20%, 6 місяців – 24%, 1 рік і більше – 38%.

У 41% з них була вища освіта, 7% – незакінчена вища, 24% – середня спеціальна, 18% – середня, 10% – середня технічна освіта. І це зрозуміло, тому що особи, відповідальні за ведення бухгалтерського обліку, подання звітності, повинні мати відповідну спеціальність і кваліфікацію.

Як показує дослідження, при здійсненні злочинів бухгалтери частіше виступають у ролі співучасників. Виключення становлять бухгалтерські працівники, що є співвласниками підприємств або членами родин, представники яких здійснюють керівництво. У цих випадках бухгалтерські працівники відіграють активну роль у вчиненні злочинів. За вивченими кримінальними справами в 6% випадків злочини були скоєні саме бухгалтерами.

Однак склад осіб, що вчиняли податкові злочини, не обмежується керівниками й бухгалтерами. Близько 4% подібних злочинів скоюється громадянами, що здійснюють підприємницьку діяльність без утворення юридичної особи (громадяни-підприємці).

Для здійснення податкових злочинів нетипове створення злочинних угруповань. Групові злочини становлять менше 10% від загальної кількості. За зазначеною категорією кримінальних справ практично не зустрічаються факти створення злочинних груп, що складаються з чотирьох і більше осіб, а число злочинів, учинених за участю трьох осіб, становить лише 4%. Звичайно ж кількість учасників здійснення злочину не перевищує двох чоловік, ними, як правило, є керівник і бухгалтер.¹

¹ Там само. – С. 538.

§ 2. Фактори, що впливають на вчинення правопорушень у сфері обчислення та сплати податків

Причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів у податковій сфері, значною мірою відрізняються від аналогічних, пов'язаних із загальнокримінальною злочинністю.

Податкова злочинність органічно пов'язана з ринковими відносинами приватної власності та підприємництвом. Як відомо, податки є головним джерелом бюджетних доходів. Зростання бюджетних витрат, інфляційні процеси, сплата міжнародних кредитів спонукають державу збільшувати податковий прес. Однак у період реформ більшість підприємств використовувала застаріле обладнання, технології, відчувала гостру нестачу оборотних коштів і не могла збути свою неконкурентоспроможну продукцію як на внутрішньому, так і на міжнародному ринку. Все це призводило до взаємних неплатежів і до зниження можливості сплачувати зростаючі податки. До інших факторів, які впливають на вчинення правопорушень у цій сфері, слід віднести:

- недосконалість і нестабільність податкового законодавства, причому іноді норми, що погіршують становище платника податків, вводились заднім числом або розширювально тлумачились;
- значне податкове навантаження на суб'єктів господарювання;
- безпідставне застосування податкових пільг;
- труднощі у визначенні об'єкта оподаткування та порядку нарахування податків;
- низький професійний рівень окремих працівників відповідних органів, у тому числі податкової міліції, до компетенції яких входить контроль за дотриманням законодавства у сфері оподаткування;
- зловживання службовим становищем і розповсюдження фактів хабарництва з боку працівників податкової інспекції, податкової міліції;
- найбільш поширеними проявами таких діянь є приховування виявлених правопорушень, консультування платників податків на предмет способів ухилення від сплати податків, незаконна видача

торгових патентів, надання допомоги в незаконному отриманні пільг з оподаткування;

– недостатнє наукове забезпечення діяльності органів державної податкової служби;

– стійке негативне ставлення взагалі до податкової системи, низький рівень правової культури платників податків, домінування корисливих мотивів у поведінці винних.¹

На думку більшості українських підприємців, існуюча податкова система блокує інвестиції, збільшує інфляцію, перешкоджає структурним змінам, стимулює на ухилення від сплати податків. Близько 80% керівників вважають, що існуюча податкова система не сприяє виходу з економічної кризи та формуванню ринкової економіки. Неплатники податків здебільшого характеризуються гіпертрофованим рівнем матеріальних запитів, прагненням до купівлі вартісних об'єктів нерухомості, предметів розкоші. Ухилення від сплати податків розглядається ними як один із способів досягнення вказаних цілей.

З'ясування цих факторів є основою для визначення відповідних заходів профілактики, вжиття яких сприятиме зменшенню, а в окремих випадках — і усуненню можливості вчинення правопорушень у сфері оподаткування.

§ 3. Правові та організаційні основи запобігання ухилень від сплати податків

Сучасний стан злочинності у сфері оподаткування характеризується високим рівнем кримінального професіоналізму, постійним удосконаленням правопорушниками механізмів учинення таких діянь, участю в злочинних угрупованнях представників влади, у тому числі працівників правоохоронних органів. Вчиненню та приховуванню злочинів у сфері оподаткування сприяють міжрегіональні та міжнародні зв'язки злочинців, розподіл сфер злочинного впливу, злиття представників загальнокримінальної та економічної злочинності.

¹ Гера П.Т. Правовий режим оподаткування в Україні. — К.: Юрінком, 1997. — С. 46-52.

У цих умовах запобігання податковій злочинності має здійснюватися на різноманітних рівнях і в кількох основоположних напрямках.

До числа таких найважливіших напрямків діяльності податкової міліції належать:

- запобігання злочинам та іншим правопорушенням, що віднесені законом до компетенції податкової міліції, насамперед у паливно-енергетичному комплексі, кредитно-фінансовій сфері, у зовнішньоекономічній діяльності, сфері торгівлі тощо;

- стабільне правове забезпечення діяльності органів державної податкової служби;

- вдосконалення діяльності податкової міліції, в тому числі оперативно-розшукової діяльності з виявлення контрабанди, діяльності фіктивних фірм, протизаконного використання подвійних рахунків, приховування грошових коштів та інших матеріальних цінностей, здобутих злочинним шляхом, а також розкриття і розслідування злочинів;

- запобігання корупції в органах державної податкової служби, яке здійснюється спеціально створеними підрозділами податкової міліції, тощо.

Особливе місце в системі попередження податкових злочинів займає вдосконалення правової бази. Очікувані зміни, спрямовані на суттєву лібералізацію податкової системи, пов'язуються з прийняттям ВРУ Податкового кодексу України, проект якого знаходиться на розгляді в КМУ, скороченням кількості податків, відміни всіх податків, що сплачуються з виручки, зниженням ставки податку на прибуток та іншими важливими реформами.

Значну роль у попередженні податкової злочинності можуть грати органи державної податкової служби, серед завдань яких є:

- здійснення контролю за додержанням податкового законодавства, правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати до бюджетів, державних цільових фондів податків і зборів (обов'язкових платежів), а також неподаткових доходів, установлених законодавством;

- внесення у встановленому порядку пропозицій щодо вдосконалення податкового законодавства;

- прийняття у випадках, передбачених законом, нормативно-правових актів і методичних рекомендацій з питань оподаткування;

- формування та ведення Державного реєстру фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів та Єдиного банку даних про платників податків – юридичних осіб;
- роз'яснення законодавства з питань оподаткування серед платників податків;
- запобігання злочинам та іншим правопорушенням, віднесеним законом до компетенції податкової міліції, їх розкриттям, припинення, розслідування та провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Основним правоохоронним органом, що здійснює боротьбу з податковою злочинністю в Україні, є податкова міліція, яка складається зі спеціальних підрозділів по боротьбі з податковими правопорушеннями, що діють у складі відповідних органів державної податкової служби та здійснюють контроль за дотриманням податкового законодавства, виконують оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну та охоронну функції, керуючись законами України «Про державну податкову службу в Україні», «Про міліцію», «Про систему оподаткування» й іншими нормативно-правовими актами, якими було сформовано оптимальну систему податкової міліції та визначено її структурно-функціональні характеристики.

Завданнями податкової міліції є:

- запобігання злочинам та іншим правопорушенням у сфері оподаткування, їх розкриття, розслідування та провадження у справах про адміністративні правопорушення;
- розшук платників, які ухиляються від сплати податків, інших платежів;
- запобігання корупції в органах державної податкової служби та виявлення її фактів;
- забезпечення безпеки діяльності працівників органів державної податкової служби, захисту їх від протиправних посягань, пов'язаних з виконанням службових обов'язків.

Профілактична діяльність органів податкової міліції у цій сфері має зосереджуватися, зокрема, на аналізі діяльності відповідних суб'єктів підприємництва та здійснення за ними контролю; використанні методики вибору об'єктів для наступного податкового контролю; узагальненні загальних тенденцій і окремих способів ухилення від сплати податків з подальшою розробкою відповідних

рекомендацій для правоохоронної та контрольної діяльності, а також нормативно-правового регулювання відносин, що складаються в паливно-енергетичному комплексі; недопущенні реєстрації та діяльності фіктивних підприємств, включених у схему розкрадання енергоресурсів та ухиленню від сплати податків. Необхідною умовою ефективної профілактичної діяльності податкової міліції є дослідження кримінологічної характеристики ухиленню від сплати податків; осіб, які ухиляються від сплати податків; факторів, які обумовлюють вчинення правопорушень у сфері оподаткування та впливають на ступінь їх латентності. Ключовими елементами такої характеристики є особа правопорушника і спосіб вчинення злочину. Інформація про спосіб ухилення від сплати податків, зокрема особливості його прояву в тій чи іншій галузі національної економіки, та інші аспекти поведінки правопорушника має головне значення для профілактики зазначених правопорушень. Це, своєю чергою, вимагає використання всього комплексу джерел встановлення необхідної для запобігання ухиленню від сплати податків інформації про механізм ухилення від сплати податків осіб, які вчинили це правопорушення.

Для запобігання злочинності податкова міліція відповідно до покладених на неї завдань:

1) приймає та реєструє заяви, повідомлення й іншу інформацію про злочини та правопорушення, віднесені до її компетенції, здійснює в установленому порядку їх перевірку та приймає щодо них передбачені законом рішення;

2) здійснює відповідно до закону оперативно-розшукову діяльність, досудову підготовку матеріалів за протокольною формою, а також проводить дізнання та досудове (попереднє) слідство в межах своєї компетенції, вживає заходів з відшкодування заподіяних державі збитків;

3) виявляє причини та умови, що сприяли вчиненню злочинів та інших правопорушень у сфері оподаткування, вживає заходів щодо їх усунення;

4) забезпечує безпеку працівників органів державної податкової служби та їх захист від протиправних посягань, пов'язаних із виконанням ними посадових обов'язків;

5) запобігає корупції та іншим службовим порушенням серед працівників державної податкової служби;

б) збирає, аналізує, узагальнює інформацію щодо порушень податкового законодавства, прогнозує тенденції розвитку негативних процесів кримінального характеру, пов'язаних з оподаткуванням.

При цьому слід наголосити, що особа начальницького складу податкової міліції, незалежно від займаної нею посади, місцезнаходження і часу, в разі звернення до неї громадян або посадових осіб із заявою чи повідомленням про загрозу особистій чи громадській безпеці або в разі безпосереднього виявлення такої загрози повинна вжити заходів щодо запобігання правопорушенню і його припинення, рятування людей, надання допомоги особам, які її потребують, встановлення і затримання осіб, які вчинили правопорушення, охорони місця події та повідомити про це в найближчий орган внутрішніх справ.

Посадовим особам податкової міліції для виконання покладених на них обов'язків надаються права:

1) здійснювати на підприємствах, в установах і організаціях, незалежно від форм власності, та у громадян, в тому числі громадян – суб'єктів підприємницької діяльності, перевірки грошових документів, бухгалтерських книг, звітів, кошторисів, декларацій, товарно-касових книг, показників електронних контрольно-касових апаратів і комп'ютерних систем, що застосовуються для розрахунків за готівку із споживачами, та інших документів, незалежно від способу подання інформації (включаючи комп'ютерний), пов'язаних з обчисленням і сплатою податків, інших платежів, наявності свідоцтв про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, спеціальних дозволів (ліцензій, патентів тощо) на її здійснення, а також одержувати від посадових осіб і громадян у письмовій формі пояснення, довідки та відомості з питань, що виникають під час перевірок;

2) одержувати безоплатно від підприємств, установ, організацій, включаючи Національний банк України та його установи, комерційні банки та інші фінансово-кредитні установи, від громадян – суб'єктів підприємницької діяльності довідки, копії документів про фінансово-господарську діяльність, отримані доходи, видатки підприємств, установ і організацій, незалежно від форм власності, та громадян про розрахункові, валютні та інші рахунки, інформацію про наявність та обіг коштів на цих рахунках, у тому числі про ненадходження у встановлені терміни валютної виручки від суб'єктів

підприємницької діяльності, й іншу інформацію, пов'язану з обчисленням і сплатою податків, інших платежів у порядку, визначеному законодавством, входити в будь-які інформаційні системи, зокрема комп'ютерні, для визначення об'єкта оподаткування;

3) обстежувати будь-які виробничі, складські, торговельні та інші приміщення підприємств, установ і організацій, незалежно від форм власності, та житло громадян, якщо вони використовуються як юридична адреса суб'єкта підприємницької діяльності, а також для отримання доходів. У разі відмови керівників підприємств, установ, організацій і громадян допустити посадових осіб органів державної податкової служби для обстеження зазначених приміщень і обладнання та неподання документів про отримані доходи і проведені витрати органи державної податкової служби мають право визначати оподатковуваний доход (прибуток) таких підприємств, установ, організацій і громадян на підставі документів, що свідчать про одержані ними доходи (прибутки), а стосовно громадян – також із урахуванням оподаткування осіб, які займаються аналогічною діяльністю;

4) вимагати від керівників та інших посадових осіб підприємств, установ, організацій, а також від громадян, діяльність яких перевіряється, усунення виявлених порушень податкового законодавства та законодавства про підприємницьку діяльність, контролювати їх виконання, а також припинення дій, які перешкоджають здійсненню повноважень посадовими особами органів державної податкової служби;

5) вилучати (із залишенням копій) у підприємств, установ та організацій документи, що свідчать про приховування (заниження) об'єктів оподаткування, несплату податків, інших платежів, і вилучати у громадян – суб'єктів підприємницької діяльності, які порушують порядок заняття підприємницькою діяльністю, реєстраційні посвідчення або спеціальні дозволи (ліцензії, патенти тощо) з наступною передачею матеріалів про порушення органам, що видали ці документи;

6) вимагати від керівників підприємств, установ і організацій, що перевіряються, проведення інвентаризації основних фондів, товарно-матеріальних цінностей, коштів і розрахунків, у необхідних випадках опечатувати каси, касові приміщення, склади й архіви.

Поряд з органами державної податкової служби значне навантаження з профілактики податкових правопорушень і покращення податкової культури несуть засоби масової інформації – друковані, радіо, телебачення, які для формування законослухняної поведінки платників податків систематично знайомлять громадян із матеріалами щодо найбільш типових порушень податкового законодавства, їх причин і відповідальності осіб, винних в їх вчиненні.

Розділ 19.

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ У ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

§ 1. Поняття та принципи зовнішньоекономічної діяльності

Вихід на світовий ринок — це закономірність розвитку ринкової економіки в будь-якій країні. Діяльність підприємств на світовому ринку пов'язана з міжнародною виробничою та науково-технічною кооперацією, експортом та імпортом товарів і послуг.

Зовнішньоекономічна діяльність кожної країни відображає економічну політику держави і є одним із головних факторів її розвитку. Декларацією про державний суверенітет України та Законом України «Про економічну самостійність Української РСР» від 3 серпня 1990 р. встановлено, що Україна самостійно здійснює управління зовнішньоекономічною діяльністю, бере безпосередню участь у міжнародному поділі праці та розвиває економічне співробітництво з іншими державами на основі принципів заінтересованості, рівноправності та взаємної вигоди. Підприємства і організації мають право вступати у прямі господарські зв'язки та співробітничати з підприємствами і організаціями інших держав, створювати з ними спільні підприємства, асоціації, концерни, консорціуми, союзи, інші об'єднання.

Згідно ст. 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 6 квітня 1991 р., зовнішньоекономічна діяльність в Україні — це діяльність суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, побудована на взаємовідносинах між ними, що має місце як на території України, так і за її межами. Вона проводиться на принципах свободи її суб'єктів добровільно вступати у зовнішньоекономічні відносини, здійснювати їх у будь-яких формах, не заборонених законодавством, та рівності перед законом усіх суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності.

Принципи зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) — це закріплені в законі основні правила, на яких базується зовнішньоекономічна діяльність в Україні. Система принципів ЗЕД, якими керуються

суб'єкти господарської діяльності України та іноземні суб'єкти, включає:

- принцип суверенітету народу України у здійсненні зовнішньоекономічної діяльності;
- принцип свободи зовнішньоекономічного підприємництва;
- принцип юридичної рівності і недискримінації;
- принцип верховенства закону;
- принцип захисту інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності;
- принцип еквівалентності обміну, недопустимості демпінгу при ввезенні та вивезенні товарів.

Законодавства інших країн також містять принципи такої діяльності, яких повинні дотримуватися не тільки національні, а й іноземні суб'єкти господарської діяльності.

Найбільш повний перелік принципів організації міжнародних економічних відносин є в «Хартії економічних прав і обов'язків держав», затвердженій IV Спеціальною сесією Генеральної асамблеї ООН у 1974 р. Хартія була прийнята разом із Декларацією про встановлення нового економічного порядку та Програмою дій з його встановлення. В зазначеному документі вказано такі принципи:

- суверенітету;
- територіальної цілісності і політичної незалежності держав;
- суверенної рівності усіх держав;
- ненападу і невтручання у внутрішні справи;
- взаємної і справедливої вигоди;
- мирного співіснування;
- рівноправність і самовизначення народів;
- мирного врегулювання спорів;
- усунення несправедливості, що виникає в результаті застосування сили та позбавляє націю засобів для її нормального розвитку;
- сумлінного виконання міжнародних зобов'язань;
- поваги до прав людини й основних свобод;
- відсутності прагнення до гегемонії у сферах впливу;
- сприяння міжнародній соціальній справедливості;
- міжнародного співробітництва з метою розвитку;
- вільного доступу до морів для країн, що їх не мають.

Для України особливий інтерес становлять принципи ЗЕД у Європейському союзі (ЄС). Вони містяться в так званій Білій книзі (1985 р.) і включають:

- контроль і оформлення документів на товари, що перетинають національні кордони;
- свободу пересування осіб для працевлаштування або постійне місце проживання в будь-якій країні;
- уніфікацію технічних норм і стандартів;
- відкриття споживчих ринків;
- лібералізацію фінансових послуг;
- поступове відкриття ринку інформаційних послуг;
- лібералізацію транспортних послуг;
- створення сприятливих умов для промислового співробітництва з урахуванням законодавства про права на інтелектуальну та промислову власність;
- усунення фіскальних бар'єрів.

Суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності в будь-якій країні є ті юридичні, фізичні особи, організаційні структури, які наділені відповідною дієздатністю і правами¹. В Україні, згідно із Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність», такими суб'єктами можуть бути:

- фізичні особи – громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства, які мають цивільну правоздатність і дієздатність згідно з законами України і постійно проживають на її території;
- юридичні особи, зареєстровані як такі в Україні, які мають постійне місцезнаходження на території України, в тому числі юридичні особи, майно та (або) капітал яких є повністю у власності іноземних суб'єктів господарської діяльності;
- об'єднання фізичних, юридичних, фізичних та юридичних осіб, які не є юридичними особами згідно з законами України, але мають постійне місцезнаходження на території України і яким цивільно-правовими законами України не заборонено здійснювати господарську діяльність;

¹ Новицький В.Є. Міжнародна економічна діяльність України: Підручник. – К.: КНЕУ, 2003. – С. 78.

– структурні одиниці іноземних суб'єктів господарської діяльності, які не є юридичними особами згідно з законами України (філії, відділення тощо), але мають постійне місцезнаходження на території України;

– спільні підприємства, тобто підприємства з іноземними інвестиціями будь-якої організаційно-правової форми, створені відповідно до законодавства України, які мають постійне місцезнаходження на території України, іноземні інвестиції в статутному фонді якого становить не менше 10 відсотків;

– інші суб'єкти господарської діяльності, передбачені законами України.

При цьому всі зазначені суб'єкти ЗЕД мають рівне право здійснювати будь-які прямо не заборонені законами України її види, незалежно від форми власності й інших ознак.

Фізичні особи мають право здійснювати зовнішньоекономічну діяльність з моменту набуття ними цивільної дієздатності згідно із законами України. Фізичні особи, які мають постійне місце проживання на території України, мають зазначене право, якщо вони зареєстровані як підприємці, а фізичні особи, які не мають постійного місця проживання на території України, мають право здійснювати зовнішньоекономічну діяльність, якщо вони є суб'єктами господарської діяльності за законом держави, в якій вони мають постійне місце проживання або громадянами якої вони є.

Юридичні особи мають право здійснювати зовнішньоекономічну діяльність відповідно до їхніх статутних документів з моменту набуття ними статусу юридичної особи.

Суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності можуть бути й об'єднання підприємств. Відповідно до ч. 1 ст. 118 Господарського кодексу України, об'єднанням підприємств є господарська організація, утворена у складі двох або більше підприємств з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних і соціальних завдань. До об'єднань підприємств можуть входити підприємства, утворені за законодавством інших держав (іноземні підприємства), а підприємства України можуть входити в об'єднання підприємств, утворені на території інших держав. Об'єднання можуть створюватись на невизначений строк або на визначений термін, про що зазначається в установчих документах об'єднання.

Залежно від порядку заснування об'єднань підприємств можуть утворюватись як господарські об'єднання, так і державні чи комунальні господарські об'єднання.

Згідно з ч. 1 ст. 120 ГК України, господарські об'єднання утворюються як асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, інші об'єднання, передбачені законом. Державні та комунальні господарські об'єднання утворюються переважно у формі корпорації або концерну, незалежно від найменування об'єднання (комбінат, трест тощо).

Всі суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності можуть здійснювати будь-які види зовнішньоекономічної діяльності, не заборонені прямо й у виключній формі законами України. До її видів, зокрема, належать:

- експорт та імпорт товарів, капіталів і робочої сили;
- надання суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності України послуг іноземним суб'єктам господарської діяльності, і навпаки. Серед цих послуг – виробничі, транспортно-експедиційні, страхові, консультаційні, маркетингові, експортні, посередницькі, брокерські, агентські, консигнаційні, управлінські, облікові, аудиторські, юридичні, туристичні та інші;
- наукова, науково-технічна, науково-виробнича, виробнича, навчальна та інші види кооперації з іноземними суб'єктами господарської діяльності;
- навчання та підготовка спеціалістів на комерційній основі;
- міжнародні фінансові операції та операції з цінними паперами у випадках, передбачених законами України;
- кредитні та розрахункові операції між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та іноземними суб'єктами господарської діяльності;
- створення суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності банківських, кредитних і страхових установ за межами України;
- створення іноземними суб'єктами господарської діяльності зазначених установ на території України у випадках, передбачених законами України;
- спільна підприємницька діяльність між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності й іноземними суб'єктами господарської діяльності, що включає створення спільних підприємств різних видів і форм, проведення спільних господарських операцій та спільне володіння майном як на території України, так і за її межами;

– підприємницька діяльність на території України, пов'язана з наданням ліцензій, патентів, ноу-хау, торговельних марок та інших нематеріальних об'єктів власності з боку іноземних суб'єктів господарської діяльності; аналогічна діяльність суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності за межами України;

– організація та здійснення діяльності в галузі проведення виставок, аукціонів, торгів, конференцій, симпозіумів, семінарів та інших подібних заходів, що здійснюються на комерційній основі, за участю суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності;

– організація та здійснення оптової, консигнаційної та роздрібно-торгівлі на території України за іноземну валюту в передбачених законами України випадках;

– товарообмінні (бартерні) операції та інша діяльність, побудована на формах зустрічної торгівлі між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та іноземними суб'єктами господарської діяльності;

– орендні, в тому числі лізингові, операції між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності й іноземними суб'єктами господарської діяльності;

– операції по придбанню, продажу та обміну валюти на валютних аукціонах, валютних біржах і на міжбанківському валютному ринку;

– роботи на контрактній основі фізичних осіб України з іноземними суб'єктами господарської діяльності як на території України, так і за її межами;

– роботи іноземних фізичних осіб на контрактній оплатній основі з суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності як на території України, так і за її межами;

– інші види зовнішньоекономічної діяльності, не заборонені прямо й у виключній формі законами України.

Посередницькі операції, при здійсненні яких право власності на товар не переходить до посередника (на підставі комісійних, агентських договорів, договорів доручення та інших), здійснюються без обмежень.

Регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні здійснюється виходячи з таких цілей:

– забезпечення збалансованості економіки та рівноваги внутрішнього ринку України;

- стимулювання прогресивних структурних змін в економіці;
- створення найбільш сприятливих умов для введення економіки України в систему міжнародного поділу праці.

Регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні здійснюється: Україною як державою в особі її органів в межах їх компетенції; недержавними органами управління економікою (товарними, фондовими, валютними біржами, торгівельними палатами та ін.), які діють на основі своїх установчих документів; самими суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності на основі відповідних угод, які укладаються між ними.

Регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні здійснюється за допомогою:

- законів України;
- передбачених у законах України актів тарифного і нетарифного регулювання, які видаються державними органами України в межах їх компетенції;
- економічних методів оперативного регулювання (валютних, фінансово-кредитних операцій та ін.) в рамках законів України;
- рішень недержавних органів управління економікою, які приймаються згідно з їх установчими документами в межах законів України;
- договорів, які укладаються суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та не суперечать законам України.

При цьому слід відзначити, що стаття 7 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» містить положення, згідно з яким забороняється регулювання зовнішньоекономічної діяльності прямо не передбаченими у цій частині актами та діями державних і недержавних органів.

Зовнішньоекономічна діяльність в Україні, як і економічна діяльність у цілому, є однією з найбільш складних сфер суспільних відносин. Це обумовлено насамперед тим, що її суб'єктами виступають фізичні та юридичні особи не тільки України, а й інших держав. Тому в сфері зовнішньоекономічної діяльності існує так звана «подвійність» джерел правового регулювання – одні й ті ж самі правовідносини регламентуються і внутрішньодержавними нормативними актами, і міжнародними договорами, кількість яких зростає з кожним роком. Водночас поряд із тенденцією прагнення до спільної ді-

яльності підвищується і необхідність забезпечення національних інтересів.

Отже, можна виділити три основні групи правових джерел у сфері зовнішньоекономічної діяльності:

- 1) національне законодавство;
- 2) міжнародні конвенції і договори;
- 3) правові звичаї, які є джерелами правового регулювання ЗЕД.

Своєю чергою національне законодавство може бути класифіковано на загальне та спеціальне.

До числа загальних правових норм регулювання ЗЕД слід віднести:

- Конституцію України, прийняту 28 червня 1996 р.;
- Цивільний, Господарський, Митний, Адміністративний і Кримінальний кодекси України;
- Закон України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р.;
- Закон України «Про антимонопольний комітет України» від 26 листопада 1993 р.;
- Закон України «Про стандартизацію» від 17 травня 2001 р.;
- Закон України «Про страхування» від 7 березня 1996 р.;
- Декрет КМУ «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» від 19 лютого 1993 р.

До спеціального законодавства можуть бути віднесені:

- Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 р.;
- Закон України «Про режим іноземного інвестування» від 19 березня 1996 р.;
- Закон України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» від 13 жовтня 1992 р.;
- Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24 лютого 1994 р. та інші.

Поряд із загальними правилами, що регулюють зовнішньоекономічну діяльність, діє низка спеціальних нормативно-правових актів, які регулюють окремі види зовнішньоекономічних операцій чи предметом регулювання яких є окремі види товарів чи послуг. Так, наприклад, експорт та імпорт товарів військового призначення і товарів, які містять відомості, що становлять державну таємницю,

врегульовані Положенням «Про порядок надання суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності повноважень на право здійснення експорту, імпорту товарів військового призначення», затвердженого постановою КМУ від 8 червня 1998 р.

Також до переліку таких актів можуть бути віднесені:

– Закон України «Про операції з давальницькою сировиною у зовнішньоекономічних відносинах» від 15 вересня 1995 р.;

– Закон України «Про регулювання товарообмінних (бартерних) операцій у галузі зовнішньоекономічної діяльності» від 23 грудня 1998 р.;

– Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо операцій з металобрухтом)» від 16 листопада 2000 р.;

– Закон України «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру» від 17 червня 1999 р. та багато інших.

Основним нормативно-правовим актом, що регулює зовнішньоекономічну діяльність, є Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність», який визначає принципи ЗЕД, окреслює коло її суб'єктів, закріплює основи її регулювання, передбачає встановлення спеціальних правових режимів зовнішньоекономічної діяльності, містить норми щодо відповідальності учасників ЗЕД і захисту їхніх прав та інтересів.

Дія цього Закону поширюється на всі види зовнішньоекономічної діяльності, включаючи: зовнішню торгівлю, економічне, науково-технічне співпрацю, спеціалізацію та кооперацію у сфері виробництва, науки і техніки, економічні зв'язки у сфері будівництва, транспорту, страхових, розрахункових, кредитних та інших банківських операцій, надання різноманітних послуг, визначає органи державного регулювання ЗЕД та їх компетенцію, методи тарифного та нетарифного регулювання, квотування, ліцензування й інші важливі питання, що стосуються ЗЕД.

До міжнародних договорів, які мають неабияке значення щодо регулювання зовнішньоекономічної діяльності, належать:

– Вашингтонська конвенція про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами 1965 р.;

– Нью-Йоркська Конвенція про визнання та приведення до виконання іноземних та арбітражних рішень 1958 р.;

- Правила про арбітраж 1976 р. (UNCITRAL Arbitration rules);
- Правила про доарбітражне врегулювання спорів 1980 р. (UNCITRAL Conciliation rules);
- Європейська конвенція про зовнішньоторговельний арбітраж 1961 р.;
- Конвенція про договір міжнародного дорожнього перевезення вантажів;
- Конвенція про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу товарів 1974 р.;
- Конвенція про право, застосовне до договорів міжнародної купівлі-продажу товарів 1986 р.;
- Віденська Конвенція про право міжнародних договорів 1969 р.;
- Конвенції ООН 1980 року про договори міжнародної купівлі-продажу товарів;
- Рішення Ради глав урядів СНД «Про затвердження Правил визначення країни походження товарів» від 30 листопада 2000 р.;
- Женевські вексельні конвенції 1930 р. тощо.¹

Окреме місце в системі джерел регулювання зовнішньоекономічної діяльності займають торгові звичаї, які вивчаються та синтезуються Міжнародною торговою палатою (Париж, Франція). Торгові звичаї є невід'ємною частиною міжнародної торгівлі. Згідно з чинним законодавством, деяким із них надано обов'язковий для виконання характер, що означає, що й українські суб'єкти господарювання повинні застосовувати їх у своїй діяльності не тільки в міжнародній торгівлі, а й при укладанні договорів між собою.

Так, з метою однакового тлумачення комерційних термінів суб'єктами підприємницької діяльності України при укладанні договорів, а також учасниками відносин, що виникають у зв'язку з такими договорами, Указом Президента України від 04.10.1994 р. № 567/94 встановлено, що при укладанні суб'єктами підприємницької діяльності України всіх форм власності зовнішньоекономічних договорів, предметом яких є товари, застосовуються Офіційні правила тлумачення торговельних термінів Міжнародної торгової палати (ІНКОТЕРМС).

¹ Правові основи зовнішньоекономічної діяльності: Навчальний посібник / Сміян Л.С., Нікітін Ю.В., Грек Б.М., та ін.; За відпов. ред. Сміяна Л.С. – К.: КНТ. – С. 21.

Метою ІНКОТЕРМС є подолання такої поширеної проблеми, як невизначеність, пов'язана з неоднаковою інтерпретацією таких термінів у різних країнах. Для подолання або, щонайменше, скорочення такої проблеми, що призводить до виникнення спорів між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності, МТП ще у 1936 році опублікувала перший звід міжнародних правил тлумачення торговельних термінів. Ці правила відомі як ІНКОТЕРМС-1936. Пізніше були внесені зміни та доповнення 1953, 1967, 1976, 1980, 1990 років і найостанніша, сьома редакція 2000 року для узгодження цих правил із сучасною практикою міжнародної торгівлі.

§ 2. Кримінологічна характеристика злочинів у зовнішньоекономічній сфері

Здійснення активної зовнішньоекономічної політики держави, розширення економічних зв'язків є дуже важливим фактором стабілізації та реформування економіки.

Пі цьому процес становлення національного зовнішньоекономічного механізму проходить зі значними ускладненнями та супроводжується широким розповсюдженням контрабанди товарів, ухилення від повернення виручки в іноземній валюті, незаконним відкриттям або використанням за межами України валютних рахунків, створенням на території України та за її межами низки фіктивних фірм, господарем яких є одна й та сама фізична особа, втягненням у злочинну діяльність широкого кола службових осіб різноманітних відомств і, звичайно, пов'язаних зі службовим підлогом, ухиленням від сплати податків та іншими злочинами.

Проте слід відзначити поступове зниження рівня злочинності у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Так, у 2009 р. у цій сфері було вчинено 539 злочинів економічної спрямованості, що на 17,8% менше, ніж у попередньому році.

Однак наведені дані не можуть об'єктивно характеризувати дійсний стан боротьби зі злочинністю у сфері зовнішньоекономічної діяльності через виключно високий рівень їх латентності.

До характерних особливостей злочинів, що вчиняються у вказаній сфері діяльності, слід віднести те, що предметом посягання є

особливо великі матеріальні цінності або економічна вигода, яка обчислюється, як правило, мільйонами доларів США, чим наноситься величезний економічний і політичний збиток інтересам держави. Особливу небезпеку являє значне збільшення кількості таких злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами, особливо якщо вони керовані високопоставленими посадовими особами. Наявні певні складнощі у виявленні вказаних злочинів, зазвичай у тому випадку, коли відсутній відповідний договір про правову допомогу з тією чи іншою іноземною державою.

До найбільш типових корисливих злочинів у означеній сфері можуть бути віднесені:

- використання при здійсненні ВЕД подвійного комплексу угод;
- декларування товарів на фіктивні фірми з використанням документів прикриття, підробок та інших порушень у сфері оформлення митних документів;
- розкрадання державного майна, зокрема, шляхом зрошення суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності з посадовими особами державних структур, органами влади та управління;
- ухилення від сплати податків та інших обов'язкових платежів шляхом створення фіктивних підприємницьких структур;
- неповернення грошових коштів і приховування валютної виручки за експорт високоліквідної продукції;
- контрабандний ввіз в Україну товарів;
- підкуп посадових осіб органів влади та управління у сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Як один із численних способів розкрадання грошових коштів у сфері зовнішньоекономічної діяльності можна навести такий приклад.

Наприкінці 1999 р. у Печерському районі м. Києва була зареєстрована фірма під назвою «Ліхтенштейн 2000», яка через кілька місяців своєї «активної діяльності» подала заяву на відшкодування з бюджету ПДВ на суму 2 млн. 801 тис. грн. Підставою для цього були пред'явлені документи, що свідчили про те, що фірма експортувала до США фірмі «Гелексі Трейдінг Корп» патенти на винаходи на загальну суму 16,8 млн. грн. Як виявилось при перевірці, відшукати «Ліхтенштейн» за місцем реєстрації не було можливим. Ні за юридичною, ні за фактичною адресою фірми не було. Натомість стало

відомо, що зазначений в експортному контракті патент на винахід способу визначення в'язкості матеріалу був придбаний у Київському інституті проблем міцності НАН України за 25 грн. Також з'ясувалось, що покупець патенту – «Гелексі Трейдинг Корп», заснована нашим колишнім співвітчизником, за даними Інтерполу була ліквідована з оповіщенням (як заведено у Нью-Йорку) ще в березні 1992 року. А за даними Київської регіональної митниці, експортований патент нібито не виходив за межі митної території України. Тим часом гроші в сумі, еквівалентній 72 млн. 600 тис. російських карбованців, надійшли на рахунок «Ліхтенштейна». Потім практично за три дні транзитом по рахунках таких самих фірм-фантомів кошти через ризький «Мультибанк» відправились за океан.

За цим фактом порушено кримінальну справу, але збитків державі вже завдано.¹

Особливо широкий розмах у країні дістало переховування валютної виручки за кордоном. Тільки за перше півріччя 1999 р. майже 6 тисяч суб'єктів підприємницької діяльності не повернули у встановлені законодавством строки понад 1 млрд. дол. США, отриманих від зовнішньоекономічних операцій. Ці кошти вносяться на рахунки іноземних фінансово-кредитних установ,кладаються в легальний господарський обіг зарубіжних країн, інвестуючи їх економіку. Наприклад, ще 12 травня 1992 р. Верховна Рада України прийняла постанову, згідно з якою встановлювалися квоти на товари, призначені для вивозу за кордон. На підставі цієї постанови протягом року було видано понад 1,5 тис. ліцензій, за якими було вивезено сировини, медикаментів, продуктів харчування, продукції хімічної промисловості (не включаючи квотованої нафти й без урахування бартеру) на суму близько 5 млрд. дол. США. В Україну повернулося лише 94 млн. дол. США. Решта грошей осіли на рахунках зарубіжних банків.²

Аналіз стану боротьби з негативними явищами у зовнішньоекономічній сфері показує, що ділки тіньової економіки постійно вдосконалюють шляхи та методи вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами, внаслідок чого значно зменшуються надходження коштів до бюджету у вигляді податків та обов'язкових платежів. Тим

¹ Урядовий кур'єр. – 2002. – 18 квітня.

² Фінансова Україна. – 1996. – 30 січня.

не менше мається вже відпрацьована схема: спочатку відбувається перерахування коштів за кордон. Потім частина цих коштів йде на закупівлю товарів, які контрабандним шляхом ввозяться на територію України. Реалізація цих товарів здійснюється за допомогою фіктивних підприємств, а виручені кошти знову переводяться на рахунки закордонних банків. Як бачимо, у цій схемі двічі фігурують установи банків, які задіяні в перерахуванні коштів. Актуальність проблеми ефективного контролю як з боку саме банків, так і з боку правоохоронних органів, за переміщенням українських капіталів (зокрема, незаконна конвертація) не зменшується. Наприклад, лише ухилення від сплати ПДВ дозволяє тіншовикам реалізовувати такі самі товари на 20 відсотків дешевше, ніж нашим вітчизняним товаровиробникам.

До числа найбільш розповсюджених способів вчинення злочинів у цій сфері діяльності слід віднести такі:

1. Складають обладку з комерсантами далекого зарубіжжя на постачання товарів. Сплату здійснюють за цінами кон'юнктури, а в супровідних документах ціни завищують. Залишки грошей від цієї ділової угоди залишаються за кордоном. Потім з особистих рахунків комерсантів їх переводять в офшорні зони (Кіпр, Мальта, Багами), де створюють підставні фірми, і це дає можливість уникати обкладання податками та отримувати додаткові прибутки. З підставними фірмами комерсанти укладають договори від імені своїх фірм в Україні та здійснюють обладку.

2. У вантажну декларацію вносять наперед неправдиві дані про наявність валютних рахунків підприємства-експортера в уповноважених банках. Митники не завжди перевіряють наявність таких рахунків. А тому отримана валютна виручка осідає на рахунках фірм-посередників за кордоном.

3. У документах, які подають для митного оформлення експортних контрактів, зазначають, що обладка, яка реалізується, має бартерний характер. Насправді ж товар реалізують за валюту. З отриманих коштів частину витрачають на придбання товарів для зустрічних поставок. Але більша частина виручки залишається за кордоном.

4. Здійснюють афери з якістю вивезеного товару. У деклараціях як товар відображують металобрухт, відходи виробництва, шлак тощо. А фактично за безцінь вивозять чорні та кольорові метали, вугілля, паливо-мастильні матеріали, цукор тощо. Різниця між цінами «осі-

дає» на закордонних рахунках. Знайти валютні рахунки за кордоном дуже важко. Банки зберігають таємницю, бо мають у цьому свій інтерес.

Серйозну занепокоєність правоохоронних органів викликає поширена практика незаконного відшкодування суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності з державного бюджету ПДВ шляхом завищення в документах вартості експортного вантажу. Так, наприклад, у 2007 р. податківці розкрили і ліквідували цілий ряд нових схем, за допомогою яких тіншовими намагались незаконно відшкодувати з бюджету багатомільйонні суми. Зокрема, в Закарпатській області було затримано 90 тонн синтетичного каучуку, які українська фірма експортувала до Латвії. За документами ціна продукції складала майже 6 мільйонів гривень, тобто одна тонна каучуку нібито коштувала 65 тисяч гривень, тоді як ринкова ціна даного товару в десять раз менша. Перевірка показала, що це вже не перша махінація у даній фірмі. Неодноразово застосовуючи дану кримінальну схему, керівники підприємства планували отримати від держави 33 мільйона гривень, хоча всі операції по так званому експорту існували лише на папері.

Подібну схему намагались здійснити і дві відомі київські фірми. В Одеському морському порту було затримано належний їм вантаж, в якому знаходились задекларовані на експорт скляні лінзи на суму понад 12 мільйонів гривень. Кожна лінза було оцінена у 52 гривні. У контейнерах виявились звичайні лінзи для окулярів, ціна яких складає близько гривні за одиницю. Таким чином, задекларована вартість вантажу перевищувала реальну у 40-50 разів.

§ 3. Запобігання злочинам у сфері зовнішньоекономічної діяльності

Нинішній стан злочинності у зовнішньоекономічній сфері пояснюється тим, що після прийняття Закону України «Про зовнішньо-економічну діяльність» доступ на міжнародні ринки отримали суб'єкти господарської діяльності, більшість з яких не мала досвіду проведення зовнішньоекономічних операцій та укладання прямих контрактів з іноземними фірмами, недостатньо були знайомі з

кон'юнктурою міжнародних ринків. До того ж були різко ослаблені контрольні функції держави за процесами, які здійснювались у зовнішньоекономічній сфері.

Одним з чинників, які обумовлюють значні масштаби злочинів і правопорушень на каналі ЗЕД, є високий рівень корупції серед управлінського персоналу суб'єктів ЗЕД та працівників державних та контролюючих органів, зокрема митниці (фальсифікація експортно-імпортних документів, невиконання службових обов'язків, вихід за межі службових повноважень); органів внутрішніх справ (сприяння реєстрації, транспортуванню і продажу контрабандних товарів) і ДПА (неналежне виконання службових обов'язків).

У сфері цивільно-правових відносин до них можна віднести:

- порушення встановленого порядку підписання зовнішньоекономічних угод;
- протиріччя укладеного договору діючому антимонопольному законодавству;
- залишення валюти, призначеної для здійснення інвестиційної діяльності, на рахунках в іноземних банках за межами України;
- недотримання інвестором встановлених термінів постачання в Україну імпортного обладнання та цілого ряду інших вимог діючого законодавства. Причому тут слід звернути увагу на те, що іноді на практиці буває дуже складно провести межу між кримінально-правовими та цивільно-правовими відносинами.

Серед інших механізмів протиправної діяльності у зовнішньоекономічній діяльності слід назвати:

- фальсифікацію даних про розмір інвестицій, що надійшли;
- створення фіктивних спільних підприємств з метою вивезення за межі України валюти, дефіцитної сировини та напівфабрикатів;
- свідомо неправдиве декларування кількості, якості чи вартості товару з метою заниження митних витрат;
- пред'явлення підставних сертифікатів походження продукції для отримання митних преференцій, які застосовуються щодо окремих країн;
- отримання в країні-експортері пільг по поверненню вартості ввізного мита на сировину, комплектуючі, за умови наступного вивозу виготовлених з них товарів за кордон (у таких випадках вивозиться місцева продукція, а вироби з імпортованих матеріалів залишаються для реалізації);

– оголошення транзиту товарів, які розміщуються на митних ліцензійних складах або у вільних митних зонах, з їх наступним внутрішнім продажем без сплати податків;

– оплата фіктивних консультаційних послуг;

– підробка або повторне оформлення фактур.

Крім означеного, практика застосування Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» дала підстави законодавчому органу та органам виконавчої влади зробити висновок відносно того, що в регулюванні ЗЕД мають місце серйозні недоліки через недосконалість діючого законодавства, які зводяться в основному до такого:

– по-перше, в діючому законодавстві, що регулює ЗЕД, був відсутній конкретний механізм, що передбачає засади України у відповідь на дискримінаційні та недружні дії з боку іноземних держав, які обмежують здійснення законних інтересів суб'єктів ЗЕД України;

– по-друге, в діючому законодавстві, що регулює ЗЕД, відсутні конкретні заходи України відносно захисту прав і законних інтересів суб'єктів ЗЕД України за межами України згідно з нормами міжнародного права;

– по-третє, діючий Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» виявився недостатньо ефективним у боротьбі з порушниками цього закону, оскільки його дія не розповсюджується на деякі види порушень і суб'єктів, що мають нести відповідальність за їх порушення.

Для усунення цих та інших недоліків у діючому законодавстві, що регулює ЗЕД, протягом 1998–1999 рр. Верховною Радою України були прийняті важливі законодавчі акти, спрямовані на заповнення утвореного правового вакууму в законі України про ЗЕД, що отримали назву Антидемпінгового кодексу, а також низка інших законодавчих актів, прийнятих за останні роки.

До числа названих нормативних актів слід віднести, насамперед, Закони України «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту», «Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту», «Про застосування спеціальних заходів відносно імпорту в Україну», прийняті 22.12.1998 р.

У практиці зовнішньоекономічної діяльності широке розповсюдження отримали факти використання прямих кореспондент-

ських рахунків як конвертаційних валютних центрів. Проведені Національним банком України перевірки показали, що нерідко комерційні банки проводили за цими рахунками значні оборудки під виглядом експортно-імпортних операцій, які потім не отримали відповідного підтвердження митної статистики за розрахунками в національній валюті по зовнішньоторговельній діяльності. Так, наприклад, за три квартали 1999 р. загальний обіг за кореспондентськими рахунками комерційних банків становив 504 млрд. грн., переважна більшість – 97% припадала на коррахунки в іноземній валюті, з них 86% складає оборот за коррахунками у вільноконвертованій валюті. За рахунками НОСТРО він становив 431 млрд. грн., за рахунками ЛОРО – 58 млрд. грн.

Всього було зареєстровано понад 3,3 тис. коррахунків, дві третини з яких були рахунками НОСТРО. Із загальної кількості зареєстрованих коррахунків майже половину було відкрито на території України у банках-резидентах. Найбільша кількість коррахунків за кордоном припадає на Росію – 436, Німеччину – 298, Білорусь – 100, Австрію і США – по 99. Серед країн офшорної зони кількість коррахунків становила: у Науру – 98 одиниць, Кіпрі – 12, Палау – 10, Багамських островах і Вануату – по 7, Антигуа і Барбуда – по 5. Серед них рахунки НОСТРО становлять 54, рахунки ЛОРО – 90 одиниць.¹ За даними НБУ, на рахунки типу ЛОРО тільки латвійських банків перераховано понад 1,6 млрд. дол. США. Аналогічна картина і по рахунках типу ЛОРО щодо російських банків. Практика роботи показує, що практично 98% усіх надходжень через ЛОРО рахунки здійснюються з рахунків фіктивних фірм.²

У процесі перевірки було встановлено низку суттєвих порушень, таких як здійснення неліцензованої діяльності, утримання кореспондентських рахунків тривалий строк без здійснення конкретних операцій, некоректне використання незахищених систем зв'язку при здійсненні міжнародних розрахунків, що не забезпечує безпеку та надійність банківських платежів. Тому 4.11.1999 р. правління Національного банку України прийняло постанову «Про впорядкування кореспондентських відносин комерційних банків», якою було заборонено проведення банківських операцій з викорис-

¹ Голос України. – 1999. – 16 листопада.

² Урядовий кур'єр. – 2000. – 14 вересня.

танням не зареєстрованих у НБУ коррахунків комерційних банків України в банках-резидентах і нерезидентах.

Було припинено дію окремих ліцензій, заборонено відкривати рахунки новим клієнтам, які після здійснення певної операції припиняють свою діяльність. З метою повернення в Україну нажитих злочинним шляхом коштів, які незаконно перебувають на рахунках у зарубіжних банках, 13 січня 1998 р. Верховна Рада України звернулась зі спеціальним зверненням до урядів і парламентів Великої Британії, Канади, Кіпру, ФРН, США, Швейцарії, в якому містилось прохання відносно об'єднання зусиль, спрямованих на виявлення валютних рахунків громадян України в закордонних банках, встановити джерело набуття ними згаданих валютних цінностей і вжити заходів щодо повернення їх у кредитно-банківські установи України.

У постанові Верховної Ради України від 13 січня 1998 р. зокрема зазначалось, що звернення Верховної Ради України до органів виконавчої та законодавчої влади інших країн викликане серйозним і глибоким занепокоєнням майбутнім України, яке ставиться під загрозу внаслідок тотальної криміналізації усіх сфер економічного та політичного життя у нашій державі. Злочинність, яка набула в Україні неймовірного розмаху, принесла невимовне горе та страждання українському народу, поставила на межу виживання український етнос. Верховна Рада України висловила надію, що повернення в Україну нелегально нажитих, привласнених і вивезених капіталів сприятиме виведенню українського суспільства зі стану соціально-економічної кризи і запобігне національній катастрофі. Крім того, 12 жовтня 1999 р. Верховна Рада прийняла постанову «Про звернення Верховної Ради України до конгресу Сполучених Штатів Америки» з проханням надати необхідну інформацію відносно наявності у вищих посадових осіб України незаконних валютних рахунків.

При розробці заходів із запобігання злочинності, на нашу думку, слід виходити насамперед з того, що ця проблема має комплексний характер, а вирішення її залежить від багатьох суб'єктів, зокрема органів державного та місцевого управління, МВС, податкової адміністрації, митної служби, Національного банку України, Міністерства економіки, СБУ та деяких інших, тому обмін інформацією і тісна взаємодія між ними з запобігання злочинності в цій сфері є першочерговим завданням, яке може бути вирішено шляхом розробки спеціального спільного плану профілактичних заходів.

До першочергових заходів із запобігання злочинності в цій сфері слід віднести:

- вирішення питання відносно подальшого укріплення взаємодії правоохоронних органів з банківськими установами, оскільки тільки банк може здійснювати ефективний фінансовий контроль за проведенням зовнішньоекономічних операцій. Про це свідчить і світовий досвід, зокрема досвід США, Німеччини, Австрії. Швейцарське кримінальне судочинство, наприклад, має пріоритет над банківською таємницею і визначає межу, за якою припиняється дія обов'язку банку зі збереження банківської таємниці — це класичні економічні злочини й операції по відмиванню грошей;

- вирішення питання відносно організації перевірки представлених у декларації відомостей про доходи і видатки та їх відповідність фактичному стану. Провести такі перевірки декларацій про доходи створеними Верховною Радою України комісіями за участю представників Генеральної прокуратури України, МВС, СБУ та Міністерства фінансів України відносно високопоставлених чиновників у вищих колах влади України;

- виходячи з принципу невідворотності покарання за кожний вчинений злочин — вивчити кримінальні справи і матеріали, що знаходяться в Генпрокуратурі, МВС, СБУ, податковій службі, щодо причетності до вчинення конкретних злочинів посадовими особами на предмет обґрунтованості та вирішення питання про притягнення винних до кримінальної відповідальності за вчинення цих злочинів відповідно до діючого законодавства;

- прискорити вирішення питань про створення в країні спеціального правоохоронного органу по боротьбі з корисливою злочинністю у вищих ешелонах влади й управління;

- підвищити ефективність контролю з боку Національного банку України за відкриттям і використанням комерційними банками кореспондентських рахунків і поверненню в Україну валютної виручки, отриманої від експортно-імпортних операцій.

Розділ 20. ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ У БАНКІВСЬКІЙ СФЕРІ

§ 1. Поняття та кримінологічна характеристика злочинів у банківській сфері

Банківська система будь-якої країни, у тому числі України, відіграє виключно важливу роль у забезпеченні стабільного розвитку економіки держави, створенні сприятливих умов для підприємницької діяльності та підтримки вітчизняного виробника. Банки є головною ланкою кредитно-фінансового обслуговування господарства. Вони мобілізують і перетворюють на діючий капітал тимчасово вільні грошові кошти, заощадження та доходи різних верств населення, здійснюють посередництво в кредитуванні, а також беруть на себе відповідальність за своєчасне і повне виконання доручень своїх клієнтів із здійснення платежів.

Банківська система – це законодавчо визначена, чітко структурована сукупність різних видів банків, банківських інститутів і фінансових установ, що діють у межах загального грошово-кредитного механізму в тій чи іншій країні в певний історичний період та займаються банківською діяльністю.¹ Як визначено у Законі України «Про банки і банківську діяльність», банківською діяльністю є залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб.

Банківська система України складається з Національного банку України та інших банків (державних і недержавних). Відповідно до Закону, на території України можуть діяти банки, статутний фонд яких сформований за рахунок українських юридичних і фізичних осіб; банки за участю іноземного капіталу (спільні банки); іноземні банки, статутний фонд яких формується за рахунок коштів нерезидентів – іноземних юридичних і фізичних осіб.

¹ Дмитренко Е.С. Фінансове право України. Особлива частина: Навчальний посібник. – К.: Алерта; КНТ, 2007. – С. 432.

Підкреслимо, що поява в сучасній Україні комерційних банків була викликана об'єктивною необхідністю, пов'язаною з переходом вітчизняної економіки від жорсткого централізованого управління до вільних ринкових відносин. Залучаючи грошові ресурси та надаючи кредити клієнтам на комерційній основі, банки суттєво розширили коло послуг у вітчизняній фінансово-кредитній сфері, суттєво вплинули на економіку держави. Водночас, зростання кількості банків та їх установ супроводжувалось послабленням контролю за їх діяльністю, встановленням злочинних зв'язків кримінального бізнесу з посадовими особами банків з метою розкрадання грошових коштів.

Банківська сфера стала зоною підвищеної кримінальної активності, оскільки зосередження в даних структурах значних грошових ресурсів робить банківські установи найбільш привабливими для протиправної діяльності, дозволяючи негайно отримати кінцевий результат – грошовий капітал.

За роки економічних реформ злочинність в названій сфері перетворилась у масштабне явище. Кримінальні посягання тут відрізняються різноманітністю, особливою витонченістю, високоінтелектуальним характером, швидкою адаптацією злочинців до нових форм та методів підприємницької діяльності, нових технологій здійснення банківських операцій. Широкого розповсюдження набули шахрайства з фінансовими ресурсами.

Застосування злочинцями специфічних, витончених механізмів вчинення банківських злочинів характеризується:

- активним використанням ними нових незаконних операцій, технологій, способів злочинного планування, організаційного вчинення та корупційного прикриття злочинів, які утворюють складні схеми їх кримінально-правової кваліфікації;

- оперативним реагуванням злочинців на специфіку, кон'юнктуру ринку, технічні новації в ринкових відносинах, використанням в злочинній діяльності банківських документів, електронних пристроїв та носіїв інформації, засобів оргтехніки тощо;

- різноманітними способами приховання злочинів, використанням з цієї метою відповідних легальних організаційно-правових форм та інститутів ринкової економіки (підприємництва, банкрутства, цивільно-правових відносин, технологічного процесу здійснення різних банківських операцій тощо), а також прогалин та протиріч у законодавстві.

Невпинно зростають масштаби використання банківських установ для організації значного витоку незаконно одержаних капіталів за кордон з їх подальшою легалізацією (відмиванням), частковим використанням «відмитих» коштів для подальшого відтворення злочинної діяльності або в легальному бізнесі. Через злочинну діяльність у кредитно-фінансовій і банківській сферах економіка України втратила значну суму коштів, які перебувають нині за межами країни і обчислюються мільярдами доларів, при цьому спроби повернути їх до країни залишаються малоефективними.¹

Слід зауважити, що на сучасному етапі злочини в банківській сфері переважно скоюють організовано. Це пояснюється тим, що організованим злочинним угрупованням легше і простіше перевести гроші на закордонні банківські рахунки або через підставні фірми відмити їх, щоб у подальшому легалізувати та пустити в обіг.

Злочини у сфері банківської діяльності складають різні за родовим об'єктом кримінально карані діяння, що можуть бути названі традиційними, водночас вони можуть бути визначені як корисливі посягання на фінансові ресурси банків або інших кредитно-фінансових установ, вчинені з використанням певних кредитно-банківських операцій, уповноваженими на їх здійснення суб'єктами підприємницької діяльності або іншими особами.

Злочинні посягання в кредитно-банківській сфері за кримінально-правовою ознакою кваліфікують залежно від обставин за статтями різних глав КК України: 1) Злочини проти власності: Шахрайство (ст. 190 КК), Привласнення, розтрата або заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК); 2) Злочини у сфері господарської діяльності: Виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту чи збут підроблених грошей, державних цінних паперів або білетів державної лотереї (ст. 199 КК), Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення (ст. 200 КК), Порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю (ст. 202 КК), Фіктивне підприємництво (ст. 205 КК), Ухилення від повернення виручки в іноземній валюті (ст. 207 КК),

¹ Кримінологія: Учебник / Под общ. ред. А.И. Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 483.

Легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом (ст. 209 КК України), Шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК); 3) Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян: Підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, використання підроблених документів (ст. 358 КК); 4) Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку: Несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку (ст. 361 КК); 5) Злочини у сфері службової діяльності: Зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК), Перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК), Службове підроблення (ст. 366 КК); тощо.

Вчинення конкретного злочину в кожному конкретному випадку визначається специфікою тієї чи іншої банківської операції, з використанням якої здійснюються злочинні дії, та морально-психологічного стану злочинця.

За даними МВС України у 2009 р. кількість злочинів, вчинених у банківській сфері, становила 3300, при цьому кількість злочинів, вчинених безпосередньо в банках становила 1531 злочин. Серед вчинених злочинів легалізація (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, становила 342 випадки; шахрайство з фінансовими ресурсами становило 531 злочини. У цій сфері діяльності у 2009 р. припинена злочинна діяльність 55 організованих груп і злочинних організацій.¹

Все це ставить банківську сферу в один ряд із найбільш криміналізованими галузями бізнесу.

Вивчення досвіду боротьби правоохоронних органів України зі злочинами у банківській сфері дає підстави вважати найбільш поширеними способами їх вчинення:

- використання підроблених банківських документів (кредитових авізо, чеків та ін.);
- видача кредитів на підставних осіб, оформлення кредитів по підробленим документам;
- неповернення кредитів з наступним їх розкраданням;

¹ Відомості Департаменту інформаційних технологій МВС України за 2009 р.

- шахрайство під виглядом конвертації гривні;
- використання підроблених пластикових платіжних засобів (електронних грошей);
- привласнення коштів, одержаних як попередню сплату, без постачання товарів або надання послуг клієнтам;
- незаконне зняття грошових коштів з рахунків клієнтів;
- розкрадання грошових коштів вкладників шляхом їх повного або часткового не оприбуткування;
- розкрадання грошових коштів шляхом привласнення нарахованих відсотків по вкладам клієнтів;
- одержання хабарів посадовими особами за надання банківських послуг.

З огляду на проведення Україною політики входження до Європейського співтовариства та міжнародних фінансових організацій особливої ваги набули такі злочини в банківській сфері, як легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом.

Легалізація (відмивання) грошових коштів – це ніщо інше, як схеми управління, матеріальними цінностями, які були отримані злочинним шляхом. Останнім часом легалізація злочинних прибутків набула нових форм. Так, злочинці все частіше використовують фіктивні підприємства, банківські рахунки яких знаходяться за кордоном. Також активно використовуються поштові грошові перекази, договори позик (в більшості випадків з нульовими процентами), інвестиційні проекти, контрабанда готівки. З урахуванням цього прослідити рух коштів і доказати нелегальне джерело їх походження правоохоронним органам буває досить важко.

Найбільш сприятливими місцями для легалізації злочинних прибутків є офшорні зони. Легкість, з якою пересічна особа може придбати офшорну компанію або навіть банк сприяють злочинцям. Наприклад, сьогодні це можливо зробити навіть через Інтернет.

Фахівці відзначають, що з 2001 року в Україні спостерігається зростання «карткової» злочинності. Пояснюється це розвитком та розширенням самої банківської сфери, розширенням міжнародної системи міжбанківських електронних платежів, введенням в обіг великої кількості банківських пластикових карток і поглибленням інтеграції країни в світові економічні процеси.

Станом на 1 січня 2010 року 146 банками України, які є членами платіжних систем, емітовано понад 44,5 млн. платіжних карток, термін дії яких не закінчився. Серед емітованих в Україні платіжних карток переважають картки міжнародних систем, а саме Visa International та MasterCard, які контролюють майже 85% ринку. Інфраструктура з прийняття та обробки платежів за картками в Україні нараховує понад 132 тис. пунктів обслуговування держателів платіжних карток, включаючи 28,9 тис. банкоматів. У 2009 році на території України було здійснено 590,6 млн. операцій з використанням платіжних карток на суму 353,2 млрд. грн.¹

Паралельно зі зростанням обсягів карткових розрахунків зростає і рівень «карткової» злочинності, так званого «кардингу» — протиправного використання платіжних карток для покупки товарів чи одержання послуг. Річний приріст виявлених органами внутрішніх справ злочинів у сфері функціонування платіжних систем становить 35—40%. Різке зростання кількості користувачів карток ускладнює контроль та профілактику злочинів з боку як банків, так і правоохоронних органів. Правоохоронні органи мають можливість формувати статистику тільки на основі виявлених злочинів, вилучених підроблених карток і здійснених арештів, але це не створює повної картини, оскільки латентність «карткової» злочинності є досить високою.

Для «карткової» злочинності характерні постійний пошук нових можливостей до реалізації шахрайств (перевірка на міцність систем захисту банків від шахрайств); швидка реакція на виявлені прогалини у банківському захисті; міграція певних видів шахрайств з одних ринків на інші.

Можливість одержання чималого прибутку, а також недостатня протидія «картковим» злочинам з боку державних структур робить їх принадними для організованої злочинності. Вчинення «карткових» злочинів є технологічно складним процесом. Необхідно відзначити такі властиві «карткової» злочинності риси, як функціональна спеціалізація та чітка координація діяльності членів злочинної групи. Аналіз практичної діяльності правоохоронних органів (як вітчизняних, так і закордонних) свідчить, що злочинні групи карткових злочинців не є випадковими або ситуативними; це групи типу компанії, організовані групи або злочинні організації.

¹ Річний звіт Національного банку України за 2009 рік. — С. 83-84.

Останнім часом «карткова» злочинність набуває рис міжнародної спеціалізації. Одні злочинні групи добувають інформацію про реквізити платіжних карток, у той час як інші спеціалізуються на виготовленні підроблених карток. Крадіжка або збір інформації може здійснюватись в одному географічному регіоні, виготовлення карток – в іншому, шахрайське використання карток – у третьому. Схеми правопорушень з використанням платіжних карток, які використовуються у країнах Західної Європи, неминуче з'являються в Україні.

Іншим видом злочинів, що вчиняються у банківській сфері, приводять до величезних збитків і завдають певних труднощів для правоохоронних органів щодо їх попередження і розслідування, є зловживання електронними системами розрахунків.

Слід підкреслити, що згідно із Законом «Про основи національної безпеки України» комп'ютерна злочинність є однією із пріоритетних погроз. Доктрина інформаційної безпеки України, затверджена Указом Президента України в 2009 році, відносить до погроз інформаційної безпеки держави в економічній сфері: несанкціонований доступ, порушення встановленого порядку роботи з інформаційними ресурсами в галузях національної економіки, викривлення інформації в таких ресурсах.

Протягом 2009-10 років Служба безпеки України зафіксувала стійку тенденцію до збільшення кількості проявів комп'ютерної злочинності в банківській сфері. Аналіз виявлених фактів свідчить про те, що їх причиною в багатьох випадках були навмисні протиправні дії співробітників банківських установ, які відповідно до посадових обов'язків мали доступ до інформаційних систем банків, а фактором, який сприяв таким діям, стало порушення вимог захисту інформації в автоматизованих інформаційних системах, які використовують банківські установи.

Нерідко організаторами і активними «учасниками» таких злочинів являються не тільки рядові працівники банків, але й топ-менеджери та власники комерційних банків. Так, у 2009-2010 р. органами прокуратури спільно з СБУ проводилось розслідування відносно причетності до розкрадання грошових коштів в особливо великих розмірах, зловживання службовим становищем або шахрайства колишнього голови правління Надра-Банку, голови спосте-

режної ради Західкомбанку, голови спостережної ради Фінрост-банку, а також тимчасового адміністратора рекапіталізованого державою Родовід банку, який підозрюється у пособництві у розтраті 340 млн. грн. бюджетних коштів.¹

У 2010 р. кількість кримінальних справ, заведених відносно працівників банків різного рангу, виросла в 22 рази. За даними МВС України у січні-вересні 2010 р. було відкрито рекордну кількість кримінальних справ відносно працівників банків різного рангу – 890 проти 40 за аналогічний період 2009 року. Шахраї ошукували вкладників фінансових установ, брали по підроблених документах кредити на своїх співучасників і крали гроші з карткових рахунків. У кожному четвертому випадку збитки від злочинних дій працівників банків перевищували 100 тис. грн., у 97 злочинах вони становили більш 1 млн. грн. Загальна сума збитків по кримінальних справах склала 412,8 млн. грн.

§ 2. Причини та умови вчинення злочинів у банківській сфері

Гостра криміногенна обстановка у банківській системі України визначена дією багатьох факторів, які можна поділити на дві групи. Перша з них функціонує на загальносуспільному рівні, вона включає в себе недоліки, упущення та прорахунки у соціальній та економічній політиці, організації управління народним господарством, функціонуванні органів влади та управління, нормотворчої та правозастосовчої діяльності. Друга група факторів зумовлена специфічними особливостями діяльності банківської системи України, недосконалістю чинної нормативної бази з питань функціонування банківських структур у сучасних економічних умовах, відсутністю комплексної системи внутрішньобанківського документального контролю, контролю за діяльністю підприємницьких структур і комерційних банків. Виходячи з цього, фактори, які сприяють вчиненню корисливих злочинів у сфері банківської діяльності, можна поділити на економічні, соціальні, організаційно-управлінські та нормативно-правові.

¹ Мироненко В. Крупнейшие уголовные дела против банкиров // Инвестгазета. – № 41. – 20 октября 2010 г.

Серед економічних факторів насамперед слід відзначити незадовільний стан економіки, високий рівень інфляції, неплатоспроможність багатьох вітчизняних підприємств.

Економічні фактори є найбільш криміногенними, оскільки вони впливають не лише на банківську сферу, але й на сферу економічних відносин у цілому. Одним з найбільш суттєвих факторів цієї групи можна вважати фінансову кризу, яка призвела до потрясіння всієї фінансово-банківської системи. Поява цього фактора зумовила ряд важливих для кримінології наслідків: по-перше, в сфері банківської діяльності різко загострилася конкурентна боротьба, що призводить до зростання кримінальних проявів, у тому числі банкрутств та злісного ухилення від виконання кредиторських зобов'язань; по-друге, без роботи залишилося багато кваліфікованих спеціалістів, які, за визначених умов, можуть стати серйозним резервом для формування злочинного середовища, що спеціалізуватиметься, в основному, на посяганнях на фінансово-банківську сферу.

До факторів економічного змісту, що негативно впливають на сферу банківської діяльності, можна віднести деформацію структури вітчизняної економіки. Вона знаходить свій вираз у тому, що питома вага виробничих галузей економіки значно знизилася, продовжується занепад потенціалу промисловості та сільського господарства, а інвестиції перерозподіляються до невиробничого сектору, особливо торгівлі. У кримінологічному плані така ситуація є досить сприятливою для зловживань у фінансово-банківській сфері, оскільки значну частину банківських операцій складає кредитування не виробників продукції, які, як правило, є надійними позичальниками, а комерційних посередників, що часто заробляють завдяки нерозвиненості економічних зв'язків та кримінальними зловживаннями щодо власних кредиторів.

Вагомим фактором економічного змісту в банківській сфері можна вважати надмірне, майже недиференційоване оподаткування організацій та громадян. Така ситуація стимулює перехід суб'єктів господарювання до сфери тіньової економіки, де мінімізуються податки, але й одночасно зростають ризики кримінальних посягань.

Серед соціальних факторів впливу на злочинність у банківській сфері необхідно виділити загальне падіння життєвого рівня більшості населення та значне зростання майнового розшарування громадян,

що значно загострює прояви соціального невдоволення внаслідок порушення задекларованих державою рівності шансів та вирівнювання доходів для підтримання соціальної злагоди у суспільстві.

З точки зору кримінологічного впливу означені соціальні фактори мають важливе значення: по-перше, падіння життєвого рівня основної маси населення та зростання його майнового розшарування призводять до збільшення кількості посягань на кредитно-банківську систему з боку високоінтелектуальних, але малозабезпечених верств населення; по-друге, прагнення до зміни соціального статусу і переходу до більш забезпечених груп ініціює злочинні посягання у сфері банківської діяльності самими банківськими працівниками.

Виділяючи як фактор впливу на злочинність у сфері банківської діяльності недоліки у функціонуванні органів влади та управління, необхідно, насамперед, зазначити, що політична система України все ще знаходиться на стадії становлення і розвитку. Це зумовлює постійний перерозподіл тих чи інших повноважень між різними гілками влади. Вплив цього фактора на злочинність у сфері банківської діяльності полягає в тому, що відсутність стабільності політичної системи призводить до послаблення всіх видів державного та іншого видів контролю, що зумовлює її вразливість щодо кримінальних посягань. Не менш суттєвим політичним фактором є вкрай високий рівень корумпованості органів державного управління.¹

Сукупність перелічених соціально-економічних факторів у поєднанні з пропагуванням ідеї «що не заборонено, то дозволено», за відсутності досконалої нормативної бази, а також правовий нігілізм створюють умови для криміналізації суспільно-економічних відносин, на підставі чого здійснюється накопичення капіталу незаконним шляхом, концентрація його в руках легалізованих тіньових структур. За цих умов високий рівень злочинності в банківській системі країни може навіть зруйнувати фінансову систему та підірвати економіку в цілому.

Серед проблем організаційно-управлінського характеру насамперед слід виділити відсутність достатньої кількості підготовлених спеціалістів у галузі розробки методології організації банківської

¹ Сухачов О.О. Банківське кредитування як об'єкт посягань злочинних угруповань // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2008. – № 19.

діяльності, що негативно впливає на розвиток банківської системи України. Як наслідок – відсутність чіткої концепції структурної побудови системи контролю, взаємовідносин комерційних банків з НБУ, правоохоронними та іншими контролюючими органами. Можливість уникнути відповідальності викликала безліч правопорушень, які створили сприятливе середовище для зловживань у системі комерційних структур у змові з банківськими працівниками.¹

З організаційно-управлінськими тісно пов'язані нормативно-правові фактори, що сприяють скоєнню злочинів у банківській сфері. Аналіз чинного законодавства і відомчих нормативних актів з питань регулювання сфери банківської діяльності свідчить про те, що практично всім їм притаманні декларативність і дорадчий характер. Механізм виконання та застосування основної частини правових норм відсутній. Відсилка з питань відповідальності до чинного законодавства нерідко умовна тому, що у правових актах, до яких відсилається виконавець, ця проблема не відпрацьована взагалі. Законодавчі та відомчі нормативні акти, які мають регулювати ті чи інші питання у комплексі та утворювати загальний механізм функціонування системи, приймають роздрібно, у зв'язку з чим дуже часто змінюються правила фінансово-господарської діяльності. Це часто призводить до протиріччя у нормативній базі.

Такими недоліками страждають відомчі нормативні акти, видання яких віднесено до компетенції НБУ – правила, положення та інструкції, покликані регулювати великий обсяг питань банківської діяльності. НБУ не видавав комплексні нормативні акти. Окремі правила, тимчасові положення, директивні листи з того чи іншого питання, вирваного із загальної системи функціонування банків, не можуть вирішувати проблему створення єдиної комплексної системи регулювання та контролю за діяльністю операційних банківських підрозділів.

У ході реформування нинішніх економічних відносин та криміногенних процесів, які при цьому виникають, питання вдосконалення законодавства набуває виключної гостроти. Всі ці прогалини є умовами для зловживань у сфері банківської діяльності.

¹ Попович В.М. Правові основи банківської справи та її захист від злочинних посягань. – К.: Правові джерела, 1995. – С. 172.

§ 3. Запобігання злочинам у банківській сфері

Злочини, що вчиняються в банківській системі або з її використанням, відносять до одних із найбільш небезпечних економічних злочинів, оскільки їх негативний вплив відображається не тільки на самому банку, але й на багатьох інших суб'єктах економічної діяльності і фінансовій системі держави в цілому. Найбільш яскравими прикладами злочинів у банківській сфері є легалізація доходів, отриманих злочинним шляхом, та банківське шахрайство. Соціальна небезпека таких злочинів полягає в особливо великих розмірах матеріальної шкоди.

Як свідчить світова практика, боротьба з легалізацією коштів через банківську систему завжди пов'язана з розкриттям банківської таємниці тому потребує спеціального законодавчого врегулювання. Це вимагає законодавчого закріплення обов'язку банків інформувати правоохоронні органи про сумнівні операції та самого визначення сумнівної операції. Традиційно до таких операцій відносяться: зняття/внесення великої кількості готівки, відкриття банківського рахунку за 1-3 дні перед операцією тощо. Особлива увага приділяється дослідженню руху грошових коштів на щойно відкритих рахунках, а також використанню так званої політики «знай свого клієнта» та градація клієнтів банку в залежності від їх схильності до легалізації злочинних прибутків. Такі заходи сприяють більш ефективному виявленні «брудних» грошей в момент їх обігу у банківських розрахункових системах.

Подібні заходи передбачено і вітчизняним законодавством. Кримінальним кодексом України встановлено кримінальну відповідальність за вчинення дій, спрямованих на легалізацію будь-яких злочинних прибутків та сприяння легалізації (ст. 209 КК).

Закон України «Про банки і банківську діяльність» статтю 63 глави 11 «Запобігання та протидія легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» зобов'язує банки розробляти, впроваджувати та постійно поновлювати правила внутрішнього фінансового моніторингу та програми його здійснення з урахуванням вимог законодавства про запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму» введено поняття «операції, що підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу», які мають перевірятися за тими ж правилами, що й операції, стосовно яких є достатні підстави підозрювати, що вони пов'язані з легалізацією (відмиванням) доходів одержаних злочинним шляхом.

Цим же Законом визначено організаційно-правовий механізм запобігання легалізації «брудних» грошей.

Вихідні позиції у цьому механізмі займають банки як фінансові установи. На них покладається здійснення внутрішнього фінансового моніторингу та передача інформації, отриманої під час виконання попередніх функцій, спеціальному уповноваженому органу з питань фінансового моніторингу.

До інформації, яка має надаватися банками, належить інформація про: фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу; ідентифікацію осіб, які їх здійснили (здійснюють); інша інформація, надання якої вимагається законами України з питань запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.¹

Діяльність банків щодо ідентифікації клієнтів та проведення фінансового моніторингу має за мету виявлення операцій та осіб, які здійснюють легалізацію доходів, здобутих злочинним шляхом. Оскільки такі діяння є злочинними, а банк не наділений повноваженнями щодо притягнення до відповідальності винних осіб, вказану процедуру мають здійснювати правоохоронні органи.

Ключовою ланкою — координатором і основою взаємодії окремих елементів цього механізму є самостійний спеціальний державний орган — Державний комітет фінансового моніторингу України.²

Держфінмоніторинг на постійній основі здійснює дослідження та аналіз методів та схем відмивання коштів. Досліджуються існуючі схеми та відпрацьовуються найбільш оптимальні шляхи їх виявлення для запобігання вчинення відповідних злочинів.

¹ Постанова Правління НБУ «Про затвердження Положення про здійснення банками фінансового моніторингу» від 14.05.2003 р. № 189.

² Указ Президента України «Про Державний комітет фінансового моніторингу України» від 28.09.2004 р. № 1144 // Офіційний вісник України. — 2004. — № 39. — ст. 2582.

Інформація про фінансові операції, одержана Держфінмоніторингом, у встановленому порядку опрацьовується та аналізується на предмет здійснення останніх з метою легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. За наявності достатніх підстав, що фінансова операція може бути пов'язана з легалізацією вказаних доходів, Держфінмоніторинг надає МВС України узагальнені матеріали, на підставі яких винні особи притягуються до відповідальності.¹

Щодо самих схем легалізації (відмивання) доходів, то вони можуть бути виявлені при проведенні виїзних перевірок, оперативних заходів, аналізу звітності, дослідження фінансової операції, валютного контролю.

Виїзні перевірки (ревізії) дають можливість безпосередньо на підприємстві вивчити необхідні документи, провести інвентаризацію товарно-матеріальних цінностей. Перевірки проводяться додатковими органами України, контрольно-ревізійним управлінням України, а також регуляторними органами (НБУ, ДКЦПФР, Держкомфін).

Оперативними заходами можуть бути обшуки, виїмки, допити, інші оперативно-розшукові дії, які проводяться правоохоронними органами (ГПУ, МВС, СБУ, ДПА).

Аналіз звітності (адміністративних даних) здійснюється контролюючими органами (головним чином, НБУ, ДКЦПФР, Держкомфін, ДПА, Державна митна служба України), а також може проводитись правоохоронними органами у випадках, передбачених законодавством.

Дослідження (аналіз) фінансових операцій, як правило, передбачає збір інформації та аналіз операцій, які проводять суб'єкти первинного фінансового моніторингу (зокрема, банки), НБУ, ДКЦПФР, Держкомфін, правоохоронні органи, а також Держфінмоніторинг (в ході проведення фінансового моніторингу).

Валютний контроль здійснюється банківськими установами та іншими агентами валютного контролю при проведенні розрахунків у іноземній валюті, вивезенні/ввезенні, переказуванні і пересиланні валютних цінностей, в тому числі розміщення валютних цінностей

¹ Наказ Держфінмоніторингу, ДПА, МВС та СБУ «Про затвердження Порядку надання та розгляду узагальнених матеріалів» від 28.11.2006 р. № 240/718/1158/755.

на рахунках і у вкладках за межами України, інших валютних операцій. Головним органом валютного контролю є Національний банк України.

Таким чином, ефективне функціонування системи запобігання легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом, в тому числі, шляхом зняття готівки (як одного з елементів схем відмивання), може бути лише при узгодженому функціонуванні механізму кримінально-правового контролю й механізму фінансового моніторингу.

Стосовно запобігання злочинності у сфері електронних платежів, то міжнародний досвід доводить, що злочинній діяльності, пов'язаній з використанням високих технологій у сфері функціонування міжнародних платіжних систем, не можна ефективно протидіяти за допомогою звичайних традиційних міліцейських або поліцейських підрозділів та методів. Для боротьби з цією специфічною формою кримінального бізнесу необхідні відповідно підготовлені спеціалісти вузькоспеціалізованих підрозділів правоохоронних органів, здатні застосовувати сучасні методи оперативно-технічного документування та розкриття «карткових» злочинів.

З метою підвищення ефективності розкриття та попередження органами внутрішніх справ правопорушень у сфері інтелектуальної власності та високих технологій у структурі Державної служби боротьби з економічною злочинністю (ДСБЕЗ) у 2001 році було створено підрозділи по боротьбі з правопорушеннями у сфері інтелектуальної власності та високих технологій серед основних напрямів діяльності якого було визначено і запобігання легалізації (відмиванню) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом, що здійснюються за допомогою високих інформаційних технологій.¹

Боротьба зі злочинністю у сфері електронних платежів здійснюється не лише підрозділами ДСБЕЗ, а й іншими підрозділами органів внутрішніх справ при тісній взаємодії з підрозділами інших правоохоронних органів.

Відповідно до розподілу повноважень та взаємодії між службами МВС України для належного виконання завдань щодо запобігання правопорушенням у сфері електронних платежів залучаються підрозділи кримінального блоку, слідчі підрозділи, підрозділи міліції громадської безпеки. Організація взаємодії та координація роботи

служб різних правоохоронних органів щодо здійснення зазначеної діяльності покладається на Управління по боротьбі з правопорушеннями у сфері інтелектуальної власності та високих технологій Департаменту ДСБЕЗ МВС України.

До компетенції Головного управління боротьби з організованою злочинністю МВС України у протидії правопорушенням у сфері комп'ютерних технологій входить організація роботи в регіональних підрозділах БОЗ щодо боротьби з організованими злочинними угрупованнями, які вчиняють «карткові» злочини, а також інформування підрозділів по боротьбі з правопорушеннями у сфері інтелектуальної власності та високих технологій ДСБЕЗ про лідерів та членів організованих злочинних угруповань, які вчиняють «карткові» злочини.

До компетенції підрозділів карного розшуку у протидії правопорушенням у сфері комп'ютерних технологій віднесено здійснення організаційних заходів, спрямованих на розкриття злочинів, коли платіжні засоби були предметом злочину.

Підрозділи міліції громадської безпеки повинні інформувати підрозділи по боротьбі з правопорушеннями у сфері інтелектуальної власності та високих технологій ДСБЕЗ про осіб, які причетні до правопорушень з протиправним використанням платіжних карток.

Слідчі підрозділи забезпечують розслідування кримінальних справ, вивчення причин та умов, що сприяють злочинності у сфері електронних платежів.

Відділом боротьби з правопорушеннями у сфері високих технологій Департаменту ДСБЕЗ МВС України забезпечується постійний облік фактів вчинення «карткових» злочинів, осіб, причетних до їх вчинення, порушених у зв'язку з цим кримінальних справ та своєчасне інформування зацікавлених служб, установ. Також забезпечується інформування відповідних кримінальних служб інших держав з приводу виявлення на території України фактів використання підроблених платіжних засобів іноземними громадянами. Систематично вивчається та розповсюджувати передовий досвід боротьби з «картковою» злочинністю.

¹ Наказ МВС України «Про затвердження Типового положення про підрозділи ДСБЕЗ по боротьбі з правопорушеннями у сфері інтелектуальної власності та високих технологій» від 19.08.2001 р. № 737.

Розділ 21. ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ В ІНВЕСТИЦІЙНІЙ СФЕРІ

§ 1. Поняття інвестицій та інвестиційної діяльності

Термін «інвестиція» першими ввели в обіг англійці (у розумінні «капіталовкладення»). Це значить довгострокове вкладення капіталу в промисловість, сільське господарство, транспорт, торгівлю, банківські й інші підприємства в країні або за її межами з метою одержання прибутку чи досягнення соціального ефекту.

У вітчизняній і зарубіжній літературі інвестиції визначаються як спосіб розміщення капіталу, який має забезпечити збереження або зростання вартості капіталу чи принесення доходу.

Під **інвестиційною діяльністю** розуміється сукупність практичних дій громадян, юридичних осіб і держави щодо реалізації інвестицій, що припускає наявність таких обов'язкових елементів: інвестора, інвестицій, об'єкта інвестиційної діяльності, а також країни, що приймає інвестиції.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про режим іноземного інвестування» іноземні інвестори визначаються як суб'єкти, що проводять інвестиційну діяльність на теренах України.

З прийняттям Закону України «Про режим іноземного інвестування» поняття «інвестиції» набуло свого законодавчого закріплення. Відповідно до ст. 1 цього Закону **іноземні інвестиції** визначаються як цінності, що вкладаються іноземними інвесторами в об'єкти інвестиційної діяльності згідно з законодавством України з метою отримання прибутку або досягнення соціального ефекту. До таких цінностей належать:

- іноземна валюта, що визнається конвертованою Національним банком України;
- валюта країни – при реінвестиціях в об'єкт первинного інвестування чи в будь-які інші об'єкти інвестування відповідно до законодавства України за умови сплати податку на прибуток (доходи);
- будь-яке рухоме і нерухоме майно та пов'язані з ним майнові права;

– акції, облігації, інші цінні папери, а також корпоративні права (право власності на частку (пай) у статутному фонді юридичної особи, створеної відповідно до законодавства України або законодавства інших країн), виражених у конвертованій валюті;

– грошові вимоги та правова вимога виконання договірних зобов'язань, які гарантовані першокласними банками і мають вартість у конвертованій валюті, підтверджену згідно з законами (процедурами) країни інвестора або міжнародними торговельними звичаями;

– будь-які права інтелектуальної власності, вартість яких у конвертованій валюті підтверджена згідно з законами (процедурами) країни інвестора або міжнародними торговельними звичаями, а також підтверджена експертною оцінкою в Україні, включаючи легалізовані на території України авторські права, права на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, знаки для товарів і послуг, ноу-хау тощо;

– права на здійснення господарської діяльності, включаючи права на користування природними ресурсами, надані відповідно до законодавства або договорів, вартість яких у конвертованій валюті підтверджена згідно з законами (процедурами) країни інвестора або міжнародними торговельними звичаями;

– інші цінності відповідно до законодавства України.

При цьому згідно з чинним законодавством іноземні інвестиції можуть здійснюватись у таких формах:

– часткової участі в підприємствах, що створюються спільно з українськими юридичними та фізичними особами, або придбання частки діючих підприємств,

– створення підприємств, що повністю належать іноземним інвесторам, філій та інших відокремлених підрозділів іноземних юридичних осіб або придбання у власність діючих підприємств повністю;

– придбання, не заборонене законами України, нерухомого чи рухомого майна, включаючи будинки, квартири, приміщення, обладнання, транспортні засоби та інші об'єкти власності, шляхом прямого одержання майна і майнових комплексів або у вигляді акцій, облігацій та інших цінних паперів;

– придбання самостійно або за участю українських юридичних чи фізичних осіб прав на користування землею та використання природних ресурсів на території України;

- придбання інших майнових прав;
- в інших формах, які не заборонені законами України, в тому числі без створення юридичної особи на підставі договорів із суб'єктами господарської діяльності України.

В Україні створена необхідна нормативно-правова база для здійснення широкомасштабної інвестиційної діяльності. Зокрема, згідно зі ст. 4 Закону України «Про режим іноземного інвестування», іноземні інвестиції можуть вкладатися в будь-які об'єкти різноманітних галузей і сфер народного господарства України, якщо інвестування не заборонено законами України. Виняток складають лише об'єкти, створення і використання яких не відповідає вимогам санітарно-гігієнічних, радіаційних, екологічних, архітектурних та інших норм, встановлених законодавством України, а також такі, що порушують права й інтереси громадян, юридичних осіб і держави та охороняються законом.

Здійснюючи інвестиції, інвестор завжди має перед собою визначену мету, яку розраховує досягти шляхом інвестування.

Основними інвестиційними цілями, як правило, є:

- забезпечення, по можливості, найбільш надійного захисту заощаджень від знецінювання; одержання високого поточного прибутку;
- бажання вигідно розмістити кошти з розрахунком на перспективу;
- у короткий термін одержати максимальний приріст вкладених коштів;
- намір забезпечити одночасне досягнення зазначених цілей у різних комбінаціях, із неоднаковими пріоритетами, які даються кожній з них¹, що прямо пов'язані зі ступенем їхньої ризикованості.

За характером інвестиційна діяльність в Україні є одним з найбільш складних у правовому і фінансово-економічному аспекті проявів господарських відношень. Наявність об'єктів інтелектуальної власності та необхідність їхньої оцінки і захисту, високі фінансові ризики, необхідність створення нової кампанії, питання розподілу продукції і майнових прав самого інвестора тягне за собою необхідність розвитку складного нормативно-правового забезпечення цієї

¹ Алексеев М.Ю. Рынок ценных бумаг. — М.: Финансы и статистика, 1992. — С. 59.

діяльності, що включає як національно-правовий, так і міжнародно-правові аспекти і полягає в наступному.

По-перше, правовий режим іноземної власності визначається передусім внутрішнім законодавством країни-отримувача. Однак не можна не зважати на те, що назване законодавство викликає особливий інтерес зарубіжних інвесторів, оскільки торкається найважливіших для них питань – пільгових умов інвестування і державних гарантій захисту іноземних інвестицій.

По-друге, правове регулювання інвестиційної діяльності здійснюється не тільки основоположним Законом України «Про режим іноземного інвестування», який визначає правовий статус іноземних інвесторів і підприємств з іноземними інвестиціями, а й положеннями цілої низки інших законів і підзаконних нормативних актів у сфері інвестиційної діяльності, приватизації, оподаткування, зовнішньоекономічної діяльності, підприємництва, валютного регулювання тощо.

По-третє, регулювання інвестиційної діяльності здійснюється не тільки законодавством тієї чи іншої країни, а й міжнародними угодами між державами.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про режим іноземного інвестування» у випадку, коли міжнародним договором України встановлені інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України про іноземні інвестиції, застосовуються правила міжнародного договору. Особливої уваги заслуговують двосторонні угоди про гарантію інвестицій, що укладаються з іншими державами, які експортують капітал. Основна мета таких угод полягає в забезпеченні захисту інвестицій від різноманітних ризиків. На середину 2009 р. Україною було укладено з іншими країнами понад 60 угод про уникнення подвійного оподаткування.

По-четверте, інвестиційному законодавству, як і законодавству з економічних питань у цілому, притаманні непослідовність і нестабільність правових норм, що значною мірою пов'язане зі змінами курсу економічної політики держави.

19 березня 1996 р. Верховною Радою України прийнятий Закон «Про режим іноземного інвестування», що на сьогодні вшосте, починаючи з березня 1992 р., змінює правила для іноземних інвесторів. Основним принципом цього закону є національний режим,

тобто рівне відношення як до іноземних, так і вітчизняних інвесторів. Відповідно до цього принципу іноземним інвесторам не повинні надаватися пільги у випадку відсутності аналогічних пільг у вітчизняних інвесторів.

§ 2. Загальна характеристика інвестиційного клімату і сучасного стану інвестиційного процесу

На всіх етапах історії суспільного виробництва вирішальне значення в підвищенні його стабільності, технічного вдосконалення й економічної ефективності відігравав процес розвитку науки, модернізації техніки і технології виробництва. Постійне вдосконалення засобів і предметів праці та її організації є головною рушійною силою розвитку продуктивних сил і економічного зростання кожної країни.

Наукові установи України здатні розв'язати найбільш складні науково-технічні проблеми та вивести цілу низку галузей економіки на рівень світових досягнень науково-технічного прогресу.

Україна завдяки своєму виключно вигідному геополітичному розташуванню та перспективності її розвитку як транзитної держави між східними та південноазійськими ринками, трудовому потенціалу, який визнано в усьому світі, високому рівню освіти населення, наявності великих можливостей для розвитку сільського господарства та високим потенціалом місткості внутрішнього ринку є однією з країн світу, яка представляє значний інтерес для потенційного інвестора. Особливе місце за таких умов займає наявність у країні привабливого інвестиційного клімату.

Слід зазначити, що вказівка в наведеному визначенні на рівень досягнення потенційних можливостей вітчизняних та іноземних інвесторів, на нашу думку, недостатньо розкриває основні елементи, що характеризують сутність поняття «інвестиційний клімат», що визначається умовами країни-реципієнта і, як правило, не залежать від іноземних або вітчизняних інвесторів. Тому, виходячи із загальних принципів, поняття **інвестиційний клімат** може бути визначено як комплекс економічних, політичних, соціальних, правових та інших заходів країни, що приймає інвестиції, спрямованих на забезпечення

захисту прав, інтересів і майна суб'єктів інвестиційної діяльності, а також на ефективне інвестування в економіку України.

В економічній і правовій літературі висловлено різноманітні підходи до визначення змісту інвестиційного клімату. Деякі автори вважають, що інвестиційний клімат безпосередньо пов'язаний із залученням інвестицій і залежить від трьох основних чинників: а) загальної соціально-економічної та політичної обстановки в країні; б) розвинутої законодавчої бази; в) наявності інфраструктур, тобто комплексу підприємств, покликаних обслуговувати інвестиції. Інші включають у це поняття додатково, як складові його елементи, наявність механізму участі іноземних інвесторів у процесі приватизації, існування державних гарантій, наявність права власності на землю тощо. Треті додають до наведеного переліку рівень розвитку продуктивних сил, інвестиційну активність населення, статус іноземного інвестора, наявність діючої системи управління інвестиціями, ступінь принадності інвестиційних проектів, відносини з міжнародними фінансовими організаціями, врахування зовнішньо-економічних чинників і рівень розвитку страхування інвестиційних ризиків.

При цьому потрібно мати на увазі, що інвестиційний клімат будь-якої країни — поняття багатомірне, воно має визначений динамізм і може доповнюватися новими елементами залежно від конкретної соціально-економічної та політичної обстановки і не зводиться лише до стабілізації національної валюти, цін, зниження податкового тиску або застосуванню пільг і гарантій щодо інвестицій. Практика багатьох країн довела, що успіх є, як правило, результатом систематично врегульованих заходів. Так, на макрорівні, де формується інвестиційна політика держави, безумовно, важливо забезпечити загальну стабільність. Проте у супереч очікуванням при її досягненні в Україні не настало автоматичного поживлення інвестицій. В основі прийняття позитивних інвестиційних рішень на мікроекономічному рівні лежить насамперед можливість одержання адекватного прибутку на вкладений капітал. А це значить, що інвестори чутливо реагуватимуть на загальну динаміку ВВП і виробництва в ключових секторах економіки виробничого й індивідуального споживання, рентабельності та платоспроможності суб'єктів економічної діяльності. І навіть в умовах відносної стабілізації національної валюти і цін значне скорочення виробництва, млявість платоспро-

можного попиту, слабкість платіжної дисципліни однозначно штовхатимуть потенційних інвесторів до відмови від капітальних вкладень через відсутність об'єктів, що гарантують мінімально припустимий рівень прибутків.

Інвестиційна практика виробила стандартний мінімум вимог, виконання яких дозволяє визначити інвестиційний клімат як сприятливий. Експерти дійшли висновку, що інвестиційний клімат в значається передусім такими чинниками:

- наявністю прогнозованої економічної політики, стабільної політичної та міжнародної обстановки;
- розвиненістю національної законодавчої бази;
- правовими та економічними умовами для розвитку підприємництва і приватизації;
- розвитком інфраструктури;
- рівнем корупції.

Особливості політико-економічної ситуації в Україні визначаються насамперед перехідним періодом, який вона все ще переживає. Одночасно є все більше ознак того, що країна підходить до завершення цього періоду з його труднощами та протиріччями.

Загальною проблемою для країн з перехідною економікою, до яких належить і Україна, на різних етапах їх розвитку є те, що інвестиційна діяльність у роки реформ значною мірою визначається нестачею власних коштів підприємств, зниженням обсягу довгострокових кредитів, високими процентними ставками по кредитах, скороченням обсягів централізованих капітальних вкладень, а також низькою конкурентоспроможністю корпоративних цінних паперів на фінансових ринках. Акумуляуючи підприємницький, державний і змішаний капітал, забезпечуючи доступ до сучасних технологій і менеджменту, іноземні інвестиції не тільки сприяють формуванню національних інвестицій ринків, а й динамізують інші факторні ринки та ринки товарів і послуг.

Вихід вітчизняного виробництва з системної кризи, освоєння підприємствами нових технологій та інновацій вимагають активізації інвестиційної діяльності. Для цього було розгорнуто роботу за такими напрямками:

- відтворення інвестиційної функції держави шляхом розробки та проведення нової амортизаційної політики, запровадження лізингових схем;

- залучення внутрішніх та іноземних інвестицій, передусім у виробничу сферу, зокрема шляхом приватизації та законодавчого забезпечення стабільної роботи інвесторів;

- підтримка макроекономічної стабільності як фундаментальної умови переорієнтації кредитної системи на потреби реального сектору економіки;

- формування привабливого для інвесторів інвестиційного клімату, в тому числі зі створенням спеціальних економічних зон.

З метою поліпшення інвестиційного клімату в Україні, сприяння залученню захисту прав іноземних і вітчизняних інвесторів, Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 червня 2005 р. «Про заходи щодо поліпшення інвестиційного клімату в Україні» та від 28 жовтня 2005 р. «Про заходи щодо утворення гарантій та підвищення ефективності захисту права власності в Україні» визнано за необхідне:

- прискорення формування та початок діяльності Національної ради України з інвестицій та інновацій;

- утворення Державного агентства України з інвестицій та інновацій як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, покладеним на нього, зокрема функції із забезпечення діяльності Національної ради України з інвестицій та інновацій;

- налагодження системної роботи з поліпшення міжнародного інвестиційного іміджу України;

- розробити механізми стимулювання інвестицій у виробничу та соціальну інфраструктури;

- затвердити план заходів щодо поліпшення інвестиційного клімату в Україні.

Стан інвестиційного процесу будь-якої країни, у тому числі й України, характеризується виробленою економічною наукою системою показників або індикаторів, що характеризують кількісні й якісні параметри цього процесу. Це показники частки України у світовому обсязі прямих іноземних інвестицій (наприклад, у Росії такий норматив на найближчі роки визначений на рівні 10%), співвідношення внутрішніх і зовнішніх інвестицій, їх структура, питома вага стосовно ВВП країни та загального обсягу капіталовкладень країни, обсяг іноземних інвестицій, розрахований на одного мешканця України та низка інших, що дозволяють глибше й об'єктивніше оці-

нити процеси, що відбуваються у сфері внутрішнього і зовнішнього інвестування.

Аналіз інвестиційних процесів у світовій практиці за останні десятиліття свідчить про те, що переміщення капіталу відбувалося насамперед між країнами, що досягли високого рівня розвитку своєї економіки. Міжнародні інвестори не були схильні здійснювати значні вкладення в країни, що розвиваються, багато з яких характеризувалися великими обсягами зовнішнього боргу, загальною несприятливою економічною обстановкою, нестабільною політичною ситуацією та економічним законодавством і, як наслідок, — зростанням злочинності в економічній сфері. Сьогодні на світовому ринку попит на вільні інвестиційні ресурси значно перевищує пропозицію. З появою нових незалежних держав, у тому числі України, конкурентна боротьба на цьому ринку посилилася.

На думку деяких економістів, Україна на момент розпаду СРСР мала чи не найбільш вигідні стартові умови економічного зростання та реформування національної економіки. Передбачалось, зокрема, що ще в 1994 році закордонні інвестиції в економіку України сягнуть рівня 1 млрд. дол. Проте цим прогнозам не судилося так швидко здійснитися.

За даними Міністерства статистики України, обсяг прямих іноземних інвестицій становив: у 1994 р. — лише 366 млн. дол., у 1996 р. — 1418 млн. дол., у 2002 р. — 4406,2 млн. дол., на початок 2003 р. — 5339,0 млн. дол., на 1 січня 2009 р. 35723,4 млн. дол. США

За показниками обсягу прямих іноземних інвестицій на душу населення Україна у 2008 році посідала останнє місце серед країн Східної Європи. Так, на початок 2009 р. в розрахунку на душу населення цей показник в Україні становив 1021 дол. США, тоді як у Чехії — 10916 дол., у Словенії — 5934 дол., в Угорщині — 15270 дол., у Польщі — 5100 дол. США.

Досвід трансформації економіки цих країн показує, що Польща, Угорщина та інші країни почали одержувати багаті фінансові ін'єкції через 4–5 років після взяття курсу на реформування економіки. Виходячи з того, що Україна розпочала глибокі господарські перетворення, в 1994 р. передбачалося, що пік інвестиційної зацікавленості з боку західних інвесторів може припасти на 1997–1998 рр. Звісно, за умов, що до цього часу в країні складеться реальний сприятливий

клімат для іноземних інвестицій: завершиться приватизація, складеться визначена банківська, страхова система, буде вирішено питання про форму власності на землю, відпрацьовано податкову політику. Проте ці розрахунки також не виправдалися.

Всього на початок 2009 р. в Україну вкладали інвестиції 114 країн світу. Найбільші обсяги інвестування в її економіку здійснили резиденти-донори зі США – 1471,7 млн. дол., порівняно з 2008 р. це збільшення на 41,4 млн. дол., або 2,8% (4,1% до загального обсягу інвестицій), Німеччини – 6393,8 млн. дол., зростання на 475,5 млн., або 8% (17,8%), Нідерландів – 3180,8 млн. дол., зростання на 672 млн., або 26,7% (8,9%), Кіпру – 7682,9 млн., зростання на 1736,5 млн., або на 29% (21,5%), Великої Британії – 2273,5 млн. дол., зростання на 298 млн., або на 15,0% (6,3%), Російської Федерації – 1851,6 млн. дол., зростання на 389,2 млн., або 26,6% (5,1%), Польщі – 694,7 млн., що є збільшенням на 22,6 млн., або на 3,3% (1,9%). Однак найбільші обсяги прямих інвестицій надійшли у вітчизняну економіку з офшорних зон. Частка Кіпру та Віргінських островів становила 8999 млн. дол., чи збільшилась у порівнянні з попереднім роком на 1985,9 млн., або на 28,3%, у загальному обсязі інвестицій – 25%. Практика використання офшорів досить поширена серед транснаціональних компаній. Однак офшорний капітал є не надто бажаним у випадку прямого інвестування, бо не можна бути впевненим щодо функціональності об'єкта інвестування через можливий брак організаційної культури та технологій у власників цього капіталу.

Збільшення капіталу нерезидентів відбувалося за рахунок грошових внесків, внесків у формі рухомого та нерухомого майна, нематеріальних активів, переоцінки капіталу, а також інших форм здійснення інвестицій.

Слід відзначити, що з початком світової фінансової кризи в Україну перестали надходити дешеві фінансові ресурси, а спекулятивний капітал був виведений в інші, більш стабільні економіки. Більшість інвесторів дуже негативно сприймають сучасну Україну. Так, у ході дослідження, проведеного SEOLA Group Ideas Factory у жовтні 2009 р., керівники провідних світових інвестиційних компаній відзначили значне погіршення інвестиційного клімату в Україні і, як наслідок, мінімальну інвестиційну привабливість української економіки.

Згідно з результатами дослідження, 69% опитаних інвестиційних компаній не збирались найближчим часом розглядати питання про інвестування в економіку України. При цьому 34% іноземних інвестиційних компаній, які вже працювали в Україні, збирались піти з України, а 26% – заморозити поточні проекти. Для порівняння, у 2008 р. тільки 13% інвестиційних компаній планували піти з України.

Серед причин, які перешкоджають істотному збільшенню припливу іноземних інвестицій в економіку України, іноземні інвестиційні компанії називали:

- кризу у фінансово-економічній системі України;
- відсутність ефективної моделі інвестиційних стимулів;
- політичну нестабільність;
- відсутність реальних державних гарантій захисту іноземних інвестицій і прав власності.

Слід відзначити значне збільшення ролі фактора корумпованості законодавчої, виконавчої й судової влади: у 2009 р. цей фактор став значимим для 91% компаній, тоді як в 2007 р. на ньому акцентували увагу всього 74%.

Також у 2009 р. іноземних інвесторів сильно стурбували проблеми у фінансовому секторі економіки України: 91% компаній відзначали слабкий розвиток і нестабільність цього сектору, тоді як у 2008 р. тільки 69% компаній вважали це істотною проблемою.¹

Найбільш привабливими для іноземних інвесторів залишаються (дані на початок 2009 р.): обробна промисловість – 6928 млн. дол. США (19,4%), оптова торгівля – 3146,7 млн. (8,8%), харчова промисловість – 1655,5 млн. (4,6%), фінансова діяльність – 7154,8 млн. (20%), машинобудування – 1090,4 млн. (3,1%), транспорт і зв'язок – 1281 млн. (3,6%). Приріст до 2% іноземних інвестицій одержали медична промисловість, освіта, наука і наукове обслуговування.

При цьому західні компанії вкладають гроші в українську харчову промисловість, підприємства торгівлі та фінансовий сектор через швидкий оборот капіталу й мінімальний ризик. Привабливим також є інвестування в інфраструктуру бізнес-послуг для обслуговування насамперед підприємств з іноземними інвестиціями.

¹ Морква О., Олейников А. У нашей страны еще есть шанс попасть в тридцатку лучших // Экономические известия. – 12 декабря 2009. – №231.

Росіяни, яким більше знайома пострадянська економічна ситуація, мають інші пріоритети інвестування: паливно-енергетичний комплекс, хімічну промисловість, металургію, машинобудування.

Слід зазначити, що хоча обсяги надходжень іноземних капітальних вкладень зросли протягом останніх років і становили на кінець 2008 року 35723,4 млн. дол. США., вони не порівнянні з дійсними потребами в них. У цілому не можна не відзначити, що процес залучення іноземних інвестицій в нашу країну має складний характер і оцінюється неоднозначно.

Якщо взяти до уваги, що для достатнього динамічного розвитку економіки нашої країни необхідно залучити кошти в обсязі від 50 до 100 млрд. дол. при щорічній потребі в 7–8 млрд., то стане зрозуміло, що сьогоднішній рівень становить незначну частину необхідного.¹

Було б невірним причини, через які іноземні інвестори не вкладають кошти в економіку України, пояснювати лише несприятливістю інвестиційного клімату в країні-реципієнті без належної оцінки самого інвестора. На нього покладаються особливі надії в плані виходу країни із затяжної кризи залежно від цілей, мотивації та ступеня можливої економічної безпеки. Вони, на думку О.Є. Колосова², можуть бути класифіковані на такі типи:

– стратегічний інвестор, представлений переважно транснаціональними корпораціями. Для них основними джерелами прибутку від інвестицій є експорт ресурсів, налагодження в Україні власного виробництва та дилерської мережі. Найважливішими обставинами, що приваблюють цей тип інвесторів, є політична та соціальна стабільність у країні. До цього типу інвесторів варто віднести насамперед транснаціональні компанії походженням із США, Південної Кореї, Німеччини, деяких інших західноєвропейських країн. Через потенційну спрямованість на довгострокову перспективу співробітництва цей тип інвесторів для вітчизняної економіки достатньо привабливий і економічної небезпеки не становить;

– фондовий інвестор, представлений різноманітними фондами та подібними до них організаціями. Цей тип інвесторів також намагається здійснити, як це заведено в усіх цивілізованих країнах, диверсифікацію інвестицій з метою забезпечення своїм вкладникам

¹ Колосов О.Є. // Фінанси України. – 1998. – №11. – С. 27.

² Колосов О.Є. // Фінансова Україна. – 13 травня 1997 р.

гідного рівня прибутку. Хоча серед них поширені й добродійні організації, що відповідно до своїх програмних цілей патронують питання становлення демократичного суспільства, реформування державного сектору, розвитку ринкової економіки (фонди Сороса, Фулбрайта, фонд «Євразія»). Як правило, ці фонди в цілому є сумлінними інвесторами. Небезпека для нашої країни може полягати в неконтрольованому безкоштовному збиранні «фондовиками» науково-технічної інформації (нерідко стратегічного характеру), здійснюваної, як правило, за допомогою проведення численних конкурсів на одержання грантів;

– масовий інвестор, представлений здебільшого закордонними підприємцями, метою яких є налагодження випуску на території України промислових і споживчих товарів, за допомогою яких і може відбутися технологічне та організаційне збагачення країни. Вони постачають українським підприємцям устаткування, комплектуючі, матеріали, технологічні лінії – все те, що скорочує залежність від імпорту, і відповідно сприяють розширенню експортних можливостей. Цей тип інвестора достатньо нестійкий стосовно дії таких несприятливих супутніх чинників, як правова та адміністративна незахищеність їхньої власності, недотримання умов контрактів, недосконалість митного законодавства, «чиновницький рекет», нестабільність і неконтрольованість місцевої валюти.

«Експансіоністи» і «сировинники» відносяться до інвесторів, основною метою яких є імпорт інвестиційних товарів і готової продукції в Україну (товарна експансія), а також закупівля експортної продукції (сировини та напівфабрикатів). Їхня позитивна роль виявляється в насиченні вітчизняного ринку товарами та послугами. З іншого боку, масовий вивіз сировини з України перетворює останню на сировинний придаток і поглиблює технологічну залежність від імпортерів, не поліпшуючи макроекономічної ситуації в цілому. Економічну небезпеку представляють випадки масового ввозу несертифікованих інвестиційних товарів, технологій і устаткування.

Різновидом названих типів інвесторів є так звані дочірні, що вкладають капітал у випуск продукції та послуг для «основних» інвесторів, і «постсоціалістичні», що представлені підприємцями з країн Східної та Центральної Європи і держав колишнього СРСР.

Особливий інтерес у кримінології викликають такі два типи інвесторів: авантюристичний (кримінальний) та експертний.

Перший представлений підприємницькими структурами, які намагаються одержати надприбуток у короткий термін за рахунок так званої гри в умовах української інфляції. До цього типу відносяться кримінальний інвестор, що намагається «відмити» через капіталовкладення незаконно нажиті кошти або ж сприяти розвитку в Україні кримінального бізнесу (торгівля зброєю, наркотиками, проституція тощо), що провокує зростання корупції та рівня злочинності. Експертний тип інвестора здебільшого зустрічається у консалтинговому інвестиційному бізнесі.

За оцінками спеціалістів, лише біля 10% закордонних і 1% вітчизняних посередників «експертів» ефективно працюють на вітчизняному ринку, здійснюючи прямі інвестиції. Інші просто роблять гроші, безплатно одержуючи під різноманітні обіцянки від потенційного реципієнта цінну економічну інформацію, а часто й гроші для консалтингової оцінки інвестиційної привабливості та на розробку бізнес-планів або на пошук інвесторів, після чого зникають. За світовою статистикою, тільки 7–8% інвестиційних проектів знаходять справжнього інвестора. Таким чином, діяльність переважної більшості інвесторів цього типу є шахрайством і являє пряму загрозу економічній безпеці як окремих підприємств, що намагаються вийти на зовнішній ринок, так і країни в цілому.

§ 3. Основні способи вчинення корисливих злочинів та інших правопорушень в інвестиційній сфері та їх запобігання

Сучасний стан інвестиційної діяльності в Україні характеризується не лише деяким збільшенням за останні роки обсягу прямих іноземних інвестицій і початком діяльності таких стратегічних інвесторів, як американська фірма «General Motors» і деякі інші, а й разом з такими негативними явищами, як поява на інвестиційному ринку несумлінних інвесторів, фірм-аутсайдерів, що не витримали конкуренції у своїх країнах, або дрібних фірм з обмеженими фінансовими можливостями, що розраховують на швидку віддачу, або ж, насамкінець, тих, що зайняті відмиванням «брудних» капіталів.

Підкуп вітчизняних та іноземних посадових осіб, що вирішують долю кредитів міжнародних тендерів і програм допомоги, має тенденцію до розширення в міжнародних економічних відносинах. Це серйозно загрожує інвестиційній безпеці України, під якою на спеціально кримінологічному рівні треба вважати діяльність на інвестиційному ринку країни несумлінних інвесторів, спрямовану на заподіяння їй значного економічного, політичного або іншого збитку.

Вивчення практики боротьби правоохоронних органів з економічними злочинами в інвестиційній сфері дають підстави дійти висновку про те, що найбільшого розповсюдження в названій сфері отримали такі злочини: підкуп службових осіб або вимагання хабара, порушення правил про валютні операції та приховування валютного виторгу, ухилення від сплати податків, шахрайство з фінансовими ресурсами, порушення порядку випуску (емісії) цінних паперів, крадіжки державного або колективного майна в особливо великих розмірах, зловживання владою або службовим становищем, посадовий підлог і деякі інші.

Так, у 2009 році було вчинено 2473 злочини, пов'язані з приватизацією, або на 4,3% менше порівняно з 2008 роком. Але у сфері зовнішньоекономічної діяльності було вчинено 539 злочинів, або на 17,8% менше, ніж у 2009 році. Поряд з цим злочини у сфері службової діяльності у 2009 році становили 14159, у тому числі хабарництво – 2102, або на 8,5% менше порівняно з попереднім роком.¹

Однак наведені дані не можуть об'єктивно характеризувати дійсний стан злочинності в інвестиційній сфері через винятково високий рівень їх латентності.²

До числа характерних особливостей злочинів, що вчинюються в інвестиційній сфері, слід віднести те, що предметом злочинного посягання є особливо великі матеріальні цінності або економічна вигода, що обчислюється десятками й сотнями мільйонів гривень. Це зумовлено тим, що певна частина зарубіжних інвесторів української економіки:

– може бути віднесена до числа так званих фірм-банкрутів або аутсайдерів, що намагаються поліпшити свої фінансові справи на українському ринку;

¹ Відомості Департаменту інформаційних технологій МВС України за 2009 р.

² Матеріали дослідження НДІ НАВСУ.

– здійснює інвестиційну діяльність не задля гідної економічної мети, а для встановлення особистого контролю над підприємством, що інвестується, з наступним його усуненням від конкурентної боротьби на світових ринках;

– прагнуть під виглядом інвестиційної діяльності легалізувати в Україні свій тіньовий капітал, у зв'язку з чим відзначається зростання інвестицій з офшорних зон (зокрема Кіпру), шляхом яких здійснюється активне відмивання коштів, зароблених у тому числі на продажу сировинних ресурсів України. Коли подібне капіталовкладення набуває масштабного характеру, економічні проблеми переростають у політичні. Починається підкуп державного апарату, що своєю чергою призводить до непередбачених політичних рішень.

До числа найбільш розповсюджених злочинів в означеній сфері слід віднести:

– незаконне заволодіння іноземним інвестором контрольним пакетом акцій високорентабельних або стратегічно важливих для країни промислових об'єктів шляхом доведення підприємства, що акціонується, до банкрутства з метою наступного придбання його акцій за безцінь;

– навмисне збільшення іноземним інвестором своєї частини в статутному фонді, що автоматично веде до заволодіння контрольним пакетом акцій;

– навмисне блокування інвестування засобів іншими інвесторами в об'єкт, що приватизується;

– усунення конкурентів при продажу пакетів акцій з метою їх придбання за заниженою вартістю. Нерідко такі дії супроводжуються підкупом службових осіб різноманітного рівня, фальсифікацією документів, фінансовим або політичним пресингом, шантажем та іншими протизаконними діями;

– незаконний випуск і реалізація ЗАТ акцій третій стороні без відповідного рішення вищого органу акціонерного товариства (зібрання акціонерів) і погодження з іноземним інвестором;

– порушення прав членів трудового колективу при укладанні договору про оренду підприємства і розподілі акцій приватизованого підприємства;

– порушення чинного законодавства України про створення спільних підприємств тощо.

Нерідко під виглядом інвестування засобів в українську економіку деякі західноєвропейські фірми незаконно заволодівають українською інтелектуальною власністю.

Останнім часом усе частіше з'являються свідчення про спроби іноземців одержати доступ до закритих наукових розробок або винаходів українських вчених. З одного боку, це свідчить про достатньо високий рівень науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт вітчизняних винахідників. З іншого — висвітлює супутні проблеми. Іноді під виглядом експертної оцінки запланованої купівлі акцій вітчизняного підприємства іноземний інвестор просить надати інформацію дуже широкого спектра, отримані таким шляхом конфіденційні дані використовують на шкоду Україні.

Непоодинокі випадки, коли іноземні компанії, боячись втратити монополію на ринку, намагаються гальмувати перспективні розробки національних виробників. Так, наприклад, одна з західноєвропейських фірм, під виглядом інвестування в новітні технології нав'язала українським спеціалістам ідею створення спільного підприємства. Використовуючи розробки вітчизняних учених, СП повинно було розпочати випуск комутаційної системи, аналогів якої у світі не існує. На жаль, ноу-хау лягло під сукно іноземного партнера, а СП, по суті, стало навчальним центром підготовки фахівців з обслуговування станцій, що постачаються в Україну з-за кордону. Інша фірма, що спеціалізується на хімічному виробництві, організувала в Києві ділову зустріч за участю українських і російських учених, запропонувавши на базі академічного інституту організувати СП для синтезу виробництва та продажу хімічних сполук і препаратів. У договір іноземці спробували внести пункт, відповідно до якого всі права на продукцію належать їм, а зроблені з'єднання протягом наступних двох-трьох років не використовуватимуться в Україні. У випадку реалізації контракту безпосередні розробники та виробники фактично загубили б авторські права. Є й інші неджентльменські прийоми, коли навколо секретної наукової теми розігруються такі шпигунські пристрасті з викраденням дискет і підкупамі людей, що володіють інформацією.

Одним з чинників, які сприяють зловживанням у діяльності спільних підприємств, є численні порушення, що допускаються органами державної реєстрації.

Так, у порушення вимог Положення «Про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності» органи державної виконавчої влади не завжди вимагають доказів правоздатності юридичних і фізичних осіб, що виступають засновниками; подання нотаріально завірених підписів на установчих документах, не завжди проводять перевірку та легалізацію копії документів про реєстрацію підприємств, наданих іноземними засновниками.

Означені порушення стали підставою для відміни державної реєстрації спільного українсько-британського підприємства з іноземними інвестиціями у формі товариства з обмеженою матеріальною відповідальністю «Регіна Бізнес-Центр» і визнання недійсними його установчих документів. Вивчення цих документів показало, що СП «Регіна Бізнес-Центр» є правонаступником спільного українсько-швейцарського підприємства, що зареєструвалося в 1991 р. Міністерством фінансів України за № 30, однак право британської компанії на участь у СП документального підтвердження не має, оскільки її установчий договір не підписувався, а це означає, що немає документального підтвердження того, що цією компанією прийняті на себе відповідні зобов'язання за договором.¹

Вивчення матеріалів кримінальних справ свідчить про те, що в останні роки дедалі ширше розповсюдження одержують факти використання іноземних інвестицій не за прямим призначенням. Все частіше кошти переводять на рахунки фіктивних фірм з метою наступної крадіжки, фальсифікують дані про розміри інвестицій, що надійшли тощо.

Такі факти були виявлені правоохоронними органами в Київській, Житомирській та в інших областях. Так, у 2001 році правоохоронними органами Київської області було порушено кримінальну справу за фактом використання посадовими особами ТОВ «Асоціація Екома» бюджетних коштів, отриманих від Київського обласного регіонального відділення державного інноваційного фонду України на загальну суму 680 тис. грн. не за призначенням.

¹ Див. Постанову Вишого Арбітражного суду України від 11 серпня 1997 р.

Розділ 22.

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В ПРОЦЕСІ ПРИВАТИЗАЦІЇ МАЙНА

§ 1. Поняття приватизації, її мета і завдання

Приватизація – один із ключових напрямів перетворення української економіки на ринкових засадах. Тому головне призначення приватизації – поєднання майна та ефективного власника – господаря, інвестора. Основною метою приватизації, яка визначена Державною програмою приватизації, є створення конкурентного середовища та умов для сприяння підвищенню ефективності діяльності підприємств, організацій, а також забезпечення надходження коштів від приватизації до Державного бюджету України.

Пріоритетами та основними завданнями приватизації, що визначені Програмою, є:

- приватизація підприємств з урахуванням їх індивідуальних особливостей виключно за кошти;
- забезпечення інформаційної відкритості процесу приватизації;
- формування попиту на об'єкти приватизації вітчизняних та іноземних інвесторів;
- максимальне використання інститутів інфраструктури ринку цінних паперів;
- залучення коштів для розвитку та структурної перебудови економіки;
- створення сприятливих умов для появи приватних власників, які мають довгострокові інтереси у розвитку приватизованого об'єкта та здійснюють ефективне управління ним;
- створення умов для подальшого розвитку фондового ринку;
- підвищення зацікавленості інвесторів щодо українських підприємств на міжнародних ринках.

Процес приватизації охоплює приватизацію майна державних підприємств, державного житлового фонду та землі.

Залежно від вартості основних фондів та інших ознак її можна поділити на два основних види: велика та мала приватизація; за формою роздержавлення вона поділяється на приватизацію та корпоратизацію; за способом здійснення приватизації – на конкурентну та неконкурентну; за формою оплати – на приватизаційні папери або гроші. З 1999 року в Україні почався другий етап приватизації – грошовий.

Поняття приватизації вживається в економічному та юридичному розумінні. В економічному аспекті приватизація розглядається як трансформація державних засобів виробництва в недержавну власність. З юридичної точки зору, приватизація – це майнова угода між суб'єктами приватизації, змістом якої є оплатне, частково оплатне чи безоплатне відчуження державного майна.¹

Правові, економічні та організаційні основи роздержавлення і приватизації майна державних підприємств в Україні визначені законами України, указами президента України, державною програмою приватизації, постановами та декретами Кабінету Міністрів України, іншими законодавчими та підзаконними актами, які регулюють процес приватизації.

Поняття приватизації державного майна викладено в ст. 1 Закону України «Про приватизацію державного майна» в редакції від 19 лютого 1997 р. Приватизацією державного майна називається відчуження майна, яке перебуває у державній власності, а також майна, яке належить Автономній Республіці Крим, на користь фізичних і юридичних осіб, які можуть бути покупцями відповідно до згаданого закону.

До об'єктів державної власності, що підлягають приватизації, належать:

1) майно підприємств, цехів, виробництв, ділянок, інших підрозділів, які є єдиними (цілісними) майновими комплексами, якщо в разі їх виділення у самостійні підприємства не порушується технологічна єдність виробництва з основної спеціалізації підприємства, зі структури якого вони виділяються;

2) об'єкти незавершеного будівництва та законсервовані об'єкти;

3) акції (частки, паї), що належать державі у майні господарських товариств та інших об'єднань.

¹ Баліна С.М., Ушаповський В.Ф. Правові основи приватизації в Україні та їх захист від злочинних посягань. – К.: Атіка, 1999. – С. 7.

З метою раціонального та ефективного застосування способів приватизації її об'єкти залежно від низки ознак (чисельність працюючих, вартість основних фондів, наявність стратегічного значення для економіки та безпеки держави тощо) у Державній програмі приватизації класифікуються за групами – А, Б, В, Г, Д, Е та Ж.

Комунальним визнається майно, яке перебуває у комунальній власності. Правом комунальної власності визнається право територіальної громади села, селища або міста економічно та ефективно користуватися та розпоряджатися на свій розсуд майном, що належить їй, як безпосередньо, так і через представницькі органи місцевого самоврядування.

Відчуження комунального майна регулюється загальними положеннями законодавчих актів з питань приватизації та здійснення органами місцевого самоврядування.

Однак з метою захисту суспільних інтересів встановлено обмеження (заборона) щодо приватизації окремих об'єктів, що мають загальнодержавне значення. Закон України «Про приватизацію державного майна» (ч. 2 ст. 5) визначає чотири категорії об'єктів, що мають загальнодержавне значення:

1) об'єкти, що забезпечують виконання державою своїх функцій, зокрема, забезпечують обороноздатність держави, її економічну незалежність, та об'єкти права власності українського народу, майно, що становить матеріальну основу суверенітету України;

2) об'єкти, діяльність яких забезпечує соціальний розвиток, збереження та підвищення культурного, наукового потенціалу, духовних цінностей;

3) об'єкти, контроль за діяльністю яких з боку держави гарантує захист громадян унаслідок неконтрольованого виготовлення, використання чи реалізації небезпечної продукції, послуг або небезпечних виробництв;

4) об'єкти, що забезпечують життєдіяльність держави в цілому.

Лише за погодженням з Кабінетом Міністрів України приватизуються майнові комплекси, що належать до об'єктів, віднесених Державною програмою приватизації до груп Г, в тому числі:

– підприємства-монополісти на ринку відповідних товарів України, визнані такими у встановленому порядку;

– підприємства військово-промислового комплексу, що підлягають конверсії згідно з відповідною програмою;

– підприємства, приватизація яких здійснюється із залученням іноземних інвестицій за міжнародними договорами України. Перелік таких об'єктів затверджується Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів України.

Щодо об'єктів, які мають загальнодержавне значення, але водночас потребують технічного переозброєння, відновлення виробництва та поліпшення фінансово-економічного стану, або об'єктів, діяльність яких вимагає контролю з боку держави з метою захисту суспільних інтересів, передбачена особлива процедура – можливість корпоратизації таких підприємств (тобто перетворення на відкриті акціонерні товариства) з наступним відчуженням фізичним та юридичним особам, що можуть бути покупцями у процесі приватизації, не всіх, а частини акцій. У власності держави зберігається або контрольний пакет акцій (51 відсоток акцій, або 50 відсотків і одна акція), чи 25 відсотків плюс одна акція, що забезпечує контроль (вирішальний чи значний) з боку держави за діяльністю таких акціонерних товариств.¹

Згідно з діючим законодавством суб'єктами приватизації є: 1) органи приватизації; 2) покупці; 3) посередники.

Державні органи приватизації в Україні представляє Фонд державного майна України, його регіональні відділення та представництва в районах і містах, органи приватизації Автономної Республіки Крим, які складають єдину систему державних органів приватизації.

Державні органи приватизації в межах своєї компетенції здійснюють у процесі приватизації такі основні функції:

- створюють комісії з приватизації;
- затверджують плани приватизації майна, що перебуває у державній власності, плани розміщення акцій акціонерних товариств у процесі приватизації;
- розробляють проекти державних програм приватизації та подають їх на затвердження Верховній Раді України;
- укладають угоди щодо проведення підготовки об'єктів до приватизації та їх продажу;
- укладають угоди щодо проведення експертної оцінки вартості об'єктів приватизації;

¹ Вінник О.М. Інвестиційне право: Курс лекцій. – К.: Атіка, 2000 р. – С. 222.

- здійснюють ліцензування комісійної представницької та комерційної діяльності з приватизаційними паперами;
- виступають з боку держави засновником підприємств із змішаною формою власності;
- контролюють виконання умов договорів купівлі-продажу державного майна;
- змінюють організаційну форму підприємств, які перебувають у державній власності;
- виступають орендодавцем майна, що перебуває в державній власності;
- продають майно, що перебуває в державній власності в процесі його приватизації.

Державні органи здійснюють також інші функції.

ФДМУ в своїй діяльності підзвітний та підконтрольний Верховній Раді України.

Покупцями об'єктів приватизації можуть бути:

- фізичні особи (громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства);
- юридичні особи, зареєстровані на території України;
- юридичні особи інших держав.

Законодавством про приватизацію майна передбачені деякі обмеження щодо покупців об'єктів приватизації. Не можуть бути покупцями:

- юридичні особи, в майні яких частка державної власності перевищує 25%. Для об'єктів малої приватизації покупцями не можуть бути юридичні особи, серед засновників та учасників яких є хоча б одна юридична особа з будь-якою часткою державної власності;
- органи державної влади;
- працівники державних органів приватизації (крім випадків використання ними приватизаційних паперів);
- юридичні особи, майно яких перебуває в комунальній власності, органи місцевого самоврядування;
- для об'єктів малої приватизації – особи, яким заборонено займатися підприємницькою діяльністю відповідно до Закону України «Про підприємництво» (за винятком випадків використання ними приватизаційних паперів).

Покупці – юридичні особи зобов'язані подати до ФДМУ та місцевих органів приватизації документ стосовно розподілу статутного фонду серед учасників.

Для спільної участі у приватизації громадяни можуть заснувати господарське товариство, у тому числі з членів трудового колективу. Господарське товариство з членів трудового колективу підприємства, що приватизується, засновується на підставі рішення загальних зборів, у яких брали участь понад 50% працівників підприємства або їхні уповноважені представники.

Іноземним і вітчизняним інвесторам надаються рівні умови участі у приватизаційному процесі.

Посередники – це учасники приватизаційного процесу, які створюють виконавчу інфраструктуру приватизації, обслуговують покупців у процесі приватизації державного майна або виконують окремі функції чи завдання державних органів приватизації щодо продажу, експертної оцінки державного майна тощо.

До складу інфраструктури входять довірчі товариства, інвестиційні фонди, інвестиційні компанії, різні консультативні та аудиторські фірми, банки, фондові біржі, мережа аукціонних центрів та інші фінансові посередники.

З посередниками, які здійснюють посередницькі послуги щодо організації підготовки об'єктів до приватизації та продажу, ФДМУ укладає генеральні угоди. Зазначені роботи здійснюються цими посередниками виключно з залученням осіб, які одержали кваліфікаційний атестат на виконання робіт, пов'язаних з підготовкою до приватизації та продажу об'єктів приватизації.¹

Порядок підготовки об'єктів до приватизації та способи приватизації державного майна відзначаються різноманітністю і складаються з кількох етапів, а саме:

- прийняття державним органом приватизації рішення про приватизацію об'єкта та опублікування інформації про прийняття рішення у виданнях органів приватизації, місцевої пресі;

- створення комісії з приватизації; проведення аудиторської перевірки фінансової звітності підприємства;

- затвердження державним органом приватизації розробленого комісією плану приватизації;

¹ Баліна С.М., Ушаповський В.Ф. Правові основи приватизації в Україні та їх захист від злочинних посягань. – К.: Атіка, 1999. – С. 29.

- реалізація затвердженого плану – тобто укладання угод приватизації (купівлі-продажу державного майна);
- здійснення державним органом приватизації контролю за виконанням угод приватизації.

Ініціаторами приватизації можуть виступати як державні органи приватизації, так і покупці. У разі коли ініціатором приватизації виступає Фонд державного майна України (його регіональне відділення чи представництво), першим етапом його дій є прийняття органом приватизації рішення про приватизацію.

У випадку, коли ініціатори є потенційні покупці – підготовка роботи щодо приватизації розпочинається з подання до органу приватизації заяви на придбання об'єкта за встановленою ФДМУ процедурою. Покупці цілісних майнових комплексів та інвестори, які бажають придбати контрольний пакет акцій, зобов'язані разом із заявою надати бізнес-план або техніко-економічне обґрунтування постприватизаційного розвитку об'єкта, яке містить план зайнятості працівників підприємства, пропозицію інвестора з відзначенням максимального розміру інвестиції, строків і порядку її внесення, а також декларацію про доходи для покупців – фізичних осіб.

Порядок подання та розгляду заяви на приватизацію затверджено наказом ФДМУ від 1 липня 1992 р. № 683.

Термін реєстрації заяви на приватизацію не може перевищувати більше трьох днів. Протягом місяця з моменту реєстрації заяви має бути прийняте рішення щодо приватизації об'єкта.

За результатами розгляду заяви може бути прийняте рішення або про видачу дозволу на приватизацію, або про відмову у приватизації об'єкта.

У разі відмови зазначаються обґрунтовані мотиви відмови. Відмова в приватизації можлива лише у випадках, якщо:

- юридична чи фізична особа, яка подала заяву, не може бути визнана покупцем у зв'язку з законодавчо визначеними обмеженнями;
- законодавством встановлено обмеження щодо приватизації цього підприємства;
- майно у встановленому порядку включене до переліку об'єктів, що не підлягають приватизації.

Протягом місяця з дня прийняття рішення про приватизацію орган приватизації повинен затвердити склад комісії з приватизації

об'єкта. У цей період орган приватизації офіційно звертається до заявників органу державного правління, місцевих рад із пропозицією щодо подання кандидатур до складу комісії та відповідним наказом затверджує її склад.¹

Головою комісії призначається представник органу приватизації або уповноважена ним особа. Якщо підприємство здійснює діяльність, пов'язану з державною таємницею, до складу комісії підготовки до приватизації вводиться представник Держкомтаємниць або відповідний представник підприємства.

Основні завдання та функції комісії з приватизації, її права та організація діяльності регламентовані Положенням про комісію з приватизації, затвердженим наказом ФДМУ від 15.07.1997 р. № 743.

Після прийняття рішення про приватизацію об'єкта на підставі поданої заяви та створення комісії з приватизації інформація про це рішення опублікується, водночас проводиться аудиторська перевірка фінансової звітності підприємства, що приватизується (за винятком об'єктів малої приватизації).

Найголовнішим завданням приватизаційної комісії є розроблення проекту плану приватизації об'єкта, який протягом двох місяців від дня затвердження складу комісії повинен бути поданий на затвердження до органу приватизації.

У проекті плану приватизації враховуються пропозиції:

- господарського товариства, створеного працівниками підприємства, що приватизується, та інших покупців;
- місцевих рад за місцезнаходженням об'єкта приватизації, державних органів приватизації, Антимонопольного комітету України.

Проект плану повинен передбачати строки та способи приватизації, початкову ціну об'єкта приватизації (розмір статутного фонду господарського товариства), рекомендовані форми платежу, квоти обов'язкового застосування приватизаційних паперів, розміри пакетів акцій за напрямками їх реалізації, а також забезпечення технологічної єдності виробництва, недопущення руйнування цілісних майнових комплексів, циклів, технологій, порядок використання майна, що не підлягає приватизації.

¹ Баліна С.М., Ушаповський В.Ф. Правові основи приватизації в Україні та їх захист від злочинних посягань. – К.: Атіка, 1999. – С. 34.

За рішенням комісії до плану приватизації може бути включено проект реорганізації об'єкта приватизації, який передбачає створення на основі його структурних підрозділів юридичних осіб. ФДМУ розробив Порядок прийняття рішення про необхідність реорганізації об'єкта приватизації, затверджений спільним наказом ФДМУ та Антимонопольного комітету України від 2.12.1997 р. за наказом № 88/01/1358. Для підприємств, що займають монопольне становище, у плані приватизації визначаються умови й обмеження щодо їхньої діяльності.

До проекту плану приватизації додається акт оцінки вартості об'єкта приватизації.

Якщо трудовий колектив підприємства, майно якого приватизується, не погоджується з проектом плану приватизації, розробленим комісією, він може підготувати альтернативний варіант плану.

Проект плану, розроблений комісією, та альтернативний проект плану трудового колективу подаються на розгляд органам приватизації, які протягом 10 днів зобов'язані їх розглянути, затвердити та довести до заінтересованих осіб.

Другий варіант приватизації здійснюється через корпоратизацію підприємств шляхом перетворення державних підприємств, закритих акціонерних товариств, у статутному фонді яких перебуває понад 75% державної власності, а також виробничих і науково-виробничих об'єднань, правовий статут яких раніше не був приведений відповідно до чинного законодавства, на відкриті акціонерні товариства.

Корпоратизація державного майна регламентована насамперед Указом Президента України «Про корпоратизацію підприємств» від 15 червня 1993 р. № 210 та постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок корпоратизації підприємств» від 5 липня 1993 р. № 508.

Особливість створюваних при цьому відкритих акціонерних товариств у тому, що їхніми засновниками з боку держави є міністерства та інші органи державної виконавчої влади, уповноважені управляти таким майном. Це зумовило певні відмінності цього варіанта приватизації щодо порядку виконання підготовчої роботи з приватизації та кількості таких операцій. Зокрема, перелік підприємств, що підлягають корпоратизації, затверджується Міністерством

економіки України; у персональний склад комісії з корпоратизації включаються представники засновника; банківської установи, що обслуговує підприємство; органу приватизації; трудового колективу підприємства, що корпоратизується; Антимонопольного комітету України (в разі корпоратизації підприємства-монополіста); інших органів і організацій; затвердження складу Комісії засновником здійснюється у тижневий термін.

Комісія розробляє та у двомісячний термін від дня затвердження її складу подає засновнику акт оцінки вартості цілісного майнового комплексу, що підлягає корпоратизації, та проект статуту відкритого акціонерного товариства.

Законодавство України про приватизацію, Державна програма приватизації майна державних підприємств визначають такі способи проведення приватизації:

- а) продаж об'єктів приватизації на аукціоні, за конкурсом;
- б) продаж акцій, що належать державі у господарських товариствах, на аукціоні, за конкурсом, на фондових біржах;
- в) продаж на конкурсній основі цілісного майнового комплексу держпідприємства, що приватизується, або контрольного пакета акцій відкритого акціонерного товариства;
- г) викуп майна державного підприємства згідно з альтернативним планом приватизації.

Приватизація законсервованих об'єктів та об'єктів незавершеного будівництва, підприємств торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування населення, готельного господарства, туристичного комплексу здійснюються шляхом продажу на аукціоні, за конкурсом, або шляхом викупу.

Приватизація зазначених об'єктів здійснюється у порядку, передбаченому Законом України «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)» та Державною програмою приватизації. Доцільність застосування того чи іншого способу приватизації визначається органом приватизації самостійно, окрім випадків, встановлених законодавством.

Продаж об'єктів може здійснюватися конкурентними або неконкурентними способами. До конкурентних способів належить:

- продаж об'єктів приватизації на аукціоні, який полягає у передачі права власності покупцеві, що запропонував під час торгів найвищу ціну;

– продаж об'єктів приватизації за конкурсом, який полягає у передачі права власності покупцю, що запропонував найкращі умови подальшої експлуатації об'єкта, або за рівних умов – найвищу ціну.

За загальним правилом застосовуються переважно конкурентні способи приватизації, що забезпечує надходження інвестицій і вкладення останніх в об'єкти приватизації. Неконкурентні способи приватизації державних підприємств (зокрема викуп) застосовуються щодо об'єктів, не проданих на аукціоні за конкурсом, а щодо об'єктів малої приватизації цей спосіб застосовується у випадках, якщо:

- об'єкт не був проданий на аукціоні, за конкурсом;
- об'єкт включено до переліку об'єктів, які підлягають приватизації шляхом викупу;
- об'єкт був зданий в оренду з правом викупу згідно з договором оренди, укладеним до набирання чинності Законом України «Про оренду державного та комунального майна».¹

18 червня 2004 року Верховна Рада України ухвалила Закон «Про формування конкурентних засад у процесі приватизації акцій (часток, паїв), що належать державі в майні юридичних осіб». Основна мета цього Закону – щоб усі державні частки акцій підприємств так званої групи «Е» (підприємства що мають стратегічне значення та посідають монопольне становище в економіці України), продавали лише на конкурентних засадах і щоб до них застосовували єдині конкурсні умови за максимальної прозорості самих конкурсів.

§ 2. Вчинення корисливих злочинів у сфері приватизації та корпоратизації підприємств

Консультативна група з питань економічних реформ при уряді України свого часу відзнач, що існує пряма залежність між виконанням програм приватизації та обсягами надходжень прямих іноземних інвестицій в економіку держави. Очікувані успіхи чи провал виконання приватизаційної програми, спосіб її реалізації є важливими чинниками прогнозування надходження інвестицій до України.

¹ Вінник О.М. Інвестиційне право: Курс лекцій. – К.: Атіка, 2000 р. – С. 236.

Отже, одним із головних важелів впливу приватизації на зростання економічного та соціального розвитку держави виступає саме реальність і обґрунтованість плану Програми приватизації. При цьому ступінь реальності її виконання значно залежить від узгодженості дій Фонду, уряду та законодавчого органу влади при підготовці до приватизації та виставлення на продаж задекларованих об'єктів планового року.

Разом з тим спостерігається тенденція зростання кількості продажу пакетів акцій, стратегічних для економіки та безпеки держави підприємств із зменшенням початкової ціни продажу, а також вчиненням численних корисливих злочинів та іншими порушеннями діючого законодавства. Незадовільна маркетингова політика Фонду та неспроможність разом із Кабінетом Міністрів України забезпечити достатній рівень менеджменту підприємств, що перебувають у процесі приватизації, спричинили значне зниження початкової ціни продажу, в тому числі таких, як: ВАТ «АвтоЗАЗ», ВАТ «Львівський завод телеграфної апаратури», ВАТ «Донецький металопркатний завод», ВАТ «Севастопольський приладобудівний завод «Парус», ВАТ «Дрогобицький долотний завод», ВАТ «Лисичанська нафтопродукт», ВАТ «Азовсталь», ВАТ «Азовкабель», ВАТ «Магніт», ВАТ «Гравітон», ВАТ «Лисичанський завод гумових технічних виробів», ВАТ «Дніпроазот» тощо.

До числа найбільш розповсюджених злочинів у означеній сфері слід віднести незаконне заволодіння іноземним інвестором контрольного пакета акцій високорентабельних або стратегічно важливих для країни промислових об'єктів шляхом:

- доведення підприємства, що акціонується, до банкрутства з метою наступного придбання його акцій за безцінь;
- навмисне блокування інвестування засобів іншими інвесторами в об'єкт, що приватизується;
- усунення конкурентів при продажу пакетів акцій з метою їх придбання за заниженою вартістю. Нерідко такі дії супроводжуються підкупом службових осіб різноманітного рівня, фальсифікацією документів, фінансовим або політичним пресингом, шантажем та іншими протизаконними діями;
- незаконний випуск і реалізація акціонерним товариством акцій третій стороні без відповідного рішення вищого органу акціо-

нерного товариства (зібрання акціонерів) і погодження з іноземним інвестором;

– порушення прав членів трудового колективу при укладанні договору про оренду підприємства та розподілі акцій приватизованого підприємства;

– порушення чинного законодавства України про створення спільних підприємств;

– порушення чинного законодавства, яке регламентує порядок призначення та звільнення керівників акціонерних товариств;

– придбання акцій стратегічно важливого підприємства підставними фірмами або фірмами-аутсайдерами з метою наступного заволодіння підприємством – один із найбільш поширених прийомів, застосовуваних несумлінними іноземними інвесторами з метою знищення свого конкурента.

Так, у квітні 2001 р. на аукціоні за 207 млн. грн. (при залишковій балансовій вартості 1 млрд. 71 млн. грн.) за борги було продано три ТЕС, які входили до складу ВАТ «Донбасобленерго». При цьому підготовка до «прихованої приватизації», як і сам аукціон, проходили з порушенням діючого законодавства, з лобіюванням інтересів окремих фінансово-олігархічних угруповань. Крім того, за оцінками окремих фахівців, результати експертизи з визначення балансової вартості майнового комплексу були сфальсифіковані та значно занижені. Подібна ситуація склалася з приватизацією ВАТ «Росава» (м. Біла Церква) і багатьох інших підприємств.¹

Нерідко під видом інвестування засобів в українську економіку деякі західноєвропейські фірми незаконно заволодівають українською інтелектуальною власністю.

Одним із чинників, які сприяють зловживанням у діяльності спільних підприємств, є численні порушення, що допускаються органами державної реєстрації.

Так, у порушення вимог Закону України положення «Про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності» органи державної виконавчої влади не завжди вимагають доказів правоздатності юридичних і фізичних осіб, які виступають засновниками, подання завірених нотаріально їхніх підписів на установчих доку-

¹ Наслідки і перспективи приватизації в Україні: Матеріали парламентських слухань у ВР України 26 лют. 2003 р. – К.: Парлам. вид-во, 2003.

ментах, не завжди проводять перевірку і легалізацію копії документів про реєстрацію, наведених іноземними засновниками.

Слід також зазначити, що законодавча невизначеність статусу Фонду державного майна України у структурі органів контролю використання державної власності не сприяє ефективному контролю Верховної Ради України за діяльністю Фонду як з питань приватизації загальнодержавної власності, так і з питань управління ним, що надає йому виключно роль оператора з продажу державної власності під керівництвом уряду та адміністрації Президента України.

§ 3. Кримінологічна характеристика процесу запобігання злочинам у сфері приватизації

Передача майна, що є об'єктом приватизації, юридичним і фізичним особам здійснюється на підставі угоди-договору купівлі-продажу, який є різновидом цивільно-правового договору. Це єдиний документ, який засвідчує право власності покупця. Право власності на приватизований об'єкт переходить з моменту нотаріального посвідчення договору.

Відповідно до Закону України «Про приватизацію невеликих державних підприємств», до покупця, який придбав на аукціоні, конкурсі об'єкт приватизації, переходить право володіння, користування та розпорядження цим об'єктом з моменту удару молотка ліцитатора чи підписання протоколу засідання конкурсної комісії про визначення остаточного переможця, за умови викупу підприємства – з дати прийняття органом приватизації рішення про викуп.

Договір має включати також зобов'язання, передбачені бізнес-планом чи планом приватизації, чи зобов'язання сторін, які були визначені умовами аукціону, конкурсу чи викупу, а саме:

- здійснення програм технічного переозброєння виробництва, впровадження прогресивних технологій;
- збереження та раціональне використання робочих місць;
- збереження номенклатури та обсягу виробництва продукції відповідно до бізнес-плану;
- утримання об'єктів соціально-побутового призначення;
- внесення інвестицій виключно у грошовій формі, їх розміру та строків;

– виконання вимог антимонопольного законодавства та деякі інші.

До договору купівлі-продажу цілісного майнового комплексу підприємства (структурного підрозділу) як об'єкта приватизації включаються санкції з порушення його умов.

Термін дії договірних зобов'язань не повинен перевищувати п'ять років, а щодо збереження виробничої спеціалізації переробними та сервісними (обслуговуючими) підприємствами агропромислового комплексу – 10 років.

У договорі купівлі-продажу державного майна можуть вноситися зміни за ініціативою будь-якої сторони за умови повної сплати вартості придбаного державного майна. Однак зміни, що реєструються у формі нотаріально посвідченої додаткової угоди, не можуть передбачати зменшення відповідальності покупця за невиконання ним узятих на себе зобов'язань; зменшення величини загального обсягу інвестиційних зобов'язань, визначених договором купівлі-продажу; заміна передбачених договором безповоротних інвестиційних внесків приватизованому підприємству.¹

Договір купівлі-продажу може бути розірвано за вимогою однієї зі сторін або визнано недійсним за рішенням суду у випадку порушення законодавства про приватизацію, в тому числі невиконання чи неналежного виконання іншою стороною зобов'язань, передбачених договором купівлі-продажу, в установлені строки.

Так, господарсько-правова відповідальність настає у формі неустойки, штрафу, пені, що сплачується покупцями, в разі:

– розірвання договору у зв'язку з невиконанням умов щодо внесення інвестицій – внесені частково інвестиції не повертаються, а не внесення інвестицій взагалі тягне за собою штраф у розмірі 10% від загального обсягу інвестицій;

– недотримання покупцем зобов'язань щодо збереження протягом встановленого періоду профілю діяльності приватизованого об'єкта – покупець сплачує штраф у розмірі 10% вартості придбаного майна;

– порушення строків сплати за об'єкт приватизації. Покупець зобов'язаний внести зазначені платежі протягом 30 календарних днів з моменту переходу до нього права власності на об'єкт приватизації.

¹ Положення про внесення змін до договорів купівлі-продажу державного майна, затв. наказом ФДМУ від 29 жовтня 1998 р. № 2041.

Термін сплати може бути продовжено ще на 30 календарних днів за умови сплати не менше 50% ціни. Покупці, що не сплатили за об'єкт приватизації, придбаний шляхом викупу, на аукціоні, за конкурсом, протягом 60 днів з моменту укладання чи реєстрації відповідної угоди, сплачують на користь органу приватизації неустойку в розмірі та порядку, що встановлюються Кабінетом Міністрів України. Рішення про викуп об'єкта чи результати конкурсу аукціону в таких випадках підлягають анулюванню.

Недопущення працівників державних органів приватизації, протидія чи перешкоджання проведенню ними перевірки дотримання умов договору купівлі-продажу державного майна тягне за собою штраф у розмірі 100 НМДГ за кожний встановлений факт (накладається на керівника приватизованого підприємства); штрафи стягуються з винних осіб за рішенням суду в установленому порядку.

Крім зазначеної господарсько-правової відповідальності, може бути вжито кримінальну та адміністративну відповідальність щодо посадових осіб державних органів приватизації, інших органів державної виконавчої влади за наявності в їхніх діях ознак злочину, передбаченого ст. 233 КК України (приватизація державного чи комунального майна шляхом заниження його вартості через визначення її у спосіб, не передбачений законом; використання підроблених приватизаційних документів, яке згідно з законом не підлягає приватизації неправомочною особою), та за порушення законодавства про приватизацію.

Приватизація неправомочною особою передусім означає, що як покупець державного чи комунального майна виступає особа, якій чинним законодавством не дозволено брати участь у приватизації та укласти відповідні договори купівлі-продажу.

Покупцями об'єктів приватизації не можуть бути:

- а) юридичні особи, у майні яких частка державної власності перевищує 25%;
- б) органи державної влади та місцевого самоврядування;
- в) працівники державних органів приватизації;
- г) юридичні особи, майно яких перебуває у комунальній власності.

Покупцями об'єктів малої приватизації не можуть бути працівники органів приватизації та інші особи, яким відповідно до чинного

законодавства заборонено займатися підприємницькою діяльністю. У такій приватизації не передбачається і участь посередників.

До правопорушень, пов'язаних з приватизацією об'єктів, належить: необґрунтована відмова у прийнятті заяви про приватизацію; порушення умов і порядку проведення конкурсу, аукціону, продажу акцій; порушення умов і порядку передачі акцій акціонерних товариств, створених у процесі приватизації, корпоратизації. За таке діяння накладається штраф у розмірі восьми неоподаткованих мінімумів доходів громадян, а за необґрунтовану відмову у продажу цілісного майнового комплексу підприємства (майна, акцій) або безпідставну відмову в наданні інформації про об'єкт приватизації – до десяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян.¹

Поповнення вітчизняного бюджету за рахунок приватизації державного майна – це важливе завдання, але не менш важливе – залучення ефективного власника на українські підприємства, який може поліпшити їх економічний стан, вкласти кошти в його розвиток, створити нові робочі місця, тобто виконати всі ті умови, які перед ним поставила держава.

Нещодавно Фонд державного майна України оприлюднив результати 6012 перевірок виконання умов договорів купівлі-продажу.

З найхарактерніших порушень можна відзначити такі:

1) порушення умов сплати за придбаний об'єкт приватизації. Протягом року їх зафіксовано по 437 договорах (7,26%);

2) невиконання покупцями зобов'язань щодо збереження обсягів виробництва продукції (товарообігу, послуг). Протягом року порушено умови 21 договору (0,34% перевірених договорів);

3) невиконання покупцями умови щодо збереження кількості робочих місць зазначалося по 18 договорах (0,3%);

4) протягом року порушено умови щодо створення нових робочих місць по 9 договорах (0,59% перевірених), за якими не створено 226 робочих місць;

5) недотримання умов договорів щодо збереження профілю діяльності приватизованих об'єктів мало місце по 33 договорах (0,54%);

¹ Закон України «Про приватизацію державного майна» від 04.03.1992 р. № 2163-ХІІ (зі змінами, в ред. від 13.06.2009 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1992 р. – № 24. – ст. 348.

б) порушення покупцями термінів реєстрації нової форми власності придбаних об'єктів приватизації в минулому році встановлено по 53 договорах (2,54% перевірених).

Усього на перевірених приватизованих підприємствах було створено тільки 4617 робочих місць, тобто менше одного робочого місця на одне приватизоване підприємство, або на один договір купівлі-продажу державного майна.

Лише в 2009 р. у сфері приватизації було виявлено 2473 злочини, що на 4,3% більше, ніж у 2008 році. У числі вчинених у 2009 році злочинів 45 становила незаконна приватизація державного або комунального майна, кількість яких знизилась по відношенню до попереднього року на 27,4%; в той же час на 29,4% зросла кількість випадків недотримання особою обов'язкових умов щодо приватизації державного або комунального майна, або підприємств та їх подальшого використання – 44 злочини.¹

Як свідчить аналіз, процес приватизації супроводжується низкою характерних негативних проявів, зокрема:

- заниженням вартості майна підприємств при проведенні оцінки;

- стримуванням адміністрацією підприємств акціонування з метою створення умов щодо придбання об'єктів у особисту власність через підставних осіб або розкрадання їхнього майна;

- фальсифікацією даних у процесі індексації статутних фондів списання обладнання з порушенням чинного законодавства;

- придбанням акцій через підставних осіб, включенням в число акціонерів осіб, які не є працівниками підприємств;

- передачею держмайна у приватну власність на підставі рішень не уповноважених на це осіб;

- змовою посадових осіб об'єкта приватизації з лідерами кримінальних структур шляхом передачі майна в оренду або у власність; невиконанням інвестиційних зобов'язань;

- змовою учасників конкурсів з метою недопущення підвищення ціни продажу акцій; встановленням вітчизняними та іноземними ФПГ і кримінальними структурами монопольного контролю над окремими стратегічними галузями вітчизняного господарського комплексу, проведення ними політики, яка не відповідає національним інтересам України.

¹ Відомості Департаменту інформаційних технологій МВС України за 2009 р.

Подібні операції по обслуговуванню тіньової економіки є суттєвою статтею неконтрольованого прибутку більшості комерційних банків. За підрахунками фахівців, обслуговуючи тіньовий капітал, банкіри отримують від 6 до 10 відсотків прибутку від суми обігу коштів. У деяких банках це становить від 50 до 500 тис. доларів США на місяць, які потім потрапляють на закордонні рахунки.

Про масштабність тіньових фінансових операцій можна скласти уявлення на тому прикладі, що за шість місяців 2001 року обіг тільки чотирьох підставних комерційних структур, які перебували на розрахунково-касовому обслуговуванні в Луганській філії КБ «Приватбанк», становив понад 20 млн. гривень.

Обсяги тіньової складової економіки країни, за висновками експертів, сягають 45%, а в деяких галузях, наприклад кредитно-фінансовій, – понад 50%. Такий стан речей може призвести до некерованості та криміналізації суспільства, оскільки протиріччя між офіційною та неофіційною економікою здатні трансформуватись із другорядної у першорядну соціально-економічну суперечність.

Тому, на думку фахівців у галузі економічної безпеки та експертів СБ України, заходи по боротьбі з тіньовою економікою мають реалізовуватися у двох напрямках:

- вжиття жорстких санкцій стосовно того її сектору, що характеризується як суто кримінальний бізнес (поширення наркотиків, проституція, контрабанда, фінансові махінації, насамперед відмивання отриманих злочинним шляхом коштів тощо);

- поступове витіснення як економічними, так і адміністративними методами у легальну сферу галузей, що здатні існувати в межах чинного законодавства, але за умов несприятливого податкового клімату й інших причин утримуються від цього.

Однією з причин зростання зазначених явищ є невизначеність дій державних органів, на які покладена функція контролю та здійснення оперативного управління майном, а також поширення фактів зловживань з боку посадових осіб зазначених органів.

Серед осіб, притягнутих до відповідальності за злочини, пов'язані з приватизаційними процесами, домінують:

- директори – 10,5 відсотка;
- експерти – 10,5 відсотка;
- інші посадові особи – 78,9 відсотка (голови правління, голови ліквідаційних комісій та ін.).

Найбільшого поширення набули злочини, передбачені:

- ст. 364 КК України (Зловживання владою, посадовим становищем) – 73,7 відсотка;
- ст. 365 КК України (Перевищення влади, службових повноважень) – 15,7 відсотка;
- ст. 191 КК України (Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем) – 10,5 відсотка.

З метою забезпечення захисту державних інтересів під час реформування власності, а також прав акціонерів, вважаємо за доцільне:

- розробити і ввести в дію Закон «Про державне регулювання і нагляд за діяльністю приватизованих підприємств» щодо підприємств, продукція яких забезпечує економічну й національну безпеку країни;
- прискорити прийняття нормативних документів, які б регламентували механізми повернення до державної власності визнаного рішенням суду протиправно приватизованого майна;
- виробити єдину державну політику щодо забезпечення ефективності управління державною часткою майна в акціонерних товариствах і контролю за фінансовою діяльністю зазначених товариств;
- внести відповідні науково обґрунтовані зміни та доповнення до методики оцінки майна державної та комунальної форм власності, що сприяли б його об'єктивній оцінці з урахуванням фактичної ринкової вартості.

Розділ 23.

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ У СФЕРІ БАНКРУТСТВА

§ 1. Поняття банкрутства. Становлення та розвиток інституту банкрутства в законодавстві України

Об'єктивним процесом ринкової економіки, яка заснована на конкуренції, є постійне перетікання капіталів у найбільш дохідні сфери, перерозподіл власності від суб'єктів господарства, які неефективно ведуть господарську діяльність, до тих, які вправляються з цим завданням.

У країнах з розвинутою ринковою економікою банкрутство є невід'ємним атрибутом цієї економіки, виступає як механізм її регулювання та саморегулювання і насамперед — дотримання виконання зобов'язань суб'єктами господарювання.

Інститут банкрутства має давню історію. Своїм розвитком він зобов'язаний еволюції підприємництва та вільної конкуренції, за яких суб'єкт господарської (підприємницької) діяльності несе всі пов'язані з нею ризики. З одного боку, банкрутство дозволяє відсівати неефективні підприємства, з іншого — сприяє оздоровленню господарських суб'єктів, що опинились у тимчасових фінансових труднощах.

Термін «банкрутство» походить від італійського *bankarotta* — зламаний ослін, від *banko rotto* — розбитий банк. У римському праві неповернення боргу визначалося як небезпечне для життя боржника та призводило до захоплення його майна кредиторами. У Київській Русі неплатник або злісний банкрут прирівнювався до злодія. Кредитори мали право продавати неплатоспроможного боржника разом із його майном. Говорячи про банкрута як неплатоспроможного торговця, «тріснутого», неплатника, В.І. Даль розподіляє банкрутів на «випадкових, нещасливих, обманних, підступних і злісних», вважаючи, що різниця між ними така сама, як і між «обікраденим чи погорільцем і злодієм».¹

¹ Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1955. — С. 46.

Слід зауважити, що терміни «неплатоспроможність», «фінансова неспроможність» і «банкрутство» у праві різних держав вживаються в різних значеннях. У більшості з них банкрутство є частковою фінансовою неспроможністю, кримінальним її видом. Зокрема, у державах англосаксонської системи права терміни «фінансова неспроможність» (*insolvency*) і «банкрутство» (*bankruptcy*) вживаються як синоніми, на що часто вказується в судовій практиці США, де в одній зі справ було вирішено, що терміни «неспроможність» і «банкрутство» у значенні застереження про банкрутства федеральної конституції є рівнозначними та синонімічними термінами.¹

У вітчизняній правовій літературі переважно намітилося три підходи до розуміння терміна «фінансова неспроможність». У першому випадку юридичне трактування виходить з того, що терміни «фінансова неспроможність» і «банкрутство» є синонімами. Інші вважають, що ці терміни мають різні правові значення. Прихильники третього підходу виходять із того, що «банкрутство» – поняття виключно кримінально-правове, значною мірою обумовлене цивільно-правовою фінансовою неспроможністю. Як найбільш поширену думку щодо співвідношення вищеназваних понять можна навести точку зору А.Х. Тімербулатова. На його погляд, кримінально-правове поняття банкрутства відрізняється від цивільно-правового поняття фінансової неспроможності, але перше обумовлене другим; не всякий фінансово неспроможний суб'єкт – банкрут, але банкрутом може бути лише фінансово неспроможний. Фінансова неспроможність – це стан суб'єкта, що виражається у нездатності сплатити борги, а банкрутство – кримінально каране діяння, вчинене фінансово неспроможним боржником.

Боржника відрізняє від банкрута те, що для визнання боржника банкрутом потрібне відповідне рішення господарського суду. Саме тому банкрутство за своїм змістом не може бути синонімом неспроможності.

Під банкрутством розуміють визнану господарським судом фінансову неспроможність юридичної особи – суб'єкта господарської діяльності задовольнити у встановлений для цього термін пред'явлені йому кредиторами вимоги.

¹ Transnational Insolvency Project: International Statement of United States Bankruptcy Law. – PA, Philadelphia.: The American Law Institute, 1996. – P. 121

Однак, у сучасному вітчизняному законодавстві склалася ситуація, коли за наявності двох по суті різних юридичних явищ використовується термін «банкрутство», що не є показником високого рівня юридичної техніки.¹

На практиці прийнято розрізняти абсолютну та відносну неплатоспроможність. Під стійкою фінансовою неспроможністю суб'єкта господарської діяльності слід розуміти такий його фінансовий стан, за якого цей суб'єкт нездатен виконати свої грошові зобов'язання, в тому числі щодо виплати заробітної плати, сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) до відповідних бюджетів. Ознаками стану стійкої фінансової неспроможності можуть вважатись, зокрема: зупинення платежів, що триває понад 3 місяці, за наявності боргових зобов'язань, строки платежів щодо яких настали; наявність значної (понад 300 мінімальних розмірів заробітної плати) суми непогашених боргових зобов'язань, визнаних юридичною особою-боржником, або підтверджених виконавчими документами; наявність заяви про порушення справи про банкрутство даної юридичної особи, прийнятої до розгляду господарським судом і, тим більше, наявність ухвали господарського суду про порушення справи про банкрутство даної юридичної особи.

На відміну від стійкої, відносна неплатоспроможність полягає в неможливості погашення боргів кредиторів юридичною особою у зв'язку з тимчасовим фінансовим розладом діяльності і наявністю майнових активів, що перевищують кредиторську заборгованість.²

Україна як держава, метою якої є побудова економіки на ринкових засадах, повинна мати ефективний інститут банкрутства. Завдання такого інституту полягають у відновленні платоспроможності боржника та збереженні господарюючого суб'єкта. Для цього необхідно вдосконалювати правовий механізм інституту, який би врахував стан сучасної економіки, рівень суспільного розвитку, історичний уклад життя народу і ставив за мету досягнення не приватного інтересу, а загальної мети — відновлення платоспроможності боржника.

¹ Михалев И. Ю. Криминальное банкротство. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. — С. 32.

² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-є вид. перероб. і доп. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. — К.: Атіка, 2004. — С. 546.

Банкрутство означає ліквідацію, реалізацію майнових активів боржника з метою задоволення вимог кредиторів. Ліквідація – це крайній захід, застосований до боржника в тому випадку, якщо заходи фінансового оздоровлення боржника не принесли позитивного результату. Тобто перед законодавством про банкрутство стоять дві мети: відновлення платоспроможності боржника, а за неможливості такого відновлення – задоволення вимог кредиторів найбільш справедливим чином.

Слід відзначити, що Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» поширює свою дію на суб'єктів підприємницької діяльності, окрім казенних підприємств та юридичних осіб-підприємців, що є об'єктом права комунальної власності, якщо стосовно них виключно на пленарному засіданні відповідної ради органів місцевого самоврядування прийняті відповідні рішення (п. 6, 7 ст. 5 Закону). Проте в Україні не можуть бути визнані суб'єктами банкрутства іноземні юридичні особи та міжнародні організації, котрі мають постійне місцезнаходження за межами України.

Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» регулюються питання щодо заходів виявлення та попередження банкрутства на стадії досудової санації, процедури банкрутства після порушення справи про банкрутство, порядку порушення справи про банкрутство, порядку погашення заборгованості, задоволення вимог кредиторів, примирних процедур, розпорядження майном боржника і його ліквідації тощо.

Після визнання боржника банкрутом, за рішенням господарського суду, відкривається ліквідаційна процедура, спрямована на задоволення вимог кредиторів продажем майна боржника та ліквідацію його як юридичної особи. Суб'єкт підприємницької діяльності вважається ліквідованим з моменту виключення його з Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України.

Зауважимо, що порівняно з попереднім Законом України «Про банкрутство» від 14 травня 1992 року, редакція Закону від 30 червня 1999 року містить ряд суттєвих змін і доповнень, які стосуються удосконалення судової процедури банкрутства. Проте деякі важливі питання так і залишилися неврегульованими, в результаті чого процедура банкрутства в Україні дедалі більше набуває кримінальних

відтінків і використовується з метою незаконного перерозподілу власності, усунення економічного конкурента, сприяє визнанню успішно працюючих, прибуткових підприємств фінансово неспроможними.

Можна цілком погодитися з думкою А.В. Кузнєцова, який вважає, що «продебіторська» модель українського законодавства не є досконалою. Існують певні проблеми, пов'язані з забезпеченням балансу інтересів між кредиторами і боржниками. Крім того, процедура санації використовується як можливість отримання контролю над інвестиційно привабливими підприємствами. Недосконала система контролю над арбітражними керуючими (розпорядниками майна, керуючими санацією, ліквідаторами) призводить до численних зловживань.¹

Попри те, що ліквідація підприємств-боржників має розглядатись лише як винятковий захід для підприємств, що не можуть бути оздоровлені, в цілому в 2007 році через процедуру банкрутства було ліквідовано 12113 підприємств. Їх кількість збільшилась щодо 2006 року на 19%, а порівняно з 2003 роком – більше ніж удвічі.

Із загальної кількості підприємств, стосовно яких господарськими судами порушено провадження про банкрутство, значну кількість складають підприємства державного сектору, які мають стратегічне значення для економіки країни та безпеки держави, підприємства, які мають регіональне значення та суб'єкти природних монополій, при чому більш 100 з них ліквідовано під час дії Закону України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна».²

Таким чином, переважно застосовуваною процедурою закону є ліквідація, а метою його використання – перерозподіл власності. Набула поширення практика використання недосконалого законодавства з питань банкрутства з метою недобросовісного відчуження майна, в тому числі державного, на користь певних юридичних чи фізичних осіб.

¹ Кузнєцов А.В. Правовое регулирование банкротства в Украине: проблемы гармонизации с законодательством Европы и США // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы. – К.: Юринком Интер, 2003. – С. 503–510.

² Наглядом провадження Генеральної прокуратури України. – Т. 1–6. – № 07/1/2-383.

Вивчення справ, пов'язаних із банкрутством, показує, що для зловживань використовується недосконалість процедури банкрутства. Насамперед підшукується перспективне підприємство, яке має певні борги. Є навіть спеціалізовані комерційні підприємства, які займаються тим, що підшують для зацікавлених осіб такі підприємства і розробляють плани їх захоплення. Рейдерську операцію починають з того, що скуповують у кредиторів борги цього підприємства, причому не обов'язково всі одразу. При цьому платити можна менше номіналу боргів, або в розстрочку. Таким чином заінтересована особа отримує статус конкурсного кредитора, тобто право порушення в господарському суді процедури банкрутства. Це законна операція – зміна осіб у зобов'язанні.

Недобросовісний кредитор підкупає арбітражного керуючого, домовляється, що той працюватиме всупереч інтересам боржника. Можливий також захоплення управління акціонерним підприємством з одночасним перерозподілом власності. Але він є менш відомою аферою.

Сутність цієї операції полягає в тому, що управляючий проводить додаткову емісію акцій акціонерного товариства-боржника, щоб відновити платоспроможність підприємства. Кількість додатково випущених акцій дорівнює або перевищує наявний контрольний пакет, і розміщення цих акцій завжди проводиться так, щоб їх покупцями стали особи – організатори банкрутства. У результаті акціонери – власники випущених до того часу акцій матимуть уже меншу частку голосів на зборах акціонерів і не зможуть впливати на рішення, що приймаються.¹

Основні причини такої ситуації полягають у такому:

1. Діючи положення Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» не вирішують проблеми відновлення платоспроможності підприємств.

2. Не створено дієвого законодавчо закріпленого механізму задоволення вимог кредиторів, насамперед держави, що призводить до ухилення боржниками від сплати грошових зобов'язань, у тому числі зобов'язань щодо сплати податків і зборів.

3. Державний орган з питань банкрутства, органи, уповноважені управляти державним майном, не мають законодавчих повно-

¹ Колб Б.И. Злоупотребления при банкротстве // Законность. – 2002. – № 5. – С. 17–18.

важень для своєчасного та дієвого захисту інтересів держави, втручання в процедури банкрутства підприємств, коли вони використовуються з метою перерозподілу власності.

4. Не визначені особливості банкрутства державних підприємств, підприємств, які мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави і суб'єктів природної монополії.

5. Діяльність арбітражного керуючого – ключової процесуальної особи справи про банкрутство недостатньо врегульовано: арбітражний керуючий наділений великими повноваженнями, при цьому він має залежність від комітету кредиторів щодо винагороди за діяльність, що, відповідно, впливає на прийняття ним рішень, за відсутності його відповідальності за недосягнення визначених судом цілей банкрутства.

На думку спеціалістів Міністерства економіки України, Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» не задовольняє інтереси кредиторів. Згідно зі статистичними даними Державного департаменту з питань банкрутства Міністерства економіки України, вимоги першої черги (забезпечені заставою) задовольняються на 25–40%, третьої (перед бюджетом) – на 4,5–7%. З іншого боку, Закон фактично не використовується як засіб відновлення платоспроможності. Процедура санації вводить у 3,8% порушених справ про банкрутство, а успішно завершується – у 0,3%.

Вивчення матеріалів, що характеризують діяльність Агентства з питань банкрутства, свідчить про широке поширення порушень Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» при провадженні справ про банкрутство, розпорядженні майном державних підприємств, проведенні ліквідаційних процедур, укладанні мирових угод.

Виявлені порушення законодавства, що регулюють процедуру відновлення платоспроможності, переважно зводяться до такого:

1. Порушення діючого законодавства, яке допускається при процедурі провадження справ про банкрутство державних підприємств і підприємств, у статутному фонді яких частка державної власності перевищує 25%.

2. Призначення господарськими судами арбітражних керуючих для підприємств державного сектору економіки без погодження з

державним органом з питань банкрутства. Наприклад, загалом упродовж 2004-го та першого півріччя 2005 року судами з порушенням встановленого порядку призначено арбітражних керуючих на 139 підприємствах.¹

Непоодинокі випадки, коли до процедури банкрутства залучаються арбітражні керуючі, які не володіють високими професійними та моральними якостями, опікуються не державними, а власними комерційними інтересами.

Внаслідок правової неврегульованості мають місце випадки, коли окремі арбітражні керуючі одночасно ведуть по 10, а іноді й більше справ про банкрутство підприємств, у тому числі є керуючими санацією на двох і більше підприємствах зазначеної категорії, що не може не впливати на результативність їх діяльності.

На жаль, з моменту призначення арбітражного керуючого на підприємство держава та її органи фактично усуваються від участі в процедурі банкрутства, віддаючи подальшу долю підприємства на розсуд арбітражного керуючого та кредиторів. Відсутність достовірної, повної та об'єктивної інформації стосовно процесів, що відбуваються на державних підприємствах в стадії банкрутства, починаючи з сум заборгованості, складу кредиторських вимог, стану майнових активів боржника, а також представництва держави в процедурах банкрутства та тісного контакту з арбітражними керуючими, має вкрай негативні наслідки для інтересів держави, оскільки не надає можливості вчасно реагувати на конкретні ситуації.

Не здійснюється належний контроль за дотриманням ліцензійних умов і правил провадження арбітражних керуючих, що зумовлює численні порушення вимог законодавства про банкрутство, у тому числі вчинення кримінально караних діянь.

До числа порушень Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» арбітражними керуючими можна віднести:

— введення в оману кредиторів шляхом надання недостовірних відомостей щодо фінансової, господарської та інвестиційної діяльності підприємства;

¹ Наглядове провадження Генеральної прокуратури України. – Т. 1–6. – № 07/1/2-383.

- внесення пропозицій до господарських судів про скорочення процедури розпорядження майном боржника і введення процедури ліквідації, що відноситься до компетенції комітету кредиторів;
- включення до реєстру вимог кредиторів боржника без визнання даних вимог боржником;
- порушення строків надання до господарського суду і комітету кредиторів планів санації;
- укладання мирової угоди відносно інших кредиторів, які не беруть участі в справі про банкрутство;
- порушення порядку скликання на проведення зборів кредиторів;
- порушення строків опублікування оголошення про порушення справи про банкрутство та низку інших.

§ 2. Кримінологічна характеристика злочинів у сфері банкрутства

Посягання на законну господарську діяльність становлять значну суспільну небезпеку, оскільки вони націлені на досить важливий сектор діяльності країни, стосуються інтересів значної частини суспільства. Такі злочини є досить поширеними, однак кримінальні справи цієї категорії порушуються лише в поодиноких випадках. Основна причина цього полягає не тільки в тому, що відповідальність за їх вчинення встановлена не так давно, а й у високій їх латентності, що пояснюється недостатньою увагою держави не лише до законодавчого захисту господарської діяльності, а й до діяльності правоохоронних органів стосовно захисту прав суб'єктів господарювання. Маючи безліч внутрішніх проблем, вони фактично залишені один на один із кримінальними структурами, які в багатьох випадках мають більш й кращі можливості, ніж правоохоронні та судові органи.

Все це негативно позначається на ефективності правового захисту суспільних відносин, втіленні в життя одного з основоположних принципів діяльності правової держави – невідворотності відповідальності за вчинений злочин.

Так, кількість засуджених за вчинення злочинів, передбачених ст. 218 КК України осіб, за період з 2001 р. по 2005 р. за вироками, які набрали законної сили, становить лише 6 осіб, за ст. 219 КК – 2 особи, за ст. 221 КК – 2 особи, а за ст. 220 КК – кримінальні справи протягом 2005–2005 років правоохоронними органами не порушувались.

Спроби отримати реальні фактичні дані відносно злочинів, пов'язаних із кримінальним банкрутством, були невдалими. Доводиться визнати, що підвищена латентність цих злочинів і помилки у кваліфікації не дають можливості навести обґрунтовані статистичні дані про поширеність цього явища. Вважають, що зараз викривається лише тисячна частина всіх злочинів у сфері господарської діяльності. Основна причина високої латентності цих злочинів вбачається у так званій відсутності потерпілих, а також у відсутності осіб, зацікавлених у викритті цих злочинів. Але, як зазначається у міжнародному звіті кримінально-правової стратегії – Порадах ООН щодо запобігання і контролю за злочинами, пов'язаними з використанням комп'ютерних систем, факт латентності злочинів не є приводом для неухважного ставлення до них. Як показують дослідження, більше ніж 75% злочинів, пов'язаних із банкрутством, мають латентний характер і ретельно приховуються суб'єктами господарювання під виглядом цивільних правовідносин. Однією з причин збільшення кількості банкрутств є прагнення кримінальних елементів використовувати цей інститут для прикриття кримінально караних вчинків, коли факт заподіяння матеріальної шкоди внаслідок господарських операцій заперечувати неможливо.

Вивчення виявили наявність таких суттєвих прогалин та протиріч у чинному законодавстві, яке передбачає відповідальність за фіктивне банкрутство, доведення до банкрутства, приховання стійкої фінансової неспроможності та незаконні дії в разі банкрутства.

По-перше, на ефективність боротьби із зазначеними злочинами негативно впливають розбіжності в окремих положеннях, що регулюються нормами кримінального та господарського права. Як уже відзначалося, згідно зі статтями 218–221 КК України, великою матеріальною шкодою вважається сума, яка у п'ятсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. Водночас справа про банкрутство порушується господарським судом, якщо

безспірні вимоги кредитора до боржника сукупно становлять не менше 300 мінімальних розмірів заробітної плати.

Як бачимо, існує різниця у наведених взаємопов'язаних показниках, що містяться в нормативних актах різної правової належності. Така неузгодженість у правовому регулюванні між нормами, що містяться у статтях 218–221 КК України і ст. 6 Закону «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», дає підстави дійти висновку, що не може вважатися злочином, передбаченим цими статтями КК України, випадок, коли заява не може призвести до порушення справи про банкрутство. Це означає, що значна частина фіктивних банкрутств, доведень до банкрутств, приховань стійкої фінансової неспроможності та незаконних дій у разі банкрутства не підпадає під дію кримінального законодавства, а особи, винні в їх вчиненні, залишаються безкарними. Логічним є те, що в нормативних актах, які регулюють групу однорідних і взаємопов'язаних суспільних відносин, показники повинні мати однакове значення.

На думку О.О. Дудорова, роль певного орієнтира при визначенні великої матеріальної шкоди, заподіяної «банкрутськими» злочинами, могла б відігравати сума у триста мінімальних розмірів заробітної плати – сукупний розмір безспірних вимог кредиторів, який, відповідно до ч. 3 ст. 6 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», за загальним правилом дозволяє порушити у господарському суді справу про банкрутства, тим паче що названа величина не є довільною.¹

По-друге, на нашу думку, диспозиція ст. 218 КК України не зовсім точно визначає реально суспільно небезпечні дії, що посягають на інтереси кредитного обігу. Насамперед не визначений адресат неправдивих відомостей про наявну фінансову неспроможність та її диспозиція не узгоджується з приписом ст. 7 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», згідно з яким у заяві боржника до господарського суду про порушення справи про банкрутство повинні міститися:

– відомості про суму вимог кредиторів за грошовими зобов'язаннями в розмірі, який не оспорується боржником;

¹ Дудоров О.О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика. – К.: Юридична практика, 2003. – С. 602.

- розмір заборгованості за податками та зборами (обов'язковими платежами);
- розмір заборгованості за відшкодуванням шкоди, заподіяної життю та здоров'ю, виплатою заробітної плати та вихідної допомоги працівникам боржника, виплатами авторської винагороди;
- відомості про наявність у боржника майна, у тому числі грошових сум і дебіторської заборгованості.

Фальсифікація боржником цих відомостей при зверненні до суду призводить до необґрунтованого порушення справи про банкрутство. Боржник це здійснює з метою введення мораторію на задоволення вимог кредиторів одразу після порушення справи про банкрутство (як передбачено законодавством). У результаті такі дії боржника спроможні завдати істотної шкоди як кредиторам, так і державі, при невиконанні податкових зобов'язань.

По-третє, чинне кримінальне законодавство України про банкрутські злочини, зокрема ч. 2 ст. 156³, не передбачає підвищеної відповідальності за вчинення злочину відносно великих або стратегічно важливих для економіки та безпеки держави підприємств. Вивчення юридичної літератури, опублікованих матеріалів Спеціальної контрольної комісії Верховної Ради України з питань приватизації свідчить про те, що особливу суспільну небезпеку становлять дії суб'єктів господарської діяльності, якщо вони спрямовані на доведення до банкрутства стратегічно важливих підприємств і великих промислових комплексів, з використанням службового становища. Нерідко такі дії супроводжуються вчиненням злочинів у сфері службової діяльності, у тому числі підкупом службових осіб різного рівня, шантажем, фальсифікацією документів, фінансовим чи політичним пресингом та іншими протизаконними діями, які посягають на охоронювані законом суспільні відносини, завдаючи їм особливо великої шкоди.

Однак через відсутність у нормах статей 218–221 КК кваліфікаційної ознаки «в особливо великих розмірах» іноді винуваті у вчиненні злочинів, у результаті яких державі та кредиторам нанесено великих збитків, несуть відповідальність, яка явно не відповідає тяжкості скоєного злочину. Як ілюстрацію наведемо наступні приклади.

Так, вироком Печерського районного суду м. Києва визнано винним громадянина Л. у вчиненні злочину, передбаченого ст. 218

КК України, і призначено покарання у вигляді обмеження волі строком на 1 рік з відстрочкою виконання вироку. Судом встановлено, що винним заподіяно шкоду на суму 744 тис. грн.¹

Також до одного року обмеження волі було засуджено вироком Канівського районного суду Черкаської області громадянина Б. за скоєння злочину, передбаченого тією ж статтею, за спричинення збитків, розмір яких становив 655,7 тис. грн., що у 3598 разів перевищує розмір мінімальної заробітної плати.²

За тією ж ст. 218 КК України Деснянський районний суд м. Києва визнав винним громадянина Я. і призначив йому покарання у вигляді одного року обмеження волі, хоча останній завдав шкоди кредиторам та державі на загальну суму 10,7 млн. грн. Крім того, у даному випадку злочин було вчинено групою осіб за попередньою змовою.³

У той же період вироком Канівського міського суду Черкаської області було засуджено директора дочірнього підприємства «Магніт-Енергія» і призначено йому покарання за ст. 218 КК України – два роки обмеження волі. Своїми умисними діями винний завдав матеріальної шкоди державі та кредиторам на загальну суму 367,8 тис. грн.⁴

Аналогічну міру покарання Печерський районний суд м. Києва призначив підсудному П., якого визнано винним у вчиненні злочину, передбаченого ст. 218 КК України, та засуджено до двох років обмеження волі – умовно; при цьому останній завдав збитків на суму 24,1 млн. грн.⁵

З наведених прикладів можна дійти висновку, що фактично у сфері юридичної відповідальності склалася незадовільна правозастосовча практика, коли через недосконалість кримінально-правових норм, що розглядаються, суди визначають міру покарання за злочини у сфері банкрутства без урахування розміру завданих кредиторам або державі збитків. Щоб уникнути цього, доцільно було би до статей 218–221 КК України внести кваліфікуючу ознаку «в особливо великих розмірах».

¹ Справа № 1-375/03 / Архів Печерського районного суду м. Києва.

² Справа 1-51 2001 р. / Архів Канівського міськрайонного суду Черкаської області.

³ Справа № 1-125 2003 р. / Архів Деснянського районного суду м. Києва.

⁴ Справа № 1-50 2003 р. / Архів Канівського міського суду Черкаської області.

⁵ Справа № 1-45/03 / Архів Печерського районного суду м. Києва.

Слід зауважити, що в юридичній літературі висловлюється думка про необхідність зміни ознак банкрутства для великих підприємств, зокрема про збільшення строку та мінімального розміру заборгованості.

У зв'язку з викладеним, на нашу думку, заслуговують на підтримку пропозиції М.В. Телюкіної та інших авторів, які вважають найбільш доцільним диференціювання мінімального розміру заборгованості для того, щоб для звичайних юридичних осіб він залишався на попередньому рівні, а для великих — установлювався на рівні декількох тисяч розмірів мінімальної заробітної плати.¹

По-четверте, аналіз кримінальних справ, результатів досліджень інших науковців показує, що зловживають інститутом банкрутства як боржники, так і кредитори.

Зловживання з боку боржників полягають у тому, що вони намагаються ухилитися від сплати грошових зобов'язань. Для цього вони вдаються до навмисних, фіктивних банкрутств, зменшують конкурсну масу. Суспільна небезпека цих дій полягає не лише в тому, що вони порушують інтереси конкретних осіб, а й у тому, що вони підривають основи позики і кредиту. Найбільш типовими способами зловживань з боку боржників є:

1. Передача майна підприємства-боржника до статутного капіталу новостворених юридичних осіб в обмін на отримання неадекватної частки участі (акцій) у них. При цьому вартість майна, що передається до статутного капіталу нових юридичних осіб, може значно занижуватися порівняно з його реальною ринковою вартістю.

2. Передача майна за рахунок погашення заборгованості за будь-якими зобов'язаннями перед конкретним кредитором, де розмір вимог кредитора значно завищується порівняно з основним боргом. У цьому випадку заборгованість збільшується за рахунок сплати штрафних санкцій, відшкодування збитків тощо.

3. Майно передається за договорами про надання послуг нематеріального характеру — маркетингових, інжинірингових, консалтингових, юридичних тощо. У багатьох випадках умови укладеного договору (ціна) не відповідають фактичній вартості наданих послуг.

¹ Телюкіна М.В. Конкурсное право: Теория и практика несостоятельности (банкротства). — М.: Дело, 2002. — С. 114.

4. Передача майна підприємства в заставу у випадку, коли вартість заставного майна значно перевищує суму основного зобов'язання, забезпеченого заставою.

5. Прямий продаж майна підприємства-боржника за заниженою ціною або його обмін на інше майно, вартість якого завищена, або на майно, що не представляє інтересу для господарської діяльності даного підприємства.

6. Передача майна підприємства-боржника за неіснуючою заборгованістю за орендною платою або безвідплатна передача майна у вигляді надання допомоги, дарування тощо.

7. Прийняття хибних управлінських рішень у сфері управління виробництвом, які негативно відображаються на фінансовому стані підприємства.

8. Фальсифікація фінансової звітності про результати господарської діяльності підприємства з відображенням у ній завищеної кредиторської заборгованості.

9. Фальсифікація документів про кредиторську заборгованість підприємств (розрахунок, гарантій, договорів, рахунків, претензій, рішень судів тощо).

10. Приховування боржником реальної дебіторської заборгованості, що дозволяє зробити розрахунки з кредиторами.

11. Приховування майна або інформації про майно підприємства тощо.

Зловживання з боку кредиторів полягають у тому, що вони прагнуть не одержати борг, а незаконно перехопити управління бізнесом боржника чи незаконно довести його до банкрутства для того, щоб за невивиправдано низькою ціною скупити його активи, тобто прагнуть до перерозподілу власності. Суспільна небезпека цих дій полягає в тому, що вони знижують інвестиційну активність у державі, оскільки інвестиції можуть бути незаконно захоплені. Найбільш типовими способами вчинення зловживань з боку кредиторів є:

– використання банкрутства як інструмента у корпоративній конкуренції. Так, агресивний інвестор, скупивши борги підприємства, яке йому сподобалося, і обравши найсприятливіший момент, може ініціювати процедуру банкрутства та призначити свого арбітражного керуючого, через якого надалі контролюватиме всю діяльність і фінансові потоки боржника. А в плані санації з подання

найбільшого кредитора може бути передбачений пункт про обмін корпоративних прав боржника на вимоги кредиторів. Таким чином, банкрутство використовується як відносно дешевий та ефективний інструмент приватизації, що здійснюється поза межами законів про приватизацію;

– штучне збільшення заборгованості та ініціювання процесів банкрутства з метою подальшого придбання майна.¹

Аналіз кримінальних справ показує, що у більшості випадків (до 80%) суб'єктами злочинів, пов'язаних із банкрутством, є службові особи суб'єктів господарської діяльності. Вони виконують різні функції, пов'язані з керівництвом, розпорядженням майном, установленням порядку його зберігання, переробкою та реалізацією, обліком і контролем за витрачанням цінностей тощо. Такі особи зловживають своїми повноваженнями всупереч законним інтересам підприємства, суспільства або держави. Причому зловживання здійснюються як шляхом дії, так і бездіяльності. Зокрема, такими діями є: укладання завідомо не вигідного для підприємства контракту; кредитування завідомо неплатоспроможних партнерів; пільгове кредитування осіб, які не мають на це права, укриття недостач товарно-матеріальних цінностей тощо. Крім того, ці дії можуть здійснюватися як в інтересах самих правопорушників, так і в інтересах третіх осіб, зацікавлених у тому, щоб суб'єкта підприємницької діяльності визнали банкрутом.

Як відзначалося вище, фінансове становище юридичної особи може погіршитися і внаслідок бездіяльності, наприклад, через невжиття заходів для захисту її майнових інтересів (неподання претензій, непред'явлення позову про стягнення коштів чи майна з боржників, неотримання майна чи коштів, не вчинення будь-яких дій, спрямованих на відновлення діяльності підприємства або зміни її напрямку тощо). Така бездіяльність, якщо вона навіть призвела до стійкої фінансової неспроможності підприємства, сама по собі не утворює складу злочину, що розглядається. Проте якщо така бездіяльність мала місце після вчинення відповідних дій, наприклад, укладення удаваної угоди, справжньою метою якої була передача

¹ Гега П.Т. Деякі особливості банкрутства в Україні та недоліки правового регулювання // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2004. – № 9. – С. 143–145.

іншій особі майна, майнових прав, сплата грошових коштів без належної компенсації, і безпосередньо була пов'язана з їх вчиненням, то вона може вважатися ознакою об'єктивної сторони злочину — доведення до банкрутства.¹

Фахівці відзначають, що останнім часом значного поширення на етапі санації набули такі зловживання арбітражних керуючих, як реалізація майна боржника без згоди кредиторів, включення до ліквідаційної маси майна боржника, яке згідно із законодавством не підлягає реалізації, порушення встановленої законодавством черговості задоволення вимог кредиторів, продаж майна за заниженими цінами, відчуження більшої кількості майна, ніж це потрібно для погашення боргів, проведення санації з перспективою її трансформації в ліквідацію, припинення санації за допомогою мирової угоди в інтересах лише великих кредиторів, замовний продаж майна боржника на торгах та низка інших.

Вивчення цієї категорії кримінальних справ дає підстави дійти висновку, що злочини, суб'єктами яких є арбітражні керуючі, набули досить поширеного характеру. Вони складають 25 % від загальної кількості вивчених кримінальних справ, порушених відносно службових осіб у сфері банкрутства.

§ 3. Протиправний перерозподіл власності

Останніми роками великий суспільний резонанс у країні отримали події, пов'язані з силовим протизаконним захопленням підприємств, організацій, установ різних форм власності, що отримало назву рейдерство. За оцінкою російського вченого А.Ю. Федорова рейдерство генетично пов'язано з кримінальним банкрутством. Багато рейдерів вийшли з арбітражних чи кризових управляючих, які приймали участь у банкрутствах підприємств.²

Термін «рейдер» у перекладі з англійської означає «загарбник». Рейдери — це спеціалісти з захоплення власності чи з перехоплення

¹ Ришелюк А.М. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. — К.: Канон, АСК, 2001. — С. 583.

² Федоров А.Ю. Рейдерство и корпоративный шантаж. — М.: Волтерс Клувер, 2010. — С. 82.

оперативного управління шляхом спеціально створеного та розіграного бізнес-конфлікту. Рейдерська діяльність – це насамперед злагоджена командна робота висококваліфікованих спеціалістів: юристів, економістів, аналітиків, бухгалтерів, аудиторів, представників силових структур, спрямована на захоплення підприємства організатором, що має значний адміністративний і фінансовий ресурс.

Одним із механізмів, які використовуються при недружніх поглинаннях підприємства, є скупка пакета акцій, що належать міноритарним акціонерам (які мають менше 1% акцій). Скупка – це процес придбання акцій і зосередження їх у руках одного акціонера або невеликої групи акціонерів з метою одержання контролю над активами підприємства або забезпечення можливості керування ним і визначення напрямів його діяльності.

Головна мета рейдера – отримати прибуток, але досягає він цього не виробництвом будь-якої продукції, а, як правило, перепродажем підприємства, над яким він отримав контроль.

Метод, за допомогою якого досягається поставлена мета, яка в спрощеному вигляді виглядає таким чином: маючи на руках мінімальну кількість акцій, яка дає їм право хіба що прийти на збори акціонерів, позиваються до суду на справжніх власників, мовляв, ті придбали свої активи незаконно. Відтак просять суд вжити відповідні заходи. Заходи – це рішення суду, які накладають арешт на майно, акції підприємства, генеральний директор усувається з посади, а його місце займає своя людина. А поки суд розбирається з проблемою, чи варто було вживати таких заходів, рейдери просять суддів не враховувати голос власника. Після такого судового втручання мізерна сума акцій, які рейдери мають на руках, перетворюється на 100%. Після цього рейдер приходить на збори акціонерів і, зрозуміло, одногосно приймає всі потрібні йому рішення, в тому числі із заміни керівництва підприємства.

В юридичній літературі виділяють такі види рейдерів:

1) білі рейдери, які зазвичай діють у межах чинного законодавства і використовують різноманітні маніпуляції з акціями та прогалини корпоративного права для досягнення наміченої мети;

2) сірі рейдери – використовують сумнівні засоби, балансуєчи на межі законності. Так, у порушення діючого законодавства вони

можуть застосувати подвійний реєстр або сфальсифікувати результати виборів акціонерів;

3) чорні рейдери – це досить небезпечний кримінальний вид рейдерства, який використовує всі інструменти захоплення, включаючи підробку документів, реєстрацію компаній на підставних осіб, підкуп працівників правоохоронних органів, посадових осіб органів управління, суддів і державних виконавців. Нерідко чорні рейдери вдаються до вирішення питання захоплення підприємства шляхом застосування грубої фізичної сили та заходів залякування у вигляді бійців, озброєних вогнепальною зброєю;

4) грінмейлери – особливий вид рейдера, шантажист, який заважають акціонерному товариству вести нормальну господарську діяльність. Внаслідок його дій робота підприємства паралізується, і воно змушене викупати акції у грінмейлера за надто високою ціною.¹

На відміну від зарубіжних країн з розвинутою ринковою економікою, де процес укрупнення і об'єднання підприємств відбувається в цивілізованих рамках, в Україні, як і в деяких інших пост-соціалістичних країнах, цей процес набув доволі грубої форми, коли фактично відбувається силове захоплення підприємств, коли міноритарні акціонери намагаються різноманітними судовими рішеннями (нерідко суди виносять абсолютно протилежні рішення з таких справ) домогтися для себе вигідного результату, за допомогою державної виконавчої служби захопити підприємство, звільнити попереднє керівництво підприємством, ставлячи своє.

Все це робиться із застосуванням державного апарату, судів, міліції, державних виконавців, причому часто вони впевнені, що ці дії є законними.

Тим часом це явище в нашій країні отримало такі масштаби, що вже почало негативно впливати на її міжнародний імідж і може реально загрожувати економічній безпеці України. Так, за оцінками експертів інвестиційних компаній, щорічний обсяг сегмента поглинань і злиття становить в Україні близько 3 мільярдів доларів США.

Дві третини поглинань мають характер рейдерських захоплень. За даними Українського союзу промисловців і підприємців, нині в країні діє щонайменше 45–50 рейдерських груп, якими безкарно

¹ Зеркалов Д.В. Рейдеры. Пособие. – К.: КНТ, 2007. – С. 9.

захоплено майже 2000 підприємств і ніхто з них за це не поніс реального покарання.¹ По суті, рейдерство стає одним з видів високодоходного бізнесу, рентабельність якого доходить до 1000%.²

На думку М.Я. Азарова, проблему рейдерства загострила сукупність чинників: слабкість правової системи, недосконалість судової влади, відсутність державних інститутів, які б ефективно захищали права власника.³

Деякі дослідники даної проблеми основним фактором, з яким пов'язане зростання кількості рейдерських атак в Україні, прямо називають корумпованість судової і правоохоронної системи країни.

Основні схеми, що використовуються українськими рейдерами, пов'язані не зі скуповуванням акцій, як у США, а з прямим підкупом суддів і адміністративним ресурсом. Суд тут виступає основним інструментом у сфері перерозподілу власності, що неможливо в жодному іншому демократичному суспільстві⁴. При цьому якщо зовсім нещодавно для захоплення підприємства проти волі законних і фактичних власників активно використовувався механізм банкрутства, то тепер до механізму захоплення підприємства шляхом скуповування та інсценування боргів додався силовий метод у найнебезпечніших його формах.

Захоплення – це досить дорогий інструмент, і застосовують його, як правило, щодо підприємств із гарною капіталізацією. Це видно на прикладі Миколаївського глиноземного заводу. Сценарій, за яким розвивалися події, був розроблений англійською компанією «Транс ворлд груп» (ТWD) і полягав в наступному: за допомогою верхніх чи середніх важелів створюються економічні проблеми на заводі, потім своя людина ставиться в управління, врешті-решт все йде під кримінальну структуру, яка працює там не лише зі зброєю, а й методами підкупу, шантажу, погроз, і підприємство доводиться до банкрутства. Цей сценарій вже було випробувано в Російській Федерації та Казахстані. Миколаївський глиноземний – стратегічно важливе підприємство, що налічувало біля 7 тисяч працівників, –

¹ Зеркалов Д.В. Антирейдер: Пособие. – К.: Дакор; КНТ; Основа, 2007. – С. 4.

² Ждакаев И. Вот вам и «священная» собственность // Российская Федерация сегодня. – 2005. - №17. – С.14.

³ Урядовий кур'єр. – 2007. – 6 березня.

⁴ Зеркалов Д.В. Антирейдер: Пособие. – К.: Дакор; КНТ; Основа, 2007. – С. 28.

являлось третім за значенням джерелом надходження в країну твердої валюти і одним із найцікавіших для іноземних підприємств, опинився в складному фінансовому становищі. В цих умовах вихід із ситуації вбачали в залученні інвестицій шляхом реалізації 30% акцій заводу і заміни його керівника.

Міністерство промислової політики України рекомендувало призначити на цю посаду представника МГЗ «К», однак уже через два дні вказане Міністерство зробило нове подання на «Н», який працював генеральним директором гірничо-збагачувального комбінату в Казахстані. Він прибув на завод у супроводі раніше судимих за вчинення кримінальних злочинів осіб і запросив їх на нараду керівництва заводу.¹ Народні депутати України, що працювали у створеній Верховною Радою слідчій комісії, отримали досить доказів того, що «Н» є ставлеником відомої кримінально орієнтованої англійської компанії TWD, яку було вигнано з Казахстану через спричинення шкоди в розмірі понад 200 млн. дол. Як і передбачали спеціалісти, в Україні повторився казахстанський варіант. Тільки за півроку роботи «Н» довів підприємство майже до повного краху. Досить сказати, що за цей час заводські обігові кошти скоротилися більше ніж у 300 разів. При вступі «Н» на посаду головного менеджера власні обігові кошти підприємства становили 88 млн. 183 тис. грн., однак до кінця року від них залишилося біля 250 тис. грн., і це не пов'язується з невмілим керівництвом. Завдяки «Н» і його вміль співпраці з TWD з України щомісячно вивозили до 10 млн. дол. США, а український бюджет при цьому не отримував з МГЗ жодної копійки.²

Мета будь-якого поглинання — це доступ до активів певного підприємства, якого можна досягти різноманітними шляхами: як напряму — придбати у власність майно, що цікавить, так і опосередковано — стати власником контрольного пакета акцій компанії, що має на балансі вказане майно. В.Д. Зеркалов вважає, що нині найбільше поширення отримали три способи поглинання компаній:

- встановлення контролю над менеджментом підприємства, або особою, що представляє інтереси власника крупного пакета акцій;
- придбання контрольного пакета акцій;
- банкрутство компанії з наступним придбанням її активів.

¹ Зеркало недели. — 1998. — 29 августа.

² Зеркало недели. — 1999. — 15 мая.

Перший спосіб звичайно використовується щодо державного підприємства або господарчих товариств, основним акціонером яких є держава. У цьому випадку стороння компанія підкупує менеджерів підприємства, а у випадку з господарським товариством – особу, що представляє інтереси держави на загальних зборах акціонерів. Цей спосіб досить зручний, коли стороння компанія не в змозі придбати контрольний пакет акцій або збанкрутити підприємство.

Ретельний відбір осіб, які претендують на посади керівників державних підприємств, – важлива умова, що дозволяє не допустити призначення на керівні посади осіб, пов'язаних із різними вертикально інтегрованими компаніями та комерційними організаціями.

Другий спосіб найбільш ефективний, однак його застосування значно ускладнюється високими витратами на придбання акцій товариства. Справа в тому, що при визначенні вартості контрольного пакета акцій навіть середнього підприємства рахунок іде на мільйони доларів. Якщо акціонери не бажають продавати належні їм акції, звичайно використовують один із таких прийомів:

- видача доручення на представлення інтересів акціонера на загальних зборах акціонерів;
- передача цінних паперів у довірче управління.

Третій спосіб використовується, коли видача довіреностей і укладення договорів довірчого управління не надають сторонній особі повного контролю над активами підприємства.

В.Д. Зеркалов зазначає, що в більшості випадків вітчизняними рейдерами використовуються не описані вище привабливі способи поглинання компаній. Частіше за все застосовуються процедури банкрутства стосовно підприємства, яке цікавить, що значно легше і простіше ніж здобувати його акції або здійснювати таку ненадійну процедуру, як підкуп менеджменту.

Головна перевага банкрутства комерційної організації – низькі витрати на реалізацію такої моделі. Навіщо купувати акції підприємства, витрачаючи значні кошти, якщо можна, затративши менші суми, одержати необхідні активи. У цьому випадку витрати складатимуться з так званих грошових субсидій, що направляються чиновникам регіональних органів влади, суддям господарських судів, а також арбітражним керуючим. Такий спосіб використовується й у тому випадку, коли власник контрольного пакета акцій не має на-

міру продавати його третім особам. Починається схема банкрутства із скуповування боргів товариства. При цьому знайти прострочений борг навіть у підприємства, що міцно стоїть на ногах, досить легко.

Зосередивши значний обсяг заборгованості, юридична особа ініціює процедуру банкрутства підприємства, попередньо домовившись із органами влади. Операція розраховується таким чином, щоб товариство, яке поглинається, було не в змозі погасити наявну заборгованість, унаслідок чого вводиться процедура спостереження й призначення тимчасового керуючого. Арбітражний керуючий негласно представляє інтереси атакуючої юридичної особи та під виглядом аналізу фінансового стану боржника встановлює «вузькі» місця в діяльності підприємства для того, аби погіршити створену ситуацію, а також перешкодити відповідним органам управління товариством відновити платоспроможність підприємства.

Одночасно в засобах масової інформації починають формувати негативний образ господарюючого товариства, який призводить до зменшення реалізації виробленої продукції, а отже, до погіршення його фінансового становища.

Внаслідок таких дій на підприємстві вводять зовнішнє керівництво, після чого керівника-боржника звільняють із посади, припиняють повноваження органів управління. Всі управлінські функції переходять до керуючого. Саме з цього моменту починається процес з виведення активів організації.

Однак можна й не доводити справу до останньої стадії банкрутства. У процесі зовнішнього управління атакуюча юридична особа може звернутися до акціонерів товариства з пропозицією про продаж приналежних їм акцій. Тим самим акціонери постають перед вибором: або відмовитися й залишитися ні з чим, або продати акції й одержати хоч і невеликі, але гроші.

Якщо акціонери відмовилися продавати акції, застосовуються такі прийоми:

- обмін боргів на акції новостворюваного товариства;
- додаткова емісія акцій боржника.

При цьому згоди акціонерів боржника не потрібно: обмін боргів на акції визнається однією з можливих умов мирової угоди, що укладається на стадії зовнішнього управління арбітражним керуючим і кредиторами.

В юридичній літературі існує думка, що банкрутство як засіб захоплення підприємства може і не спрацювати, оскільки надто велику роль у ньому грають суди. Це робить увесь процес доволі ризиковим, оскільки можна понести значні витрати на скуповування заборгованості й не зуміти призначити в суді свого управляючого, адже в чийх інтересах діє арбітражний управляючий – той і стане власником боржника.

Останніми роками отримали поширення й інші дієві схеми захоплення підприємств. До них можна віднести насамперед такі схеми, як маніпуляції з реєстрами акціонерів, використання методу взяття противника «змором», застосування системи подвійного менеджменту, блокування діяльності компанії штучно створеним судовим провадженням.

Найчастіше спроби встановити контроль над оперативним управлінням товариства супроводжується такими категоріями спорів, як спори про право на акції, про законність рішень загальних зборів акціонерів, про приналежність чи легітимність реєстру акціонерів, про реорганізацію, ліквідацію, зміну місцезнаходження або типу товариства, з різноманітних рішень органів управління тощо.

Для захоплення підприємств, установ і організацій рейдери, до прийняття Верховною Радою України Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення підсудності справ з питань приватизації та з корпоративних справ» від 15 грудня 2006 р., широко застосовували такі прийоми, як «гра-в-міста», тобто подання позовів у численні місцеві суди різноманітних міст, аби потім складніше було з'ясувати, який з них є корумпованим. Так, протягом трьох років відбивав рейдерські атаки відомий на весь світ виробництвом оборонного комплексу «Кольчуга» Київський НВП «Сатурн». Ним було виграно у рейдерів більше ніж 20 судів, від Луганська до Львова. ЗАТ «Київсоюзшляхпроект» та Київський завод «Дарниця» також виграла майже по 20 судів кожний. Аналогічне становище склалось і щодо цілої низки інших підприємств. 21 лютого 2007 року постановою Кабінету Міністрів України була створена Міжвідомча комісія з питань протидії протиправному поглинанню та захопленню підприємств, яка доручила Міністерству юстиції, правоохоронним і контролюючим органам перевірити законність рішень щодо ЗАТ «Дніпропетровський олійно-екстраційний завод»,

ВАТ «Київська фабрика технічних паперів», ЗАТ «Універсальне торгівельне підприємство «Кіровоград», ВАТ «Агрофірма «Провесін» та інших, а також вивчити питання щодо притягнення до відповідальності суддів, які винесли ухвали, що сприяли протиправному захопленню підприємств.

До числа найбільш небезпечних схем захоплення чужої власності спеціалісти відносять застосування рейдерами методу корпоративного шантажу, або економічного терору – грінмейлерства, яке набуває все більшого поширення в Україні. Його зміст полягає в тому, що атакуюча структура купує на відкритому ринку невеликий пакет акцій процвітаючої корпорації, після чого новоспечені акціонери починають привселюдно критикувати менеджмент компанії. Крім критики лунають і погрози – наприклад, обіцянки консолідувати більші пакети акцій та змінити керівництво або заблокувати стратегічні кроки компанії, навіть скарги у контролюючі та правоохоронні органи, судові позови з будь-якого приводу.

Метою шантажиста є або одержання відступних за відмову від претензій, або продаж свого пакета акцій за завищеною ціною.

Використання грінмейла покликане вирішувати два основних завдання: по-перше, спонукання підприємства викупити власні акції (частки) за значно завищеною ціною; по-друге, захоплення підприємства за допомогою перехоплення управління (у цьому випадку грінмейл є найчастіше лише складовою частиною цілеспрямованої кампанії так званого недружнього поглинання).¹

За інформацією Українського союзу промисловців і підприємців, 90% випадків самовільного захоплення підприємств закінчуються перемогою рейдерів.² На переконання аналітиків – це насамперед наслідок недостатньої активності власників підприємств у відстоюванні своїх законних прав, недосконалість діючого корпоративного та кримінального законодавства, відсутність державного органу, який би ефективно захищав права власників, недосконалість судової влади, а також відсутність достатнього досвіду боротьби з цим негативним явищем та інші чинники.

¹ Зеркалов Д.В. Рейдери. Пособие. – К.: КНТ, 2007. – С. 73-74.

² Урядовий кур'єр. – 2007. – 6 березня.

§ 4. Організаційно-правові заходи з запобігання злочинам у сфері перерозподілу власності

Незадовільний стан з додержанням законності у сфері банкрутства в Україні став предметом спеціального розгляду на засіданні Ради Національної безпеки і оборони України, за результатами обговорення якого Президентом України було видано Указ від 24 листопада 2005 року № 1648/2005 «Про заходи щодо утвердження гарантій та підвищення ефективності захисту права власності в Україні», яким було запропоновано Кабінету міністрів України подати до Верховної Ради України пропозиції щодо внесення змін до:

- Кримінального кодексу України відносно посилення кримінальної відповідальності за порушення прав власності;
- законодавчих актів щодо запобігання фіктивному банкрутству, зокрема:
 - посилення відповідальності арбітражних керуючих за невиконання або неналежне виконання плану санації;
 - підвищення вимог до кваліфікації арбітражних керуючих (необхідність досвіду роботи на керівній посаді, галузевої спеціалізації тощо);
 - посилення контролю Міністерством економіки України за діяльністю арбітражних керуючих і вдосконалення механізмів впливу на них і інші.

Для реалізації вказаних вимог Кабінетом Міністрів України, Українським союзом промисловців та підприємців та окремими підприємствами було здійснено низку організаційно-правових заходів, до яких відносяться:

- створення Міжвідомчої комісії з питань протидії протиправному поглинанню та захопленню підприємств, основним завданням якої є забезпечення взаємодії органів державної влади, зокрема правоохоронних органів і органів державної виконавчої влади;
- створення за сприянням УСПП спеціальної громадської організації – Антирейдерського союзу підприємств України, фундаторами якої стали досвідчені організатори виробництва, науковці, аналітики, правознавці та яка нині презентує понад 10 тисяч працівників;

– створення УСПП інституту уповноважених осіб у всіх робочих органах влади, які сформовані чи формуватимуться для безпеки національного бізнесу;

– внесення Верховною Радою України змін до статей 159 та 160 Цивільного кодексу України щодо управління акціонерними товариствами;

– ухвалення 17 вересня 2008 року Закону «Про акціонерні товариства», який дозволяє оперативно втрутитися в ситуацію і припинити небажані для товариства дії керівництва. Це, своєю чергою, в деяких випадках дозволить вчасно припинити спробу захоплення контролю над підприємством, особливо шляхом умисного доведення до банкрутства, або виведення активів, а іноді й запобігти спробам силового захоплення;

– ухвалення 15 грудня 2006 року Верховною Радою України антирейдерського Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення підсудності з питань корпоративних спорів», згідно з яким судові справи стосовно рейдерських атак можна буде вирішувати тільки в судах за місцем знаходження акціонерного товариства та його майна. Це дозволить в багатьох випадках уникнути судових розглядів у периферійних судах в інших областях і районних центрах, що досить часто використовують рейдери у своїх корисливих інтересах;

– прийняття Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності третейських судів та виконання рішень третейських судів», який позбавив третейські суди підсудності з спорів, які могли використовуватись у рейдерських схемах, зокрема: спорів щодо нерухомого майна, в тому числі земельних ділянок; справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення; спорів, що виникають із трудових відносин; справ, що виникають з корпоративних відносин у спорах між господарським товариством та його учасником (засновником, акціонером), у тому числі, учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками, акціонерами) господарських товариств, пов'язаних із створенням, діяльністю, управлінням ті припиненням діяльності цих товариств;

– прийняття 17 вересня 2008 р. Закону «Про внесення змін до ст. 67 Господарського кодексу України щодо забезпечення позову»,

згідно з яким є неприпустимим забезпечення позову шляхом заборони: проведення загальних зборів акціонерів або учасників господарського товариства та приймання ними рішення; надання емітентом, реєстратором, зберігачем, депозитарієм реєстру власників іменних цінних паперів інформації про акціонерів або учасників господарського товариства для проведення загальних зборів товариства; участі акціонерів або учасників у загальних зборах товариства, визначення правомочності загальних зборів акціонерів або учасників господарського товариства. Це справило, загалом, позитивний вплив стосовно зниження кількості рейдерських захоплень із застосуванням неправових судових рішень.¹

Однак, як свідчить аналіз, проблема протидії захопленню підприємств лишається доволі гострою. Це обумовлюється тим, що через відсутність у Кримінальному кодексі статті, яка б чітко передбачала відповідальність за захоплення підприємств, на практиці майже неможливо провести розмежування між цивільно-правовими та кримінально-правовими відносинами в цій сфері, чим успішно користуються рейдери для ухилення від кримінальної відповідальності.

Вважаємо, що реалізація указаних Президентом вимог щодо посилення відповідальності за порушення прав власності має бути здійснена в таких трьох основних напрямках шляхом:

1. Внесення змін і доповнень до статей 218, 219, 220 та 221 КК, які б передбачали підвищену відповідальність за вчинення злочину відносно великих чи стратегічно важливих для держави підприємств, або якщо вони завдали кредиторам чи державі особливо великої матеріальної шкоди; за вчинення такого злочину повторно чи за попередньою змовою групою осіб.

Доповнити Розділ VI «Злочини проти власності» Особливої частини КК України окремою статтею 1871, яка б передбачала кримінальну відповідальність за рейдерство – напад на підприємство, установу, організацію, земельну ділянку, в тому числі ділянку лісового фонду, жилий будинок, квартиру, інше майно незалежно від форм власності, вчинений за попередньою змовою групою осіб, по-

¹ Грек Б.М. Кримінально-правова характеристика об'єктивної сторони рейдерства та його відмінність від суміжних злочинів // Адвокат. – 2009. – №9 (108). – С. 9.

еднаний із застосуванням фізичного або психічного насильства, або з погрозою застосування такого насильства, з використанням штучно створеного майнового конфлікту і підроблених або інших нелегітимних документів чи неправових судових рішень для надання нападу вигляду законних дій, з метою протиправного заволодіння майном у великих або особливо великих розмірах або встановлення контролю над оперативним управлінням таким майном.¹

2. Внесення доповнень до Кодексу України про адміністративні правопорушення, щодо адміністративної відповідальності громадянина-засновника, власника, службової особи суб'єкта господарської діяльності, громадянина – суб'єкта господарської діяльності, а також арбітражних керуючих за такі правопорушення, як фіктивне банкрутство, доведення до банкрутства, приховування стійкої фінансової неспроможності та незаконні дії у разі банкрутства, якщо ці дії завдали менш значущої матеріальної шкоди кредиторам або державі, тобто розмір якої становить менше ніж 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

3. Крім перерахованих вище способів захисту від жорстких поглинань існують способи, спеціально призначені для протидії ініціюванню банкрутства акціонерного товариства, а саме:

– не допускати виникнення у підприємства простроченої кредиторської заборгованості;

– здійснювати моніторинг кредиторів підприємства, звертаючи особливу увагу на угоди із заборгованістю акціонерного товариства;

– якщо є непрямі свідчення про початок процесу з ініціювання процедури банкрутства, необхідно за будь-яку ціну спробувати погасити заборгованість, що виникла;

– до порушення процедури банкрутства почати процес виводу активів, використовуючи багатоходові схеми, пов'язані зі створенням дочірніх підприємств, з наступним продажем їх акцій фізичним особам, підконтрольним управляючим основного товариства, однак юридично з ними не пов'язаними;

– спробувати переконати відповідні державні органи, а також громадськість у тому, що подібне банкрутство не вигідне економіці відповідного регіону, а можливо, і галузі промисловості.

¹ Грек Б.М. Окремі аспекти кримінально-правової характеристики рейдерства в Україні // Вісник господарського судочинства. – 2009. – №5. – С. 56.

Захист від поглинань залежить від конкретної ситуації та манери поведінки акціонерних товариств. Залежно від обраної ними лінії поведінки вони поділяються на два види.

Перший — акціонерні товариства, які завжди відслідковують всю інформацію, що надходить ззовні, аналізують її, розраховують імовірність можливого поглинання з боку інших учасників ринку, стежать за їхньою поведінкою, планами тощо. На таких підприємствах добре розвинені аналітична та юридична служби, чимала увага приділяється маркетинговій інформації. Тому в таких організаціях завжди готові до можливих дій інших компаній і звичайно можуть вдало захиститися від поглинання. Часто використовуються такі способи захисту як самостійна скупка акцій у міноритарних акціонерів, проведення додаткової емісії з метою «розмиття» долі акціонера-рейдера, відчуження найбільш цінних активів компанії на користь різних підконтрольних або дружніх організацій або укладання з ними договорів, за якими таке майно може виступати в якості, наприклад, застави та ін.

Проте в деяких акціонерних товариствах все пушено на самотік. Тому рейдерська атака із захоплення підприємства для них є повною несподіванкою, як результат — підприємство не в змозі своєчасно вжити запобіжні заходи, спрямовані на захист акціонерного товариства від жорстких поглинань, а таких товариств в Україні — більшість. Слід зауважити, що саме раптовість — основна зброя рейдерів. Працівники підприємства, яке не готове до атаки, під час неї роблять чимало помилок на користь нападників. Зокрема, вони не ознайомлюються належним чином з текстом судових рішень чи ухвал, які пред'являються рейдерами, де часто використовуються не зовсім коректно визначені поняття. Спеціалісти радять насамперед уважно та прискіпливо ознайомитися з документами, що надаються виконавцями атаки. Бажано, аби це робив штатний юрист чи правнича фірма, з якою співпрацює підприємство. Вже перший аналіз пред'явлених паперів може дати змогу цю атаку відбити, вказавши на невідповідності висновків суду в рішенні.

У разі ж рейдерської атаки із застосуванням сили, часу на ознайомлення з документами для юристів ніхто не надасть. У цьому випадку краще за все якнайшвидше звернутися до правоохоронних органів. І вже після прибуття їх співробітників можна обговорювати автентичність пред'явлених документів і інші питання.

Розділ 24.

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів в аграрному секторі економіки

Агропромисловий комплекс належить до найбільш важливих секторів економіки України, оскільки його успіхи чи невдачі здійснюють безпосередній вплив на соціально-економічний стан суспільства, рівень забезпеченості населення країни продуктами харчування, а обробної промисловості – сировиною.

Відповідно до Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р., державна аграрна політика базується на національних пріоритетах і враховує необхідність інтеграції України до Європейського Союзу та світового економічного простору. Основними її складовими є комплекс правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектору економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення та забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій.

До основних пріоритетів державної аграрної політики законодавець відносить:

- забезпечення в сільськогосподарському виробництві за допомогою системи державних організаційно-правових заходів прибутку на авансований капітал, включаючи вартість земельних ресурсів, не нижче середнього рівня по економіці держави;
- створення умов для реалізації та захисту прав селян на землю, формування ринкових земельних відносин, охорони земель;
- посилення соціального захисту сільського населення, встановлення заробітної плати та пенсійного забезпечення працівників сільського господарства не нижче середнього рівня в галузях економіки держави;
- створення рівних умов для функціонування різних організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі, які сприяють гармонізації інтересів власників та найманих працівників;

– розроблення і запровадження державних та регіональних програм комплексного розвитку сільських територій, удосконалення державної підтримки розвитку підприємництва з метою розв'язання проблеми зайнятості сільського населення;

– державна підтримка розвитку конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва на основі кооперації та інтеграції;

– запровадження сучасних механізмів і методів формування прозорого ринку сільськогосподарської продукції, продовольства, капіталу, зокрема виробничих ресурсів, та робочої сили;

– державна підтримка суб'єктів аграрного сектору шляхом концентрації державних ресурсів на пріоритетних напрямках розвитку, формування сприятливої цінової, фінансово-кредитної, страхової, податкової та бюджетної політики, забезпечення раціональних внутрішньогалузевих і міжгалузевих економічних відносин;

– створення сприятливих умов для реалізації експортного потенціалу аграрного сектору економіки;

– державна підтримка підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів, виконання наукових досліджень для аграрного сектору;

– створення умов для закріплення у сільській місцевості кваліфікованих спеціалістів сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування;

– державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників, які використовують меліоровані землі, особливо щодо утримання внутрішньогосподарських меліоративних систем та оплати електроенергії, що витрачається для подачі води для поливу;

– удосконалення системи державного управління, ефективне поєднання загальнодержавної і регіональної політики в аграрному секторі.

Законом України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» було визначено шляхи реалізації указаних пріоритетів. Такими є:

1. Розвиток земельних відносин.

2. Формування сприятливого економічного середовища для ефективної діяльності суб'єктів аграрного сектору.

3. Державна політика щодо розвитку ринків продукції сільськогосподарства і продовольства.

4. Удосконалення системи державного регулювання, ефективне поєднання загальнодержавної і регіональної політики в аграрному секторі.

5. Комплексний розвиток сільських територій, підвищення соціального захисту і життєвого рівня сільських жителів.

Реалізація положень державної аграрної політики здійснюється шляхом удосконалення нормативно-правової бази, створення відповідних інфраструктури та інституцій, забезпечення заходів з її реалізації фінансуванням з Державного бюджету України та місцевих бюджетів, узгодження з міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Видано також низку указів Президента України, які деталізують та уточнюють деякі питання реформування агропромислового комплексу.¹

Для узгодження приватних, громадських, державних інтересів у процесі формування первинного та функціонування вторинного ринку земель здійснюється відповідне регулювання земельних відносин з боку органів державної влади та місцевого самоврядування.

Реалізацію державної політики у цій сфері здійснюють уповноважені на це центральні та місцеві органи виконавчої влади, а також органи місцевого самоврядування, відповідно, на загальнодержавному та місцевому рівнях.

На загальнодержавному рівні регулюючі земельні відносини державні органи приймають нормативно-правові акти з питань:

- розмежування земель державної та колективної власності;
- реєстрації земельних ділянок як сільськогосподарського, так і несільськогосподарського призначення, інших об'єктів нерухомого майна та прав на них;
- розподілу та перерозподілу земель;
- розроблення основних засад і способів приватизації земель;
- вдосконалення основних засад справляння плати за землю;
- ведення державного Земельного кадастру;
- організації землеустрою та землевпорядкування;

¹ Виявлення та попередження зловживань, що пов'язані з реформуванням власності в аграрному секторі економіки: Метод. рекомендації / С.Н. Баліна та ін. / За ред. В.Д. Сушенка, В.І. Литвиненка. – К.: НАВСУ, 2001. – С. 18.

- здійснення державного контролю за використанням землі власниками та орендарями земельних ділянок сільськогосподарського та несільськогосподарського призначення;
- вирішення земельних спорів тощо.

Державне регулювання на загальнодержавному рівні передбачає застосування економічних важелів впливу на ефективне й екологічно безпечне функціонування ринку земель.

На місцевому рівні здійснюється регулювання з питань:

- перерозподілу та використання земель;
- оформлення та реєстрації прав на землю;
- справляння плати за земельні ділянки;
- здійснення землеустрою та землевпорядкування;
- здійснення моніторингу ринку земельних ділянок;
- виконання інших завдань, спрямованих на розвиток земель сільськогосподарського та несільськогосподарського призначення.

Приватизація майна підприємств АПК здійснювалась згідно із Законом України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» та Державною програмою приватизації на 2000–2002 рр., якими регулювались:

- порядок приватизації майна підприємств, які переробляють сільськогосподарську сировину та виконують роботи і надають послуги сільськогосподарським товаровиробникам;
- порядок приватизації майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств;
- порядок приватизації майна підприємств та організацій рибної галузі;
- порядок приватизації майна переробних підприємств лісового господарства;
- порядок приватизації часток (паїв) держави у майні підприємств зі змішаною формою власності;
- порядок приватизації підприємств, створених шляхом викупу державного майна, зданого в оренду, на відкриті акціонерні товариства;
- інші питання приватизації підприємств агропромислового комплексу.

Відповідно до Указу Президента України від 3.12.1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного

сектору економіки», протягом 2000 р. проводилося реформування КСП на засадах приватної власності на землю та майно шляхом забезпечення всім членам КСП права вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності. Це право, гарантоване ч. 2 ст. 14 Конституції України, не може бути обмежене рішенням загальних зборів КСП.

Реорганізація КСП проводилась тільки за рішенням загальних зборів (зборів уповноважених) його членів. Рішення загальних зборів членів КСП щодо реорганізації останнього оформлювалось протоколом цих зборів (зборів уповноважених).

На базі реорганізованих КСП створювались суб'єкти господарювання різних організаційно-правових форм: приватні (приватно-орендні) сільськогосподарські підприємства, господарські товариства тощо, які займаються виробництвом (вирощуванням), переробкою та збутом сільськогосподарської продукції.

Особливістю нинішнього етапу розвитку економіки України є докорінні зміни в її аграрному секторі та земельних відносинах. З них найбільш вагомими і серйозними для держави й суспільства є земельна реформа та приватизація об'єктів агропромислового комплексу. Проведення земельної реформи в країні передбачає три основних етапи: роздержавлення та передачу земель сільськогосподарського призначення у колективну власність сільськогосподарських підприємств; паювання земель, які знаходяться у колективній власності, з видачею сертифікатів на право на земельний пай всім членам колективного сільськогосподарського підприємства; третій, завершальний етап – реорганізацію КСП і створення на їх базі нових економічно ефективних сільськогосподарських структур на основі приватної власності.

Однак реформування власності в аграрному секторі економіки супроводжувалось і супроводжується негативними процесами. Допускаються масові зловживання при паюванні земель, незаконні видачі сертифікатів на землю, заниження вартості майна об'єктів АПК, а придатні для використання товарно-матеріальні цінності нерідко передчасно списуються та розбазарюються.

У 2009 р. в аграрному секторі економіки було виявлено 2213 корисливих злочини проти власності, у сфері господарської діяльності та службових злочинів. Це на 12,7% менше порівняно з 2008 р. У системі АПК у 2009 році виявлено 7 організованих груп і злочинних організацій (проти 11 у 2008 році). Майже у 24% випадків злочини вчинялись групою осіб або групою осіб за попередньою змовою.¹

Однак якщо злочини в системі АПК мають стійку тенденцію до зниження, то пов'язані з земельними відносинами — навпаки, мають тенденцію до зростання. Їх загальна кількість зросла з 522 у 2002 році до 1683 у 2009, або у 3,2 разу. У 2009 році в корисливих злочинах АПК вони становили 76%, проти 6,5% у 2002 році.

Проведеними перевірками встановлено, що основними порушеннями чинного законодавства під час приватизації є заниження вартості майна, фальсифікація документів, незаконна купівля-продаж акцій тощо.

За даними Держкомзему України, серед правопорушень, які пов'язані з реформуванням земельних відносин, найпоширенішими є самовільне зайняття земельних ділянок. За останні роки вони складають щорічно майже 30% від загальної кількості виявлених порушень земельного законодавства.

Типовим економічним злочином у сільському господарстві є розкрадання врожаю. Понад 60% таких розкрадань припадає на працівників сільського господарства та осіб, зайнятих збиранням, перевезенням і складуванням врожаю. Серед них: водії автомобілів — 25%, службові особи — 10%, трактористи — 8,7%, комбайнери — 5,8%, робітники токів — 4,5%.

Основними способами правопорушень у сфері приватизації землі та АПК є:

- видача фіктивних документів на приватизацію земельних ділянок;
- давання та отримання хабарів за виділення землі для приватизації;
- привласнення коштів, виділених для оплати робіт по приватизації;
- внесення в списки для отримання акцій і в списки пайовиків третіх осіб;

¹ Відомості Департаменту інформаційних технологій МВС України за 2009 р.

- заниження вартості об'єктів при їх продажу (приватизації);
- внесення в офіційні документи завідомо неправдивих відомостей;
- привласнення та розкрадання майнових сертифікатів шляхом підробки документів;
- подання до регіональних відділень ФДМУ фальсифікованих документів на безоплатне отримання акцій сільськогосподарських підприємств, що приватизуються, їх неоприбуткування та подальший продаж, міна чи застава.¹

Подібні грубі порушення діючого законодавства були виявлені контрольно-ревізійним управлінням України, яке тільки у 2000 р. провело 247 перевірок з питань збереження майна колективних сільськогосподарських підприємств під час їх реформування та недопущення порушення законних прав сільськогосподарських виробників на землю та майно. На кожному другому з перевірених підприємств встановлено численні порушення чинного законодавства при розпаюванні землі та майна, зберіганні майна сільськогосподарських підприємств, списанні та реалізації основних засобів на загальну суму 7170,9 тис. гривень.

Основними видами правопорушень упродовж реформування колективних сільськогосподарських товаровиробників були такі:

- реалізація основних фондів і товарно-матеріальних цінностей, що перебували в колективній власності господарств, здебільшого за заниженими цінами. Причому це правопорушення і має тенденцію до зростання;
- незаконне списання основних засобів;
- включення до списків на отримання земельних паїв родичів і громадян, які не є членами КСП;
- порушення законних прав громадян на отримання земельних паїв;
- неповернення іноземних кредитів, отриманих під гарантії уряду на закупівлю сільськогосподарської техніки новими формуваннями, що створюються на базі КСП.²

¹ Виявлення та попередження зловживань, що пов'язані з реформуванням власності в аграрному секторі економіки: Метод. рекомендації / С.Н. Баліна та ін. / За ред. В.Д. Сушенка, В.І. Литвиненка. – К.: НАВСУ, 2001. – С. 101-104.

² Там само. – С. 19.

§ 2. Причини та умови вчинення злочинів в аграрному секторі економіки

Такий стан злочинності в аграрному секторі економіки пояснюється наявністю низки причин та умов, які сприяють вчиненню корисливих злочинів. До них відносять чинники соціально-економічного, організаційно-управлінського та правового характеру.

До *соціально-економічних чинників* можна віднести:

– збитковість багатьох сільськогосподарських підприємств внаслідок диспаритету цін на сільськогосподарську і промислову продукцію, недостатності дотацій, високого рівня зношеності основних фондів, нерозвиненості сільської ринкової інфраструктури тощо;

– платіжну кризу, нестачу обігових коштів у підприємств цієї галузі, недосконалість механізмів кредитування сільськогосподарських виробників;

– невизначеність дійсної ціни земельних наділів, отриманих селянами в результаті розпаювання колгоспних земель і передачі їх в оренду;

– слабку матеріально-технічну та фінансову підтримку держави сільськогосподарських формувань, які знов створюються при розпаюванні, землі та майна колгоспів;

– наявність бартерних операцій.

Агропромисловий комплекс є багатогалузевим комплексом, який включає в себе рослинництво, тваринництво, переробну промисловість, парк тракторів, зернозбиральних комбайнів, вантажних автомобілів і як складова частина економіки він не міг перебувати під впливом тих негативних процесів і явищ, які відбувалися в країні, названих у народі прихватацією. Поряд із цим кримінологічна ситуація, яка склалася в АПК, має свої особливості, викликані специфікою господарської діяльності й тим, що предметом злочинного посягання є земля — одне з основних надбань українського народу.

Характерною особливістю сучасного стану розвитку агропромислового комплексу України є поступовий вихід із затажної економічної кризи, яка проявилася у дестабілізації агропромислового виробництва, катастрофічному спаді виробництва, величезній кіль-

кості низькорентабельних і збиткових підприємств, звуженні ринків продовольства, зростанні споживчих цін і зниженні купівельної спроможності населення.

До *організаційно-управлінських чинників* відносяться:

- неналежний контроль з боку держави та громадських організацій за процесом приватизації землі й об'єктів АПК;
- неналежна організація бухгалтерського обліку, обліку та контролю за збереженням і використанням ТМЦ;
- відсутність належної роз'яснювальної роботи з боку Міністерства аграрної політики України, Держкомітету по земельних ресурсах України та місцевих органів виконавчої влади щодо купівлі-продажу земельних паїв;
- недостатньо враховується специфіка порушень у процесі реформування власності в АПК при розробці та реалізації практичних заходів боротьби зі злочинами в цій сфері та ін.

Перевірками встановлено численні порушення в колективних сільгосп підприємствах при видачі й отриманні сертифікатів щодо права на земельний пай, здійсненні відчуження майна (автотранспорту, сільгосптехніки, тваринницьких комплексів та інших споруд) реформованим підприємствам, прийнятті рішень загальними зборами з питань реформування господарств, при укладанні та реєстрації угод оренди землі.

Значного поширення набули факти, коли посадові особи сільських (селищних) рад безпідставно надавали сертифікати щодо права на земельний пай особам, які не мають права на його отримання (не громадянам України, на померлих тощо).

Необізнаність селян і важке матеріальне становище багатьох сільських родин змушують людей легко розставатися із землею, не відчуваючи реальної вигоди від володіння нею. Різниця між ціною продажу та номіналом земельних паїв коливається в регіонах від 50 до 100 разів.

Усе зазначене свідчить про відсутність належного контролю з боку посадових осіб місцевих органів виконавчої влади та самоврядування, органів прокуратури, відомчого та позавідомчого ревізійного апарату, а також про фактичну бездіяльність ревізійних комісій сільгосп підприємств за процесами реформування на селі. На практиці це призвело до того, що багато керівників цих підприємств опи-

нились повністю поза державним і суспільним контролем. Таке становище сприяло розкраданню ними грошових коштів, матеріальних цінностей і розбазарюванню земельних наділів, причому нерідко члени сільгоспідприємств були в повній матеріальній залежності від таких керівників і не мали можливості обстоювати свої законні права та інтереси.

Окремі керівники сільськогосподарських і фермерських підприємств з метою розкрадання державних коштів складали завідомо неправдиві документи про нібито побудовані ними на власні кошти об'єкти соціального та побутового призначення, хоча останні взагалі не будувалися або вже були побудовані в попередні роки (у зв'язку з чим відшкодування витрат на їх будівництво не повинно проводитися), або значно завищували суми витрат на таке будівництво.

Виділені Міністерством фінансів України кошти перераховувалися районним відділам фінансів для відшкодування витрат на будівництво вже безпосередньо господарствам районів (на спеціальні рахунки – для придбання паливно-мастильних матеріалів, мінеральних добрив, запасних частин, з обов'язковим відображенням у відповідних бухгалтерських документах). Проте перераховані таким чином цільові кошти керівники господарств шляхом незаконних фінансових операцій переводили зі спеціального рахунку на розрахунковий, після чого отримували їх готівкою та використовували на будівництво особистих будинків й інші власні потреби.

У зв'язку з відсутністю достатніх коштів відповідними нормативними документами Кабінету Міністрів України відшкодування таких витрат було передбачено і шляхом проведення взаємозаліків заборгованості сільськогосподарських товаровиробників за податками та зборами до державного бюджету, сплати за електроенергію (лише за умови наявності у господарств відповідної заборгованості). Тому окремі керівники підприємств складали завідомо неправдиві акти взаємозвірок, у яких відображали неіснуючі або значно завищені суми такої заборгованості. Зазначені документи після відповідного оформлення та затвердження в районних державних адміністраціях, Державній податковій адміністрації, районній електричній мережі надсилалися до регіональних відділень Державного казначейства, після чого на цій підставі проводилися відповідні взаємозаліки.

Таким чином, керівники сільськогосподарських і фермерських підприємств за участю або за сприяння посадових осіб державних органів влади та управління, податкових адміністрацій, відділень Державного казначейства під виглядом відшкодування вартості витрат на нібито побудовані ними об'єкти соціально-культурного та побутового призначення вчиняли розкрадання державною майна в особливо великих розмірах; шахрайства з фінансовими ресурсами та нецільове використання державних субвенцій.

До *правових чинників* відносять:

- відсутність чіткого правового механізму купівлі-продажу земельних сертифікатів (права на земельну частку (паї) та контролю за цим процесом з боку Держкомзему України та місцевих органів влади;
- недосконале правове забезпечення продажу земельних ділянок суб'єктам підприємницької діяльності, громадянам та юридичним особам України;
- невизначеність щодо надання права іноземним громадянам на придбання земель;
- відсутність цивілізованого правового ринкового середовища;
- відсутність кримінальної відповідальності за самоправне захоплення землі сільськогосподарського призначення та ін.

Згідно з Указом Президента від 21 квітня 1998 р. № 332 «Про захист прав власників земельних часток (паїв)»¹ перевага в придбанні права на землю надавалася членам колективних сільськогосподарських підприємств, а також селянським фермерським господарствам. Це положення закріплено також у ст. 5 Земельного кодексу України, відповідно до якої у разі продажу власником своєї земельної частки переважне право на її купівлю мають співвласники.

Слід відзначити, що продаж права на землю, тобто ще не реалізованого права, відкрила необмежені можливості для обману селян, оскільки неможливо проконтролювати рух землі, ще не виділеної в натурі, в умовах дикого ринку. До весни 1999 р. сигналів про масове зловживання правом торгувати земельними сертифікатами майже не було. Але з розпуском КСП сертифікати опинилися на руках у селян. Механізму забезпечення пріоритетного права придбання цих сертифікатів фермерами не було створено і вже за 2000 рік кількість

¹ Втратив чинність на підставі Указу Президента України № 650 від 20.07.2007. р.

проданих і подарованих земельних сертифікатів зросла у 6,5 рази, а у Вінницькій, Кіровоградській, Черкаській областях – у 18–25 разів.

У 2001 р. у Київській області було скуплено за безцінь понад 3 тис. га землі, Миколаївській – майже 10 тис. га, Дніпропетровській – 18 тис. га, Одеській – 8 тис. га. У Вінницькій області купували 1 га усього за 350–600 грн., хоча подільські ґрунти кращі, ніж, наприклад, у Німеччині, але там 1 га коштує близько 45 тис. доларів. Ці цифри, очевидно, є дуже неповними, а точної статистики селянських втрат взагалі немає.

На початку 2000-х років почався надто небезпечний процес обезземелювання селян і створення земельних латифундій. Є випадки, особливо їх багато в Миколаївській області, коли окремі фізичні особи скупили понад по 100 га. Існування величезних латифундій, як свідчить власний і зарубіжний досвід, породжує гостру недостатність земель для більшості громадян країни, що постійно провокує соціальну напругу.

Питання купівлі-продажу землі залишається спірним. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)» від 18 січня 2001 р.¹, угоди, пов'язані з набуттям і реалізацією прав громадян та юридичних осіб на земельні частки (паї), крім спадкування, є недійсними, якщо інше не визначено законом. До таких угод застосовуються заходи, передбачені цивільним законодавством України. Звідси є всі підстави вважати купівлю-продаж, міну та дарування паїв, що здійснювались відповідно до Указу від 10 листопада 1994 р. № 666², такими, що не відповідають вимогам Закону, а отже, всі угоди, укладені згідно з цим Указом, підпадають під дію статей 203 та 215 Цивільного кодексу України, за якими недійсною є та угода, що не відповідає вимогам закону. За недійсною угодою кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні все одержане за угодами, а коли неможливо повернути одержане в натурі – відшкодувати його вартість у грошах.

Отже, якщо незаконність купівлі-продажу землі може бути заперечена в суді в порядку цивільно-процесуального провадження і

¹ Закон втратив чинність з 01.01.2004 р. на підставі Закону № 1377-IV від 11.12.2003 р.

² Указ втратив чинність з 06.08.2007 р. на підставі Указу Президента № 650 від 20.07.2007 р.

за недійсною угодою кожна сторона зобов'язана повернути другій стороні все набуте за договором, то таке суспільно небезпечне діяння, як самовільне захоплення землі сільськогосподарського призначення, залишається поза дією кримінального закону.

В зв'язку з масовими порушеннями діючого земельного законодавства в країні представники органів влади і управління, а також різноманітних політичних партій надають пропозиції або відмінити встановлений мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення і зробити її предметом вільної купівлі-продажу, або продовжити заборону на її продаж до 2009 року, забезпечивши тим самим однакові умови для її придбання насамперед громадянами України.

Верховна Рада України обрала останній варіант. Відповідно до ст. 15 Перехідних положень Земельного кодексу України до набрання чинності законами України про державний земельний кадастр та про ринок земель, але не раніше 1 січня 2012 року, не допускається купівля-продаж або іншим способом відчуження земельних ділянок і зміна цільового призначення (використання) земельних ділянок, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, земельних ділянок, виділених в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) для ведення особистого селянського господарства, а також земельних часток (паїв), крім передачі їх у спадщину, обміну земельної ділянки на іншу земельну ділянку відповідно до закону та вилучення (викупу) земельних ділянок для суспільних потреб.

Відчутний негативний вплив на корисливу злочинність у сільському господарстві справляють наслідки недосконалої перехідного господарського механізму, пов'язаного з тим, що дисциплінуючі командно-адміністративні методи вже втратили свою силу й значення, а наявні економічні важелі не доведені до робочого стану і не спрацьовують належним чином.

§ 3. Запобігання злочинам в АПК

Результати економічного розвитку України у 2009 р. свідчать, що наша економіка поступово виходить з кризового стану. Це сприяє профілактиці злочинів в АПК, яка має своїм завданням усунення чи нейтралізацію негативних явищ, що їх детермінують.

Запобігання корисливим злочинам у цій сфері економіки на спеціально кримінологічному рівні слід зосередити на таких основних напрямках:

- розробки конкретної програми дій, спрямованих на значне зростання контролю за процесами приватизації землі та майна з урахуванням специфіки АПК;
- вдосконалення діючого законодавства, що регулює відносини у сфері АПК;
- підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів з виявлення, попередження та припинення фактів злочинних дій у цій сфері економіки.

Сьогодні сільське господарство як галузь розвивається не відокремлено, а в тісному зв'язку з іншими галузями народногосподарського комплексу. Це пов'язано з процесами агропромислової інтеграції, коли вищий розвиток продуктивних сил закономірно веде до переплетіння зв'язків по горизонталі та вертикалі, як у самому сільському господарстві, так і між сільським господарством і взаємопов'язаними з ним галузями. Це насамперед ті сфери господарювання і ті підприємства, які виробляють для нього засоби виробництва чи переробляють сільськогосподарську продукцію, займаються її збереженням і реалізацією.

До основних специфічних особливостей, що характеризують структуру і розвиток АПК і які повинні враховуватися при розробці профілактичних заходів, слід віднести:

- по-перше, АПК як потужний сектор економіки має складну та багаторівневу структуру, і остання суттєво відрізняє його від інших міжгалузевих комплексів (паливно-енергетичного, машинобудівного, транспортного тощо);
- по-друге, на сучасному етапі АПК є капіталомістким і трудомістким формуванням, у якому зосереджено значну частину основних виробничих фондів, трудових ресурсів, задіяних у сфері

матеріального виробництва працівників, а також створюється велика частка валового внутрішнього продукту;

– по-третє, розвиток АПК зумовлює підвищення матеріального добробуту населення. Продукція, що в ньому виробляється, виступає визначальним чинником вирішення соціальних завдань, оскільки з сільськогосподарської сировини виробляється понад 2/3 споживчих товарів, формується майже 95% продуктів харчування, а це становить приблизно 75% загального товарообігу держави.

Особливістю сучасних економічних процесів у аграрному секторі економіки є бурхливий розвиток різноманітних господарських формувань. Однак сама лише зміна форм господарювання ще не здатна забезпечити швидку стабілізацію та ефективність виробництва у продовольчому комплексі. Тим паче що реформування супроводжував низький рівень контролю за процесом приватизації в агропромисловому комплексі.

Розробка комплексної програми дій із запобігання злочинам в АПК сприяло би (при належному контролі за її здійсненням) більш тісній координації дій державних контролюючих і правоохоронних органів з усунення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів та інших правопорушень у цій сфері економічної діяльності. До числа організаційно-господарських заходів слід віднести перевірку спеціально створеними комісіями за участю правоохоронних органів і органів фінансового контролю законності придбання землі сільськогосподарського призначення всіма фізичними та юридичними особами, незалежно від посадового положення фізичних осіб і форм власності юридичних осіб.

Ефективність протидії злочинності в АПК пов'язана насамперед з удосконаленням податкового законодавства, прийняттям Податкового кодексу, наскільки воно виконуватиме стимулюючу функцію. Це завдання мають здійснити законодавча і виконавча влада, щоб уникнути генеруючих імпульсів суспільної напруженості. Крім того, у правотворчій діяльності слід запровадити кримінальну відповідальність за захоплення землі, реєстрацію незаконних угод із землею або умисного заниження розмірів платежу за землю, які мають стати на заваді вчиненню злочинів у цій сфері.

Не менш значущим у попередженні злочинів має стати поліпшення діяльності всіх правоохоронних органів, громадських орга-

нізацій, які задіяні у цій справі. Зокрема, для підвищення професійного рівня працівників органів внутрішніх справ, які розкривають і розслідують злочини у процесі реформування власності в АПК, пропонувалося вжити таких заходів:

- налагодити постійне навчання в системі службової підготовки зі здачею заліків;
- здійснювати більш якісний добір кадрів, приймати в органи внутрішніх справ фахівців різних галузей економіки;
- розробити практичні рекомендації для викриття злочинів на підставі досвіду регіонів;
- навчати працівників служби по боротьбі з економічними злочинами навичок виявлення злочинів (де вони вчинюються, на якому етапі, як документувати);
- проводити якісний аналіз порушених кримінальних справ, розробити методичні рекомендації з висвітленням роботи про найбільш резонансні злочини;
- залучати до роботи спеціалістів (ревізорів), які працюють у сфері АПК, приймати на службу в органи внутрішніх справ осіб вказаної категорії.¹

Крім цього, для підвищення ефективності оперативного забезпечення процесу реформування власності в аграрному секторі економіки необхідно підвищити рівень прокурорського нагляду й оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ, а також поширити передовий досвід роботи в зазначеній сфері.

¹ Виявлення та попередження зловживань, що пов'язані з реформуванням власності в аграрному секторі економіки: Метод. рекомендації / С.Н. Баліна та ін. / За ред. В.Д. Сушенка, В.І. Литвиненка. – К.: НАВСУ, 2001. – С. 112-113.

Розділ 25.

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ У СФЕРІ ЕКОНОМІЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

§ 1. Поняття та кримінологічна характеристика антиконкурентних узгоджених дій

Функціонування розвинених ринкових відносин, в основі яких лежить багатокладна економіка, передбачає створення рівних можливостей для суб'єктів господарської діяльності, а також їх конкуренцію, під якою розуміється змагальність суб'єктів господарювання, коли їхні самостійні дії обмежують можливості кожного з них впливати на загальні умови реалізації товарів на ринку і стимулюють виробництво тих товарів, яких потребує споживач.

Слід відзначити, що світова практика регулювання конкуренції започаткована ще 1880 року в США, з ухваленням Антитрестового акту Шермана. Цей документ забороняв монополізацію будь-якої галузі торгівлі та передбачав перелік покарань, які можна застосовувати до порушників – від грошових штрафів до кримінальної відповідальності. Відтак у 1950 році був прийнятий Акт Келлара-Кефауера, що заборонив придбання акцій чи майна іншої фірми з негативними наслідками для «будь-якої лінії комерції», внаслідок чого всі горизонтальні та вертикальні злиття і злиття конгломератів теж підпали під дію антимонопольного законодавства. Ці акти в США регулюють конкуренцію й дотепер.

Одним із фундаментальних принципів ЄС є свобода пересування товарів, послуг і капіталу. Однак, кажучи про свободу, слід казати й про її обмеження, особливо тоді, коли йдеться про захист конкуренції.

Антимонопольне законодавство країн – членів Європейського союзу складається з двох рівнів – основою є національні законодавства, інший рівень – це конкурентне право ЄС.

Правила конкуренції щодо приватних підприємств базуються на положеннях статей 81 і 82 Договору про ЄС, з яких випливають

¹ Щербина В.С. Господарське право. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 206.

дві окремі, хоч і не позбавлені аналогії ситуації: зговори між підприємствами (ст. 81) і зловживання домінуючим становищем (ст. 82).

Закон України «Про захист економічної конкуренції» визначає економічну конкуренцію як змагання між суб'єктами господарювання з метою здобуття завдяки власним досягненням переваг над іншими суб'єктами господарювання, внаслідок чого споживачі, суб'єкти господарювання мають можливість вибирати між кількома продавцями, покупцями, а окремий суб'єкт господарювання не може визначати умови обігу товарів на ринку.

Відповідно до ст. 42 Конституції України, держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускається зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція.

Стаття 228 Кримінального кодексу України передбачає кримінальну відповідальність за примушування до антиконкурентних узгоджених дій, які заборонені законом про захист економічної конкуренції шляхом насильства, чи заподіяння матеріальної шкоди або погрози застосування насильства чи заподіяння такої шкоди (ч. 1). Частина 2 цієї статті передбачає кримінальну відповідальність за такі дії, вчинені організованою групою осіб або особою, раніше судимою за цей злочин. Таким чином, кримінальний закон забезпечує правову охорону основного об'єкта злочинного посягання — відносин чесної економічної конкуренції між суб'єктами господарювання. Як додатковий обов'язковий об'єкт даного злочину, залежно від способу його вчинення, можуть виступати відносини власності, здоров'я або психічна недоторканність людини.

Усі заборонені ст. 228 КК України дії охарактеризовані узагальненим терміном «примушування». Отже, ці дії у випадках, передбачених цією статтею, вчиняються для того, щоб примусити особу, яка керує діяльністю суб'єкта господарювання, контролює чи впливає на таку діяльність (директор, голова правління, голова або член наглядової ради, власник, засновник, акціонер, що володіє значним пакетом акцій тощо) до вчинення всупереч її волі дій (підписання угоди, видання наказу чи розпорядження, голосування на засіданні правління, наглядової ради, зборах засновників, акціонерів тощо), внаслідок яких відповідний суб'єкт господарювання стає учасником антиконкурентних узгоджених дій. Така особа має бути поінформо-

вана (шляхом її ознайомлення з певними пропозиціями, проектами документів або ж шляхом висунення їй відповідних вимог) про суть антиконкурентних узгоджених дій, учасником яких має стати відповідний суб'єкт господарювання.¹

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури надає змогу виділити такі ознаки цього злочину:

1. Чітко виражений корисливий мотив. Метою злочину є отримання матеріальної вигоди в результаті примушення інших суб'єктів господарювання до узгоджених антиконкурентних дій. При цьому злочин може бути вчинено як з метою отримання особистої вигоди, так і в інтересах третіх осіб чи організацій.

2. Злочин здійснюється в процесі професійної діяльності, що характерно для всіх економічних злочинів.

3. Взаємозв'язок із договірними зобов'язаннями. Сутність узгоджених дій полягає у формальній чи неформальній домовленості між суб'єктами господарювання, тобто у сфері договірних відносин.

4. Колективність жертв злочину. Ця ознака зумовлена тим, що об'єктом посягання злочину є окремі сектори економіки, приватно-підприємницька діяльність чи матеріальні вигоди окремих груп споживачів, які страждають від узгоджених дій.

5. Триваючий характер злочинів, що вчиняються.

Диспозиція цієї статті є бланкетною, а отже, для встановлення змісту ознак цього злочину необхідно звертатись до інших нормативних актів, які не є законами про кримінальну відповідальність. Зокрема, законодавчі засади забезпечення захисту економічної конкуренції в Україні заклали такі нормативно-правові акти, як Конституція України, Закони України «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 р., «Про Антимонопольний комітет України» від 26 листопада 1993 р., «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 7 червня 1996 р., «Про природні монополії» від 20 квітня 2000 р.

Відповідно до ст. 5 Закону «Про захист економічної конкуренції», *узгодженими діями* є укладення суб'єктами господарювання угод у будь-якій формі, прийняття об'єднаннями рішень у будь-якій формі, а також будь-яка інша погоджена конкурентна поведінка (ді-

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: 3-е вид. перероб. та доп. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2004. – С. 569.

яльність, бездіяльність) суб'єктів господарювання. Узгодженими діями є також створення суб'єкта господарювання, метою чи наслідком якого є координація конкурентної поведінки між суб'єктами господарювання, що створили зазначений суб'єкт господарювання, або між ними та новоствореним суб'єктом господарювання.

Узгоджені дії завжди є діями, в яких беруть участь два чи більше суб'єктів.

Антиконкурентними узгодженими діями, відповідно до ст. 6 Закону «Про захист економічної конкуренції», є узгоджені дії, які призвели чи можуть призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції.

Антиконкурентними узгодженими діями, зокрема, визнаються узгоджені дії, що стосуються:

1) встановлення цін чи інших умов придбання або реалізації товарів;

2) обмеження виробництва, ринків товарів, техніко-технологічного розвитку, інвестицій або встановлення контролю над ними;

3) розподілу ринків чи джерел постачання за територіальним принципом, асортиментом товарів, обсягом їх реалізації чи придбання, за колом продавців, покупців або споживачів чи за іншими ознаками;

4) спотворення результатів торгів, аукціонів, конкурсів, тендерів;

5) усунення з ринку або обмеження доступу на ринок (вихід з ринку) інших суб'єктів господарювання, покупців, продавців;

6) застосування різних умов до рівнозначних угод з іншими суб'єктами господарювання, що ставить останніх у невігідне становище в конкуренції;

7) укладення угод за умови прийняття іншими суб'єктами господарювання додаткових зобов'язань, які за своїм змістом або згідно з торговими й іншими чесними звичаями в підприємницькій діяльності не стосуються предмета цих угод;

8) суттєвого обмеження конкурентоспроможності інших суб'єктів господарювання на ринку без об'єктивно виправданих на те причин.

Цей перелік узгоджених дій не є вичерпним.

Слід зауважити, що Закон «Про захист економічної конкуренції» забороняє антиконкурентні узгоджені дії, а не узгоджені дії як такі. Виходячи з того, що узгоджені дії суб'єктів господарювання можуть

завдати шкоди конкуренції й значно вплинути на поведінку суб'єктів господарювання на ринку, чинне конкурентне законодавство передбачає необхідність отримання попереднього дозволу Антимонопольного комітету на вчинення цих дій.

При цьому зазначені узгоджені дії можуть бути дозволені відповідними органами Антимонопольного комітету України, якщо їх учасники доведуть, що ці дії сприяють:

- вдосконаленню виробництва, придбанню або реалізації товару;
- техніко-технологічному, економічному розвитку;
- розвитку малих або середніх підприємств;
- оптимізації експорту чи імпорту товарів;
- розробленню та застосуванню уніфікованих технічних умов або стандартів на товари;
- раціоналізації виробництва.

Також не вважатимуться антиконкурентними добровільні узгоджені дії малих або середніх підприємств щодо спільного придбання товарів, які не призводять до суттєвого обмеження конкуренції та сприяють підвищенню конкурентоспроможності малих або середніх підприємств.¹

Іншим випадком, коли узгоджені дії не вважаються антиконкурентними, є дії щодо постачання чи використання товарів: якщо учасник узгоджених дій стосовно іншого учасника узгоджених дій встановлює обмеження на використання поставлених ним товарів чи товарів інших постачальників; придбання в інших суб'єктів господарювання або продаж іншим суб'єктам господарювання чи споживачам інших товарів; придбання товарів, які за своєю природою або згідно з торговельними й іншими чесними звичаями у підприємницькій діяльності не належать до предмета угоди; формування цін або інших умов договору про продаж поставленого товару іншим суб'єктам господарювання чи споживачам.

Особливістю чинного конкурентного законодавства є те, що «Типові вимоги до узгоджених дій суб'єктів господарювання для загального звільнення від попереднього одержання дозволу органів Антимонопольного комітету України на узгоджені дії суб'єктів господарювання», затверджені розпорядженням Антимонопольного

¹ Щербина В.С. Господарське право. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 209.

комітету України від 12 лютого 2002 р. № 27-р, передбачають випадки, коли дозвіл на узгоджені дії не потрібний. Так, дозволяються і не потребують згоди органів Антимонопольного комітету України будь-які узгоджені дії, крім створення суб'єкта господарювання учасниками (засновниками), вартісні порогові показники яких перевищують визначені у законодавстві, якщо сукупна частка на ринку товару всіх суб'єктів господарювання, до складу яких входять учасники узгоджених дій, на будь-якому задіяному ринку товару не досягає 5%. Наступну групу дій, які дозволяються і не потребують згоди органів Антимонопольного комітету України, становлять будь-які узгоджені дії за наявності одночасно таких умов:

1. Жоден із суб'єктів господарювання, до складу яких входять учасники узгоджених дій, не займає монопольного (домінуючого) становища на будь-якому задіяному ринку товару і не має виключних чи переважних прав або повноважень від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю, суб'єктів природної монополії чи інших монопольних утворень.

2. Сукупна частка на ринку всіх суб'єктів господарювання, до складу яких входять учасники горизонтальних, змішаних узгоджених дій, на будь-якому задіяному ринку товару не досягає 15%, або сукупна частка на ринку всіх суб'єктів господарювання, до складу яких входять учасники вертикальних, конгломератних узгоджених дій, на будь-якому задіяному ринку товару не досягає 20% та ін.

Узгоджені дії суб'єктів господарювання не можуть бути дозволені органами Антимонопольного комітету України, якщо конкуренція істотно обмежується на всьому ринку чи в значній його частині.

Особа, яка вчинила антиконкурентні узгоджені дії, але раніше за інших учасників цих дій добровільно повідомила про це Антимонопольний комітет України чи його територіальне відділення та надала інформацію, що має істотне значення для прийняття рішення у справі, звільняється від відповідальності за вчинення антиконкурентних узгоджених дій, передбаченої ст. 52 Закону.

Разом з тим така особа не може бути звільнена від відповідальності, якщо вона:

– не вжила ефективних заходів щодо припинення нею антиконкурентних узгоджених дій після повідомлення про них Антимонопольному комітету України;

– була ініціатором чи забезпечувала керівництво антиконкурентними узгодженими діями;

– не надала всіх доказів або інформації стосовно вчинення нею порушення, про які їй було відомо та які вона могла безперешкодно отримати.

Кабінет Міністрів України може дозволити узгоджені дії, на які Антимонопольним комітетом України не було надано дозволу відповідно до частини другої цієї статті, якщо учасники узгоджених дій доведуть, що позитивний ефект для суспільних інтересів переважає негативні наслідки обмеження конкуренції. Такий дозвіл не може бути наданий, якщо: учасники узгоджених дій застосовують обмеження, які не є необхідними для реалізації узгоджених дій; обмеження конкуренції становить загрозу системі ринкової економіки.

Окрім визначених ознак, ці злочини, за оцінками фахівців, здебільшого є латентними. На сьогодні спостерігається розбіжність у відомостях про їх кількість, зокрема, між вибірковими науковими даними та загальними статистичними показниками МВС України про стан правопорушень у цій сфері.

Так, наприклад, за даними МВС України, у 2005–2006 роках було зареєстровано тільки по одному злочину, передбаченому ст. 228 КК України, а у 2007 році всіма органами внутрішніх справ України не було зареєстровано жодного подібного злочину. Такий незадовільний стан боротьби з одним із найбільш суспільно небезпечних і поширених злочинів у сфері господарської діяльності підтверджується і судовою статистикою. У 2007 році, за даними Державної судової адміністрації України, за вчинення злочину, передбаченого ст. 228 КК України, не було засуджено жодної особи.¹ Для порівняння зазначимо, що у 2006 році із загальної кількості осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності, 395,2 тис. становили правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, у галузі фінансів і підприємницької діяльності. Їх кількість, порівняно з 2005 роком, зросла на 9,4%, а щодо 1990 року – майже в 4,5 рази і за своєю кількістю посіла 5 місце серед усіх інших видів правопорушень.²

¹ Форма № 8 Звіту Державної судової адміністрації України за 2007 р.

² Статистичний щорічник України за 2006 рік.

Викладене у своїй сукупності дає підстави дійти висновку про те, що низька ефективність боротьби правоохоронних органів з указаними злочинами обумовлена чинниками об'єктивного та суб'єктивного характеру, основними з яких є такі:

- специфіка періоду переходу до ринкових відносин, для якого, особливо на ранніх стадіях, характерні такі явища, як хижацька конкуренція, корупція, використання адміністративного ресурсу, загарбницька приватизація, правовий нігілізм тощо;

- відсутність у країні цивілізованих ринкових відносин, наявність численних диспропорцій (цінових, галузевих) викликана страхом і надмірним втручанням держави в економіку, як було раніше;

- низька правова культура, що призводить до невиконання суб'єктами господарювання своїх обов'язків перед державою;

- високий рівень корупції в системі органів державної влади й управління;

- ослаблення державного та громадського контролю за дотриманням законодавства, зокрема антиконкурентних норм;

- недосконалість приписів діючого законодавства, що забезпечує кримінально-правову охорону суспільних відносин у цій сфері, зокрема відсутність у диспозиції статті 228 КК України і в Законі України «Про захист економічної конкуренції» чітких критеріїв відносно віднесення тих чи інших узгоджених дій до злочинних, наявність оціночних понять, що дає підстави до суб'єктивного тлумачення цих норм;

- недоліки в діяльності правоохоронних органів, відсутність у них досвіду виявлення та розслідування цієї категорії злочинів.

До основних проблем, на нашу думку, відноситься також відсутність чіткої економічної політики держави — право не вважається головним, найбільш ефективним інструментом позитивних перетворень, не кажучи вже про чітке визначення кола правових актів, які необхідно прийняти чи змінити. Законотворчі ініціативи мають хаотичний характер, часто підкорюються короткостроковим інтересам окремих груп впливу.

Інша важлива проблема пов'язана з недосконалістю механізмів реалізації закладених у нормативно-правових актах положень. Слід звернути увагу на те, що принциповою складовою процесу правового регулювання є не лише проголошення і закріплення основних

принципів захисту, а й забезпечення чіткого механізму їх реалізації. Через це на практиці виникають проблеми з неоднозначністю тлумачень, заплутаністю і навіть суперечністю норм, які належать до однієї галузі права.

Третя проблема викликана значною динамікою реформ, які відбуваються в країні. Право покликане закріплювати вже існуючі у суспільстві відносини. Проте специфіка перехідного періоду, характерного для української економіки, полягає в тому, що суспільні відносини весь час змінюються, а законодавство не в змозі так швидко адаптуватися до таких змін.

§ 2. Запобігання злочинам у сфері економічної конкуренції

Запобігання злочинам у сфері економічної злочинності в цілому – це складна, багаторівнева і багатопрофільна діяльність, яка здійснюється через застосування профілактичних заходів різного характеру і змісту, спрямованих на нейтралізацію або усунення дії причин і умов економічної злочинності та її проявів.

Політика держави щодо запобігання злочинам у сфері економічної конкуренції передбачає комплекс заходів, серед яких головну роль виконують заходи соціального, економічного, правового, організаційного та соціально-психологічного характеру, які мають на меті попередження та подолання негативних процесів у економіці, забезпечення її розвитку на цивілізованих ринкових засадах. Ці заходи здійснюються органами державної влади, місцевого самоврядування, органами адміністративно-господарського управління та контролю, правоохоронними органами.

У системі цих заходів певне місце займає кримінальне та адміністративне покарання. Воно є необхідним засобом охорони суспільства від злочинних посягань та інших правопорушень. Виконання цієї ролі здійснюється як за допомогою погрози покарання, яка передбачена в санкції статті 228 КК України, так і шляхом його реалізації, тобто примусового впливу на осіб, які вже вчинили такий злочин.

З метою забезпечення державного контролю за додержанням законодавства про захист економічної конкуренції, захисту інтересів

суб'єктів господарювання та споживачів від його порушень утворено спеціальний державний орган – Антимонопольний комітет України.

Правове становище Антимонопольного комітету України визначено Законом України «Про Антимонопольний комітет України», а його діяльність щодо контролю за концентрацією суб'єктів господарювання, розгляду заяв і справ про надання дозволу на узгоджені дії, концентрацію суб'єктів господарювання, розгляду справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції та про недобросовісну конкуренцію регламентують закони України «Про захист економічної конкуренції» та «Про захист від недобросовісної конкуренції».

Основними завданнями Антимонопольного комітету України є:

1) здійснення державного контролю за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції на засадах рівності суб'єктів господарювання перед законом і пріоритету прав споживачів, запобігання, виявлення та припинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції;

2) контролю за концентрацією, узгодженими діями суб'єктів господарювання та регулюванням цін (тарифів) на товари, що виробляються (реалізуються) суб'єктами природних монополій;

3) сприяння розвитку добросовісної конкуренції;

4) методичного забезпечення застосування законодавства про захист економічної конкуренції;

5) здійснення контролю щодо створення конкурентного середовища та захисту конкуренції у сфері державних закупівель.

У сфері здійснення контролю за узгодженими діями, концентрацією Антимонопольний комітет України має такі повноваження:

1) розглядати заяви та справи про надання дозволу, надання висновків, попередніх висновків стосовно узгоджених дій, концентрації, проводити дослідження за цими заявами та справами;

2) приймати передбачені законодавством про захист економічної конкуренції розпорядження та рішення за заявами і справами про надання дозволу на узгоджені дії, концентрацію, надавати висновки, попередні висновки стосовно узгоджених дій, концентрації, висновки щодо кваліфікації дій відповідно до законодавства про захист економічної конкуренції;

3) переглядати, перевіряти рішення, прийняті органами Анти-монопольного комітету України, в межах компетенції;

4) дозволяти або забороняти узгоджені дії, концентрацію;

5) при розгляді заяв і справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції, проведенні перевірки та в інших передбачених законом випадках вимагати від суб'єктів господарювання, об'єднань, органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю, їх посадових осіб і працівників, інших фізичних та юридичних осіб інформацію, в тому числі з обмеженим доступом;

6) призначати експертизу й експерта з числа осіб, які володіють необхідними знаннями для надання експертного висновку, проводити дослідження ринку, визначати межі товарного ринку, а також становище, в тому числі монопольне (домінуюче), суб'єктів господарювання на цьому ринку та приймати відповідні рішення (розпорядження);

7) визначати наявність або відсутність контролю між суб'єктами господарювання або їх частинами та склад групи суб'єктів господарювання, що є єдиним суб'єктом господарювання;

8) звертатися до суду з позовами, заявами та скаргами у зв'язку із застосуванням законодавства про захист економічної конкуренції, а також із запитамися щодо надання інформації про судові справи, що розглядаються цими судами відповідно до законодавства про захист економічної конкуренції;

9) звертатись та одержувати від компетентних органів інших держав необхідну інформацію для здійснення своїх повноважень;

10) здійснювати інші повноваження, передбачені законодавством про захист економічної конкуренції.

За порушення законодавства про захист економічної конкуренції до суб'єктів господарювання застосовуються такі види відповідальності:

– кримінальна відповідальність за примушування до антиконкурентних узгоджених дій, які заборонені законом про захист економічної конкуренції. Винні у вчиненні цього злочину, передбаченого ч. 1 ст. 228 КК України, підлягають покаранню у вигляді позбавлення волі на строк від трьох до семи років, а за ч. 2 ст. 228 КК України, якщо ті самі дії вчинені організованою групою осіб або

особою, раніше судимою за цей злочин, винні караються позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років;

– адміністративна відповідальність.

Відповідно до статті 52 Закону України «Про захист економічної конкуренції», органи Антимонопольного комітету України накладають штрафи за:

а) антиконкурентні узгоджені дії; невиконання рішення, попереднього рішення органів Антимонопольного комітету або їх виконання не в повному обсязі – у розмірі до десяти відсотків доходу (виручки) суб'єкта господарювання від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній звітний рік, що передував року, за який накладається штраф. У разі наявності незаконно одержаного прибутку, який перевищує десять відсотків зазначеного доходу (виручки), штраф накладається у розмірі, що не перевищує потрійного розміру незаконно одержаного прибутку. Якщо доходу (виручки) немає або відповідач на вимогу органів Антимонопольного комітету України, голови його територіального відділення не надав розмір доходу (виручки), штраф накладається у розмірі до двадцяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

б) здійснення учасниками узгоджених дій – суб'єктами господарювання дій, заборонених згідно з ч. 5 ст. 10 Закону; невиконання учасниками узгоджених дій вимог і зобов'язань, якими було обумовлено рішення про надання дозволу на узгоджені дії – у розмірі до п'яти відсотків доходу (виручки) суб'єкта господарювання від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній звітний рік, що передував року, за який накладається штраф, а якщо доходу (виручки) немає або відповідач на вимогу органів Антимонопольного комітету України, голови його територіального відділення не надав розмір доходу (виручки), штраф накладається у розмірі до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

в) обмежувальну діяльність, заборонену згідно із ч. 1 ст. 18 Закону; неподання інформації Антимонопольному комітету України, його територіальному відділенню у строки, встановлені органами Антимонопольного комітету України, головою його територіального відділення чи нормативно-правовими актами; подання інформації у неповному обсязі Антимонопольному комітету України, його територіальному відділенню у строки, встановлені органами Анти-

монопольного комітету України, головою його територіального відділення чи нормативно-правовими актами; подання недостовірної інформації Антимонопольному комітету України, його територіальному відділенню; створення перешкод працівникам Антимонопольного комітету України, його територіального відділення у проведенні перевірок, огляду, вилученні чи накладенні арешту на майно, документи, предмети чи інші носії інформації; обмеження в господарській діяльності суб'єкта господарювання у відповідь на те, що він звернувся до Антимонопольного комітету України, його територіального відділення із заявою про порушення законодавства про захист економічної конкуренції – у розмірі до одного відсотка доходу (виручки) суб'єкта господарювання від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній звітний рік, що передував року, за який накладається штраф, а якщо доходу (виручки) немає або відповідач на вимогу органів Антимонопольного комітету України, голови його територіального відділення не надав розмір доходу (виручки), штраф накладається у розмірі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Рішення про накладення штрафів у розмірах понад одну тисячу неоподатковуваних мінімумів доходів громадян приймають виключно Антимонопольний комітет України, адміністративна колегія Антимонопольного комітету України на їх засіданнях.

Особи, яким заподіяно шкоду внаслідок порушення законодавства про захист економічної конкуренції, можуть звернутися до суду, господарського суду із заявою про її відшкодування.

Шкода, заподіяна порушеннями законодавства про захист економічної конкуренції, шляхом вчинення антиконкурентних узгоджених дій, відшкодовується особою, яка вчинила порушення, у подвійному розмірі завданої шкоди.

Не менш значущим у попередженні цих злочинів має стати підвищення ефективності діяльності всіх правоохоронних органів, а також громадських організацій. У зв'язку з тим, що процес боротьби зі злочинами у сфері економічної конкуренції досить складний, слід залучати до цієї справи науковий потенціал держави з метою розробки пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства та діяльності всіх суб'єктів профілактики злочинів. Також постала необхідність у розробці ефективної методики визначення латентної

економічної злочинності, в тому числі злочинності у сфері економічної конкуренції, а також єдиної системи обліку відповідних злочинів за видами та галузями, в яких вони вчиняються, що дозволить більш ефективно запобігати таким проявам.

Водночас специфіка відносин у сфері захисту від недобросовісної конкуренції, які за своєю суттю є більшою мірою приватноправовими, ніж публічно-правовими відносинами, а також практика розвитку законодавства про захист від недобросовісної конкуренції європейських країн вказує на те, що подальший розвиток такого законодавства і практики його застосування має ґрунтуватися на активній участі у цьому процесі самих підприємців, організацій підприємницького саморегулювання (на кшталт Українського союзу промисловців і підприємців).

Порівняльний аналіз українського та російського законодавства показує, що на відміну від злочину, передбаченого статтею 228 КК України, що передбачає відповідальність лише за вчинення узгоджених антиконкурентних дій, об'єктивна сторона злочину, передбаченого статтею 178 КК РФ «Недопущення, обмеження чи усунення конкуренції», охоплює більш широке коло дій, а саме:

- встановлення монополю високих або монополю низьких цін;
- обмеження конкуренції шляхом поділу товарного ринку;
- обмеження доступу на товарний ринок;
- усунення з нього інших суб'єктів економічної діяльності;
- встановлення або підтримка єдиних цін.

Кваліфікованою ознакою цього злочину за російським кримінальним законодавством є вчинення його з використанням свого службового стану, або групою осіб за попередньою змовою, із застосуванням насильства чи с погрозою його застосування, а також зі знищенням чи псуванням чужого майна або з погрозою такого знищення чи псування, або організованою групою.

На нашу думку, російський законодавець більш точно сформулював критерії віднесення тих чи інших дій до злочинних, визначивши, які саме дії монополістів суттєво звужують конкуренцію або роблять її неможливою. Водночас ми вважаємо за необхідне накласти кримінально-правову заборону також на різні види зловживання монополюним (домінуючим) становищем, антиконкурентні дії ор-

ганів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю; обмежувальну та дискримінаційну діяльність суб'єктів господарювання, об'єднань. Тоді до цих найнебезпечніших порушень в економічному житті держави застосовуватимуться не лише заходи впливу АМК, а й кримінальна відповідальність, міць всього правоохоронного механізму, за участю слідчих органів МВС, СБУ, органів прокуратури.

Прагнення України до вступу до Європейської спільноти, вимагає від України дотримання європейських норм права, зокрема тих, що стосуються конкурентного законодавства. Додержання приписів Паризької конвенції про охорону промислової власності від 20 березня 1883 р. (переглянута в Брюсселі 14 грудня 1900 р., у Вашингтоні 2 червня 1911 р., у Гаазі 6 листопада 1925 р., у Лондоні 2 червня 1934 р., у Лісабоні 31 жовтня 1958 р., у Стокгольмі 14 липня 1967 р., змінена 2 жовтня 1979 р.; набуття чинності для України – 25 грудня 1991 р.), яка у статті 10bis передбачає обов'язок країн – учасників забезпечити громадянам цих країн ефективний захист від недобросовісної конкуренції та містить визначення акта недобросовісної конкуренції у промислових і торговельних справах. Зокрема, ст. 10bis дає визначення недобросовісній конкуренції та наголошує таке:

1. Країни Союзу зобов'язані забезпечити громадянам країн, що беруть участь у Союзі, ефективний захист від недобросовісної конкуренції.

2. Актом недобросовісної конкуренції вважається будь-який акт конкуренції, що суперечить чесним звичаям у промислових і торговельних справах.

3. Зокрема підлягають забороні:

– всі дії, здатні хоч би яким способом викликати змішування стосовно підприємства, продуктів чи промислової або торговельної діяльності конкурента;

– неправильні ствердження при існуванні комерційної діяльності, що здатні дискредитувати підприємство, продукти чи промислово або торговельну діяльність конкурента;

– вказівки чи ствердження, використання яких при здійсненні комерційної діяльності може ввести громадськість в оману щодо характеру, способу виготовлення, властивостей, придатності до застосування чи кількості товарів.

Розділ 26.

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕКТРОННО-ОБЧИСЛЮВАЛЬНИХ МАШИН І КОМП'ЮТЕРНИХ МЕРЕЖ

На сьогодні, світовою системою комп'ютерних комунікацій користуються сотні мільйонів людей. Інформація стає вирішальним чинником у багатьох галузях народного господарства. Зростає потреба у засобах структурування, накопичення, зберігання, пошуку та передачі інформації – задоволення саме цих потреб і є метою створення та розвитку інформаційних мереж.¹

Науково-технічний прогрес, який супроводжується впровадженням новітніх технологій, зокрема комп'ютерних, в усі сфери життя суспільства, без сумніву, має багато переваг. Однак він спричиняє й негативні наслідки: появу нових, невідомих раніше видів злочинів, злочинів, які вчиняються нетрадиційними способами, та злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин, систем і комп'ютерних мереж.

Найбільшу небезпеку для держав становить транскордонна організована кіберзлочинність: комп'ютерний тероризм, диверсії, інші прояви інформаційної боротьби із правоохоронними органами і структурами держав, а також крадіжки інформації з комп'ютеризованих баз даних тощо.

З розвитком технологій безпаперового документообігу та електронних платежів, збій локальних мереж може паралізувати роботу банків та фірм, що приводить до значних матеріальних втрат. Саме тому захист даних у комп'ютерних мережах є однією з найгостріших проблем у сучасній інформатиці. Слід зауважити, що окремі сфери діяльності потребують спеціальних заходів безпеки даних і висувають високі вимоги щодо надійності функціонування інформаційних систем – відповідно до характеру та важливості завдань, що ними вирішуються.

¹ Біленчук П.Д., Романюк Б.В., Цимбалюк В.С. та ін. Комп'ютерна злочинність: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2002. – С. 6.

Революція у сфері комп'ютерної техніки надала шахраям широкі можливості в плані доступу до нових технічних засобів, значного поширення набули шахрайства з використанням комп'ютерних технологій, особливо у сфері економічних відносин (кредитно-фінансова, банківська, зовнішньоекономічна)

Отже, інформаційні відносини стали новим об'єктом, а інформація – новим предметом злочинного зазіхання.

До найпоширеніших у світі видів комп'ютерних злочинів можна віднести: шпигунство, у тому числі економічне шпигунство, крадіжки баз даних та відомостей щодо фізичних та юридичних осіб, крадіжки грошей через банківські системи, шахрайства в Інтернеті, в тому числі у Інтернет-торгівлі, хакерство, комп'ютерне хуліганство та розповсюдження вірусів, комп'ютерне піратство.

У низці міждержавних нормативно-правових активів визнано, що кіберзлочинність сьогодні є загрозою не лише національній безпеці окремих держав, а й усьому людству та міжнародному порядку.

За оцінками Інтерполу, оголошеними на шостому засіданні робочої групи зі співробітництва правоохоронних органів країн Центральної та Східної Європи (Німечина, м. Мюнстер, 28–30 серпня 2000 р.) з питань боротьби з комп'ютерною злочинністю, прибутки комп'ютерних злочинців у світі посідають третє місце після доходів наркодільців і нелегальних постачальників зброї.

На сьогодні в Україні спостерігається тенденція до зростання злочинності у цій сфері. Так, за даними Департаменту інформаційних технологій МВС України у 2009 р. правоохоронними органами було виявлено 707 злочинів у сфері високих інформаційних технологій, що на 2,3% більше, ніж у попередньому році, і на 7,7% більше по відношенню до 2007 року.

В цих умовах велике теоретичне і практичне значення мають наукові дослідження проблем боротьби зі злочинністю в сфері використання ЕОМ, систем та комп'ютерних мереж (комп'ютерної злочинності).

На думку спеціалістів, чим складніше стає програмне забезпечення, тим вразливішими виявляються традиційні організаційні заходи та засоби захисту інформації, зокрема від несанкціонованого доступу. Проблемаю стає й те, що з розвитком сучасних комп'ютерних мереж розвиваються технічні засоби перехоплення та доступу

до інформації, яка обробляється, зберігається і передається за допомогою цих засобів. Несанціонованим доступом та перехопленням інформації займаються не менш вправні фахівці, ніж ті, що переймаються проблемами її захисту.

На сьогодні щодо комп'ютерної злочинності є два основні наукові погляди. Одні дослідники відносять до комп'ютерних злочинів дії, в яких комп'ютер є предметом посягання. Проте, у такому випадку крадіжка комп'ютера теж вважається комп'ютерним злочином.

Інші фахівці стверджують, що предметом посягання є інформація, оброблена в комп'ютерній мережі, а комп'ютер служить засобом посягання. Слід відзначити, що законодавство України, як і багатьох інших країн, розвивається саме по цьому шляху. Отже, перед державою стоїть завдання щодо розроблення методів боротьби з зазначеними злочинами, створення відповідної нормативної бази.

Правові засади протидії комп'ютерній злочинності на національному рівні визначено у Кримінальному кодексі України, в якому окремі види комп'ютерних злочинів виділено у Розділ XVI Особливої частини – «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку».

До таких злочинів відносяться: незаконне втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем і комп'ютерних мереж (ст. 361 КК України), викрадення, привласнення, вимагання комп'ютерної інформації або заволодіння нею шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем (ст. 362 КК України) порушення правил експлуатації автоматизованих електронно-обчислювальних систем (ст. 363 КК України).

Окремі види злочинів, у яких комп'ютерні продукти визначено як засіб злочину, розміщені в інших розділах Особливої частини КК України. Так, відповідно до ст. 163 розділу V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина», злочином є порушенням таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передається засобами зв'язку або через комп'ютер. Диспозиція ст. 176 того ж розділу до числа злочинів відносить незаконне відтворення, розповсюдження та використання комп'ютерних програм, якщо ці дії завдали матеріальної шкоди у великому розмірі. Статтею 200 розділу VII

Особливої частини встановлено кримінальну відповідальність за незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення, при цьому під документами на переказ законодавець пропонує розуміти документ у паперовому або електронному вигляді.

Аналіз складу злочинів, передбачених Особливою частиною КК України, свідчить, що диспозиція близько половини з них містить вказівки на «конфіденційну інформацію», «відомості», «дані», «знання», «документи», «засоби зв'язку» та інше, тобто комп'ютерні системи або інформація, що в них міститься, можуть бути використані для вчинення суспільно небезпечного діяння.

Все це визначає необхідність законодавчого встановлення значення багатьох термінів, які використовуються у сфері інформатики, без чого неможливо вирішувати питання боротьби із комп'ютерною злочинністю.

Під електронно-обчислювальними машинами фахівці розуміють комплекс електронного устаткування, яке дозволяє здійснювати виконання комп'ютерних програм та інформаційних процесів, у тому числі дій з введення, обробки, зберігання та пересилання інформації та інших.

Системи ЕОМ – операційні системи, які встановлюються на певній машині і за допомогою яких здійснюється її робота, а також різні прикладні системи.

Комп'ютерні мережі – сукупність програмних і технічних засобів, об'єднаних між собою мережами електров'язку, що дає змогу здійснювати доступ з однієї ЕОМ до іншої, пересилати та отримувати інформацію.

Мережі електров'язку – це сукупність засобів та споруд електричного зв'язку, поєднаних в єдиному технологічному процесі для забезпечення інформаційного обміну.

Комп'ютерна інформація – текстова, графічна чи будь-яка інша інформація (дані), яка існує в електронному вигляді, зберігається на відповідних носіях і може створюватись, змінюватись чи використовуватись за допомогою ЕОМ.¹

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-є вид. перероб. і доп. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2004. – С. 834.

Злочинні дії можуть виражатись у перекрученні, знищенні чи блокуванні комп'ютерної інформації або її носіїв, незаконному копіюванні інформації.

Під перекрученням інформації слід розуміти внесення змін, що викривляє її, частково або повністю. Іноді питання про легальність перекручення (модифікації) інформації потрібно вирішувати з урахуванням положень законодавства про авторське право.

Знищення комп'ютерної інформації – найбільш небезпечне злочинне діяння, оскільки при цьому власнику інформації чи інформаційної системи наносять максимальну шкоду. При цьому існування можливості відновлення знищеної неправомірними діями інформації не є чинником, що виключає відповідальність.

Блокування інформації – створення тимчасової або постійної ситуації, за якою стає неможливим доступ до відповідної інформації взагалі, або окремих осіб, які раніше мали законно наданий до неї доступ.¹

Копіювання без згоди власника інформації, незалежно від способу копіювання, підпадає під дію кримінального закону.

Засобами вчинення комп'ютерних злочинів виступають програмні та технічні засоби. Програмними засобами є різноманітні комп'ютерні програми, які створені для незаконного доступу до захищеної комп'ютерної інформації. До шкідливих програм входять програми-віруси – спеціально створені програми, здатні без згоди власника ЕОМ приєднуватися до інших програм (тобто заражати їх) і без його втручання виконувати небажані дії: псування файлів, стирання пам'яті, створення перешкод у роботі ЕОМ.

Технічні засоби – це електронно-обчислювальні машини (комп'ютери) та їх системи, на яких ці програми використовуються для створення доступу до інформації. Це різного роду устаткування, пристрої, розроблені для одержання незаконного доступу до комп'ютерної інформації, її знищення, перекручення або блокування.

Власники або оператори ЕОМ можуть також ненавмисно порушувати правила експлуатації ЕОМ, їх систем чи комп'ютерної мережі. Часто такі дії призводять до суспільно-небезпечних наслідків у вигляді викрадення, перекручення чи знищення комп'ютерної інформації, засобів її захисту, незаконне копіювання комп'ютерної

¹ Там само. – С. 835.

інформації, істотне порушення роботи ЕОМ, їх систем чи комп'ютерних мереж.

Слід відзначити, що знищення, викрадення, привласнення, вимагання комп'ютерної інформації, заволодіння нею шляхом шахрайства слід трактувати як і інші злочини проти власності.

Щодо особи злочинця, можна виділити декілька категорій комп'ютерних злочинців:

1. Порушники правил користування ЕОМ. Вони вчиняють злочини неумисно, внаслідок недостатнього знання техніки або програмного забезпечення.

2. «Білі комірці» — так називають злочинців, які займають досить високі посади: бухгалтерів, управляючих фінансами різноманітних фірм, адвокатів, віце-президенти компаній тощо. Для них характерні такі дії, як використання комп'ютера з метою фальсифікації інформації, шантажу конкурентів, тощо. Метою таких дій є отримання матеріальної вигоди або приховування злочину.

3. «Хакери». Ця категорія осіб є фахівцями своєї справи, вони більш професійно підготовлені, відмінно розуміються на техніці й у програмуванні. Їхня діяльність спрямована на несанкціоноване проникнення в комп'ютерні мережі, крадіжку, перекручення або знищення інформації, що знаходиться в них. Вони можуть працювати на інших осіб та переслідувати корисливі цілі (організована комп'ютерна злочинність), але часто скоюють злочини, не маючи при цьому матеріальної вигоди. В такому випадку це є комп'ютерним хуліганством.

В спеціальній літературі називають також крєкерів, які є фахівцями з обходу механізмів безпеки, кранчерів — що знімають з програмного забезпечення захист від копіювання, кіберкруків, які займаються крадіжками номерів банківських карток або інформаційних баз даних та багато інших різновидів комп'ютерних злочинців.¹ Так, в літературі поширена думка про те, що часто комп'ютерні злочини вчиняються неповнолітніми, або молодими людьми, які намагаються заробити авторитет, або привернути до себе увагу, або які вважають, що інформація має бути вільною для всіх.

¹ Біленчук П.Д., Романюк Б.В., Цимбалюк В.С. та ін. Комп'ютерна злочинність: Навчальний посібник. — К.: Атіка, 2002. — С.132-133.

Спеціалісти відзначають, що боротьба з комп'ютерними злочинами має свої особливості, які зводяться до такого:

– по-перше, відсутнє чітке визначення комп'ютерної злочинності, єдине розуміння суті цього явища, що значно утруднює виробленні єдиної стратегії боротьби з нею;

– по-друге, комп'ютерна злочинність має високу латентність. За оцінками деяких спеціалістів вона досягає 90%. Статистичні показники стосовно злочинів, які вчиняються з використанням комп'ютерних технологій, не відповідають реальній ситуації. До того ж вони розпорошені у звітності різних підрозділів правоохоронних органів;

– по-третє, у працівників правоохоронних органів відсутні достатні знання і навички виявлення, розкриття та розслідування нових видів злочинів через обмеження доступу до відповідних методик, тактики та техніки, низького рівня технічного оснащення сучасними засобами комп'ютерної техніки та комп'ютерними технологіями.

Отже, діяльність із боротьби із комп'ютерною злочинністю має здійснюватись в таких напрямках:

Перший – запобігання комп'ютерним злочинам, що передбачає створення, сертифікацію, ліцензування і впровадження необхідних засобів технічного і програмного захисту інформації; створення спеціалізованих організаційних структур адміністрацій і служб комп'ютерної безпеки, завданням яких є забезпечення надійного функціонування засобів захисту, генерації ключів і паролів, їх роздачі, контролю з використання, заміни і знищення; підготовка кваліфікованих кадрів для правоохоронних органів.

Другий – виявлення і припинення комп'ютерних злочинів. У стадії вирішення перебуває проблема організації ефективної взаємодії всіх названих структур у сфері боротьби з комп'ютерною злочинністю. Неможна забувати про необхідність взаємодії з такими організаціями, як служби безпеки банків, адміністрація телекомунікаційних систем і мереж тощо.¹

Захист комп'ютерної інформації забезпечується різними засобами: організаційними, технічними, програмними.

¹ Там само. – С. 64.

Організаційні засоби інформаційного захисту полягають у відповідній роботі з персоналом, який працює з електронно-обчислювальними машинами, системами чи комп'ютерними мережами (добір, перевірка, інструктаж), забезпеченні режиму таємності, а також фізичній охороні об'єктів, на яких опрацьовується, зберігається чи передається комп'ютерна інформація.

Державні організаційно-правові заходи спрямовані на протидію кіберзлочинності в контексті державної та міжнародної безпеки на загальнодержавному рівні: зокрема, це Рішення Ради Національної безпеки і оборони України від 17 червня 1997 р. «Про невідкладні заходи щодо впорядкування системи здійснення державної інформаційної політики та удосконалення державного регулювання інформаційних відносин» від 21 липня 1997 р. та Рішення Ради Національної безпеки і оборони від 31 жовтня 2001 р. «Про заходи щодо вдосконалення державної політики та забезпечення інформаційної і безпеки України» від 6 грудня 2001 р.

Окремі заходи визначені Президентом України в Указах: «Про заходи щодо зміцнення банківської системи України та підвищення її ролі у процесах економічних перетворень» від 14 липня 2000 р.; «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» від 31 липня 2000 р.; «Про деякі заходи щодо захисту державних інформаційних ресурсів у мережі передачі даних» від 24 вересня 2001 р. та інші.

До технічних засобів захисту належать різноманітні пристрої, які спеціально призначені для забезпечення цілісності, конфіденційності та доступності комп'ютерної інформації: джерела безперервного живлення апаратури, пристрої стабілізації напруги, мережні фільтри; засоби екранування апаратури, ліній дротового зв'язку та приміщень, у яких знаходяться ЕОМ; пристрої визначення номера оператора, який отримує доступ до ЕОМ, системи чи комп'ютерної мережі та інші.

Програмні засоби захисту комп'ютерної інформації – це комп'ютерні програми, які розроблені спеціально для забезпечення захисту процесів зберігання та передавання комп'ютерної інформації. Ці засоби можна класифікувати за об'єктом захисту на три види:

– засоби, що забезпечують аутентифікацію користувача (паролі доступу);

- засоби, що забезпечують безпеку комунікаційних ліній (шифрування даних);
- засоби, що забезпечують цілісність інформаційних ресурсів («брандмауери»).

Слід відзначити, що незаконним буде вважатись доступ до комп'ютерної інформації, яка охороняється технічними або програмними засобами захисту. Тобто, несанкціонований доступ має місце тоді, коли злочинець безпосередньо долає певний технічний чи програмний засіб захисту комп'ютерної інформації, або обходить їх. Тоді й шкода власникові інформації завдається не лише у вигляді викрадення, знищення або перекручення комп'ютерної інформації, а й у вигляді істотних матеріальних збитків, обумовлених необхідністю відновлення або заміни систем захисту.

Розділ 27.

МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ У БОРОТЬБІ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

§ 1. Міжнародні договори – правова основа співпраці держав у боротьбі зі злочинністю

Боротьба зі злочинністю – одна з найважливіших функцій держави, яка має реалізовуватися з використанням національних матеріально-технічних, фінансових, організаційних і правових засобів. Однак рівень злочинності практично кожної держави дедалі більшою мірою визначається зовнішніми чинниками. Найбільш значимі за ступенем суспільної небезпеки злочини нерідко вчиняються на території двох і більше держав, а сам злочинець або злочинно придбане майно знаходиться за межами країни, де було вчинено злочин. Це обумовлено тим, що з одного боку, влада держави обмежена її кордонами, а з іншого – тим, що позитивні процеси, пов'язані з розширенням політичних, зовнішньоекономічних, торговельних, науково-технічних відносин, сприяли й розвитку негативних явищ: виникненню міжнародних злочинних організацій, які спеціалізуються на тероризмі, замовлених вбивствах, незаконній торгівлі зброєю, наркотиками, порнографією, «живим товаром», інформацією чи науковими розробками, на відмиванні грошей, отриманих злочинним шляхом, контрабанді, фальшивомонетництві, несанкціонованому проникненні в комп'ютерні системи, піратстві та інших злочинах, що загрожують самому існуванню міжнародної співпраці.

На підставі аналізу наукових праць можна зробити висновки щодо умов криміналізації цих процесів в Україні. До них відносяться:

- прискорення інтеграції України у європейський і світовий ринок товарів і послуг;
- включення нашої держави до міжнародної фінансової, банківської системи, світових систем комунікацій;
- різке збільшення масштабів еміграції з України й міграції в Україну та поява багатонаціональних міст-мегаполісів;

- «прозорість» кордонів із сусідніми державами;
- зростання організованої злочинності всередині держави;
- послаблення ефективності діяльності правоохоронних органів.

Транснаціональний характер злочинності обумовлює необхідність вироблення та запровадження заходів по боротьбі зі злочинністю на міжнародному рівні. Запорукою успіху є максимальна координація дій, що своєю чергою передбачає постійний обмін інформацією щодо стану злочинності, ознак її прояву і найважливіше – щодо методики запобігання та попередження. Вже з початку XIX століття держави укладають угоди, об'єктом яких стали міжнародні відносини з безумовно протиправних дій, що суперечать загальнолюдській моралі, загрожують інтересам багатьох країн і дезорганізують міжнародні відносини.¹

Ці угоди реалізуються в двох основних організаційних формах:

- двостороння і багатостороння співпраця держав у боротьбі зі злочинністю на основі угод з окремих видів злочинів і угод про надання правової допомоги в кримінальних справах;
- використання міжнародних організацій.

Правовою основою міжнародної співпраці у сфері боротьби зі злочинністю є насамперед двосторонні угоди, які за своїм змістом вельми різноманітні.

До них слід віднести:

- надання допомоги у кримінальних, господарських, цивільних і сімейних справах;
- укладання та реалізація міжнародних договорів і угод по боротьбі зі злочинністю і передусім – транснаціональною злочинністю;
- виконання рішень іноземних правоохоронних органів у кримінальних і цивільних справах;
- обмін інформацією, що представляє взаємний інтерес для правоохоронних органів;
- обмін досвідом правоохоронної роботи;
- сприяння підготовці та перепідготовці кадрів тощо.²

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е.: Криминология: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 377.

² Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1999. – С. 551-552.

Одним із найважливіших напрямів міжнародної співпраці в боротьбі зі злочинністю є надання допомоги у розшуку злочинців, які переходять на території інших держав, їх затримання та видача. Водночас, питання видачі злочинців – це одне з найбільш складних і спірних питань, оскільки воно стосується внутрішнього суверенного права держави, а обов'язки з видачі злочинців можуть виникати тільки на підставі міжнародних договорів і, як правило, за умови взаємності.

Так, відповідно до статті 10 КК України, громадяни України та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили злочин поза межами України, не можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності та віддання до суду. Іноземці, які вчинили злочин на території України та засуджені за них на підставі діючого Кримінального кодексу, можуть бути передані для відбування покарання за вчинений злочин тій державі, громадянами якої вони є, якщо така передача передбачена міжнародними договорами України. І нарешті, іноземці та особи без громадянства, що постійно не проживають в Україні, які вчинили злочин поза межами України, але перебувають на її території, можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності та віддання до суду або передачі для відбування покарання, якщо така видача або передача передбачені міжнародними договорами.

Нині спостерігається тенденція укладення багатосторонніх договорів, які регулюють питання видачі злочинців (Європейська конвенція про видачу злочинців від 1957 р., Конвенція країн Бенілюксу, Міжамериканська конвенція «Про видачу злочинців», Конвенція про видачу осіб, засуджених до позбавлення волі, для відбування покарання в країні, громадянином якої вони є» від 26 серпня 1979 р.).¹

Другою правовою основою співпраці держав у боротьбі з міжнародними кримінальними злочинами є міжнародні конвенції. Здійснюючи співпрацю на основі цих конвенцій, держави вирішують широке коло питань, пов'язаних із попередженням, прискіканням і покаранням злочинців. Це, зокрема: встановлення юрисдикції держав над злочинами та злочинцями; зобов'язання країни з

¹ Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е.: Криминология: Учебник. – Киев–Донецк, 1997. – С. 378.

координації діяльності по запобіганню і припиненню міжнародних кримінальних злочинів; надання правової допомоги в кримінальних справах, які розслідуються у зв'язку з учиненням міжнародних кримінальних злочинів; надання допомоги у розшуку та видачі злочинців, які ховаються на території інших держав, і деякі інші.

До числа перших міжнародних конвенцій слід віднести:

– Конвенцію про відміну торгівлі неграми-рабами від 4 лютого 1815 р., прийняту на Віденському конгресі, згодом доповнену Договором п'яти держав від 20 грудня 1841 р., який забороняв перевезення до Америки негрів-рабів; Женевську Конвенцію щодо рабства від 25 вересня 1926 р., Конвенцію щодо примусової та обов'язкової праці, прийняту на Женевській конференції ООН 1930 р. по боротьбі з рабством. Держави, які підписали конвенцію, зобов'язалися прийняти всі можливі й необхідні заходи щодо того, щоб у найкоротший термін здійснити повну відміну або скасування боргової кабали, кріпосного стану, експлуатації дитячої праці, насильницької видачі жінок заміж;

– Женевську Конвенцію про боротьбу з підробкою грошових знаків, прийняту 20 квітня 1929 р. та ратифіковану СРСР (в т.ч. Україною) в 1932 р. Відповідно до цієї Конвенції держави взяли на себе зобов'язання застосовувати покарання згідно з національним кримінальним законодавством до тих, хто шляхом обману будь-яким способом здійснює підробку або фальсифікує грошові знаки (поширює, приймає, отримує або ввозить для розповсюдження фальшиві грошові знаки чи устаткування для їх виготовлення або підробки);

– Нью-Йоркську конвенцію про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами від 21 березня 1950 р. Її учасники зобов'язались надавати правову допомогу, включаючи видачу злочинців, а також карати осіб, винних у вчиненні таких злочинів, як звідництво для розпусти, створення або утримання місць розпусти, здачі в оренду приміщень з тією ж метою, сутенерство. Вони майже повністю імplementовані в статтях 302, 303 Кримінального кодексу України;

– Женевську конвенцію про припинення розповсюдження порнографічних видань і торгівлі ними від 12 вересня 1923 р., відповідно до якої кримінальному переслідуванню та покаранню підлягають особи, винні у виготовленні, ввезенні, вивозі, продажу та

розповсюдженні порнографічної продукції в будь-яких її формах. Кримінальна відповідальність за вчинення таких злочинів передбачена статтею 301 Кримінального кодексу України;

– Єдину конвенцію про наркотичні засоби (1961 р.) і Конвенцію про психотропні речовини (1971 р.). Остання не перераховує склади злочинів, а конкретизація їх віддана на розсуд держав. Але з боку учасників Конвенції є згода на те, що покарання встановлюватиметься тільки за умисні дії. При цьому караються: співучасть, підготовчі дії, фінансові операції у зв'язку з правопорушеннями. Конкретні заходи попередження передбачені Конвенцією ООН по боротьбі з незаконним оборотом наркотичних засобів і психотропних речовин, що прийнята 20 грудня 1988 р. і ратифікована Україною 25 квітня 1991 р.¹

– Гаазьку конвенцію про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден (1970 р.) якою сторони, що її підписали, зобов'язалися забезпечити:

а) покарання злочинців як державою, в якій літак зареєстрований, так і будь-якою іншою державою, на території якої злочинець опинився після угону літака;

б) повернення повітряного судна його законним власникам;

в) сприяння пасажирам захопленого повітряного судна слідувати далі.

Оскільки дія конвенції була спрямована лише на боротьбу з угонами літаків і не розповсюджувалася на інші злочинні дії, у 1971 р. було прийнято Монреальську конвенцію «Про боротьбу з незаконними діями, спрямованими проти безпеки цивільної авіації». Відповідно до вказаних міжнародних конвенцій законодавцем України введена у Кримінальний кодекс України стаття 278, якою передбачено кримінальну відповідальність за угон або захоплення не лише повітряного судна, а й залізничного рухомого складу, морського чи річкового судна.

– Міжнародні конвенції по боротьбі з тероризмом, який перетворився останнім часом на одну з головних загроз безпечному існуванню людства.

Фпахівці вважають, що на сьогодні у світі існує до 450 організацій і рухів екстремістської та терористичної спрямованості. Про-

¹ Там само. – С. 383.

грамні цілі близько 40 з них так чи інакше зачіпають національні інтереси України, а представники близько 20 з них постійно мешкають в Україні.

Міжнародний тероризм може знаходити свій прояв у:

- терористичних актах, які здійснюються державами чи за підтримки держави;
- терористичних актах, які здійснюються приватними особами чи організаціями приватних осіб.

Якщо протидія першій групі злочинів здебільшого регулюється міжнародно-правовими нормами, то другій групі злочинів міжнародне співтовариство тривалий час не приділяло пильної уваги.¹ Разом з тим, зростання кількості та небезпечності подібних дій в останні роки у США, Великій Британії, Іспанії, Росії та в інших країнах вимагає посилення співпраці держав у попередженні злочинів і переслідуванні терористів, незалежно від їхнього національного походження.

Зазначимо, що питання про міжнародний тероризм було внесено у 1972 р. до порядку денного XXVII Генеральської Асамблеї ООН. Тоді ж був створений Спеціальний комітет з міжнародного тероризму.² З метою захисту офіційних представників держав у 1973 р. була прийнята Конвенція «Про попередження і покарання за злочини проти осіб, які користуються міжнародним захистом», зокрема дипломатичних представництв.

Важливе значення у сфері боротьби з тероризмом має ще один з міжнародних антитерористичних актів – Резолюція Ради Безпеки ООН від 28 вересня 2001 р. Пунктом 6 цієї Резолюції постановлено заснувати комітет Ради Безпеки, що складається з усіх членів Ради, для контролю за здійсненням дійсної резолюції із залученням необхідних експертів, і закликає всі Держави надати цьому комітету не пізніше ніж через 90 днів після дати ухвалення справжньої резолюції доповідь, а надалі представляти згідно з графіком, який буде запропонований комітетом, доповіді про кроки, зроблені ними для здійснення цієї резолюції.

На виконання цієї вимоги в Україні була прийнята Постанова Кабінету Міністрів «Про виконання Резолюції Ради Безпеки ООН» від 28 вересня 2001 року.

¹ Там само. – С. 385.

² Там само.

Аналогічна процедура взаємодії міжнародного права спостерігається і стосовно реалізації Декларації Варшавської конференції «Про спільну боротьбу з тероризмом і план дій», від 6 листопада 2001 року. Оскільки цей план передбачає обов'язок до співпраці з реалізацією рішень конференції, Кабінет Міністрів України своєю постановою від 14 грудня 2001 р. затвердив Програму реалізації положень Варшавської конференції про спільну боротьбу з тероризмом.

Розглядаючи тероризм як одну з основних загроз національній безпеці України, Верховна Рада 23 квітня 2003 р. ухвалила Закон «Про боротьбу з тероризмом» і ратифікувала понад 10 міжнародних актів з протидії тероризму, включаючи Декларацію про заходи щодо ліквідації міжнародного тероризму від 1994 р.

§ 2. Співпраця держав у боротьбі зі злочинністю в межах ООН

Крім двосторонньої та багатосторонньої співпраці держав у боротьбі зі злочинністю на основі угод найбільш важливі питання міжнародної співпраці в цій сфері вирішуються Організацією Об'єднаних Націй – універсальною міжнародною організацією, яка діє на основі спеціального міжнародного договору – статуту. Одним із напрямів такої співпраці є обмін досвідом у сфері попередження злочинності, боротьба з нею і сприяння гуманному поводженню з правопорушниками. Діяльність ООН з цих питань здійснюється під керівництвом Генеральної асамблеї економічної та соціальної ради.

Функція ООН як організатора боротьби зі злочинністю у світі закріплена в Статуті цієї міжнародної організації. Так, у ст. 1 Статуту проголошується, що ООН: підтримує міжнародний мир і безпеку, розвиває дружні взаємини між державами; здійснює міжнародну співпрацю у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального та гуманітарного характеру.

Боротьба з організованою міжнародною злочинністю постійно перебуває на порядку денному ООН. З цією метою розробляється спеціальна Програма ООН по боротьбі зі злочинністю та кримінальному правосуддю. В основі Програми рішення Генеральної асамблеї економічної та соціальної ради та Комісії ООН з попередження зло-

чинності та кримінального правосуддя, рекомендації конгресів ООН з попередження злочинності та поведження з правопорушниками.

ООН виробляє основні стандарти, принципи, рекомендації, формулює міжнародні норми про захист осіб, що звинувачуються у вчиненні злочинів, і осіб, позбавлених волі. Ці норми у своїй основі виходять з положень таких документів, як Загальна декларація прав людини і Міжнародний пакт про громадянські та політичні права.

Генеральна асамблея ООН ухвалила низку актів, які спрямовані на боротьбу зі злочинністю у світі:

- мінімальні стандартні правила поведження з ув'язненими;
- кодекс поведінки посадових осіб з підтримки правопорядку;
- заходи боротьби проти корупції;
- міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб;
- основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами для підтримки правопорядку;
- декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою;
- основні принципи незалежності судових органів;
- основні принципи, що стосуються ролі адвокатів.¹

З метою максимальної актуалізації проблеми боротьби зі злочинністю у складі економічної та соціальної ради ООН у 1992 р. було створено Комісію з попередження злочинності та кримінального правосуддя. До комісії входять представники 40 держав – членів ООН, які обираються на три роки. Комісія займається: розробкою проектів керівних принципів попередження злочинності та кримінального правосуддя; визначає планування заходів ООН по боротьбі зі злочинністю; готує конгреси ООН; сприяє інститутам ООН. Саме в межах Комісії була підготовлена та прийнята 51-ою сесією Генеральної асамблеї ООН Декларація про злочинність і суспільну безпеку (1996 р.). У Декларації вказано, що всі держави – члени ООН повинні взяти на себе урочисте зобов'язання про взаємну співпрацю з метою попередження небезпечної транснаціональної, зокрема, організованої злочинності, незаконного обігу наркотиків і зброї, контрабанди інших незаконних товарів, організованої торгівлі людьми, терористичних злочинів, корупції та відмивання злочинних доходів.

¹ Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1999. – С. 553.

Неабияке значення мають зусилля ООН з підготовки так званих модельних угод. Серед них слід назвати Типовий договір взаємної допомоги в галузі кримінального правосуддя, Типовий договір про передачу кримінального судочинства, Типовий договір про видачу, Типовий договір про передачу нагляду за правопорушниками, які були умовно засуджені або умовно звільнені, Типовий договір про попередження злочинів, пов'язаних з посяганням на культурну спадщину народів у формі рухомих цінностей.

Окрім Комісії з попередження злочинності та кримінального правосуддя, до системи органів ООН, які займаються питаннями боротьби із злочинністю, відносяться: Центр з міжнародного попередження злочинності (Віденський центр), Міжрегіональний Римський науково-дослідний інститут ООН з питань злочинності та правосуддя, Інститут з попередження злочинності та боротьби з нею у м. Хельсінкі, Азіатський і Далекосхідний інститут ООН з попередження злочинності та поведження з правопорушниками (м. Токіо), Австралійський інститут криминології (м. Канберра), Канадський Міжнародний центр по реформах кримінального законодавства і політики кримінального правосуддя (м. Ванкувер), Африканський інститут ООН з попередження злочинності та поведження з правопорушниками, Арабський дослідницький і учбовий центр з питань безпеки в Ель Раде. Названі організації займаються науковими дослідженнями у відповідних сферах, питаннями підвищення кваліфікації кадрів національних правоохоронних органів, наданням методичної, матеріальної та технічної допомоги в розробці різного роду проектів, а також забезпечують зацікавлені організації інформацією про злочинність і заходи боротьби з нею.

Особливе місце займає Міжнародна організація кримінальної поліції – Інтерпол – найбільша та найефективніша міжнародна поліцейська організація, яку було створено 7 вересня 1923 р. Україна була прийнята в Міжнародну організацію кримінальної поліції на 61-ій сесії Генеральної асамблеї в листопаді 1992 року. Нині кількість членів Інтерполу досягла 188. Більше країн входить лише в Організацію Об'єднаних Націй, з якою Інтерпол встановив тісний зв'язок: він має консультативний статус неурядової організації при економічній та соціальній раді ООН.

Відповідно до ст. 2 Статуту, метою Інтерполу являється:

а) забезпечення та розвиток широкої взаємної співпраці всіх органів (установ) кримінальної поліції в межах існуючого законодавства країн і у дусі загальної декларації прав людини;

б) утворення і розвиток установ, які можуть ефективно сприяти попередженню та кримінально-правовій боротьбі із загальною злочинністю.

Інтерпол розвиває співпрацю держав насамперед у боротьбі з усіма кримінальними злочинами, які мають міжнародний характер, а також з іншими міжнародними злочинами. До них відносяться як «традиційні», так і «нові» види злочинів – вбивства, озброєні напади, викрадення, крадіжки витворів мистецтва, підроблення грошових банкнот та цінних паперів, наркоторгівля та торгівля людьми, захоплення літаків, комп'ютерна злочинність, нелегальні перевезення і поховання радіоактивних та токсичних відходів, різні види тероризму та захоплення заручників. Велике значення має робота Інтерполу з обліку міжнародних злочинів і злочинців. Інтерпол є головним координатором міжнародного розшуку злочинців.

Вищий орган Інтерполу – Генеральна асамблея, до якої входять представники всіх країн-членів цієї організації. Генеральна асамблея, крім організаційних і фінансових питань, визначає пріоритетні напрями діяльності. Організацію роботи Інтерполу здійснює Виконавчий комітет, який очолює Президент Інтерполу; до нього входять три його заступники і дев'ять делегатів – представників поліцейських органів різних регіонів. Генеральний секретаріат, який здійснює повсякденну роботу Інтерполу, складається з чотирьох відділів: поліцейського (організація міжнародної співпраці); інформаційного дослідження (правові дослідження, довідкове обслуговування, видавнича діяльність: видання журналу, інформаційних бюлетенів; бібліотека); адміністративного (кадри, фінанси, внутрішня безпека, матеріально-технічне постачання); технічного забезпечення (засоби телекомунікації, автоматизована обробка даних).

Структурними ланками Інтерполу є Національні центральні бюро Інтерполу (НЦБ), які одночасно є підрозділами поліції країн – членів цієї організації.

Функціями Національних центральних бюро є:

– забезпечення обміну офіційною та конфіденційною інфор-

мацією з питань боротьби з транснаціональною злочинністю між національними поліцейськими та іншими правоохоронними органами, Генеральним секретаріатом і НЦБ інших країн;

– організація через відповідні національні правоохоронні органи заходів щодо виявлення осіб, предметів і документів, які розшуковуються державами – членами Інтерполу;

– надсилання в Генеральний секретаріат і державам – членам Інтерполу запитів і повідомлень національних правоохоронних органів про розшук осіб, предметів і документів, а також здійснення спостереження за підозрюваними в злочинній діяльності, іншої інформації з метою попередження та розкриття злочинів;

– формування банку даних про осіб, факти, предмети та документи на підставі інформації, отриманої в процесі міжнародної співпраці;

– сприяння (в межах своєї компетенції) реалізації рішень і рекомендацій Генеральної асамблеї і Генерального секретаріату Інтерполу;

– підготовка аналітичних документів з проблем міжнародної співпраці в галузі боротьби зі злочинністю.

В зв'язку з цим заслуговує на увагу програма попередження злочинності, розроблена Інтерполом спільно з Радою Європи, ООН, а також за активної участі низки міжурядових комісій, яка передбачає:

– підтримку національних центрів по попередженню злочинності, які б координували діяльність правоохоронних і контролюючих структур, а також займалися дослідженням причин і факторів, що генерують злочинність;

– фінансове і технічне забезпечення органів місцевого самоврядування разом з покладанням на них завдання по формуванню та координації діяльності громадських об'єднань з попередження злочинності на місцевому рівні;

– послідовне проведення в життя програми з попередження злочинності з обов'язковим включенням: а) досвіду проведення подібних програм; б) застосування заходів довгострокового характеру, які могли б стати корисними для досягнення тактичних цілей; в) наукового підходу, заснованого на всебічних дослідженнях;

– здійснення інформаційно-роз'яснювальної роботи правоохоронним органам;

- надання всебічної підтримки найменш захишеним соціальним верствам (дітям, жінкам, етнічним меншинам), найменш стійким до проявів злочинності;
- залучення громадян до участі в різних програмах з профілактики злочинності, по забезпеченню безпеки в районі власного мешкання;
- розвиток міжнародної кооперації в галузі обмеження та зниження дії чинників, що генерують злочинність, таких як зберігання вогнепальної зброї, незаконний обіг наркотиків, а також засобів мас-медіа, що пропагують насильство, релігійну та расову нетерпимість.¹

¹ Криминология / Под общ. ред. Ю.Ф. Кваши. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – С. 168-169.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основні нормативно-правові акти

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Преса України, 1997. — 80 с.
2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25. — Ст. 131.
3. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. — К.: Парламентське видавництво, 2004. — 192 с.
4. Митний кодекс України від 11 липня 2002 р. № 92-IV // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2002. — № 38–39. — Ст. 288.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-X // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1984. — Додаток до № 51. — Ст. 1122.
6. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14.05.1992 р. № 2343-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 31. — ст. 440.
7. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.1991 р. № 959-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 29. — ст. 377.
8. Закон України «Про режим іноземного інвестування» від 19.03.1996 р. № 93/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 19. — ст. 80.
9. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 р. № 2121-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 5-6. — ст. 30.
10. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом або фінансуванню тероризму» від 28.11.2002 р. № 249-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 1. — ст. 2.
11. Закон України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню

ними» від 15.02.1995 р. № 62/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 10. – ст. 62.

12. Закон України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлень волі» від 01.12.1994 р. № 264/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 52. – ст. 455.

13. Закон України «Про забезпечення осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23.12.1993 р. № 3782-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – ст. 5.

14. Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30.06.1993 р. № 3341-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – ст. 358.

15. Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 11.06.2009 р. № 1506-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 45. – ст. 691.

16. Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» від 22.06.2000 р. № 1835-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 40. – ст. 338.

17. Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 07.06.1996 р. № 236/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 36. – ст. 164.

18. Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11.01.2001 р. № 2210-III.

19. Закон України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 р. № 1023-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 30. – ст. 379.

20. Закон України «Про Антимонопольний комітет України» від 26.11.1993 р. № 3659-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 50. – ст. 472.

21. Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15.12.1993 р. № 3689-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – ст. 36.

22. Закон України «Про природні монополії» від 20.04.2000 р. № 1682-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 30. – ст. 238.

23. Закон України «Про ціни і ціноутворення» від 03.12.1990 р. № 507-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 52. – ст. 650.

24. Указ Президента України «Про Комплексну програму профілактики злочинності на 2001–2005 роки» від 25 грудня 2000 р. № 1376/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 52. – ст. 2258.
25. Декрет Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» № 15–93 від 19.02.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 17. – ст. 184.
26. Постанова Кабінету Міністрів України «Про стан виконання Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки» від 17 серпня 2002 року № 1120.
27. Конвенция Совета Европы о гражданско-правовой ответственности за коррупцию (ETSN 174): 4 ноября 1999 года, Страсбург // Терроризм. Незаконный оборот наркотиков. Коррупция. Организованная преступность / Авторы-составители А.М. Клим, А.И. Подгруша. – Мн.: Харвест, 2005. – С. 486- 515.
28. Конвенция об уголовной ответственности за коррупцию: Принята Парламентской Ассамблеей Совета Европы. Страсбург, 27 января 1999 года // Борьба с коррупцией: актуальные проблемы законодательного обеспечения: Сборник статей и документов. – М.: Издание Гос. Думы. – 2002. – С.153-169
29. Міжнародно-правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / За ред. Б.В. Романюка і М.І. Камлика. – К., 1999. – 480 с.

Літературні джерела

30. Аванесов Г.А. Криминология. Прогностика. Управление: Учеб. пособие. – Горький: Горьк. ВШ МВД СССР, 1975. – 424 с.
31. Антонин Ю.М. О понятии профилактики преступлений / Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1977. – Вып. 26. – С. 26-27.
32. Багрий-Шахматов Л.В. Уголовно-правовые и криминологические проблемы коррупции, теневой экономики и борьбы с ними. Учебное пособие. – Одесса: Латстар, 2001. – 530 с.
33. Баліна С.М., Ущаповський В.Ф. Правові основи приватизації в Україні та захист від злочинних посягань: Навч. посібник. – К.: Атіка, 1999. – 160 с.

34. Біленчук П.Д., Романюк Б.В., Цимбалюк В.С. та ін. Комп'ютерна злочинність: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2002. – 240 с.
35. Виявлення та попередження зловживань, що пов'язані з реформуванням власності в аграрному секторі економіки. Методичні рекомендації. – К., 2001. – 152 с.
36. Гега П.Т. Деякі особливості банкрутства в Україні та недоліки правового регулювання // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2004. – № 9. – С. 143–145.
37. Гега П.Т. Правовий режим оподаткування в Україні. – К.: Юрінком 1997. – 144 с.
38. Грек Б.М. Банкрутство. Цивільний та кримінально-правовий аспекти: Монографія. – К.: Прецедент, 2006. – 303 с.
39. Грек Б.М. Кримінально-правова характеристика об'єктивної сторони рейдерства та його відмінність від суміжних злочинів // Адвокат. – 2009. – №9 (108). – С. 9.
40. Грек Б.М. Окремі аспекти кримінально-правової характеристики рейдерства в Україні // Вісник господарського судочинства. – 2009. – №5. – С. 56.
41. Джужа О.М., Моїсєєв Е.М., Василевич В.В. Криминологія. Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2001. – 368 с.
42. Дмитренко Е.С. Фінансове право України. Особлива частина: Навчальний посібник. – К.: Алерта; КНТ, 2007. – 613 с.
43. Дудоров О.О. Злочини у сфері господарської діяльності. Кримінально-правова характеристика. – К., 2003. – 924 с.
44. Закалюк А.П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика: У 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. – К.: «Ін Юре», 2007. – 424 с.; – Кн. 2: Криминологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – К.: «Ін Юре», 2007. – 712 с.; – Кн. 3: Практична криминологія. – К.: «Ін Юре», 2008. – 320 с.
45. Зелинский А.Ф. Криминология. – Харьков: Рубикон, 2000. – 240 с.
46. Зеркалов Д.В. Антирейдер. Пособие. – К.: Дакор, КНТ, Основа, 2007. – 224 с.
47. Зеркалов Д.В. Рейдеры. Пособие. – К.: КНТ, 2007. – 188 с.
48. Иншаков С.М. Криминология. Учебник. – М.: Юриспруденция, 2000. – 432 с.

49. Иншаков С. М. Зарубежная криминология. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. — 374 с.
50. Костенко О.М. Людський фактор у праві (дослідження з позиції соціального натуралізму) // Вісник Академії правових наук України. — 2005. — № 3. — С. 20-30.
51. Костенко О.М. Організована злочинність: Юридична дефініція та модель протидії / Проблеми боротьби з корупцією і організованою злочинністю. — Т. VII. — К., 1998. — С. 72-74.
52. Криминологія: Підручник для студентів вищ. навч. закладів / О.М.Джуза, Я.Ю. Кондратьєв, О.Г. Кулик, П.П. Михайленко та ін.; За заг. ред. О.М.Джузи. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — 416 с.
53. Криминология / Под общ. ред. Ю.Ф. Кваши. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. — 702 с.
54. Криминология / Под ред. проф. В.К. Звирбуля, проф. Н.Ф. Кузнецовой, проф. Г.М. Миньковского. — М.: Юридическая литература, 1979. — 304 с.
55. Криминология. Учебник для юридических вузов / Под общ. ред. А.И. Долговой. — М.: НОРМА — ИНФРА-М, 1999. — 784 с.
56. Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристь, 1999. — 678 с.
57. Кузнецова Н.Ф. Преступность и преступление. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969. — 122 с.
58. Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е. Криминологія: Учебник (для учебных заведений МВД Украины) / Под ред. В.Г. Лихолоба и В.П. Филонова. — Киев—Донецк, 1997. — 398 с.
59. Лопашенко Н.А. Преступления в сфере экономической деятельности: понятие, система, проблема квалификации и наказания. — Саратов: СГАП, 1997. — 253 с.
60. Михалев И.Ю. Криминальное банкротство / Науч. ред. докт. юрид. наук, проф. И.Э. Звечаровский. — СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. — 217 с.
61. Наслідки і перспективи приватизації в Україні: Матеріали парлам. слухань у ВР України 26 лют. 2003 р. — К.: Парлам. вид-во, 2003. — 167 с.

62. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-е вид. перероб. і доп. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2004. – 1056 с.
63. Ной И.С. Методические проблемы советской криминологии. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1975. – 222 с.
64. Оболенцев В.Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії і практики попередження. – Х., 2005. – 127 с.
65. Организованная преступность / Под ред. А.И. Долговой, С.В. Дьякова. – М., 1989. – 352 с.
66. Попович В.М. Правові основи банківської справи та її захист від злочинних посягань. – К.: Правові джерела, 1995. – 325 с.
67. Преступность среди социальных подсистем / Под ред. Д.А. Шестакова. – СПб., 2003. – 352 с.
68. Притика Д.М. Зміцнення законності та протидія проявам злочинності в економічній сфері // Право України. – 1999. – № 5. – С. 15.
69. Романюк В.Б., Глушков В.О., Голуб Б.В. Стратегія і тактика боротьби з організованою злочинністю // Науково-аналітичний бюлетень. – 1998. – № 3. – С. 45.
70. Смяян Л.С., Камлык Н.И. Анализ опыта борьбы с экономической преступностью в сферах кредитно-банковских отношений и налогообложения государств с традиционно развитой рыночной экономикой / Проблемы юридической науки та правоохоронної практики. Збірник наукових праць. – К., 1994. – С. 98–113.
71. Смяян Л.С., Нікітін Ю.В. Правові основи інвестиційної та інноваційної діяльності. Криминологічний аспект. – К., 2006. – 368 с.
72. Стрельцов Є.Л. Економічні злочини: внутрідержавні та міжнародні аспекти: Навчальний посібник. – Одеса: Астро-Принт, 2000. – 476 с.
73. Телюкина М.В. Конкурсное право: Теория и практика несостоятельности (банкротства). – М.: Дело, 2002. – 536 с.
74. Теоретические основы предупреждения преступности / Отв. ред. В.К. Звирбуль и др. – М.: Юрид. лит., 1977. – 256 с.
75. Туркевич І.К. До проблеми про місце криминології в системі наук // Вісник Адвокатури України. – 2005. – Вип. 3. – С. 50-55.
76. Федоров А.Ю. Рейдерство и корпоративный шантаж. – М.: Волтерс Клувер, 2010. – 463 с.

77. Хоменко П.Г. Порядок здійснення міжнародних розрахунків. Правові основи зовнішньоекономічної діяльності. Навчальний посібник. – К., 2008. – С. 138-162.

78. Щербина В.С. Господарське право. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 390 с.

79. Яни П.С. Актуальные проблемы уголовной ответственности за экономические и служебные преступления. – М., 1997. – 97 с.

Навчальне видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ

КРИМІНОЛОГІЯ

ПІДРУЧНИК

За загальною редакцією
Л. С. Сміяна, Ю. В. Нікітіна

Колектив авторів:

Грек Борис Миколайович, кандидат юридичних наук,
суддя Вишого господарського суду України

Кононенко Леонід Мінович, кандидат юридичних наук, професор
Костенко Олександр Миколайович, доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України

Нікітін Юрій Вікторович, кандидат юридичних наук, доцент

Сміян Леонід Семенович, кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

Стрелков Леонід Олександрович, викладач

Хоменко Павліна Григоріївна, викладач

Технічний редактор, коректор, комп'ютерна верстка
Л. О. Стрелков

ВНЗ «Національна академія управління»
03151, Україна, Київ, вул. Вінницька, 10
тел., факс: (044) 246-24-44
E-mail: office@nam.kiev.ua
Інтернет: www.nam.kiev.ua

Підписано до друку 02.09.2010 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Newton. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 28,83. Обл.-вид. арк. 32,90. Тираж 300 прим. Зам. 209.

Віддруковано в типографії ТОВ «Лазурит-Поліграф»,
01042, м. Київ, вул. Костянтинівська, 73.